

ΜΝΗΜΗ ΠΕΝΤΕ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ

© Λίνος Γ. Μπενάκης, Σίνα 58, 106 72 Άθήνα
Τηλ.: 210 36 41 028 • E-mail: benakis@hol.gr

Κεντρική διάθεση: Βιβλιοπωλείο *Ναυτίλος*, Χαριλάου Τρικούπη 28,
106 79 Άθήνα, Τηλ.: 210-3616204, Fax: 210-3616369

ISBN 960-92415-0-6

Μνήμη

Ἰωάννου Ν. Θεοδωρακόπουλου (1900-1981)
Παναγιώτη Κ. Κανελλόπουλου (1902-1986)
Κωνσταντίνου Δ. Τσάτσου (1899-1987)
Εὐάγγελου Π. Παπανούτσου (1900-1982)
Βασιλείου Ν. Τατάκη (1897-1986)

Κείμενα γιὰ τοὺς πέντε φιλοσόφους
Βιογραφικὰ Σημειώματα καὶ
Ἐξαντλητικὴ Ἐργογραφία τους

Λίνος Γ. Μπενάκης

Παρουσία
Ἀθήνα 2006

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Φόρος τιμής και έκφραση ευγνωμοσύνης σηματοδοτούν το έργο μου αυτό, που συγκροτήθηκε με έντονη συναισθηματική συμμετοχή στον μακρό σχετικά χρόνο της προετοιμασίας του, όπου με αποξημίωσαν πλούσια ή αναπόληση σημαντικών στιγμών της σχέσης μου με τους αείμνηστους ακαδημαϊκούς διδασκάλους και πνευματικούς οδηγούς μέσα από παλαιότερα γι' αυτούς δημοσιευματά μου, καθώς και η καρποφορία της εργώδους αναζήτησης για την συγκρότηση της εκτενέστατης εργογραφίας τους. Κανείς τους, πλην του μεθοδικότατου σέ όλα Β.Ν. Τατάκη, δεν είχε προνοήσει για την καταγραφή των δημοσιευμάτων του, κυρίως των πολυπληθέστατων άρθρων και μικρών κειμένων των εγκατεσπαρμένων σε πλήθος περιοδικών εντύπων και επίκαιρων τόμων. Το πράγμα είχε αποδειχθεί κρίσιμο από την έποχή της έκδοσης των *Αφιερωμάτων* στον Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλο (1975) και στον Κωνσταντίνο Τσάτσο (1980). Με βοήθησαν τότε σε κάποια έκταση και οι ίδιοι, χωρίς πάντως να φθάσουμε στην επιθυμητή πληρότητα. Τώρα οι Έργογραφίες εκείνες είναι πληρέστερες και πιο κοντά στην ολοκλήρωσή τους.

Είχα το προνόμιο να βρεθώ πολύ κοντά στους αείμνηστους έξοχους άνδρες που βιο/βιβλιογραφώ. Στους Τατάκη και Παπανούτσο στην φωτεινή δαση του «Αθήναιου», πριν ακόμη από τις μεταπτυχιακές σπουδές μου, και σε επιστημονικό επίπεδο πολύ αποφασιστικό για την εξέλιξή μου αργότερα. Στους Θεοδωρακόπουλο, Τσάτσο και Κανελλόπουλο στην Ακαδημία Αθηνών από το 1963 και κυρίως από το 1966 και 1971 με την ίδρυση και λειτουργία του «Κέντρου Έρευνας της Έλληνικής Φιλοσοφίας», αλλά και σε πολλαπλά σπουδαία πεδία του δημιουργικού έργου τους ως το φυσικό τέλος τους. Με έτιμησαν με την εμπιστοσύνη τους στον θερμό και πολύ παραγωγικό χώρο του «Βενιαμίν» των Έρευνητικών Κέντρων της Ακαδημίας, και δοκίμασα κοντά τους πολλές συγκινήσεις και ικανοποιήσεις επιστημονικών και πνευματικών επιδόσεων, μαζί με έκλεκτους συνεργάτες και τον ευρύτερο κύκλο των μαθητών και φίλων τους. Στον χώρο της Ακαδημίας άνηκε αργότερα με ευτυχείς εξελίξεις και ο Ευάγγελος Παπανούτσος, Πρόεδρος μάλιστα της Έφορευτικής Επιτροπής του «Κέντρου Φιλοσοφίας» στην σύντομη δυστυχώς περίοδο 1981-82. Στην Ακαδημία

Ἀθηνῶν δὲν εἰσῆλθε ἀπὸ δυσμενέστατη δυστυχῶς συγκυρία ὁ εὐγενέστατος φιλόσοφος μας Βασίλειος Τατάκης, ποὺ δὲν ἀποδέχθηκε ἐπίσημη πρόταση νὰ εἶναι ὑποψήφιο τακτικὸ μέλος τῆς Ἀκαδημίας, καθὼς τὸν ἐβάφυνε τότε (1972) μὴ ἀναστρέψιμη διάγνωση ἐπερχόμενης ὀλικῆς ἀπώλειας τῆς ὄρασής του.

Τὸ ἐγχείρημα ἔχει ἓνα ἀκόμη πολὺ βασικὸ κίνητρο, νὰ συντηρήσει στὴ συνείδηση τῶν νεώτερων Ἑλλήνων, δηλαδὴ στὶς γενιές τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα καὶ ἔξῃς, ποὺ δὲν τοὺς γνώρισαν ἄμεσα, τὴν πνευματικὴ παρουσία ἀνδρῶν κορυφαίων τῆς μεσοπολεμικῆς καὶ μεταπολεμικῆς Ἑλλάδας. Ὁφέλησαν τὴν ἐπιστῆμη, τὴν ἀκαδημαϊκὴ παιδεία, τὰ γράμματα, τὴν τέχνη, τὴν κοινωνικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς χώρας τους ὅσο πολὺ λίγοι ἀκόμη στὸν αἰῶνα τους. Καὶ στὸ συγγραφικὸ ἔργο τους ὀφείλουμε πολλοὶ πολλὰ καὶ σημαντικὰ μὲ διαχρονικὴ μάλιστα ἀξία. Καὶ τὸ πλούσιο καὶ σπουδαιότατο αὐτὸ ἔργο πρέπει νὰ παραμείνει πηγὴ γνώσης καὶ ἐμπνευσης καὶ γιὰ τοὺς νεώτερους, νὰ εἶναι ἔς ἄει γνωστὸ καὶ προσιτὸ, νὰ ἀποκτήσει μάλιστα μόνιμη θέση στὴν παιδεία μας, γιὰ τὴν αὐτογνωσία μας καὶ γιὰ τὴν πνευματικὴ μας καλλιέργεια. Καὶ ὅλοι τους οἱ ἀείμνηστοι ἄνδρες ἔχουν πολλὰ ἀκόμη νὰ μᾶς διδάξουν καὶ μὲ τὸν «ὑπογραμμὸ τοῦ βίου τους», ὅπως εὐτυχῶς –πέρα ἀπὸ τίς μαρτυρίες τῶν οἰκείων, τῶν φίλων, τῶν συνεργατῶν, τῶν μαθητῶν τους– ἀποτυπώνεται διακριτικὰ ἀλλὰ οὐσιαστικὰ στὶς πολυτίμες αὐτοβιογραφικὲς σελίδες, ποὺ μᾶς κληροδότησαν.

Τὰ σύντομα Βιογραφικὰ Σημειώματα, ποὺ προηγοῦνται τῆς Ἑργογραφίας τῶν πέντε φιλοσόφων, προέρχονται ἀπὸ τὸ *Παγκόσμιο Βιογραφικὸ Λεξικὸ* τῆς «Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν», γραμμένα ἀπὸ ἀρμοδιότατους σὲ κάθε περίπτωσι συντάκτες. Εὐχαριστῶ τὴν κα Χριστιάννα Γ. Χριστοπούλου γιὰ τὴν πρόθυμη ἄδεια τῆς ἀναδημοσίευσής τους. Οἱ προτομὲς τῶν μεγάλων ἀνδρῶν εἶναι σπουδαῖα ἔργα τῶν ἀκαδημαϊκῶν γλυπτῶν Γιάννη Παππᾶ καὶ Βάσου Φαληρέα, καθὼς καὶ δύο νεώτερων γιὰ οἰκείους τῶν τιμωμένων χώρους (Ἀθήνα, Ἄνδρος).

Δεκέμβριος 2005

Λίνος Γ. Μπενάκης

ΤΑ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλεγόμενα	5
Τό συγγραφικό έργο τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου (1983)	9
Ἡ Ὀγδοη Σειρά μαθημάτων τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου στήν «Ἐλευθέρα Σχολή Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων» (1980).....	19
Ἡ χριστιανική σκέψη καί τὸ Βυζάντιο στό ἔργο τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου (1975).....	23
Ὁ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος καί ὁ Π. Κανελλόπουλος γιά τὸ Βυζάντιο (2001)	47
Τό συγγραφικό έργο τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου (1997).....	65
Ὁ Εὐάγγελος Παπανοῦτσος καί ἡ διδασκαλία τῆς Φιλοσοφίας στό «Ἀθήναιον» (1987)	71
Πρόλογος: Β.Ν. Τατάκη <i>Ἀπομνημονεύματα</i> (1993)	87
Πρόλογος: Β.Ν. Τατάκη <i>Στή χώρα τῶν στοχασμῶν</i> (1985).....	91
Γιά τόν δάσκαλο καί τὸ ἔργο του (*Ἄνδρος 2001)	95
Ἐργογραφία Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου	107
Ἐργογραφία Π. Κ. Κανελλόπουλου	127
Ἐργογραφία Κ.Δ. Τσάτσου	151
Ἐργογραφία Ε.Π. Παπανοῦτσου.....	177
Ἐργογραφία Β.Ν. Τατάκη	191
Παράρτημα: Εὐρετήριο ὕλης τῶν ἑνδεκα τόμων (1930-1940) τοῦ <i>Ἀρχείου Φιλοσοφίας καί Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν</i>	213

ΤΟ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ
Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Η πρώτη προσπάθεια για τη σύνταξη μιᾶς Ἐργογραφίας Ἰωάννου Ν. Θεοδωρακόπουλου ἔγινε με τὴν ἔκδοση τοῦ τόμου «Δεσμός», τοῦ ἀφιερωμένου στὰ 75 χρόνια τοῦ Δασκάλου μας. Περιελάμβανε τὸ 1975 33 τίτλους βιβλίων καὶ 156 τίτλους ἄρθρων, ὀμιλιῶν, βιβλιοκρισιῶν καὶ ἄλλων μικρῶν κειμένων του.

Καὶ βέβαια στὴν προσπάθειά μου ἐκείνη, νὰ καταγράψω καὶ νὰ κατατάξω τὸ ἐκτεταμένο συγγραφικὸ του ἔργο, πολὺτιμη ἦταν ἡ βοήθεια τοῦ ἴδιου, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἀείμνηστος δάσκαλος δὲν τηροῦσε προσωπικὸ ἀρχεῖο δημοσιευμάτων, καὶ ὅλα σχεδὸν τὰ βιβλία του καὶ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ Ἀνάτυπα ἄρθρων του ἦταν ἐξαντλημένα, χωρὶς τὸ ἐλάχιστο ἀπόθεμα στὴ βιβλιοθήκη του, καθὼς τὰ προσέφερε ἀπλόχερα στοὺς πάμπολλους φίλους, συνεργάτες καὶ μαθητές του. Μπορῶ νὰ μαρτυρήσω γιὰ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ἐπανεκδόσεις τῶν βιβλίων του –καὶ ἡ ἴδια ἡ συγκέντρωση σ' ἓνα τόμο τῶν πρώτων φιλοσοφημάτων του τὸ 1978– ἔγιναν ἀπὸ ἀντίτυπα συνεργατῶν του.

Ἡ ὀριστικὴ, ἀλλοίμονο!, ἀναγραφή τῶν δημοσιευμάτων Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου, ὅπως δημοσιεύεται στὸν τόμο 10-11/1980-81 τῆς «Φιλοσοφίας», τῆς Ἐπετηρίδας τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν – πού ἐκεῖνος ἴδρυσε καὶ πού μόλις αὐτὲς τίς μέρες κυκλοφορεῖ ἀφιερωμένος στὴ μνήμη του – περιλαμβάνει τῶρα 53 τίτλους βιβλίων καὶ 225 ἄρθρων, ὀμιλιῶν, βιβλιοκρισιῶν κλπ. (Στὴν Ἐργογραφία αὐτῆ, σελ. 35-47, οἱ πλήρεις τίτλοι καὶ τὰ ἄλλα βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα ὄλων τῶν κειμένων, πού ἀναφέρονται παρακάτω).

Καὶ αὐτὴ ἡ Ἐργογραφία του ἔγινε ὕστερα ἀπὸ ἔρευνα καὶ συγκέντρωση στοιχείων, ὄχι ἀπὸ τὸ προσωπικὸ του ἀρχεῖο – γι' αὐτὸ καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι παρουσιάζει κενὰ, ἰδίως στὶς παλαιότερες περιόδους. Ἐλπίζω ἡ δημοσίευση νὰ βοηθήσει στὴν ἐπισήμανση κειμένων πού λανθάνουν, καὶ εἶμαι βέβαιος ὅτι με τὴν πολὺτιμη βοήθεια τῆς Κας Ἐλένης Θεοδω-

---

¹ Ἀναφορὰ στὸν Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλο στὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο του, Ἀθήνα, Τετράδια «Εὐθύνης» 18, 1983, 79-87

ρακοπούλου-Στρατήγη και όσων άλλων έχουν να συνεισφέρουν συμπληρωματικούς τίτλους, θα φθάσουμε και στην αναδρομικά όριστική καταγραφή - και μακάρι επανέκδοση - του πολύτιμου έργου του μεγάλου φιλοσόφου. Μαζί με τη συγκέντρωση σε ένα 2ο και ένα 3ο τόμο «Φιλοσοφία και Ζωή» τών μικρότερων κειμένων του θα είμαστε εύτυχεϊς να δούμε και την «Ιστορία τής 'Αρχαίας 'Ελληνικής Φιλοσοφίας», που είχε προγραμματίσει και που έτοιμη εύτυχώς θα κυκλοφορήσει με τη φροντίδα τής οικογένειας του δασκάλου μας.

Στην άποψινή μνημόσυνη έκδήλωση ή εύλαβική προσέγγιση του άπλωμένου σε πολλές χιλιάδες σελίδες πολύπτυχου και πολυσημαντου αυτού έργου του θα ήθελα πολύ να είναι περισσότερο ποιοτική παρά ποσοτική. Φοβούμαι ότι το δεύτερο προσφέρεται καλύτερα στην περίπτωση, γι' αυτό και παρακαλώ στην άποψινή περιδιάβαση να μη μάς διαφεύγει ποτέ ότι το μέγιστο χρέος μας είναι να συλλάβουμε την έσωτερική αξία του έπιστημονικού και του επικαιρικού λόγου του 'Ιωάννη Θεοδωρακόπουλου, που δέν είναι ποτέ συμβατικός, ουδέτερος, πλεοναστικός και έφήμερος, αλλά λόγος ζυμωμένος με την έσωτερική ανάγκη να εκφράσει το φιλοσοφικό του πιστεύω, να διδάξει τις μεγάλες κατακτήσεις του πνεύματος και τις αλήθειες του κόσμου και τής ζωής, να χειραγωγήσει, να έλέγξει, να συγκινήσει, να ύπηρετήσει την ύπόθεση του ανθρώπου σε σχέση με τον έαυτό του και τον τόπο του. Κι ως μου έπιτραπέι έδώ να καταθέσω την μαρτυρία μου για το γεγονός, ότι αυτή ή ποιότητα και αυτή ή σημασία τών γραπτών κειμένων του είναι που έξηγεϊ, πώς ό σοφός συγγραφέας ήταν δάσκαλος στην κυριολεξία και όσων -και είναι πολλοί- δέν εύτύχησαν να τον άκούσουν να διδάσκει από πανεπιστημιακή έδρα, τής Θεσσαλονίκης ή τών 'Αθηνών, και από τα άλλα βήματα που έλάμπρυνε στη μεστή διδακτικού λόγου μακρά ζωή του.

Και κάτι ακόμα: ό άείμνηστος δάσκαλος εύτύχησε να πάρει στα χέρια του και με στοργική κατανόηση να διαβάσει τις έργασίες τών μαθητών του στο 'Αφιέρωμα «Δεσμός», όπου όλα χωρίς εξαίρεση τα κείμενα άφετηρία τους έχουν το δικό του έργο στις ποικίλες διαστάσεις του, και τών συγγραφέων του ό στόχος είναι αυτό το έργο να το κατανοήσουν και να το αναλύσουν, να φθάσουν δηλαδή στην ούσία τής διδασκαλίας του και να έπισημάνουν το καιρίο, το πρωτότυπο και το μόνιμο σ' αυτήν - και ύπηρεξαν περιπτώσεις, που τα πορίσματα αυτής τής προσέγγισης και τής συσχέτισης τώσων γραπτών του ξάφνιασε εύχάριστα και τον ίδιο μπορώ να το βεβαιώσω αυτό! Έτσι ό τόμος «Δεσμός» είναι, πιστεύω, ένας βασικός οδηγός στην ποιοτική άκριβώς εκείνη προσέγγιση που πολύ δύσκολα θα μπορούσαμε να κάνουμε άπόψε έδώ. Γι' αυτό και όλες οι συμβολές του 'Αφιέρωματος αναγράφονται τώρα στην νέα 'Εργογραφία

Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου, πού περιλάβαμε στὸν νέο τόμο τῆς «Φιλοσοφίας».

Ἀπὸ τὸ 1927, τὸ ἔτος πού κυκλοφόρησε γερμανικὰ ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ του γιὰ τὴν «Πλατωνικὴ Διαλεκτικὴ τοῦ Εἶναι», ὡς τὸ τέλος τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου ὁ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος δημοσίευσε 8 βασικὰ φιλοσοφικὰ ἔργα, 2 μικρότερα κείμενα καὶ 43 ἄρθρα – ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 35 στοὺς 11 τόμους τοῦ «Ἀρχείου Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν». Ὅσοι ἀκούσαμε μὲλις προχθὲς τὸν συγκινημένο λόγο τοῦ Προέδρου κ. Παναγιώτη Κανελλόπουλου στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἢ διαβάσαμε τὸ σοφὸ δοκίμιό του γιὰ τὴν Χαϊδελβέργη στὸ «Ἀφιέρωμα στὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο», ξέρουμε τώρα πολὺ καλύτερα τί σημαίνει ἡ πνευματικὴ παραγωγή τοῦ Ἰωάννη Θεοδωρακόπουλου αὐτῆς τῆς ἐποχῆς μὲ ἀφετηρία τὶς σπουδὲς στὴν Χαϊδελβέργη καὶ μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τοῦ «Ἀρχείου Φιλοσοφίας». Τὴν προσδιόρισε ἄλλωστε καὶ πρὶν ἀπὸ λίγο ὁ Κωνσταντῖνος Δεσποτόπουλος μὲ τὸν δικό του καίριο τρόπο.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δύο γερμανικὲς διατριβές του – ἡ δευτέρη γιὰ τὴν «Μεταφυσικὴ τοῦ Εἶναι στὸν Πλωτῖνο» τοῦ 1928 ἐπανεκδόθηκε στὴν Βέρνη τὸ 1976 – καὶ τὴν κλασικὴ «Εἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα», πού τὴν βρῆκε ὁ πόλεμος στὸ Τυπογραφεῖο καὶ ἀπὸ τὸ 1941 ὡς σήμερα ἔχει 5 ἐκδόσεις, τὰ περισσότερα κείμενα τῆς περιόδου αὐτῆς (συγκεκριμένα τῆς πρώτης γόνιμης τετραετίας 1927–1930) συγκεντρώθηκαν τὸ 1978 στὸν ἐπιβλητικὸ τόμο «Τὰ πρῶτα μου φιλοσοφήματα» (564 σελίδες), γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ ὁποίου ὁ ἀειμνηστὸς δάσκαλος ἦταν ἰδιαίτερα εὐτυχῆς. Παρακολούθησε τὴν ἐκτύπωση ἀπὸ πολὺ κοντὰ καὶ δοκίμασε τὴν ἱκανοποίησιν νὰ ξαναδιαβάσει τὰ πρῶτα του ἔργα τόσο προσεκτικὰ καὶ κριτικὰ ὥστε νὰ συζητᾷ πρόθυμα γιὰ θέσεις καὶ κρίσεις του σ' αὐτά, κι ἀκόμη νὰ ἐπισημάνει καὶ ὀρισμένες ἀβλεψίες στὶς πρώτες ἐκδόσεις (ἔχουν περιληφθεῖ μετὰ τὴν ἐκτύπωση σὲ μιὰ πρόσθετη σελίδα).

Θυμίζω τοὺς τίτλους τῶν κειμένων αὐτῶν. Βιβλία: «Θεωρία τοῦ λόγου ἢ Γνωσεολογία» Α' (1928), «Αἱ ἀρχαὶ τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἰστορίας» (1928), «Αἱ θεμελιώδεις ἔννοιαι τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλωτίνου» (1928), «Ἡ Γνωσεολογία τοῦ Ρίκερτ ὡς εἰσαγωγή εἰς τὸν Νεοκαντιανισμόν» (1929), «Φιλοσοφία τῆς τέχνης» (1929), «Σχολαστικισμὸς καὶ φιλοσοφικὴ κριτικὴ» (1930) – τὸ τελευταῖο νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὸ ἐκτενὲς ἄρθρο τοῦ 1931 στὸ «Ἀρχεῖο»: «Τὰ φιλοσοφικὰ κείμενα στὰ χέρια τῶν Σχολαστικῶν» (ἀλλὰ στὴ σύγκρουση μὲ τὸ φιλοσοφικὸ κατεστημένο τῶν Ἀθηνῶν στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '30 θὰ ἀναφερθεῖ εἰδικότερα ὁ τρίτος ὁμιλητῆς τῆς βραδιάς). Ἄρθρα: «Ἡ ἔννοια τῆς Φιλοσοφίας καὶ ἡ ἔννοια τῆς Ἰστορίας τῆς Φιλοσοφίας» (1929), «Φιλοσοφία καὶ Ψυχολογία» (1929), «Ὁ Νεοκαντιανισμὸς καὶ ὁ P. Natorp»

(1929), «Ἡράκλειτος», «Πλάτωνος Θεαίτητος», «Κάντιος» (πυκνά λήμματα στήν «Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαιδεία», τ. 12/1930).

Δὲν ἐπανεκδόθηκαν τὰ ἄρθρα στὸ Ἀρχεῖο Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν τῶν τόμων Β/1930–ΙΑ/1940: «Ἡ φιλοσοφία τῆς παιδείας», «Ἡ ἔννοια τῆς ἀξίας στή συστηματικὴ φιλοσοφία», «Τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ζωὴ», «Τὸ πρόβλημα τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας», «Ἀληθινὸς δημοτικισμὸς καὶ πνευματικὸς νεοπλουτισμὸς», «Ἡ φιλοσοφία καὶ οἱ νέοι», «Ἡ ἔννοια τοῦ ἐγὼ καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἐποπτείας», «Ὁ γερμανικὸς ἰδεαλισμὸς καὶ ἡ σημερινὴ γερμανικὴ φιλοσοφία» (1935), «Ὁ ἠθικὸς στοχασμὸς καὶ ἡ θεωρία τῆς ἡδονῆς», «Ἱστορία καὶ ζωὴ», «Τὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου στὸν Φαίδωνα τοῦ Πλάτωνος», «Διάνοια, δύναμη τῆς κρίσης καὶ νοῦς στὸν Κάντ», «Ἡ ἔννοια τῆς ψυχῆς στὸν Ἀριστοτέλη»: συνολικὰ 100 σελίδες, καθὼς καὶ οἱ Μεταφράσεις, οἱ δέκα Βιβλιοκρισίες (μικρὰ μελετήματα ὅλες μὲ προσωπικὲς θέσεις καὶ ἀπόψεις), κριτικὰ σημειώματα, νεκρολογίες φιλοσόφων κ.ἄ.

Ἰδιαίτερα χρήσιμη θὰ ἦταν ἡ ἐπανεκδόση καὶ μερικῶν ἄλλων δημοσιευμάτων τῆς περιόδου αὐτῆς, ποὺ εἶναι δυσεῦρετα (ἢ καὶ λανθάνουν). Ἐπισημαίνω τὴν μακρὰ Ἐπιστολὴ ἀπὸ τὴν Χαϊδελεβέργη (1928), ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ «Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» τοῦ 1930 μὲ τὸν τίτλο «Ἱστορία καὶ φύσις», τὶς ἐξιμολογητικὲς σελίδες μὲ τὸν τίτλο «Ἀπὸ τὰ λόγια τῆς ψυχῆς μου» στὸ ἴδιο Ἡμερολόγιο τοῦ 1931–1932, τὴν συνέντευξη στὸ Περιοδικὸ «Μελέτη–Κριτικὴ», τεύχος 2/1932 γιὰ τὴν πορεία τῶν πνευματικῶν μαςπραγμάτων, κ.ἄ.

Τὸ τελευταῖο δημοσίευμα τοῦ δασκάλου στήν ἀρχὴ τοῦ πολέμου 1940–1941 εἶναι ἓνα δισέλιδο στὸ «Ἀφιέρωμα τῆς Νέας Ἑστίας» στὸν Παπαδιαμάντη μὲ τίτλο «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης–Ζωγράφος τοῦ ἐσωτερικοῦ βίου» (1941). Ἀκολουθεῖ σιωπὴ ὡς τὸ 1944 –ἐδῶ ὅμως λανθάνουν ἀκόμη κάποια δημοσιεύματα στὸν μυστικὸ τύπο τῆς Κατοχῆς–, καὶ ἔχουμε ἀπὸ τὸ 1945 ὡς τὸ 1947 τοὺς ἐξῆς χαρακτηριστικούς τίτλους κειμένων, ποὺ μαρτυροῦν τὴν μεγάλη εὐαισθησία καὶ τὴν ἀγωνία τοῦ φιλοσόφου γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καθὼς μόλις ἔβγαине ἀπὸ τὴν φοβερὴ δοκιμασία τοῦ Παγκοσμίου Πολέμου: «Λόγος στήν Πλατεῖα Θεσείου πρὸς τὸν λαό» (25 Μαρτίου 1945) –ἔχει περιληφθεῖ μαζί μὲ ἄλλα ἀνάλογα κείμενά του στὸν τόμο τῶν Ἐκδόσεων τῶν Φίλων «Τὸ Εἰκοσιένα καὶ ὁ σύγχρονος Ἑλληνισμὸς» (1972) –«Ἡ Ἑλλὰς ὡς ἰδέα, ὁ πόλεμος καὶ οἱ ἰδεολογίες» (1945, 23 σελ.), «Τὸ πνεῦμα τοῦ Νεοελληνισμοῦ καὶ ἡ τροπὴ τῶν καιρῶν» (1945, 72 σελ.) –Γιὰ τὰ δύο τελευταῖα αὐτὰ βαρυσήμαντα καὶ «προφητικὰ» κείμενα παραπέμπω στὸ διεξοδικὸ καὶ διεισδυτικὸ μελέτημα τοῦ Λευτέρη Πλατῆ στὸ Ἀφιέρωμα «Δεσμὸς» (σελ. 495–546), καὶ γιὰ τὸν Ἑλληνα Θεοδωρακόπουλο

γενικά στον προχθεσινό μόλις έμπνευσμένο Λόγο του Προέδρου κ. Κωνσταντίνου Τσάτσου στην 'Ακαδημία 'Αθηνών.

Τò 1947 δημοσιεύθηκε τò μελέτημα «Εύρώπη και Σοσιαλισμός» (σειρά άρθρων στο Περιοδικό «Δημοκρατική 'Επιθεώρηση», πού ολοκληρωμένη με βάση τò χειρόγραφο τής εποχής αποτέλεσε τò δμώνυμο βιβλίο στις 'Εκδόσεις τών Φίλων, 1971, 153 σελ.). 'Επίσης τὰ άρθρα «Μία έθνική διαμαρτυρία πρòς τήν 'Επιτροπήν 'Ερεύνης και τούς αντίπροσώπους τών γειτόνων», «'Η έλληνική σχεδία του βίου», «'Ο Σολωμός και ή έλευθερία του 1821», κ.ά.

Τò 1947 κυκλοφορεί τò «Σύστημα Φιλοσοφικής 'Ηθικής» Α' (4 εκδόσεις ως σήμερα) και τò 1948 ó πλατωνικός «Φαῖδρος» με Εισαγωγή, άρχαίο και νέο κείμενο με σχόλια (3 εκδόσεις ως σήμερα). 'Από τò 1948 ως τò 1967, τò έτος τής βίαιης απομάκρυνσής του από τò Πανεπιστήμιο, έχουμε 8 τόμους Πανεπιστημιακών παραδόσεων («Εισαγωγή στη Φιλοσοφία», «'Ιστορία τής 'Ελληνικής Φιλοσοφίας», Εθρωπαϊκή Φιλοσοφία, «Λογική», «Γενική Ψυχολογία» κ.ά.) και βέβαια τò έργο, στο όποιο συνταίριαξε τή σοφία του με τήν καλλιτεχνική του φύση, γραμμένο σε ύψηλή γλώσσα, τόν «Φάουστ του Γκαίτε», Μετάφραση με αίσθητική και φιλοσοφική έρμηνεία (3 εκδόσεις ως σήμερα), καθώς και τò υποδειγματικό μελέτημα – και προσδιοριστικό τής έπιλογής τριών μορφών-σταθμών τής έλληνικής σκέψης – «Πλάτων-Πλωτίνος-Ώριγένης» (έξαντλημένο δυστυχώς σήμερα). Στους τόμους «Χριστιανικά και Φιλοσοφικά μελετήματα» (1949, 2η έτηυξημένη έκδοση 1973) και «Φιλοσοφία και Ζωή» (1967) είναι συγκεντρωμένα πολλά σημαντικά κείμενα –όμιλίες κυρίως φιλοσοφικού και παιδευτικού περιεχομένου– τής περιόδου 1947-1967.

'Από τò 1960 και για 20 όλόκληρα χρόνια σημαντικά φιλοσοφικά, κριτικά και άλλα κείμενα πνευματικής και έθνικής αυτογνωσίας (συνολικά 40 τίτλοι) δημοσιεύονται σε κάθε τόμο τών «Πρακτικών τής 'Ακαδημίας 'Αθηνών». Μερικοί μόνο τίτλοι έδω από τήν πνευματική αυτή παραγωγή του άκαδημαϊκού Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου στον χώρο τής 'Ακαδημίας 'Αθηνών, πού δέν έξαντλείται βέβαια καθόλου με μόνα τὰ κείμενα αυτά: Φιλοσοφική θεώρησης τής εποχής μας (1961), 'Η θέσις του 'Ελληνισμού εις τόν σύγχρονον κόσμον, Περί Μεταφυσικής, 'Η ούσία τής Θρησκείας, "Εγγελος και 'Ιωάννης Βενθύλος, 'Η αυτογνωσία του συνειδέναι και ó Κάντ, 'Η 'Ελλάς ως οικουμενική ιδέα, Λόγος και μύθος κατά Πλάτωνα, 'Ο όρισμός τής τραγωδίας κατά τόν 'Αριστοτέλη, Κριτική τής 'Οντολογίας του Χαϊντέγκερ, 'Η Αίσθητική του Κάντ, 'Η Φιλοσοφία τής Οικονομίας και τής Τεχνικής (1976), Τò πνεύμα τής

Ευρώπης (1979), 'Η 'Ελλάς, τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ ὁ κόσμος, Τὸ παρελθόν, τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τοῦ 'Ελληνισμοῦ (1980). Στὰ Πρακτικά τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν εἶναι δημοσιευμένο τώρα καὶ τὸ κύκνειο ἄσμα του, οἱ Παρατηρήσεις του στὴν 'Ανακοίνωση τοῦ 'Ακαδημαϊκοῦ κ. Μιχ. Στασινοπούλου γιὰ «Τὸ γράμμα Ε ὡς ἔμβλημα τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν» τὸ ἀπόγευμα τῆς μοιραίας ἐκείνης Πέμπτης, 19ης Φεβρουαρίου 1981.

'Η περίοδος 1960–1980 εἶναι ἀσφαλῶς ἡ πιὸ παραγωγικὴ σὲ βιβλία καὶ δημοσιευμένες ὀμιλίες, ἄρθρα καὶ ποιήματα κείμενα: 25 τόμοι βιβλίων καὶ 160 ἐπιστημονικὰ καὶ ἑλληνοκεντρικὰ ἄρθρα, ὀμιλίες, Πρόλογοι σὲ βιβλία τρίτων, ἐπίκαιρα κείμενα, κριτικὰ σημειώματα, Συνεντεύξεις, Νεκρολογίες κ.ἄ. Τακτικὴ εἶναι ἡ παρουσία του στὰ Περιοδικά: «Φιλοσοφία» (ἀπὸ τὸ 1971, τὸ ἔτος ποὺ ὁ ἴδιος ὡς Πρόεδρος τῆς 'Εφορευτικῆς 'Επιτροπῆς τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας καὶ Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς 'Ακαδημίας εἰσηγήθηκε τὴν ἐκδόσή της καὶ θεμελίωσε τὸ ἐτήσιο φιλοσοφικὸ σύγγραμμα τῆς 'Ακαδημίας μὲ τὴ διεθνή πιὰ ἀναγνώριση), «Παρνασσός», «Νέα 'Εστία», «Εὐθύνη» (περισσότερα ἀπὸ 20 ἄρθρα μὲ καίριες θέσεις σὲ κρίσιμα θέματα τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ τόπου), «Χριστιανικὸ Συμπόσιο» (ἄρθρα του καὶ στοὺς 5 τόμους του), «Λακωνικαὶ Σπουδαί», κ.ἄ. Γιὰ τὴ σύγχρονη πνευματικὴ ἱστορία μας ἰδιαιτέρη σημασία ἔχουν, πιστεύω, καὶ ὅλα τὰ ἐπικαιρικὰ κείμενά του σὲ ἔντυπα μεγάλης κυκλοφορίας: ἔφημερίδες καὶ περιοδικά, χωρὶς νὰ ὑπολογίσουμε τίς Συνεντεύξεις στὸ Ραδιόφωνο, ἀπὸ τίς ὁποῖες λίγες μόνο δημοσιεύονταν μετὰ.

'Εδῶ θὰ ἦταν ἀναγκαῖα καὶ πολὺ διαφωτιστικὴ μιὰ συστηματικὴ-θεματικὴ κατάταξη ὅλων αὐτῶν τῶν κειμένων, αὐτὸ δηλαδὴ ποὺ χαρακτηρίσει ποιοτικὴ προσέγγιση τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ 'Ιωάννη Θεοδωρακόπουλου. Λυποῦμαι, ποὺ ὁ χρόνος δὲν ἐπιτρέπει παρὰ τὴν ἀπλῆ ἀνάγνωση χαρακτηριστικῶν τίτλων τῶν κειμένων, ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ μόνο ὁμως φαίνεται τὸ εὖρος τῶν θεμάτων ποὺ τὸν ἀπασχολοῦσαν ὑπεύθυνα καὶ δημιουργικά: 'Η Λαϊκὴ Βιβλιοθήκη Βόλου (ὀμιλία στὶς 15.2.1981 στὸ Βόλο), «'Αντιευρωπαϊκὴ ἢ Παιδεία μας;» (συνέντευξη στὶς 27.1.1981), Πρόλογος στὸ βιβλίον Κ. Βασιλείου, Δημογραφικὴ ἀνάλυση νομοῦ Κορινθίας, 'Η ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, Λεωνίδας Ζέρβας (Νεκρολογία), Γιὰ νὰ ζήσει ἡ Δημοκρατία, 'Επιστροφή στὶς ρίζες, Γιῶργος Σαραντάρης (ὀμιλία στὸ Λεωνίδιο, 22.5.1977), Κινδυνεύει ἡ ζωὴ μας, 'Η γλῶσσα καὶ τὸ νόημά της, Δημόσια συζήτηση γιὰ τὴν ἑλληνικὴ παράδοση (9.2.1979), 'Η ἐρήμωση τῆς Λακεδαίμονος καὶ ἡ εὐθύνη ἡμῶν τῶν ξενητεμένων, 'Ο 'Αριστοτέλης στὴν ΟΥΝΕΣΚΟ, 'Η Φιλοσοφία καὶ ἡ ζωὴ, 'Η πολιτικὴ ἀγωγή, Φώτης Κόντογλου, 'Η πολιτικοποίηση, Λαὸς

και "Έθνος, Παράδοσις και Δημοκρατία, Πώς βλέπει τις σημερινές έκλογές ένας φιλόσοφος (17.11.1974), Φιλοσοφικός όρισμός τής ιδιοκτησίας, 'Ανάλυση και κριτική τής θεωρίας του Φρόντ, 'Η Μεταφυσική του Βενιαμίν Λεσβίου, 'Η καταναλωτική κοινωνία, 'Η περιπέτεια των Πανεπιστημίων (1973), Λαός, 'Ιεραρχία, Πολιτεία, Πατριάρχης, Είς Μνήμην Μικράς 'Ασίας, Συνέντευξη για τὸ νεανικό κίνημα, Θεώρηση τής έλληνικής πραγματικότητας, Φιλοσοφία και 'Υπαρξισμός, 'Ελευθερία και αναγκαιότητα, 'Ο Φάουστ και ἡ 'Ελένη, Τί πρέπει νά γνωρίζουν οί νέοι τής έποχῆς μας (1971, εκυκλοφόρησε και ως Δίσκος 33 στρ. στα χρόνια τής δικτατορίας), Τά προβλήματα τής νέας γενεάς, Πολιτεία-Δίκαιον-Έθνος, Βυζάντιον και Νέος 'Ελληνισμός, Ντάντε 'Αλιγκέρι, Πίστις και Λογική, 'Η συμβολή τής έλληνικής Μεσογείου εις τὸν ευρωπαϊκόν πολιτισμόν, Προσκύνημα τής πατρικής γῆς, Τὸ "Άγιον Όρος και ἡ 'Ορθοδοξία, Διαφορά των πολιτισμῶν Δύσεως και 'Ανατολής, Τέχνη και κάλλος (1960), κλπ. κλπ.

Στὴν ἴδια περίοδο ὁ 'Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος στέλνει τακτικά συνεργασία και σὲ ξένα φιλοσοφικά περιοδικά, ἐνῶ δημοσιεύονται σὲ ξενόγλωσσους συλλογικούς τόμους 'Ομιλίες και 'Ανακοινώσεις του σὲ Διεθνή Συνέδρια τοῦ ἐξωτερικοῦ και σὲ ἐκδηλώσεις 'Ιδρυμάτων, 'Εταιρειῶν και 'Ακαδημιῶν, τῶν ὁποίων εἶχε ἐκλεγεί μέλος. 'Απὸ τὰ δημοσιεύματα αὐτὰ ξεχωρίζω τὸ αὐτοπροσδιοριστικό τοῦ φιλοσοφικοῦ του πιστεύω «'Η φιλοσοφία ὡς μαρτυρία προσωπικῆς ἐμπειρίας» (γαλλικά και γερμανικά) στὸν 1ο τόμο τῆς Σειρᾶς «Οί φιλόσοφοι παρουσιάζουν τὸν ἐαυτὸ τους», ποῦ ἀπὸ τὸ 1975 ἄρχισε νά ἐκδίδει ἡ 'Ομοσπονδία τῶν Φιλοσοφικῶν 'Εταιρειῶν και 'Ιδρυμάτων (FISP). 'Ιδιαίτερη ἦταν ἡ χαρὰ και ἡ ἱκανοποίησή του, ὅταν ὁ γνωστός ἐκδοτικός οἶκος Nijhoff ζήτησε νά ἐκδώσει τὰ μαθήματα για τὴν φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος, ποῦ ἔκανε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Χαϊδελβέργης ὡς προσκεκλημένος Καθηγητῆς τὸ θερινὸ ἐξάμηνο τοῦ 1969. Τὸ 1972 κυκλοφόρησε στὴ Χάγη ὁ κομψὸς τόμος «Die Hauptprobleme der Platonischen Philosophie».

'Επιστρέφω στὰ αὐτοτελῆ δημοσιεύματα τοῦ φιλοσόφου μας, τοὺς τόμους τῶν βιβλίων του ἀπὸ τὸ 1974 και ἐξῆς. Εἶναι ἡ χρονιά, ποῦ ἐκδίδονται οί δύο πρῶτοι τόμοι τῆς «Εἰσαγωγῆς στὴ Φιλοσοφία». Τὸ 1975 ἐκδόθηκαν και οί ἄλλοι δύο τόμοι τῆς τετράτομης Εἰσαγωγῆς: σύνολο 2200 σελίδες, πραγματικό ἔργο ζωῆς! Θυμόμαστε μὲ πόση λαχτάρα ἀλλὰ και ἥρεμη ἀναμονὴ ἐμπιστευόταν τὰ ὁμοίμορφα ἡμίφυλλα τῶν 12 μεγάλων ἐνοτήτων τῆς τετράτομης «Εἰσαγωγῆς» στοὺς συντελεστὲς τῆς ἐκδόσεως. Ἦταν τὰ χειρόγραφα τῆς προηγούμενης ἐπταετίας, στὴν ὁποία -ἐξαναγκασμένος νά διακόψει τὸ διδακτικό του ἔργο στὸ Πανεπιστήμιο-

βρήκε τὸ χρόνο, πὸ πολὺ ὅμως τὴ θέληση γιὰ τὴν ἐκπλήρωση ἑνὸς χρέους, νὰ προσφέρει στοὺς σπουδαστὲς τῆς Φιλοσοφίας καὶ σὲ κάθε σκεπτόμενο ἄνθρωπο μιὰ ὑπεύθυνη, εὐσύνοπτη καὶ ἀσφαλῶς προσιτὴ, γι' αὐτὸ καὶ ἀποτελεσματικὴ μύηση στὰ μεγάλα θέματα τῆς Φιλοσοφίας. Εἶναι ἓνα ἔργο ἀπαλλαγμένο ἀπὸ κάθε φόρτο «σοφῶν» παραπομπῶν καὶ παρεκβάσεων, ἓνα κείμενο ποὺ ἔχει μόνον διδάσκει, ἀλλὰ καὶ «ψυχαγωγεῖ», ἔννοῶ καὶ χειραγωγεῖ καὶ ἐμπνέει στὴν δύσκολη πορεία πρὸς τὴν ἀλήθεια τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου.

Ἄλλὰ τὸ 1975 εἶναι ἓνας πολλαπλᾶ εὐτυχισμένος χρόνος γιὰ τὸν Δάσκαλο. Στὸ κλίμα τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος στὴ χώρα, πράγμα ποὺ ἦταν ἡ βαθεῖα του ἔγνοια καὶ ἀγωνία, γίνονται στίς 20 Ἰανουαρίου τὰ ἐγκαινία τῆς «Ἐλευθέρας Σχολῆς Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων» στὴν Μαγούλα τῆς Σπάρτης στὰ πόδια τοῦ Μυστρά, ἱκανοποίηση παλαιοῦ βαθύτατου πόθου του καὶ ἀπαρχὴ πολλῶν συγκινήσεων ἀπὸ τὸν νέο ἄμεσο τρόπο ἐπικοινωνίας μὲ τὸ διψασμένο γιὰ γνήσιο φιλοσοφικὸ λόγο καὶ γιὰ καθαρὴ πνευματικὴ τροφὴ πλῆθος τῶν ἀκροατῶν του, τῶν ντόπιων καὶ τῶν πιστῶν ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα.

Πρὶν τελειώσει ὁ χρόνος τυπώνεται ὁ πρῶτος τόμος τῶν Ἐκδόσεων τῆς Σχολῆς ποὺ περιέλαβε τοὺς λόγους τῶν ἐγκαινίων καὶ τὰ μαθήματα τῆς Α' περιόδου. Θυμίζω τὰ θέματα τῆς πρώτης ἐκείνης σειρᾶς μαθημάτων στὴν Μαγούλα: Ἡ θέση τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὸ σύγχρονο κόσμος—Ἐνας γενικὸς χαρακτηρισμὸς τῆς ἐποχῆς μας.—Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ σύγχρονη ἐποχὴ—Ἡ ἔγνοια τῆς προόδου—Τεχνικὴ καὶ σύγχρονος ἄνθρωπος—Τί εἶναι Φιλοσοφία. Καὶ ὅπως σὲ κάθε σειρά, τὸ πρῶτο μάθημα τὸ ἀφιερωμένο στὸν φιλόσοφο τοῦ Μυστρά, τὸν τελευταῖο βυζαντινὸ καὶ πρῶτο νεοέλληνα, ὅπως εὐστοχα τὸν ὠνόμασε ὁ Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος.

Στὴ σειρά τῆς «Ἐλευθέρας Σχολῆς ὁ Πλήθων» ἐκδόθηκαν 7 τόμοι. Τὸν 7ο δὲν πρόλαβε δυστυχῶς νὰ τὸν χαρεῖ ὀλοκληρωμένο. Περιλαμβάνει τὴν βαρυσήμαντη σειρά τῶν τελευταίων μαθημάτων του στὴν Μαγούλα «Ἡ Πολιτικὴ τῶν Ἑλλήνων» τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1980. Σημαντικὸ γεγονός ἦταν ἡ ὀργάνωση τοῦ Β' Διεθνoῦς Συμποσίου Φιλοσοφίας τῆς FISP στὴν Μαγούλα τὸ 1976. Γενικὸ θέμα τοῦ Συμποσίου «Μελέτη θανάτου» μὲ συμμετοχὴ κορυφαίων φιλοσόφων ἀπὸ ὅλο τὸν κόσμο. Καὶ ὡς ἔκδοσις ὁ τόμος τῶν ὀμιλιῶν ἐκείνων (355 σελίδες μὲ ὄλα τὰ κείμενα καὶ σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση) ἦταν σπουδαία προσφορά τοῦ Δασκάλου, ποὺ ὑπῆρξε ἀπαράμιλλος οἰκοδεσπότης καὶ ὀργανωτὴς τοῦ Συμποσίου, ἀλλὰ καὶ τιμήθηκε ἐπᾶξια ἀπὸ τοὺς ἐκλεκτοὺς Συνέδρους.

Ὁ 3ος τόμος τῆς σειρᾶς τῆς «Ἐλευθέρας Σχολῆς Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων» περιέλαβε τὰ «Μαθήματα Φιλοσοφίας τῆς Τέχνης» τοῦ 1977. Ὁ 4ος τὰ «Μαθήματα Φιλοσοφίας τοῦ Πολιτισμοῦ» καὶ τὸν κύκλο γιὰ

τὰ «Προβλήματα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ». Ὁ 5ος τὸν κύκλο «Ἡ Παιδεία τῶν Ἑλλήνων» (1979) καὶ ὁ 6ος τὶς Ἀνακρινώσεις καὶ Ὀμιλίες τοῦ «Πανελληνίου Συμποσίου γιὰ τὰ βασικὰ προβλήματα τοῦ συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ» (Ὀκτώβριος 1979), 300 περίπου σελίδες. Ἕνας σπουδαῖος καὶ πολύτιμος τόμος, πού τὸ συμφέρον τοῦ τόπου θὰ ἐπέβαλε (καὶ ἐπιβάλλει πάντα) νὰ ἀξιοποιηθεῖ. (Ἀναλυτικὸ Σημείωμά μου γιὰ τὶς ἐκδόσεις τῆς «Ἐλευθέρας Σχολῆς Φιλοσοφίας» βλέπε στὴ «Νέα Ἑστία» τῆς 15.11.1980).

Τὸ 1980 κυκλοφόρησαν τὰ δύο τελευταῖα ἀγαπημένα βιβλία τοῦ Δασκάλου. Ὁ Πλατωνικὸς «Θεαίτητος» (Εἰσαγωγή, ἀρχαῖο καὶ νεοελληνικὸ κείμενο) στὴ σειρά τῶν αὐτοτελῶν ἐκδόσεων τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ πλατωνικοῦ αὐτοῦ διαλόγου –ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ἀλλὰ καὶ δυσκολότερους διαλόγους– ὁ Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος ἐργάστηκε πολλὰ χρόνια, καὶ στὸν Πρόλόγὸ του ἐξέθεσε μὲ χαρακτηριστικὴ αὐτοπεποίθηση τὶς βασικὲς μεταφραστικὲς καὶ ἐρμηνευτικὲς του ἀρχές. Ἕνα κείμενο ὑποθήκη.

Λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸ ἀδόκητο τέλος ἤρθε ἡ «Ἀγαπημένη μου Χαϊδελεβέργη», τὸ πιὸ προσωπικὸ του βιβλίον –ώραία ἐκπληξὴ γιὰ πάρα πολλοὺς ἀσφαλῶς– πού ἔγινε ἀμέσως καὶ best-seller τῆς περιόδου. Τὸν εὐγνωμονοῦμε καὶ γι' αὐτὴν τὴν προσφορά, καὶ λυπούμαστε τόσο περισσότερο, γιὰτὶ δὲν πρόλαβε νὰ μᾶς δώσει καὶ τὸ δεύτερο «αὐτοβιογραφικόν» του βιβλίον, πού μᾶς εἶχε ὑποσχεθεῖ: τὸ χρονικὸ τῆς πανεπιστημιακῆς του ζωῆς καὶ δράσης στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὴν Ἀθήνα.

Τόδε μα πειθήνιο

ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΚΑΙ ΤΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

**Ἡ ὄγδοη σειρά μαθημάτων τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακοπούλου
στὴν «Ἐλευθέρα Σχολὴ Φιλοσοφίας ὁ Πλάτων»**

Στὴν «Ἐλευθέρα Σχολὴ Φιλοσοφίας ὁ Πλάτων» στὴν Μαγούλα τῆς Σπάρτης κοντὰ στὸν Μυστρά πραγματοποιήθηκε ἀπὸ 5 ἕως 12 Ὀκτωβρίου 1980 ἡ ὄγδοη σειρά μαθημάτων τοῦ καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφίας καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Ἰωάννου Ν. Θεοδωρακοπούλου μὲ γενικὸ θέμα «Ἡ πολιτικὴ τῶν Ἑλλήνων. Τὰ βασικὰ προβλήματα ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς πολιτικῆς». Καὶ τὰ μαθήματα αὐτὰ παρακολούθησαν μὲ ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον πολυπληθεῖς Σπαρτιάτες καὶ πολλοὶ Ἀθηναῖοι, πού σὲ κάθε νέα σειρά μαθημάτων πηγαίνουν ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα γιὰ ν' ἀκούσουν τὸν κ. Θεοδωρακόπουλο στὸ παλαιὸ ὠραῖο ἀρχοντικὸ τῆς Μαγούλας, ὅπου ἀπὸ τὸ 1975 λειτουργεῖ ἡ Σχολή. Μιὰ μικρὴ ἰδέα ἀπὸ τὸν εὐρὺ θεματικὸ κύκλο τῆς Ὀγδῆς σειράς καὶ τίς καίριες θέσεις τοῦ σοφοῦ δασκάλου δίνει τὸ διάγραμμα τῶν μαθημάτων τῶν πρώτων ἡμερῶν.

Φιλοσοφία καὶ Πολιτικὴ, εἶπε ὁ κ. Θεοδωρακόπουλος, συνδέονται στενὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι οἱ δημιουργοὶ τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας καὶ τὰ μεγάλα σχολεῖα γιὰ τὴν πολιτικὴ σκέψη ὄλων τῶν ἐποχῶν. Ἡ πολιτικὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπάγγελμα οὔτε ἀπόκρυφη τέχνη. Εἶναι ἐπιστήμη καὶ χρέος τῶν ἰκανῶν πρὸς τοὺς πολλούς. Γι' αὐτὸ προϋποθέτει λογικὴ σκέψη καὶ ἱστορικὴ παιδεία τῶν φορέων τῆς. Σὲ περιόδους μάλιστα κρίσιμες γιὰ τὸν Ἑλληνισμό, ὅπως ἡ σημερινή, χρειάζεται μεγαλύτερη ἀκόμη πολιτικὴ σοφία καὶ βαθειὰ γνώση τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου (τοῦ ἐδάφους καὶ τοῦ ὑπεδάφους καὶ ὄλων τῶν στοιχείων τοῦ ζωντανοῦ περιβάλλοντος μιᾶς χώρας μεσογειακῆς, ὅπως ἡ Ἑλλάς) καθὼς καὶ τῶν στοιχείων τῆς βιολογικῆς, οικονομικῆς καὶ πνευματικῆς

Νέα Ἔστια, τεύχος 1281 (15 Νοεμβρίου 1980).

πραγματικότητα των ανθρώπων, που κινούν την πολιτεία στον χώρο αυτό (συμπεριλαμβανομένων και των αποδήμων Έλλήνων) με ιδιαίτερη έμφαση στην ιστορία και στο παρελθόν του Έλληνισμού. Η έξωτερική πολιτική, με γνώμονα την ιδιαίτερη γεωπολιτική θέση της χώρας και τον ναυτικό χαρακτήρα της (ή έμπορική ναυτιλία μας και η γλώσσα απέμειναν τα μόνα στοιχεία της οικουμενικότητας του Έλληνισμού σήμερα) πρέπει να χαρακτηρίζεται από ειλικρίνεα προς όλες τις κατευθύνσεις. Είναι απαραίτητο να συνειδητοποιήσουν όλοι ότι έχουμε περιορισθή για πρώτη φορά στην μακροαίωνα ιστορία μας στην μία «όχθη» του Αιγαίου και ότι γενικά δεν έχουμε φίλους. Χρειαζόμαστε βέβαια συμμάχους, προς τους όποιους η πολιτική μας πρέπει να είναι ανοιχτή και ειλικρινής.

Η «Έλευθερά Σχολή Φιλοσοφίας ό Πλήθων» εγκαινιάσθηκε στις 20.1.1975 με την Πρώτη σειρά μαθημάτων του κ. Θεοδωρακοπούλου, που περιελάμβαναν τó έναρκτηριο μάθημα για τη θέση του Πλήθωνος στην ιστορία της Έλληνικης και της δυτικης φιλοσοφίας και άλλα ζωτικά θέματα, όπως «Η θέση του Έλληνισμού στο σύγχρονο κόσμο», «Ο άνθρωπος στη σύγχρονη εποχή», «Η έννοια της προόδου», «Η έννοια της τεχνικής» κ.ά. Στην προγραμματική όμιλία του κατά τά εγκαινία της Σχολής ό ιδρυτής της είχε άναφερθή στον συμβολισμό που κλείνει η μορφή του φιλοσόφου του Μυστρά και είχε τονίσει τον έλεύθερο από δεσμεύσεις και οικονομικές σχέσεις χαρακτήρα της Σχολής. Κύριος σκοπός της ιδρύσεως και της λειτουργίας της παραμένει ό φιλοσοφικός προβληματισμός επάνω σε κείρια προβλήματα του ανθρώπου και του τόπου και η ενίσχυση της αυτογνωσίας όλων των Έλλήνων, ιδιαίτερα αυτών που ζούν μακριά από την πρωτεύουσα και είναι φορείς γνήσιου προβληματισμού. Την άνύψωση του επιπέδου σκέψης και ζωής όλων των Έλλήνων θέλει να βοηθήση η Σχολή της Σπάρτης, και αυτόν τον σκοπό ύπηρετεί και τó εκδοτικό της έργο.

Σημειώνουμε τους τίτλους των 6 τόμων, που έχουν εκδοθή ως σήμερα με τά πλήρη κείμενα των μαθημάτων του ίδρυτου της Σχολής και των όμιλιών ξεχωριστών πνευματικών ανθρώπων, άκαδημαϊκών δασκάλων και μελών του Συμποσίου του 1979 για τά βασικά προβλήματα του Έλληνισμού.

Τεύχος 1 (1975, 150 σελίδες): Τά εγκαινία και τά μαθήματα της Α΄ περιόδου.

Τεύχος 2 (1977, 355 σελίδες): Μελέτη θανάτου. Κείμενα του Β΄ Διεθνούς Συμποσίου Φιλοσοφίας, στο όποιο έλαβαν μέρος δώδεκα διακεκριμένοι ξένοι καθηγηται της Φιλοσοφίας και άρκετοι Έλληνες (Κ. Τσάτσος, Α. Γιανναράς, Ε. Μουτσόπουλος – βλέπε τó σχετικό άρθρο του τελευταίου στη «Νέα Έστία», τεύχ. 1200/1.7.1977).

Τεύχος 3 (1977, 163 σελίδες): Μαθήματα Φιλοσοφίας της Τέχνης (Τά μαθήματα αυτά είχαν μεταδοθή άργότερα από τó Γ΄ Πρόγραμμα της ΕΡΤ κάθε Τρίτη 8-9 και άκούσθηκαν με μεγάλο ένδιαφέρον σ΄ όλη την Ελλάδα).

Τεύχος 4 (1979, 310 σελίδες): Τὰ μαθήματα τῆς Β΄ καὶ Γ΄ Περιόδου - Φιλοσοφία τοῦ πολιτισμοῦ. Προβλήματα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ καὶ ἄλλα θέματα. (Στὸν τόμο αὐτὸν ἔχουν περιληφθῆ ταῖ τέσσερα μαθήματα τοῦ κ. Θεοδωρακόπουλου γιὰ τὸν Πλήθωνα καὶ εἰδικώτερα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ φιλοσόφου καὶ γιὰ τὴν ἀναγέννηση τοῦ Πλατωνισμοῦ στὴν Ἰταλία τὸν 15ο αἰώνα).

Τεύχος 5 (1979, 120 σελίδες): Τὰ μαθήματα τῆς Ἑκτῆς περιόδου - Ἡ παιδεία τῶν Ἑλλήνων. (Τὰ θέματα τῆς σειρᾶς αὐτῆς ἦταν: Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα - Ἀνθρωπιστικὴ καὶ Τεχνικὴ Παιδεία - Τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας - Τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν - Τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης - Ἡ ἑλληνικὴ Μυθολογία ὡς κύριον μάθημα εἰς τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα).

Τεύχος 6 (1980, 294 σελίδες): Τὰ βασικὰ προβλήματα τοῦ συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ. Δημοσιεύοντα τὰ πλήρη κείμενα τῶν 22 ὁμιλιῶν τοῦ Συμποσίου, ποὺ ὀργανώθηκε ἀπὸ τὸν κ. Θεοδωρακόπουλο στὴν Σχολὴ του, καὶ τὰ ὁποῖα ἐκάλυψαν ἓνα εὐρύτατο φάσμα προβλημάτων μὲ ὑπεύθυνο χειρισμὸ ἀπὸ ἀρμόδια πρόσωπα. Μερικοὶ τίτλοι: Σύγχρονος Ἑλληνισμὸς καὶ Φιλοσοφία (Κ. Δεσποτόπουλος), Ἑλληνικὴ Παράδοση (Κ. Ρωμαῖος), Τεχνικὴ καὶ Ἑπαγγελματικὴ Ἑκπαίδευση (Π. Σακελλαρίδης), Προβλήματα Ποινικοῦ Δικαίου (Σπ. Κανίνας), Ἡ μουσικὴ Παράδοση (Γ. Παπαϊωάννου), Τὰ ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ στὴ Μέση Ἑκπαίδευση (Ν. Μπούρας), Ἡ ἔθνικὴ ἄμυνα (Σ. Τζανετῆς), Σύγχρονος Τεχνολογία (Ε. Κουλουμπῆς), Βιομηχανία (Δ. Μαρινόπουλος), Ἡ ναυτιλία (Στρ. Στρατήγης), Ἡ Γεωργία (Α. Ζαχαρόπουλος), Οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη (Γ. Δράκος), Ἡ Ὁρθοδοξία (Ν. Νησιώτης), Ἡ Ἑλλάς καὶ οἱ γείτονές της (Β. Παπούλια), Τὸ Κυπριακὸ πρόβλημα (Π. Σταύρου).

Τὸ Συμπόσιο τοῦ Ὀκτωβρίου 1979 ἀποτέλεσε σημαντικὴ προσφορὰ τῆς Σχολῆς καὶ ἀνταποκρίθηκε ἄμεσα σὲ προγραμματικὴ δήλωση τοῦ ἴδρυτοῦ της. Σὲ συνέντευξή του εἶχε πῆ παλαιότερα ὅτι «ἡ φιλοσοφικὴ ἐξέταση ὄλων τῶν προβλημάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι ἀπαραίτητη, ἰδίως σ' αὐτὴ τὴν κρίσιμη περίοδο, ποὺ εἶναι κρισιμώτερη ἀπ' ὅ,τι φαντάζονται οἱ ἄνθρωποι τῆς εὐημερίας. Ὁ νέος Ἑλληνισμὸς ἔχει ἀνάγκη νὰ φιλοσοφήσῃ γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ ἀναδειχθῆ. Ὁ Ἑλληνισμὸς σὲ ὅλη τὴν σταδιοδρομίαν του εἶχε φιλοσοφήσει...» (Καθημερινή, 24.10.1974).

Ἀλλὰ γιὰ τὸν χαρακτήρα καὶ τοὺς σκοποὺς τῆς Σχολῆς μίλησε καὶ σὲ νεώτερη συνέντευξή του ὁ κ. Θεοδωρακόπουλος, λέγοντας ἐπιγραμματικὰ μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἑξῆς: «Τὰ μαθήματα στὴν «Ἐλευθέρᾳ Σχολῇ Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων» εἶναι ἐλεύθερα κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἀρχαίων φιλοσοφικῶν σχολῶν. Ἡ σχολὴ δὲν ζητεῖ χρήματα, δὲν δίδει διπλώματα καὶ εἶναι ἀδογματιστα. Θέλει νὰ συνεχίσῃ μίαν παράδοση ποὺ ὑπῆρχε στὸν κοντινὸ Μυστρά μὲ τὸν Πλήθωνα. Λέμε ὅτι διεκόπη αὐτὴ ἡ παράδοση. Στὴν οὐσία ὁμως δὲν συνέβη αὐτό, διότι ὁ

Ἑλληνισμός ἔκανε αὐτὸ ποὺ ἤθελε ὁ Πλήθων. Διεσώθη ὁ τεχνίτης τοῦ μωσαϊκοῦ τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας: ὁ Ἑλληνισμός. Σύνθημα τῆς Σχολῆς εἶναι: «ἐπιστροφή στὶς ρίζες». Αὐτὸ σημαίνει ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ πιαστοῦμε ἀπὸ κάτι στερεὸ γιὰ νὰ ἀυξήσωμε τὴν αὐτοσυνειδησία μας. Τὸ ἰσχυρότερο ὄπλο ἑνὸς λαοῦ εἶναι ὁ βαθμὸς τῆς αὐτοσυνειδησίας ποὺ ἔχει». (*Πολιτικά Θέματα*, 9.11.1979).

«Ἡ σχολὴ δὲν δίδει διπλώματα» ἦταν μία ἀπὸ τὶς προγραμματικὰς ἀρχές της. Τὸ 1978 ὁ κ. Θεοδωρακόπουλος ἐγκαινίασε τὴν ἀπονομὴ βραβείων μὲ χρηματικὸ ἔπαθλο καὶ μὲ δῶρο τὴν τετράτομη *Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία* τοῦ στοὺς ἀριστούχους μαθητὰς τῶν Λυκείων τῆς Λακωνίας. Εἶναι μιὰ ἀκόμη προσφορά τοῦ σεβαστοῦ σχολάρχου πρὸς τὴ νέα γενεὰ τῶν Ἑλλήνων, ἐκεῖνη ποὺ πρέπει πρῶτιστα νὰ ἐνισχυθῆ σὲ αὐτογνωσία καὶ σὲ ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ δύναμη, ἂν θέλωμε νὰ ἐπιβιώσωμε ὡς ἔθνος καὶ ὡς λαός. Τὰ μαθήματα τῆς Ὀγδόης σειρᾶς στὸν ἕκτο χρόνο τῆς λειτουργίας τῆς Σχολῆς τῆς Μαγούλας περιεῖχαν πολλὰς σοφὲς ἀλήθειες πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή, ποὺ πρέπει νὰ γίνων ἐυρύτερα γνωστὲς καὶ συνειδητὲς ἀπὸ ὅσο γίνεται περισσότερους Ἑλληνες. Εὐχόμαστε καὶ ἐλπίζουμε νὰ ἀποτελέσουν σύντομα τὸν 7ο τόμο στὴ σειρὰ τῶν ἐκδόσεων τῆς «Ἐλευθέρας Σχολῆς Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων».

Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Στά λιγώτερο γνωστά κείμενα του Ι. Ν. Θεοδωρακοπούλου ανήκουν οί βιβλιοκρισίες του στο «*Αρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν*», κυρίως τῶν ἐτῶν 1930 - 35¹. Εἶναι ὅλες σχεδὸν μικρὲς πραγματεῖες μὲ οὐσιαστικὲς κρίσεις καὶ πρωτότυπες θέσεις τοῦ νεώτατου τότε Ἑλληνοῦ φιλοσόφου, πού ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του στὴν ἐπιστῆμη καὶ στὰ γράμματα μὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ μονογραφίες σὲ κεντρικὰ θέματα τῆς Φιλοσοφίας², μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ ΑΦΘΕ καὶ μὲ τὴν πυκνὴ καὶ οὐσιαστικὴ συνεργασία του σὲ κάθε σχεδὸν τεῦχος του³.

Σὲ μιὰ Βιβλιοκρισία του λοιπὸν [ΑΦΘΕ 3 (1931), 73 - 94 : Κ. Λογοθέτου, «*Ἡ Φιλοσοφία τῶν Πατέρων καὶ τοῦ Μέσου Αἰῶνος*» Α', Ἀθῆναι 1930] παρουσιάζει ὁ Ι.Ν.Θ. γιὰ πρώτη φορὰ τὴ βασικὴ του θεώρηση σ' ἓνα θέμα καίριο τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῆς φιλοσοφικῆς παραδόσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰδικότερα : τὴ *χριστιανικὴ σκέψη*, στὴ συνάντησή της κυρίως μὲ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ μὲ τὸν ἑλληνικὸ φιλοσοφικὸ λόγον, ὡς πνευματικὸ δηλαδὴ φαινόμενο καὶ ὡς παρουσία στὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς φιλοσοφίας⁴. Ἡ κριτικὴ τοῦ ἔργου τοῦ Κ. Λογοθέ-

---

Δεσμὸς. Ἀφιέρωμα στὸν Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλον, Ἀθῆναι, Φ.Σ. «*Παρνασσός*» (Ἐπιστ. Διατριβαὶ 7) 1975, 417-439.

1. Βλ. τὰ Ἀναλυτικὰ Εὑρητήρια τῶν τόμων Α' - ΙΑ' (1929 - 1940) τοῦ ΑΦΘΕ, δημοσιευμένα στὴν «*Φιλοσοφία*» Ι (1971), 467 - 485, ἰδιαίτ. 474 ἐπ. : Ἀναλύσεις Βιβλίων καὶ Κριτικὰ Σημειώματα.

2. Μετὰ τὰ τυπωμένα στὴ Γερμανία ἔργα του «*Platons Dialektik des Seins*» (1927) καὶ «*Plotins Metaphysik des Seins*» (1928) εἶναι τὰ βιβλία του : «*Θεωρία τοῦ λόγου ἢ Γνωσεολογία*» (1928), «*Αἱ ἀρχαὶ τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας*» (1928), «*Αἱ θεμελιώδεις ἔννοιαι τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλωτίνου*» (1928), «*Ἡ Γνωσεολογία τοῦ Rickert ὡς Εἰσαγωγή εἰς τὸν Νεοκαντιανισμόν*» (1929).

3. Τριανταεπτὰ ἐκπόνυμα ἄρθρα, κριτικὰ σημειώματα καὶ μεταφράσεις στὰ 44 τεύχη τῶν ἔνδεκα τόμων τοῦ «*Αρχεῖου*».

4. Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτὴ μόνον θὰ ἐξετάσωμε τὴν κριτικὴ στάση τοῦ φιλοσόφου μας ἀπέναντι στὴ φιλοσοφία τῶν Ἀπολογητῶν, τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν σοφῶν τοῦ Βυζαντίου. Ἄλλη εἶναι ἡ θεματικὴ τῆς θρησκείας ὡς μεταφυσικοῦ προβλήματος, καὶ

του είναι μάλιστα σημαντική όχι μόνο για την πρόωμη διατύπωση θέσεων, που θα συναντήσωμε πολύ αργότερα πάλι στο έργο του Ι. Ν. Θ., αλλά και γιατί υπάρχουν σ' αυτή στοιχεία, στα όποια με πολύ κόπο και με τις εργασίες πολλών ειδικών φθάνει σήμερα μόνο η συνθετική σπουδή της Φιλοσοφίας του Χριστιανικού Έλληνισμού και του Βυζαντίου.

Αλλά σημαντικό είναι έδω και τουτο άκόμενη, ή βασική στάση του κριτικού ενός ιστορικού της Φιλοσοφίας έργου απέναντι στο γενικότερο θέμα: ιστορία του πνεύματος — έργο και αποστολή του ιστορικού της Φιλοσοφίας. Η Βιβλιοκρισία του 1931 αρχίζει και τελειώνει με λόγους σκληρούς για το βιβλίο και το συγγραφέα του. Το κρινόμενο έργο «για τον πραγματικό ιστορικό του πνεύματος, που αναζητεί πάντοτε νοήματα και ουσιαστικές σχέσεις αναμεταξύ των», δέν είναι παρά άπλη συλλογή ύλικου (σελ. 74). Στη θέση «της βαθειάς έρμηνείας των αιωνίων προβλημάτων έμπηκε ένα ξηρό, ιστορικό και φιλολογικό έρωτηματολόγιο περι του τί έσκέφθηκε ετούτος ή εκείνος ο φιλόσοφος» (σελ. 94) ¹.

Βασικό χρέος του ιστορικού της Φιλοσοφίας, λέγει ο Ι. Ν. Θ. κρίνοντας τις γενικές αρχές του έργου, είναι βέβαια να στηριχθ ή στα κείμενα, αλλά πρέπει και να μπορη «να έμβαθύνη στο πνεύμα τους, να ένωθ ή με το νόημα των κειμένων». Όχι παθητικό δέσιμο με το γράμμα τους και φόβος μη τυχόν παραποιηθ ή το νόημά τους ², αλλά ή σκέψη ότι «όλο το κείμενο αποτελεί ένα αδιαίρετο, άκέραιο και όμοούσιο πνευματικό κόσμο και ότι μέσα του δέν χωράνε άντιφάσεις σαν εκείνες που βρίσκει ο άπλοικός νοός, αλλά μονάχα άντινομίες ουσιαστικές, που αποτελούν τη ζωή του πνεύματος και γενικά του ψυχικού κόσμου του ανθρώπου» αυτή πρέπει να είναι ή στάση του ιστορικού της Φιλοσοφίας (σελ. 74 έπ.). Η στάση αυτή υπαγορεύεται από την ανάγκη να προσδιορισθουν τα προβλήματα της φιλοσοφίας ενός λαού ή μιας εποχής (τόσο περισσότερο

θα μπορούσε κι αυτή με πολλή ώφέλεια να διερευνηθ ή στο έργο του Ι.Ν.Θ., αφού έχομε σειρά όλόκληρη σχετικών κειμένων του. Είναι συγκεντρωμένα κυρίως στον τόμο «Χριστιανικά και Φιλοσοφικά Μελετήματα» (1949). Η Β' έκδοση (1973) είναι έπηξημένη με πέντε άκόμενα κείμενα, από τα όποια σημαντικότερα: «Η ουσία της θρησκείας» (1969 - 70) και «Φιλοσοφία της θρησκείας» (1970). Βλ. και το άρθρο «Πίστις και Λογική» (1964) στον τόμο «Φιλοσοφία και Ζωή», σελ. 370 - 9.

1. Ο Ι. Ν. Θ. επικαλείται έδω ένα λόγο του Nietzsche σχετικά με τους ιστορικούς της φιλοσοφίας της εποχής του, «που άρμόζει αναντίρρητα άλλο τόσο και για το δικό μας ιστορικό της φιλοσοφίας», τον Κ. Λογοθέτη (σελ. 93 έπ.).

2. Πρβλ. την κρίση για την άπουσία κάθε «μεθοδικής και αναζητητικής άμβιβολίας» από το βιβλίο του Λογοθέτου, που όμολογεί ότι μεταχειρίζεται στο σύγγραμμά του την ίδια τη φρασεολογία των συγγραφέων, τους όποιους έρμηνεύει, και που δηλώνει ότι εφαρμόζει τη μέθοδο αυτή, διότι πιστεύει ότι οι θεωρίες κάθε φιλοσόφου «παριστώνται άκριβώς και όσον ένεστι διά των ιδίων αυτών εκφράσεων»! (σελ. 77).

μάλιστα όσο πιό «μεγάλη» είναι ή εποχή¹⁾. Γι' αυτό και τὸ μεγαλύτερο μειονέκτημα τῶν βιβλίων, πὸν γράφονται μὲ ἀπλοϊκὸ τρόπο, τὸν τρόπο ἐκεῖνο πὸν ἀρκεῖται στὴν ἀνακάλυψη ἐξωτερικῶν ἀντιφάσεων, εἶναι ὅτι «δὲν ὀδηγοῦν βέβαια ποτὲ σὲ προβλήματα· δὲν ὑπάρχουν προβλήματα μέσα σὲ τέτοια βιβλία» (σελ. 76).

Τὸ σημαντικώτερο, τέλος, εἶναι ὅτι τὶς γενικὲς αὐτὲς ἀρχὲς γιὰ τὸ ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ τῆς Φιλοσοφίας ὁ Ι. Ν. Θ. δὲν τὶς ἐπισημαίνει ἀπλῶς, ἀλλὰ τὶς ἐφαρμόζει ὁ ἴδιος ὑποδειγματικὰ στὴν κριτικὴ τοῦ βιβλίου τοῦ Λογοθέτου, ἀκριβῶς δηλαδὴ σ' ἓνα θέμα καὶ μιὰ ἐποχὴ μὲ πολλὰ καὶ κρίσιμα πνευματικὰ προβλήματα. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ Βιβλιοκρισία αὐτὴ εἶναι ἐντελῶς ἀντιπροσωπευτικὴ τῶν θέσεων τοῦ στοῦ θέμα πὸν μᾶς ἀπασχολεῖ, τῆ Φιλοσοφία τῶν Πατέρων καὶ τῶν Μέσων Χρόνων. Τὶς ἴδιες ἀρχὲς θὰ τηρήσῃ ὁ Ι. Ν. Θ. καὶ σ' ὅλα τὰ κατοπινὰ ἱστορικὰ τῆς Φιλοσοφίας ἔργα τοῦ μὲ μόνιμη ἔγνοια τῆ βαθύτερη συμμετοχὴ στοῦ πνεῦμα καὶ στὴ γοητεία τῶν προσώπων καὶ τῶν προβλημάτων πὸν ἐξετάζει.

Ἄπὸ τὶς γενικὲς θέσεις τῆς Βιβλιοκρισίας τοῦ 1931 ξεχωρίζομε τὶς ἀκόλουθες :

Ἡ Φιλοσοφία τῶν Πατέρων καὶ τῶν Μέσων Χρόνων παρουσιάζει γιὰ τὸν ἱστορικὸ τοῦ πνεύματος ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον, κι αὐτὸ ἄσχετα ἀπὸ τὸν τρόπο πὸν κανεῖς ἐκτιμᾷ γενικὰ τὸ πνεῦμα πὸν γεννήθηκε ἀπὸ τοὺς πιστοὺς καὶ τοὺς κορυφαίους τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τὴν καλλιέργεια τῶν ἀρχαίων γραμμάτων (σελ. 85). Ἡ ἀξία καὶ τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ ὀφείλεται σὲ μεγάλο βαθμὸ στοὺς ἐκπροσώπους τῆς νέας φιλοσοφίας, πὸν εἶναι ὅλοι προσωπικότητες μὲ ἐξαιρετικὴ γοητεία, κατὰ τὸ αἶτημα τοῦ Χριστιανισμοῦ ὀλοκληρωμένες καὶ μὲ γενικὴ κλασσικὴ παιδεία (σελ. 86). Ἡ κλασσικὴ παιδεία τῶν σοφῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν εἶναι βέβαια δημιουργικὴ, δὲν πρέπει ὅμως νὰ ξεχνοῦμε ὅτι εἶναι γι' αὐτοὺς «μιὰ πανοπλία γιὰ τὸ σκοπὸ, πὸν εἶναι πάντα ἐξω ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς παιδείας, ἀφοῦ εἶναι καὶ ἐξω ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ κόσμου». «Ὁ σκοπὸς εἶναι ἡ ἔνωση μὲ τὴ θεότητα, ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι ἀπλᾶ μέσα, ἀπλοὶ δρόμοι καὶ ὄργανα» (σελ. 86).

Γιὰ νὰ μελετηθῇ σωστὰ καὶ γόνιμα τὸ πνεῦμα καὶ ἡ φιλοσοφία τῶν Μέσων Χρόνων «πρέπει κυρίως νὰ καθορισθῇ γιὰ κάθε προσωπικότητα χωριστὰ σὲ ποῖο βαθμὸ μεταχειρίζεται καὶ καλλιεργεῖ τὰ

1. Καὶ ἀκριβῶς ἐπειδὴ τέτοια μεγάλη ἐποχὴ εἶναι «ἡ ἐποχὴ πὸν ἓνα παλαιὸ πνεῦμα πεθαίνει καὶ ἓνα νέο γεννιέται», ἡ ἐποχὴ δηλαδὴ μὲ τὴν ὁποία καταπιάνεται ὁ Λογοθέτης, ἡ κριτικὴ τοῦ Ι. Ν. Θ. γίνεται ἀκόμη ἀσθηρότερη, καθὼς ἐπισημαίνει τὴν ἀνεπάρκεια τοῦ βιβλίου, τὰ μεθοδολογικὰ σφάλματα καὶ τὴν ἐξωτερικὴ σχέση τοῦ συγγραφέα πρὸς τὴν ἱστορία καὶ τὴ ζωὴ τῶν πνευματικῶν φαινομένων πὸν παρουσιάζει.

ἐγκόσμια μέσα καὶ τὶς ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ, σὲ ποῖο βαθμὸ σχετίζεται μὲ τὴν κλασσικὴ παιδεία καὶ κατὰ ποῖο τρόπο ἀφομοιώνει τὸ πνεῦμα τῆς παιδείας αὐτῆς» (σελ. 87) ¹. Τὸ αἶτημα αὐτὸ συνδέει ὁ Ι. Ν. Θ. ἐμφαντικὰ κι ἐπίμονα μὲ τὸ χρέος τοῦ ἱστορικοῦ ν' ἀρχίσῃ τὴ μελέτη καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς περιόδου αὐτῆς ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς προσωπικότητος τῶν ἐκπροσώπων της. Κι αὐτό, γιατί «ὅσο κι ἂν οἱ συγγραφεῖς τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν ἐδημιούργησαν συστήματα ἀνεξάρτητα, πὸν νὰ μποροῦν νὰ ὑπάρχουν ὡς νοητοὶ ὄργανισμοὶ κι ἀφοῦ πεθάνουν οἱ δημιουργοὶ των, πάντως τὸ κεντρικὸ ζήτημα εἶναι ἡ θρησκεία, δηλαδὴ τὸ συναίσθημα καὶ ὄχι ἡ λογικὴ». Εἶναι βασικὴ λοιπὸν ἡ ἀνάγκη νὰ καταλάβωμε «τὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν καὶ τὸν ρυθμὸ τοῦ πνεύματος τοῦ Χριστιανισμοῦ». Πολὺ περισσότερο πὸν «ἐκεῖνο ἀκριβῶς, τὸ ὁποῖον ἔφερε ὁ Χριστιανισμὸς στὸν κόσμον, εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ προσώπου» (σελ. 87) ².

Γιὰ τὸν ἱστορικὸ τοῦ πνεύματος ὅλες οἱ ἔννοιες, πὸν ἀναγκάσθηκε ὁ Χριστιανισμὸς νὰ δημιουργήσῃ γιὰ νὰ ἔλθῃ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν κόσμον, εἶναι προβλήματα, ὅπως προβλήματα ἦταν καὶ γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς χριστιανοὺς τῶν χρόνων πὸν ἡ νέα θρησκεία ἀγωνιζόταν νὰ κατακτήσῃ πνευματικὰ τὸν κόσμον (σελ. 90). Πρόκειται γιὰ ἓνα σύστημα ἐννοιῶν μὲ καθωρισμένο λίγο - πολὺ περιεχόμενο, χάρις στὸ ὁποῖο καὶ ἡ θρησκεία κέρδιζε ζωὴ καὶ προκοπή. «Τέτοιες ἔννοιες εἶναι στὸν Χριστιανισμὸ ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ, τῆς ἀγάπης, τῆς μακαριότητος, τοῦ λόγου πὸν γεννιέται ἄχρονα ἀπὸ τὴν πρώτη τοῦ κόσμου ἀρχή, τοῦ χρόνου, τοῦ πνεύματος πὸν πνέει ὅπου θέλει, τῶν ἀγγέλων, τοῦ ἀγίου, τῆς ἁμαρτίας, τῆς λυτρώσεως, καὶ ὅλο τὸ σύστημα πὸν συγκροτεῖ τὸ πνευματικὸ περιεχόμενο τοῦ Χριστιανισμοῦ». Γιὰ τὸν ἱστορικὸ τοῦ πνεύματος οἱ ἔννοιες αὐτὲς ἔχουν «κολοσιαία σημασία», γιατί ἀπ' αὐτὲς θὰ καταλάβῃ κανεὶς καὶ τὴν τέχνη καὶ ὅλη τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ μεσαίωου ³. Ὁ ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας ἔχει ὁμως τὸ ἰδιαιτέρο χρέος «νὰ δείξῃ τὴν προέλευσὴ τους... νὰ γίνῃ ὁ ἴδιος χωνευτῆρι ἐννοιῶν καὶ νὰ τοὺς ξαναδώσῃ ζωντανὴ μορφή» (σελ. 91).

1. Ἡ σημασία τοῦ αἰτήματος αὐτοῦ πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ἰδιαιτέρα. Βλέπε ὅσα γράφω στὴ μελέτη μου «Ἡ σπουδὴ τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας. Κριτικὴ ἐπισκόπηση 1949 - 71», «Φιλοσοφία» 1 (1971), σελ. 395 ἐπ. μὲ ἀναφορὰ στὸ ἔργο τοῦ E. v. I v á n k a, «Plato Christianus» (1960). Ἐφαρμογὴ τοῦ αἰτήματος αὐτοῦ ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ι. Ν. Θ. ἀποτελεῖ τὸ κεφάλαιο «Ἐπιγέννησις» στὸ βιβλίο του «Πλάτων - Πλωτῖνος - Ἐπιγέννησις» (1959).

2. Βλ. Καὶ τὶς ἄλλες στὸ σημεῖο αὐτὸ καίριες παρατηρήσεις γιὰ τὸ τί σημαίνει ἀνάλυση τῆς προσωπικότητος καὶ ποῖα ἀξία μποροῦν νὰ ἔχουν (στὸ βιβλίο τοῦ Λογοθέτου) «μερικὲς βιογραφικὲς σημειώσεις».

3. Γιὰ τὴ μεταφυσικὴ ἐρμηνεία τῆς χριστιανικῆς τέχνης βλ. παρακάτω τὴν τελευταία παράγραφο τοῦ ἀρθρου.

Με αυτές τις βασικές θέσεις στο μεγάλο θέμα της σπουδής της χριστιανικής σκέψης και της φιλοσοφίας των Μέσων Χρόνων είναι απόλυτα κατανοητό ότι ο Ι. Ν. Θ. αντιμετωπίζει στο κριτικό του κείμενο το 1931 με πολλή έμφαση αλλά και προσωπική συγκίνηση το κρίσιμο θέμα : Χ ρ ι - σ τ ι α ν ι σ μ ό ς - Έ λ λ η ν ι σ μ ό ς . Και βέβαια, λέγει, την ώρα που «ό πνευματικός κόσμος της ανθρωπότητας ανατρέπεται, γκρεμίζεται μια δλόκληρη παλιά μυθολογία, πεθαίνει ένας παλιός μύθος, από τον όποιον έπήγασεν όλη ή άρχαία σκέψις, τέχνη και πολιτεία, και μπαίνει στη ζωή της ανθρωπότητας ένας νέος μύθος, ό χριστιανικός, ριζικά διαφορετικός από τον άρχαίο έλληνικό», εκείνο που χρειάζεται δέν είναι οι ρητορικοί άφορισμοί «του δικού μας ιστορικού»¹, αλλά «ένας όρισμός και μια άνάλυση συστηματική της ιδέας του Χριστιανισμού και ή αντιπαράβολή της προς την ιδέα του Έλληνισμού». Να καταδειχθί ό χαρακτήρας του ένός και ό χαρακτήρας του άλλου πνεύματος για να φανή κατόπιν «τί έφερε ό Χριστιανισμός στον κόσμο και τί είχε ό Έλληνισμός άφ' έαυτού». Γι' αυτό και ή σχέση Χριστιανισμού και Έλληνισμού είναι «ένα πρόβλημα με άπέραντη γοητεία», που δέν μπορεί να τή νιώση «εκείνος που μένει δεμένος στις ειδήσεις και στις γνώσεις» (σελ. 91).

Ότι ή διερεύνηση αυτή παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες, ότι είναι πολύ δύσκολο να δείξη κανείς τή μετάβαση από τό ένα πνεύμα στο άλλο, να δείξη «πώς τό νέο άπορροφά τό παλιό», αυτό δέν τό παραγνωρίζει ό Ι. Ν. Θ. Άπό τον σοβαρό ιστορικό της Φιλοσοφίας ζητῶ κανείς όμως «να σκιαγραφήση τουλάχιστον και να αναπτύξη τά κεντρικότερα προβλήματα, όπως είναι τό πρόβλημα της σχέσεως ανάμεσα στη γνώση και στην πίστη», ένα πρόβλημα που άπασχόλησε τους σοφούς του Χριστιανισμού πάνω από χίλια χρόνια (σελ. 92). Άλλά στο θέμα «Έλληνισμός και Χριστιανισμός» θά επανέλθωμε με βάση μεταγενέστερα κείμενα του Ι. Ν. Θ. Έδῶ όμως πρέπει να παρατεθί ατόύσια και μια άλλη κρίση από τό ίδιο κείμενο του 1931 (σελ. 76 - 77), που δείχνει αυτήν άκριβώς τήν ουσιαστική από τότε αντιμετώπιση του προβλήματος της συναντήσεως των δύο πνευμάτων².

«Πόσα προβλήματα δέν εγκλείει μια εποχή, όπως ή εποχή, που ένα παλιό πνεύμα πεθαίνει και ένα νέο γεννιέται! . . . Πόσα έρωτήματα δέν βάζει ή ίδια ή ζωή τή στιγμή που αφήνει τά πρρασμένα και ζητάει να δημιουργήση καινούργια παρόντα! Και αυτό άκριβώς κάνει ή ανθρωπότης τή στιγμή που ξεκόβεται από τήν κλασσική και κλασσικιστική άρχαιότητα και ρίχνεται μ' όλο τό ψυχικό πάθος και τήν παραφορά στην άγκαλιά, ως πούμε έτσι, των άσιατικών πνευμάτων. Έδῶ τίθεται μονάχο του ένα από τά ουσιαστι-

1. Βλ. Λογοθέτης, Εισαγωγή και σελ. 29.

2. Άντιπροσωπευτικά κάνει ό ίδιος έδῶ (σελ. 92 - 93) μια περιεκτικότερη αντίπαράθεση των δύο «μύθων», του άρχαίου και του χριστιανικού, όπως λέγει.

κότερα προβλήματα της Ιστορίας του πνεύματος, και απ' αυτό ο ιστορικός της φιλοσοφίας ξεκινώντας αναγκάζεται από τα ίδια τα πράγματα να γίνει φιλόσοφος της Ιστορίας... Πεθαίνει το γονιμότερο και άριστοκρατικότερο πνεύμα, που γεννήθηκε στον κόσμο, το ελληνικό, και ενώ πεθαίνει έχει τη δύναμη να δώσει ζωή και μορφή στα πολλά και ανάμικτα πνευματικά προϊόντα της 'Ασίας, να μορφώσει με αδιάκοπη εργασία τριών και πλέον αιώνων το πνεύμα του Χριστιανισμού, που όσο κι αν διατοπώθηκε πρώτα - πρώτα από τον ιδρυτή του σ' όλη του τη μαγική λιτότητα εν τούτοις για να ζήσει είχε ανάγκη από τα μέτρα του 'Ελληνισμού, γιατί έτσι μονάχα έπροφυλάχθηκε από την άδηφαγία, που χαρακτηρίζει τα ανάμικτα πνεύματα της άνατολής».

Στη Βιβλιοκρισία τέλος του έργου του Λογοθέτου ο Ι. Ν. Θ. βρίσκει τον τρόπο να θίξει και επί μέρους θέματα, που έχουν ωστόσο πρωταρχική σημασία και όπου η θέση του με τα σημερινά έρευνητικά δεδομένα αποδεικνύεται το ίδιο πρωτοποριακή. 'Αναφέρω απλώς τα θέματα αυτά, στα όποια έχουμε και μεταγενέστερες αναφορές του, κυρίως την έπεξεργασία και μεταμόρφωση από το χριστιανικό πνεύμα της έννοιας του Λόγου, τη διαφορά 'Ελληνισμού και 'Ιουδαϊσμού (ποτέ η μεγάλη συγγένεια, η «στενότητα συνάφεια και γόνιμος σχέσις», που βρίσκει ο Λογοθέτης, ώστε να δέχεται ότι ο Νεοπλατωνισμός, το τελευταίο άνθισμα του 'Ελληνισμού, είναι γέννημα «της μείξεως συγγενών εν πολλοίς (άνατολικών και ελληνικών) στοιχείων»¹), τη θέση και την «προσφορά» του Φίλωνος του 'Ιουδαίου («που παραμόρφωσε τόσο πολύ το πρόσωπο του ελληνικού πνεύματος με άπειρους 'Ιουδαϊκούς χαρακτηρισμούς» και που ωστόσο ο Λογοθέτης εμφανίζεται να δικαιώνει!), την έρμηνεία και αξιολόγηση της αίρέσεως των Γνωστικών (σελ. 88 - 89), τη σημασία και τη σωστή τοποθέτηση των 'Απολογητών (σελ. 89 - 90, πέρα βέβαια από την παραδοξολογία του Λογοθέτου, ότι οι 'Απολογηταί του Χριστιανισμού είχαν προδρόμους τον 'Ηράκλειτο, τον Ξενοφάνη, τους Στωικούς, τους 'Επικουρείους και τους Σκεπτικούς!).

Στο θέμα που μας άπασχολεί επανέρχεται ο Ι. Ν. Θ. 15 χρόνια άργότερα στο βιβλίο του «Σύστημα Φιλοσοφικής 'Ηθικής» (1947) από άφορμή το πρόβλημα της Φιλοσοφίας της 'Ιστορίας σε σχέση με την 'Ηθική ως φιλοσοφική επιστήμη. Το πρόβλημα αυτό του δίνει την ευκαιρία να επισημάνη τα στοιχεία, που προσδιορίζουν άποφασιστικά τη σχέση του Χριστιανισμού προς τον 'Ελληνισμό και τον 'Ιουδαϊσμό, σχέση βαθύτατα άντιθετική, παρά τη χρησιμοποίηση από τη χριστιανική σκέψη του έννοιολογι-

1. Τα εισαγωγικά («φιλόσοφον») έδω και παρακάτω άνήκουν στο συγγραφέα. Για τη χρήση του όρου φιλόσοφος και φιλοσοφία από τους πατέρας και στο Βυζάντιο βλ. το πολύ χρήσιμο άρθρο του F. r. D ö l g e r, «Zur Bedeutung von φιλόσοφος und φιλοσοφία in byzantinischer Zeit» στον τόμο «40ετηρίς Θ. Βορέα» 1, 'Αθήναι 1940, σελ. 125 - 136. Βλ. και Ι. Ν. Θ. ο δ ω ρ α κ ο υ λ ο υ, «Εισαγωγή στη Φιλοσοφία» Α', 'Αθήναι 1974, σελ. 284.

κού όπλισμού τής άρχαίας φιλοσοφίας (πού δέν έμεινε βέβαια χωρίς συνέπειες στην μεταγενέστερη διαμόρφωση του χριστιανικού δόγματος)¹.

Ή συνείδηση του ιστορικού γίνεσθαι ώς προβλήματος, συνείδηση πού άπέκτησαν πρώτοι οί χριστιανοί «φιλόσοφοι» — γιατί «πρώτος ό άρχαϊκός Χριστιανισμός έδωσε τά βασικά ψυχικά και άξιολογικά ένορμήματα για τόν καινούργιο τρόπο του σκέπτεσθαι»² —, άποτελεί τομή στην ιστορία του πνεύματος (σελ. 119 - 121). «Μιά βαθύτατη αντίθεση άνοίγεται τώρα. Ή όπτική γωνία του Χριστιανισμού βλέπει τόν κόσμο όλωσδιόλου διαφορετικά άπ' ό,τι τόν έβλεπε ό Έλληνισμός³. Άλλά και όπου ό Χριστιανισμός είναι ύποχρεωμένος νά παραλάβη έννοιες άπό την άρχαία ελληνική φιλοσοφία, για νά κλείση μέσα τους την καινούργια άξιολογία τής ζωής πού φέρνει, και τότε φαίνεται πόσο μεγάλη διαφορά χωρίζει τό ένα πνεύμα άπό τό άλλο» (σελ. 121).

Όστε ό Χριστιανισμός εισβάλλει στην ιστορία ώς βίωμα αντίθετο πρός τόν Έλληνισμό⁴, άξιοποιεί όμως όλη την προηγούμενη ιστορία άπό τή σκοπιά του, δημιουργεί ό ίδιος ένα καινούργιο όρίζοντα τής ιστορίας και καθιερώνει την έννοια του ιστορικού γίνεσθαι, δηλαδή θεμελιώνει την πρώτη Φιλοσοφία τής Ίστορίας (σελ. 122 - 124). Ή βαθύτατη αύτη τομή στην

1. Ότι ό Νεοπλατωνισμός δέν έχει καμμία σχέση με τόν Ίουδαϊσμό και τις άλλες άνατολικές θρησκείες, αύτό τό άνέπτυξε — σημειώνει ό ίδιος — στη μελέτη του «Τά φιλοσοφικά κείμενα στα χέρια τών σχολαστικών», πού δημοσιεύεται στο ίδιο άκριβώς τεύχος του ΑΦΘΕ (βλ. σελ. 41 - 49, κείμενο με ειδικό αλλά και γενικότερο σημαντικό ένδιαφέρον).

2. Τά τρία «μεγάλα βίωματα του άρχαϊκού Χριστιανισμού, άδιάφορο άν και τά τρία συγχωνεύονται κατά βάθος σ' ένα, είναι : τό βίωμα ότι ή ιστορία τέμνεται με την παρουσία του Χριστού, τό βίωμα ότι όλα τά πρό Χριστού, ό νόμος τών Έβραίων και ή φιλοσοφία τών Έλλήνων, είναι «παιδαγωγία εις Χριστόν», τό βίωμα ότι άνοίγεται προοπτική πρός τό μέλλον. . . Ή τομή τής ιστορίας με τόν έρχομό του Χριστού, ή άξιοποίηση του προηγούμενου μόχθου τής ιστορίας και ό σκοπός, τό «τέλος» τής ιστορίας, αύτά είναι άποκαλυπτικά στοιχεία του προσώπου του Χριστού» (σελ. 127).

3. «Η άρχαία ελληνική φιλοσοφία, καθώς αναδύεται μέσα άπό τή μυθική εικόνα του κόσμου, προσπαθεί νά συλλάβη την πραγματικότητα με έννοιες πού άκροάζεται μέσα άπό τούς κόλπους του φυσικού γίνεσθαι και δέν την ένδιαφέρει τόσον τό γίνεσθαι όσον τό είναι πού ύπάρχει στο βάθος τής μεταβολής τών όντων. . . Ή χριστιανική σκέψη και βίωση ένδιαφέρεται για τή χρονική άρχή και τό χρονικό τέλος του κόσμου. . .» (σελ. 120 έπ.).

4. Άλλά και πρός τόν Ίουδαϊσμό βρίσκεται σε θεμελιώδη αντίθεση ό Χριστιανισμός, τονίζει ό Ι. Ν. Θ. Ήπιγραμματικοί είναι έδώ οί χαρακτηρισμοί : «Ό Έλληνισμός είχε τή συνείδηση τής πνευματικής αδάρκειας, άλλ' ήταν άνοικτός πρός τά έξω. . . Ό Ίουδαϊσμός είχε τή συνείδηση τής έσωτερικής εδδαιμονίας, άλλ' ήταν κλειστός πρός τά έξω». Αύτά όλα έρχεται νά σπάση ό Χριστιανισμός, δημιουργώντας τόν καινούργιο όρίζοντα τής ιστορίας, τόν «καινόν άνθρωπον» και την «καινήν κτίσιν» (σελ. 122 έπ.).

ιστορία του πνεύματος συντελείται «μέσα στην παρούσα ένδοξο-σώπου, ως απόλυτο βίωμα, ως λόγος, ενέργημα και λύτρωμα». Αυτή είναι ή πρωταρχή του Χριστιανισμού, από την οποία δεν χωρίσθηκε ποτέ ούτε ή πράξη του ούτε ή θεωρία του («ή φιλοσοφία του»). Αυτό σημαίνει ότι «τό μοναδικό ιστορικό πρόσωπο, ο Χριστός, δεν αναλύεται ποτέ σε μία ιδέα ή σε μία έννοια. Και οι πρώτοι «φιλόσοφοι» του Χριστιανισμού είναι πάρα πολύ προσεκτικοί ως προς αυτό. Το γεγονός και όχι ή ιδέα, τό πρόσωπο και ή ιστορία του Χριστού και όχι ή εννοιολογική κατασκευή, είναι τα πρωταρχικά και αναφαίρετα στοιχεία της Χριστιανικής παράδοσης» (σελ. 124 - 125).

Αυτή είναι στο κεφάλαιο τουτο ή βασική ερμηνευτική θέση του Ι. Ν. Θ., θέση που συνδέεται βέβαια άμεσα με τό θέμα του, την έννοια του ιστορικού γίνεσθαι. Γι' αυτό και συμπληρώνει: «Τά μοναδικά ιστορικά γεγονότα (περί τό πρόσωπο του Χριστού) ανάγονται όλα στο ένα γεγονός, ότι ενανθρωπίσθηκε ο θεός, δεν ανάγονται όμως σε έννοιες ή ιδέες. Είναι δηλαδή απ' αρχής ιστορία, γιατί και την ιστορία έρχεται να λυτρώση ο Χριστός. Ο κοινός άνθρωπος, ο χριστιανός, τοποθετείται τώρα εδώ μέσα σε μία εύρύτατη ιστορική προοπτική, ένώνεται και με τά πριν και με τά κατόπιν, και με την αρχή και με τό κέντρο της ιστορίας (τό πρόσωπο του Χριστού) και με τό τέλος, τή συντέλεια της ιστορίας» (σελ. 125). Για πρώτη φορά έτσι εμφανίζεται ή έννοια της παγκόσμιας ιστορίας.

Η κριτική έκτίμηση των δεδομένων της μεγάλης αυτής εποχής, όπου τό νέο πνεύμα συναντάται και συγκρούεται με τό παλαιό, αντιμετώπιζει στο ίδιο κεφάλαιο του «Συστήματος Φιλοσ. Ήθικης» και τό σημαντικό θέμα της μεταγενέστερης διαμόρφωσης του δόγματος κάτω από την επίδραση της ελληνικής φιλοσοφίας. Η περαιτέρω ανάπτυξη του χριστιανικού δόγματος, «έπειδή έγινε με τά λογικά μέσα της ελληνικής φιλοσοφίας», τείνει λοιπόν να περιορίση την άτομικότητα, την μοναδικότητα και την ιστορικότητα του προσώπου του λυτρωτή¹. Πρόκειται, έπισημαίνει ο Ι. Ν. Θ., για

1. Άξιοσημείωτη εδώ μία παρατήρηση για τή διαφοροποίηση Άνατολικού και Δυτικού Χριστιανισμού. Ο σχετικός αποχρωματισμός της ιστορικότητας του προσώπου του Χριστού «έγινε περισσότερο στον ελληνικό και λιγώτερο στο δυτικό Χριστιανισμό, έγινε όμως και στους δύο, γιατί και οι δύο δούλεψαν με έννοιες της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Στον ελληνικό Χριστιανισμό ή έννοια του λυτρωτή ασφαλίζει περισσότερο την άθανασία του ανθρώπου — στο δυτικό έγγυάται περισσότερο την άφεση της άμαρτίας» (σελ. 125). Πρβλ. και την παρατήρηση στο ίδιο έργο σε σχέση με την έννοια της έλευθερίας: «Ο άνατολικός, ελληνικός Χριστιανισμός, διαποτισμένος περισσότερο από τό πνεύμα της αρχαίας Φιλοσοφίας, κράτησε την εδθύνη του ανθρώπου, την έλευθερία του και την άγωνιστική προσπάθεια πιο έντονη». Άντίθετα στη Δύση ο Άδγουστίνος άντιστρέφει τά πράγματα, γιατί άρνείται την έλευθερία του ανθρώπου να εκλέξη τό καλό.

ένα αποχρωματισμό ή μιὰ συγχώνευση με τὴν ἐννοιολογία τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας ὄλων ἐκείνων τῶν μοναδικῶν καὶ ἀνεπανάληπτων γεγονότων. Καὶ τοῦτο συνέβη, ἀκόμη, ἐπειδὴ καὶ ἡ ἐσχατολογικὴ κατεύθυνση τοῦ ἀρχαίου Χριστιανισμοῦ (ἡ προοπτικὴ πρὸς τὸ μέλλον) στῆ σύγκρουσή της με τὴν μυστικὴ κατεύθυνση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος (ιδιαίτερα τὸν Νεοπλατωνισμό — σύγκρουση ποὺ γίνεται κυρίως μέσα στοὺς κόλπους τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας — βγαίνει κι αὐτὴ νικημένη (σελ. 126 - 127).

Ἡ συμπερασματικὴ καὶ πολυσήμαντη θέση τοῦ Ι. Ν. Θ. πρέπει νὰ παρατεθῆ αὐτούσια :

«Τὰ μεγάλα βιώματα καὶ ἐνομήματα τοῦ ἀρχαίου Χριστιανισμοῦ, με τὰ ὁποῖα σχημάτισε τὴν εἰκόνα του γιὰ τὸ ἱστορικὸ γίνεσθαι... ἦταν ἀντίθετα πρὸς τὸ ἦθος τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, γιὰ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα ἀναπαύονταν μέσα σὲ μιὰ ἡρεμὴ ἐννοιολογία καὶ ὄντολογία, δίχως τὴν ἐσωτερικὴ, δυναμικὴ κίνηση πρὸς κάπου, πρὸς τὸ μέλλον. Ἀπὸ τὸν ἀγῶνα ποὺ ἔγινε μεταξὺ τῶν θεμελιακῶν βιωμάτων τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ἐννοιολογίας καὶ ὄντολογίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πάλι τοῦ γίνεται ὅλους τοὺς πρώτους τέσσερες αἰῶνες, βλέπομε πόσο ἀντιτάχθηκε ἡ ἑλληνικὴ ἐννοιολογία, ἔστω καὶ ὡς λογικὴ τοῦ δόγματος, ἐναντίον τῶν τριῶν ἐνομημάτων τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Τὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ὄντολογία δὲν μπόρεσε νὰ νικήσῃ κατὰ κράτος τὰ μεγάλα χριστιανικὰ βιώματα, ἀλλὰ τὰ περιώρισε κατὰ πολὺ. Τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὴ διαδικασία, ποὺ ἔγινε γιὰ νὰ διατυπωθῶν τὰ δόγματα. Πόσο ὁμως ἐπεκράτησε ἡ ἑλληνικὴ ὄντολογία καὶ θεωρία τοῦ λόγου, φαίνεται ἀπὸ τὴν πρώτη ἐξοδο τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὰ στενὰ ὄρια τοῦ πρώτου βιώματος τῆς Γαλιλαίας. Ἦδη ὁ Παῦλος ἐργάζεται με πολλὰς ἐννοιας τῆς ἑλληνικῆς ὄντολογίας καὶ θεωρίας τοῦ λόγου. Ὅσο μάλιστα ἡ θεωρία τοῦ λόγου εἰσέρχεται ἐπίσημα στὴ χριστιανικὴ παράδοση, τόσο καὶ μειώνονται κάπως τὰ μεγάλα πρωταρχικά, βιώματα τοῦ Χριστιανισμοῦ¹.

Ὁ λόγος, ὁ νοῦς τοῦ Θεοῦ, εἶναι ὁ πυρῆνας καὶ τῆς προσωπικῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ. Ἦταν λοιπὸν κι αὐτὸς ἀπ' ἀρχῆς ὁμοιος πρὸς τὸν ἑαυτό του. Μεταβολὴ καὶ γίνεσθαι εἶναι δυνατὰ, μόνον ὅπου ὑπάρχει μεγάλη ἢ μικρὴ ἀπομάκρυνση ἀπὸ αὐτόν, ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ λόγου. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι ὄχι τὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ θεῖο ἀλλὰ τὸ κακὸ καὶ τὸ πονηρὸ εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ ἱστορία. Ἦδη μ' αὐτὴν τὴ σκέψη, ποὺ ἔλαβαν οἱ πατέρες ἀπὸ τὴν ἀρχαία ὄντολογία καὶ θεωρία τοῦ λόγου, ἀποχρωματίζεται κάπως ἡ ἱστορικότητα καὶ ἡ μοναδικότητα τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ. Καὶ τὸ πρᾶγμα δὲν σταματᾷ ὡς ἐδῶ... Ὅ,τι ἰσχύει γιὰ τὸ λόγο, τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ πρέπει νὰ ἰσχύῃ καὶ γιὰ τὴν ἐκκλησία... Ἡ αὐτούσια ἐκκλησία, ἡ πραγματικὴ της οὐσία, εἶναι πέραν ἀπὸ κάθε αἰσθητὴ καὶ ἱστορικὴ πραγματικότητα» (σελ. 128 - 129).

Στὴ δεκαετία 1949 - 1959 ὁ Ι. Ν. Θ. μᾶς ἔδωσε τρία πυκνὰ μελετήματα ἀφιερωμένα σὲ τρεῖς κορυφαῖες μορφές τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, τὸν

Καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι «τὸ πνεῦμα τοῦ Αὐγουστίνου ἐξουσίασε τὸ δυτικὸ Χριστιανισμὸ, ὥσπου ἡ Ἀναγέννηση καὶ τὰ ἄλλα μεγάλα πνευματικὰ κινήματα ἀποκατέστησαν κι ἐκεῖ τὸ ἀτεξέσπιστο καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῆς προσωπικότητος» (σελ. 200).

1. Βλ. καὶ παρακάτω τὴν ὕποσ. 1, σελ. 429.

᾽Ωριγένη¹, τὸν Ἀδγουστῖνο² καὶ τὸν Κίρκεγκάαρντ³. Ἀπὸ τὸ πρῶτο μόνο θὰ ξεχωρίσω ἐδῶ ὠρισμένες καίριες θέσεις, ποὺ συνδέονται ἄμεσα μὲ τὸ θέμα τῶν σχέσεων τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας.

Τὸν ᾽Ωριγένη ὀνομάζει ὁ Ι. Ν. Θ. «πρῶτο μεγαλοφυῆ φιλόσοφο τῆς χριστιανικῆς θρησκείας», ποὺ δὲν σταματᾷ στὴν ἀπλὴ πίστη. «Ἡ παλῆ ἀδίψα τοῦ Ἑλληνος πρὸς τὴ γνῶση καὶ ἡ παρακόλουθη εὐδαιμονία τῆς ψυχῆς ἀπὸ τῆ συννααστροφή της μὲ τὸν Λόγο εἶναι μόνιμα γνωρίσματα τῆς μεγάλης ψυχῆς τοῦ ᾽Ωριγένους. Μέσα του εἶναι παρὼν ὁ αἰώνιος Ἑλληνας, ὁ ὁποῖος ζητεῖ νὰ οἰκοδομήσῃ συστηματικὴ θεωρία, δηλαδὴ ἐπιστήμη περὶ τῆς νέας θρησκείας, ἡ ὁποία ἔστησε τὴ σκηνὴ της μέσα στὴν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου» (σελ. 62). Ἄλλ' ἐπειδὴ ταυτόχρονα ὁ ᾽Ωριγένης ἦταν ὁ πρῶτος μεγάλος ἑρμηνευτὴς τῶν Γραφῶν, «γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ διέγνωσε πρῶτος ἀκριβέστατα τὶς μεγάλες δυσχέρειες, ποὺ γεννοῦσε ἡ συνένωση τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας μὲ τὸν Χριστιανισμό» (σελ. 64).

Ἡ λύση τοῦ ᾽Ωριγένους — κατὰ τὴ διορατικὴ ἔκθεση τοῦ Ι. Ν. Θ. — εἶναι «ὁ χωρισμὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ τοῦ γράμματος ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό τοῦ πνεύματος», καὶ αὐτὸς ὁ χωρισμὸς τὸν ὠδήγησε στὴν «Κριτικὴ» καὶ στὴν «Ἑρμηνεία» τῆς Γραφῆς. Μὲ τὴν Ἑρμηνευτικὴ του ζήτησε ὁ ᾽Ωριγένης τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ ποὺ εἶναι ἡ ἀνώτερη οὐσία του καὶ ἡ ἀλήθειά του. Ἄλλ' ἡ ἑρμηνεία «ἦταν ἀδύνατον νὰ γίνῃ δίχως τὴ φιλοσοφία καὶ προπαντὸς δίχως τὴ θεωρία τοῦ Λόγου». Ἔτσι τὸ δογματικὸ σύγγραμμα τοῦ ᾽Ωριγένους «Περὶ ἀρχῶν» εἶναι «τὸ μεγάλο θεωρητικὸ κατόρθωμα τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς παιδείας τοῦ ἀνδρός» (σελ. 67)⁴. Ἡ βαρυσήμαντη αὐτὴ

1. Στὸ βιβλίον του «Πλάτων - Πλωτῖνος - ᾽Ωριγένης», Ἀθήναι 1959, σελ. 61 - 79.

2. Στὸ βιβλίον του «Χριστιανικά καὶ Φιλοσοφικά μελετήματα», Ἀθήναι 1949, σελ. 73 - 147. Βλ. τώρα τὴν Β' ἐπισημειωμένη ἔκδοσι, Ἀθήναι 1973 (σελ. 95 - 187).

3. Στὸ ἴδιον βιβλίον, σελ. 35 - 56 (Β' ἔκδ., σελ. 47 - 73). Βλ. καὶ τὸ μεταγενέστερον κεφ. «Κίρκεγκάαρντ καὶ Νίτσε» στὰ Πανεπιστ. μαθήματα τοῦ 1965 - 66, ποὺ τυπώθηκαν στὸν τόμον «Τὰ σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα», Ἀθήναι 1972, σελ. 19 - 35.

4. Βλ. τὶς ἀναλυτικότερες κρίσεις στὸ Β' μέρος τοῦ μελετήματος (σελ. 69 - 79 : Τὸ σύστημα), ἀπὸ τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἐξαρθοῦν καὶ οἱ ἀκόλουθοι : Τὴν ἀντινομία ἀνάμεσα στὴ χριστιανικὴ θρησκεία καὶ τὴν ἰδεοκρατικὴ ἑλληνικὴ φιλοσοφία αἶρει ὁ ᾽Ωριγένης μὲ τὸν ἀστὴρ ὁ χωρισμὸς τῆς ἀπλῆς πίστεως ἀπὸ τὴ γνῶση (ὁ Ποσειδῶνιος στὸν α' αἰ. π.Χ. εἶχε ἤδη χωρίσει τὴ λογικὴ ἀπὸ τὴ μυστικὴ διάθεση τῆς ψυχῆς). Μὲ τὴν ἀπλὴ πίστη δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποκτήσῃ τὴν ἀπόλυτη ἐσωτερικὴ λύτρωση, γιατί μόνον στὴ σφαῖρα τῆς καθαρῆς γνώσεως ὑπάρχει ἡ ἀλήθεια, ὄχι μέσα στὴ σφαῖρα τῆς ἱστορίας. Ἡ ἀπλὴ πίστη εἶναι προβαθμίδα τῆς γνώσεως (σελ. 70 - 71). Ὁ Χριστιανισμὸς πλεονεκτεῖ κατὰ τὸν ᾽Ωριγένη ἐναντὶ τῆς φιλοσοφίας, γιατί προσφέρει καὶ στὸ «πλήθος τῶν ἰδιωτῶν» τὴ σωτηρία. Στὴ πλήρη ὁμως σωτηρία φθάνουν ὅσοι ἔχουν ἀσκηθῆ στὴ φιλοσοφία, δηλ. ὅσοι ἑρμηνεύουν μὲ τὸν λόγο τὶς ἰδέες τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἔτσι ἐνώνεται τὸ χάρισμα μὲ τὸ φιλοσοφεῖν (σελ. 73). — Τὸ σύστημα τοῦ ᾽Ωριγένους διέπεται ἀπὸ μία δραματικὴ διαλεκτικὴ. Εἶναι ἡ π ρ ῶ τ ῆ

κρίση του Ι. Ν. Θ. συμπληρώνεται με τη διαπίστωση ότι «παρ' όλες τις αποκλίσεις του ὁ Ὑριγένης μένει ὁ δημιουργὸς τῆς δογματικῆς τοῦ ἑλληνικοῦ Χριστιανισμοῦ» (σελ. 64), κι ἀκόμη ὅτι «οἱ μεγάλοι ἀγῶνες τῆς χριστιανικῆς πίστεως κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα θὰ γίνουν με τὴν ἐννοιολογία τοῦ Ὑριγένους» (σελ. 69), «οἱ μεγάλοι χριστολογικοὶ καὶ τριαδολογικοὶ ἀγῶνες, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐπακολουθήσουν στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, θὰ γίνουν με τὸ πνεῦμα τοῦ Ὑριγένους, εἴτε φίλοι εἴτε πολέμιοι τοῦ μεγάλου ἀνδρὸς πρόκειται νὰ εἶναι οἱ πρωταγωνισταί» (σελ. 79).

Στὸ κεντρικὸ θέμα τῶν σχέσεων Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ ἀφιερώνει ὁ Ι. Ν. Θ. τὴν ὀμιλία του «Ἑλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς» κατὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς χιλιετηρίδος τοῦ Ἁγίου Ὁρους τὸ 1963¹. Οἱ βασικὲς θέσεις του ἔχουν ἐδῶ τὴ διαύγεια τοῦ λόγου σοφοῦ ὀμιλητῆ, ποῦ εἶναι σὲ θέση νὰ προσφέρῃ ἐπαγωγικὰ καὶ με τὸ κύρος τῆς προσωπικῆς βεβαιότητος τὴν οὐσία ἑνὸς ὀλόκληρου κόσμου ἰδεῶν καὶ προβληματισμῶν, ἀπλωμένων σὲ ἑκατοντάδες σελίδες εἰδικῶν συγγραμμάτων.

Τὸ κύριο μέρος τῆς ὀμιλίας ἀναφέρεται στοὺς μεγάλους πνευματικούς ἀγῶνες γιὰ τὴ διατύπωση τοῦ πνεύματος τῆς Ὁρθοδοξίας, ἀγῶνες «μεταξὺ εἰδικῶν θεολόγων, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ λαϊκῶν στρωμάτων» γιὰ τὴ μορφή, ποῦ ἔπρεπε νὰ λάβῃ τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τὴν ἱστορικὴ του πορεία. Οἱ βασικὲς θέσεις, ὅτι «εἰς τὸ βάθος τῶν μεγάλων θεολογικῶν συζητήσεων ἀπὸ τοῦ Ὑριγένους καὶ μέχρι τοῦ Φωτίου κινεῖται τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀποβάλλῃ τὴν φιλοσοφικὴν του ἀνησυχίαν, ἢ ὁποία θὰ συνεχισθῆ μέχρι τῶν τελευταίων ἡμερῶν τοῦ Βυζαντίου» (σελ. 101)² καὶ ὅτι «ὁ Χριστιανισμὸς ἀφ' ἧς εἰσῆλθεν εἰς τὸν κόσμον συνε-

---

διαλεκτικὴ τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ κόσμου. Πρῶτη πράξις τῆς διαλεκτικῆς διαδικασίας εἶναι ὁ Θεὸς καὶ τὰ δημιουργικὰ γεννήματά του, κυρίως οἱ λογικὲς ψυχές. Δεύτερη πράξις ἡ ἀποξένωση αὐτῶν τῶν λογικῶν ὄντων ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ τρίτη πράξις ἡ ἐπιστροφή τῶν αὐθόπαρκτων αὐτῶν δημιουργημάτων στὸ Θεὸ (σελ. 77). — Ἡ θετικὴ συμβολὴ τοῦ Ὑριγένους πρὸς τὸν Χριστιανισμὸ τῆς ἐποχῆς του εἶναι ὅτι κατάρθωσε νὰ υπερνικήσῃ τὰ μυθολογούμενα τῶν γνωστικῶν αἱρέσεων, ποῦ ἀπειλοῦσαν νὰ τὸν καταπνίξουν, καὶ ὅτι συνέδεσε τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοση με τὴ φωτισμένη ἐρμηνεία τῆς Ἁγίας Γραφῆς, δηλ. ἔλυσε τὰ προβλήματα τοῦ Χριστιανισμοῦ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης με τὸ τροποποιημένον πνεῦμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ (σελ. 79). Βλ. τώρα καὶ «Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία» Α', σελ. 285, Β', σελ. 44 ἐπ.

1. Δημοσιεύθηκε στὸν τόμο «Φιλοσοφία καὶ Ζωή», Ἀθῆναι 1967, σελ. 95 - 114.

2. Βλ. τώρα καὶ «Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία» Β', σελ. 44 ἐπ., ὅπου σὲ σχέση με τὴ χριστιανικὴ ἀνθρωπολογία καὶ ἰδιαίτερα τὴ διδασκαλία περὶ ψυχῆς λέγεται ὅτι «οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ποῦ ἔχουν ἐντυφῆσει στὸν Πλάτωνα, στὸν Ἀριστοτέλη, στὴ Στοά καὶ στοὺς Νεοπλατωνικούς, αἰσθάνθηκαν βαθύτατα τὴν ἀνάγκη νὰ ὑποστηρίξουν τὴ χριστιανικὴ θρησκεία με μιὰ φιλοσοφικὴ ἐννοια περὶ ψυχῆς καὶ νὰ ὀρίσουν πληρέστερα

δέθη με τόν 'Ελληνισμόν» (σελ. 102), αναλύονται εὐθὺς με τὴν ἐξῆς σημαντική ἀντιμετώπιση : Με τὴν ἀντιπαράθεση τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας στὸν ἑλληνικὸ λόγο, με τὴ ριζικὴ δηλ. διαφορὰ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸ Λόγο καὶ τὴ Φιλοσοφία τῶν 'Ελλήνων, φάνηκε ἐξ ἀρχῆς καθαρά ὅτι δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ ἡ συνεννόηση μεταξὺ τῶν δύο πνευμάτων, τοῦ χριστιανικοῦ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ, κατὰ τὴ συνάντησή των μέσα στὴν ἱστορία (σελ. 102).

Ποιὰ ἦταν ὁμως ἡ ἐξέλιξις; Ἡ πορεία τῶν πραγμάτων κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔδειξε πολὺ γρήγορα ὅτι ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἔπρεπε νὰ ἐρμηνευθῆ, καὶ ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ θὰ ἐγένετο κατ' ἀνάγκην με τὸ λόγο τῶν ἀνθρώπων. Ἄλλὰ ἰκανὸς ἀνθρώπινος λόγος νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν Καινὴ Διαθήκη δὲν ἦταν ἄλλος ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ (σελ. 103). Ἡ ἐρμηνεία ἦταν ἀναγκαία καὶ γιὰ τὴ διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ γιὰ τὴν ἀπολογία τοῦ ἀπέναντι στοὺς ἐθνικοὺς, τοὺς Ἑλληνας. Γι' αὐτὸ ἤδη οἱ πρῶτοι Ἀπολογηταὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐχρησιμοποίησαν τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία παρὰ τὴ συνείδηση τῆς ἀντιθέσεως ποὺ κυριαρχοῦσε στὶς τάξεις τους.

Ἄλλες ἀξιοπρόσεκτες κρίσεις τοῦ Ι. Ν. Θ. στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι, ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ οἱ Ἀπολογηταὶ καὶ οἱ Πατέρες θὰ χρησιμοποιήσουν τὴ Φιλοσοφία γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπέναντι στοὺς αἵρετικούς, τοὺς Ἰουδαίους καὶ ἐθνικούς, ἀρχίζει ἡ μεγάλη πορεία τῆς Ὁρθοδοξίας. Μαζὶ με τὴν ἀνάγκη τῆς ἐρμηνείας, ποὺ γινόταν πιὸ ἐπιτακτικὴ ὅσο ὁ Χριστιανισμὸς γινόταν δεκτὸς ἀπὸ τὰ ἀνώτερα στρώματα τῆς κοινωνίας, ἡ πορεία αὐτὴ μπορεῖ νὰ μᾶς δώσῃ καὶ τὸν ὀρισμὸ τῆς Ὁρθοδοξίας ὡς ἐξῆς : «ἓνα σύστημα ἀρχῶν καὶ νοημάτων, τὸ ὁποῖον καθιερώθη με βᾶσιν τὴν Καινὴν Διαθήκην καὶ τὴν ἀποστολικὴν παράδοσιν καὶ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν πληθώραν τῶν αἱρέσεων», σύστημα στὸ ὁποῖο «ἡ διατύπωσις τῶν νοημάτων ἐκφράζεται κατὰ κανόνα με ἐννοίας καὶ δρους τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας» (σελ. 103 - 104). Ἡ πορεία τῆς Ὁρθοδοξίας ἀρχίζει λοιπὸν με τοὺς Ἀπολογητάς, τὸ δεῦτερο μεγάλο βῆμα γίνεται με τὸν Κλήμεντα καὶ τὸν Ὠριγένη, τὸ τρίτο καὶ ἀποφασιστικὸ βῆμα πρὸς τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία κάνουν οἱ Πατέρες τοῦ 4ου αἰῶνος.

Ἐδῶ ἔχομε τὶς ἐξῆς διορατικὰς θέσεις στὸ κείμενο τοῦ 1963 (σελ. 105 ἐπ.) : Πρῶτον, στὴ φάση αὐτὴν ὁ Χριστιανισμὸς ὀδηγεῖ σὲ μιὰ ἀναγέννηση τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Δεύτερον, ἡ ἐξέλιξις αὐτῆ μαρτυρεῖ πόση ἦταν ἡ δύναμη τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ὥστε νὰ ἀναλάβῃ αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία

τὴν ἐννοία τοῦ ὑποκειμένου τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς ὡς φορέως σωτηρίας. Ἔτσι κατέληξαν οἱ Πατέρες κατ' ἀνάγκην σὲ μιὰ μεταφυσικὴ ἀνθρωπολογία. Ἡ ἀνθρωπολογία αὐτὴ εἶναι κατὰ τὸν πορθηνα τῆς ἑλληνικῆς». Πρὸς. στὸ ἴδιο ἔργο, τόμ. Α', σελ. 285 ἐπ. τὴν ἐκθεση τῆς διδασκαλίας περὶ φύσεως, περὶ κόσμου, περὶ ψυχῆς κ.λ.π. τῶν Πατέρων.

του πνεύματος του Χριστιανισμού και τη διατύπωση του δόγματός του. Τρίτον, η στροφή των μεγάλων χριστιανών προς τη φιλοσοφία δεν καταφάσκει όλη την προηγούμενη παράδοση της Φιλοσοφίας. Ακολουθεί ο προσδιορισμός των Σχολών, των συστημάτων και συγκεκριμένων έννοιων, που ή χριστιανική σκέψη απέρριψε, όπως κι εκείνων από όπου ο νεαρός κυρίως Χριστιανισμός παρέλαβε πολλά στοιχεία. Ίδιαίτερη είναι εδώ η προβολή του Πλατωνισμού, του συστήματος «το όποιο θα άποτελέσει ανεξάντλητον πηγήν και πραγματικόν όπλοστάσιον διά την διεξαγωγήν των αγώνων της Όρθοδοξίας έναντίον όλων των αίρέσεων»¹, καθώς και των συγγενικών προς τον Χριστιανισμό στοιχείων της πλατωνικής φιλοσοφίας (σελ. 106 - 107)².

1. Ουσιαστική είναι ή διευκρίνιση, που κάνει ο ίδιος σε μεταγενέστερο κείμενο του : «Ο Χριστιανισμός έστηρίχθη επάνω στη φιλοσοφία του Πλάτωνος όχι για τη διδασκαλία του — γιατί αυτή άνήκει άπολύτως στον Χριστιανισμό —, αλλά για να διατυπώση τα δόγματά του στους πρώτους αιώνας. . . » («Η θέση του Πλήθωνος μέσα στην Όστορία της Έλληνικής και της Δυτικής Φιλοσοφίας» (1975), σελ. 38). Στο ίδιο κείμενο και τα έξης σημαντικά : «Η ιδέα του λόγου, ή όποία είναι πλατωνική, ήταν άποφασιστική για τη λύση του προβλήματος του Θεανθρώπου. . . Έτσι ο Πλάτων έξουσιάζει το βασικό δόγμα του Χριστιανισμού, το όποιο όμιλει για τις δύο φύσεις του Χριστού, καθώς επίσης και το δόγμα της άγιας Τριάδος. Ό Λόγος όμως δεν λυτρώνει αυτόν εδώ ή εκείνον εκεί τον άνθρωπο, αλλά λυτρώνει όλη την ανθρωπότητα, και τουτο διότι με τον Άδάμ δεν άμάρτησε μόνον ένας άνθρωπος, αλλά όλη ή ανθρωπότης. Η ανθρωπότης όμως είναι κάτι το γενικόν, και το γενικόν είναι το όντως όν κατά Πλάτωνα, είναι ή πλατωνική ιδέα, το καθόλου, αυτό που τα περιέχει όλα. Έτσι ή διδασκαλία της Έκκλησίας περι σωτηρίας στηρίζεται στη διδασκαλία του Πλάτωνος περι ιδεών, και έτσι ο Πλάτων έξουσιάζει το χριστιανικό δόγμα. Γι' αυτό και ο μάρτυς Όουσίνος, ό όποιος βλέπει μέσα στον Σωκράτη μία άποκάλυψη του Λόγου, όνομάζει τον Πλάτωνα Χριστιανό και συζητεί για τις βασικές διδασκαλίες του Χριστιανισμού με βάση τις πλατωνικές ιδέες» (σελ. 41). Βλ. και «Είσαγωγή στη Φιλοσοφία» Α', σελ. 287, όπου όνομάζει τον Γρηγόριο Νύσσης «τόν σημαντικότερο πλατωνικό συστηματικό και θεωρητικό, που θέτει το πρόβλημα της σχέσεως μεταξύ πίστεως και έπιστήμης με περισσότερη συνέπεια άπ' όση έγινε τουτο πριν». — Παραπέμπω κι εδώ στο πολύτιμο έργο του E. v. I n á n k a, «Plato Christianus. Übernahme des Platonismus durch die Väter», Einsiedeln 1964, 496 σελ., που προσφέρει συγκεντρωμένα τα πορίσματα μακροχρόνιας σπουδής του θέματος σε όλες τις πτυχές του. Βλ. Α. Μ π ε ν ά κ η, «Η σπουδή της βυζαντινής φιλοσοφίας», ό.π., σελ. 394 - 398.

2. Χαρακτηριστικός είναι ο παραλληλισμός της Άκαδημίας του Πλάτωνος και του Άγίου Όρους, με τον όποιο άνοίγει την όμιλία του ο Ι. Ν. Θ. : «Δύο είναι τα ιδρύματα με χιλιόχρονη ζωή. . . , άλλ' ύπάρχει και βαθύτερα σχέσις. Και τα δύο είναι ιδρύματα του πνεύματος». Έπισημαίνει στη συνέχεια το κοινό κοινοβιακό στοιχείο, την (μικρότερη ή μεγαλύτερη) άπόσταση από την τύρβη της ζωής, τον θεωρητικό και πρακτικό βίο και την άσκηση (έλληνική αγωνιστική κι εδώ ή προέλευση), που είναι επίσης κοινά γνωρίσματα των δύο ιδρυμάτων. Ίδιαίτερη έντύπωση κάνει ή άναφορά στον Μέγα Βασίλειο, τον πρώτο που ίδρυσε μοναστήρια κ ο ν τ ά στις πόλεις, «ίνα μήτε το φιλόσοφον άκοινωνήτον ή, μήτε το πρακτικόν άφιλόσοφον». «Ό Βασίλειος είχε λοιπόν συνείδηση

Ἐποικυπτική ἢ πλῆροφoρία ὅτι ὄχι μόνον οἱ Πατέρες ἀλλὰ καὶ οἱ μοναχοὶ τοῦ 4ου αἰῶνος ἐντροφοῦσαν στὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος (βλ. τὴν περίπτωση τοῦ Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου, πού παίρνει τὴν εἰκόνα τῆς ψυχῆς ὡς πτερωτοῦ ἄρματος μὲ δύο ἄλογα ἀπὸ τὸν πλατωνικό «Φαῖδρο») ¹.

Μὲ ἔμφαση τέλος γίνεται ἡ διαπίστωση ὅτι καὶ ὁ Νεοπλατωνισμὸς τοῦ 3ου αἰῶνος εἶχε «μεγάλην καὶ βαθεῖαν διείσδυσιν εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ». Στὰ κείμενα τοῦ Πλωτίνου, «τὰ ὅποια μὲ τόσην ἀγάπην ἐδιάβασεν ὁ Αὐγουστίνος εἰς τὴν Δύσιν, εἰς δὲ τὴν Ἀνατολήν ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας», διαπιστώνομε μὲ κατάπληξη καὶ γοητεία, λέγει ὁ Ι. Ν. Θ., «τὴν ὁμοιότητα τῆς ὀρολογίας ἀλλὰ καὶ τῆς νοοτροπίας, πρὸ παντὸς διὰ τὴν συγγένειαν τῆς ἠθικῆς, θρησκευτικῆς καὶ μυστικῆς στάσεως, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ἐκκίνησιν τοῦ συστήματος τούτου καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ» (σελ. 108). Ἀναμφισβήτητη εἶναι πραγματικά ἐδῶ προπαντὸς ἡ συγγένεια τῆς ὀρολογίας, μιά συγγένεια πού ἔχει ὡς χθὲς ἀκόμη παρασύρει πολλοὺς ἱστορικοὺς τῆς Φιλοσοφίας νὰ μιλοῦν γιὰ τὸν Νεοπλατωνισμό ἰδίως τῶν χριστιανῶν σοφῶν τοῦ Βυζαντίου, πρᾶγμα στὴ βάση του ἐσφαλμένο, γιὰτι παρ' ὄλες τὶς συγγένειες — ἰδίως τῆς μυστικῆς στάσεως ² — εἶναι πολὺ περισσότερες οἱ θεμελιακὲς διαφορὲς πού χωρίζουν τὰ δύο συστήματα ³.

Τὸ τελευταῖο μέρος τῆς ὁμιλίας τοῦ 1963, ἐνὸς κειμένου, ὅπως εἶπαμε, μὲ ὄλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς υπεύθυνης ἐπαφῆς μὲ θέματα ἀπὸ τὰ πῶ κρίσιμα τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος, ὅπως εἶναι ἡ συνάντηση ἐνὸς μεγάλου πνεύματος πού πεθαίνει καὶ ἐνὸς δυναμικοῦ «καινοῦ» κόσμου, εἶναι ἀφιερωμένο στὴν ἐπιγραμματική, πυκνὴ ἐκθεση μερικῶν μεγάλων θεμάτων, «πού

τῆς συγγενείας τῶν δύο θεσμῶν, ἀκριβῶς διότι ἔζησε ὁ ἴδιος τὴν ζωὴν καὶ τῶν δύο θεσμῶν» (σελ. 96).

1. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχομε μία ἀκόμη πυκνὴ παρατήρηση τοῦ Ι. Ν. Θ. γιὰ τὴ διαφοροποίηση Ἀνατολικοῦ καὶ Δυτικοῦ Χριστιανισμοῦ (βλ. σελ. 424, σημ. 1): «Ἐπειδὴ οἱ μεγάλοι ἀγῶνες τῆς Ὀρθοδοξίας ἔγιναν κυρίως εἰς τὴν Ἀνατολήν καὶ ὄχι εἰς τὴν Δύσιν, ἡ ὅποια τελικῶς παρελάμβανε τὰς λύσεις ἀπὸ τὴν Ἀνατολήν, διὰ τοῦτο δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι ὁ φιλόσοφος τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας εἶναι ὁ Πλάτων, ἐνῶ κατὰ τὸν Μεσαίωνα φιλόσοφος τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἔγινε ὁ Ἀριστοτέλης. Ὁ ἴδιος ὁ Αὐγουστίνος εἶναι πλατωνικός ἢ ἔστω νεοπλατωνικός. Ἡ Δυτικὴ ὁμῶς Ἐκκλησία σιγά - σιγά παρεμέρισε τὴν ἀθθεντιαν τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τελικῶς τὴν ἀντικατέστησε μὲ τὴν ἀθθεντιαν τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη» (σελ. 106).

2. Γιὰ τὴ σημασία πού δίνει στὸ μυστικὸ στοιχεῖο γενικότερα ὁ Ι. Ν. Θ. βλ. παρακάτω. Γιὰ τὸ Νεοπλατωνισμό ὡς μυστικὴ κατεῦθυνση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος βλ. παραπάνω, σελ. 425, τὴν ἀναφορὰ στὸ «Σύστημα Φίλοσ. Ἠθικῆς», σελ. 127.

3. Γιὰ τὸ σημαντικό αὐτὸ θέμα βλ. ὅσα γράφω στὴ μελέτη μου «Ἡ σπουδὴ τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας», ὀ.π., κυρίως σελ. 408 - 410, 414 - 415 καὶ ἄλλοῦ.

ή χριστιανική σκέψη στην 'Ανατολή εκλήθη να έρμηνεύσει με τη βοήθεια της ελληνικής, και ειδικότερα της πλατωνικής φιλοσοφίας» (σελ. 108 - 110). Είναι το συγκλονιστικό βίωμα της ψυχής των Χριστιανών, ή πίστη, και το αίτημα του ίδιου του Χριστιανισμού με τους μεγάλους εκπροσώπους του για γνώση, για την «έπιστήμη της πίστεως». 'Η προσπάθεια να ορισθεί ή ουσία του Θεού, όπου «ή ὀρθόδοξη διαλεκτική θά κινήται μεταξύ θετικών και ἀρνητικών ἐννοιῶν». Τό πρόβλημα της δημιουργίας του κόσμου με τις παρεκκλίσεις ενός Κλήμεντος και ενός 'Ωριγένους. Τό πρόβλημα του χρόνου. Τέλος ή κεντρική έννοια και τό μέγα για τόν Χριστιανισμό γεγονός του Λόγου· οί σχέσεις Λόγου - Θεού, Λόγου - κόσμου, Λόγου - ανθρώπου, Λόγου - γίνεσθαι.

'Η κατακλείδα της όμιλίας έχει τη σφραγίδα της ουσιαστικής και κριτικής εκείνης επαφής με τά θέματα και τά κείμενα, που ζητούσε από τόν πραγματικό ιστορικό του πνεύματος ό Ι. Ν. Θ. τό 1931, κρίνοντας τό γνωστό σύγγραμμα της εποχής. «'Από τήν σύντομον αὐτήν θεώρησιν», λέγει, «καταφαίνεται πόση κίνησις και πόση πνευματική ἀνησυχία περιέχεται μέσα εἰς τήν γαλήνην του οικοδομήματος της 'Ορθοδοξίας... 'Η γνώμη ότι ή 'Ορθοδοξία ἀποτελεῖ ἀκίνητον σῶμα εἶναι ἐσφαλμένη, διότι οὐδέποτε ἔπαυσε τό πνεῦμα της 'Ορθοδοξίας νά κινήται και νά δρᾷ»².

1. Παραπέμπω ἐδῶ στην ἐξής σημαντική περικοπή από τό κείμενο του 1975 «'Η θέση του Πλήθωνος», δ.π., σελ. 41 : «Εἰς τόν βίον τῶν Ἑλλήνων ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος. 'Η λέξις αὐτή, ή ὅποια δέν εἶναι δυνατόν νά μεταφρασθῆ σέ καμμιά γλῶσσα του κόσμου, ἔχει μέσα της τήν ἱστορία του Ἑλληνισμοῦ, ἔχει τήν ἱστορία του Χριστιανισμοῦ, και τά δύο μαζί, ἀλλά ἔχει πρῶτα τήν ἱστορία του Ἑλληνισμοῦ και ἀκολουθεῖ ή ἱστορία του Χριστιανισμοῦ... 'Όσες διαβαθμίσεις και ἂν ἔχη ὁ Λόγος αὐτός μέσα στον Νεοπλατωνισμό, παραμένει πάντοτε ὁ ἴδιος, δηλαδή εἶναι ἄυλος και ή καταγωγή του θεϊκή, κατάγεται ἀπ' τόν ἴδιο τό Θεό. 'Ο Λόγος δέν ἔχει καμμιά σχέση με τόν ὕλικό κόσμο, και συνεπῶς δέν μπορεῖ νά λυτρώσει τόν ἄνθρωπο και νά τόν φέρη ἐνώπιον του Θεοῦ. 'Ο Λόγος για νά μπορῆ νά ἔλθῃ σέ σχέση με τόν Θεό, πρέπει ὅπωςδήποτε νά εἶναι ἐκ Θεοῦ. Ἄλλιῶς δέν εἶναι δυνατό νά ἔχῃ καμμιά σχέση με τό Θεό. Ἐξ ἄλλου για νά μπορῆ νά ἔλθῃ σέ σχέση με τόν ἄνθρωπο, πρέπει νά εἶναι και ὀλωσδιόλου ἀνθρώπινος. Ἄλλως εἶναι ἀσύνδετος για τόν ἄνθρωπο. Τά δύο αὐτά στοιχεῖα, δηλαδή ή ἑλληνική ή ἰδέα περί του λόγου και ή ἰουδαϊκή ἰδέα περί του Μεσσίου ὡς ἀνθρώπου, ἐνώνονται μέσα στην έννοια του Θεανθρώπου, και μέσα του τό πρόβλημα της λυτρώσεως του ἀνθρώπου εὑρίσκει τήν λύση του. Ἐτσι τό πρόβλημα, τό ὅποῖον ἔθεσε, δέν τό ἔλυσε ή τελευταία φιλοσοφία της ἑλληνικής ἀρχαιότητος, ὁ Νεοπλατωνισμός, τό ἔλυσε ὁ Χριστιανισμός. Ὅμως ή ἰδέα του λόγου, ή ὅποια εἶναι πλατωνική, εἶναι ἀποφασιστική για τή λύση του προβλήματος».

2. 'Η ἀκροτελεύτια φράση συμπληρώνεται με τήν ἔγνοια και τήν κριτική τοποθέτηση του πνευματικού ἀνθρώπου ὄχι μόνο ἀπέναντι στο χθές, ἀλλά και στο παρὸν και τό μέλλον, που τό βλέπει με τό ἴδιο αἶσθημα ἐθύνης : «Τό αίτημα, τό ὅποῖον τίθεται σήμερα εἰς τήν 'Ορθοδοξίαν εἶναι νά ἐντείνῃ τήν δρᾶσιν της, νά κινήσῃ ἐκ νέου τό πνεῦμα της και νά προλάβῃ τήν πορείαν της ζωῆς και τήν ἀπειλητικήν ἐπίδρασιν ἄλλων πολυωνύμων ἐγκοσμίων πνευμάτων».

Ἡ ὁμιλία τοῦ 1963 θίγει καὶ ἄλλα σημαντικὰ θέματα, ὅπως τὸ μυστικὸ πνεῦμα, «ποῦ κατὰ βάθος συνοδεύει τὸν Χριστιανισμό καὶ τὴν Ὁρθοδοξία ἐξ ἀρχῆς», καὶ τὸ ἰδιαίτερα προσφιλές στὸν Ι. Ν. Θ. θέμα τῆς χριστιανικῆς Τέχνης. Θὰ ἐπανέλθω στὰ θέματα αὐτὰ μὲ βάση ἓνα νεώτερο κείμενο, στὸ ὁποῖο καὶ ἀναφέρονται τὰ ἀμέσως ἐπόμενα.

Περνώντας τώρα στὴν κριτικὴ στάση τοῦ Ι. Ν. Θ. ἀπέναντι στῆ Βυζαντινῆ Φιλοσοφία εἰδικότερα, πρᾶγμα ποῦ νεώτερα μόνον κείμενά του μᾶς προσφέρουν, ὑπογραμμίζω πρῶτα τὴν πίστη του στὴ συνέχεια τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ἀπὸ τὶς πρῶτες ἀρχές ὡς τὸ νεώτερο Ἑλληνισμό (βλ. «Βυζάντιον καὶ Νέος Ἑλληνισμός» (1966)¹ καὶ τὰ Προλεγόμενα στὴν Ἐπανεκδοσὴ τῆς «Συνόψεως τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας» τῶν Tennemann - Κούμα²). Τὸ Βυζάντιο εἶναι γιὰ τὸν Ι. Ν. Θ. γενικὰ «ὁ δεύτερος μεγάλος πολιτισμὸς τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων». Πολὺ περισσότερο, «ὡς ἱστορικὸς ἄθλος ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς ἦταν δυσκολώτερο ἐπίτευγμα, γιατί τὰ προβλήματα ποῦ ἐδάμασε ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς ἦταν περισσότερα καὶ σκληρότερα... Ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἦταν μιὰ ἀριστοτεχνικὴ σύνθεση, ἓνα ἀριστούργημα πολιτικῆς τέχνης καὶ πολιτικῆς σοφίας μὲ μεγάλο τεχνίτη τοῦ ἀριστουργήματος αὐτοῦ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα...»³.

Γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη στὸ Βυζάντιο καὶ γιὰ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς εἶναι γεγονὸς ὅτι δὲν εἶχαμε ὡς πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια κανένα εἰδικὸ κείμενο τοῦ Ι. Ν. Θ. Εὐκαιριακές ἀναφορὲς μέσα στὸ εὐρύτατο συστηματικὸ καὶ ἱστορικὸ τῆς φιλοσοφίας ἔργο του μποροῦμε νὰ βροῦμε, ὄχι ὁμως σὲ ἔκταση ποῦ νὰ προσεγγίζουν τὴ θέση ποῦ παίρνουν στὸ ἔργο του οἱ πρῶτοι χριστιανικοὶ αἰῶνες⁴. Κι ὁμως, ὅταν τὸ 1972 ὁ Ι. Ν. Θ. προσεκλήθη ἐπί-

1. Δημοσιεύεται στὴν ἔκδοσι «Τὸ Εἰκοσιένα καὶ ὁ σύγχρονος Ἑλληνισμός», Ἀθῆναι 1972, σελ. 48 - 54.

2. Ἐκδοσι τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (Σειρὰ Β'), Ἀθῆναι 1973, σελ. 5 ἐπ. : «Ἡ πρώτη χιλιετία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τερματίζεται ἀπὸ τὸ συνταρακτικὸ γεγονὸς τοῦ κλεισίματος τῆς Πλατωνικῆς Ἀκαδημίας ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό... Τὴν παράδοσιν τῆς δευτέρας χιλιετίας τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ὀνομάζομεν Βυζαντινὴν... Ἡ τρίτη χιλιετία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ἀρχίζει μὲ τὸ συγκλονιστικὸν γεγονὸς διὰ τὴν μοῖραν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως...».

3. «Βυζάντιον καὶ Νέος Ἑλληνισμός», ὅ.π., σελ. 50.

4. Φαίνεται ἔτσι εὐλογη ἢ κρίση ἑνὸς τρίτου, ποῦ δὲν γνωρίζει ὡστόσο τὸ κείμενο, γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται τώρα λόγος : «Though not opposed to the byzantine tradition of philosophy... Theodoracopoulos has made practically no explicit use of it, evidently because so little had been written about it until recently...», C. Cavarinos στὸ ὄπο ἐκδοσιν βιβλίου του «Recent Greek Philosophy». Ἡ ἀξιολόγησι τοῦ Cavarinos εἶναι ἡ ἀκό-

σημα στο 5ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Φιλοσοφίας στην Ίσπανία, μās έδωσε με την Ανακοίνωσή του στην έναρκτήρια συνεδρία της Όλομελείας ένα κείμενο με τόση ουσιαστική έπαφή με τὸ θέμα και τόσο πυκνὸ — παρά τὴ συντομία του — σὲ συμπερασματικές κρίσεις, πὸ μόνο πολυχρόνια ένασχόληση και μόνιμο προσωπικὸ ενδιαφέρον με τὰ προβλήματα μιās περιόδου τῆς φιλοσοφίας θὰ μπορούσαν νὰ γεννήσουν ¹.

Πρὶν ἔλθω στὸ ἴδιο τὸ κείμενο τῆς Ανακοίνωσης πρέπει εὐθύς ἀμέσως νὰ σημειώσω ὅτι ἡ συμμετοχή τοῦ Ι. Ν. Θ. στὸ Διεθνές Συνέδριο τοῦ 1972 και ἡ ὁμιλία του γιὰ τὶς «Τύχες τῆς Φιλοσοφίας στὸ Βυζάντιο» ἀπετέλεσαν τὴν ἀπαρχή γιὰ τὰ ἐξῆς σημαντικὰ γεγονότα : Πρῶτον, στὸ ἴδιο Συνέδριο, πὸ ἀποτελοῦσε και Καταστατικὴ Συνέλευση τῆς Société Internationale pour l'étude de la Philosophie Médiévale, ὁ κ. Θεοδωρακόπουλος ἐξελέγη (με μυστικὴ ψηφοφορία) μέλος τῆς Διοικήσεως τῆς Ἑταιρείας. Ἡ ἐκλογή αὐτὴ χαιρετίσθηκε ἀπὸ ὄλους ὡς ἀπαρχὴ ἐνεργοῦ παρουσίας τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας στὸ διεθνὴ χῶρο ἐρεύνης και σπουδῆς τῆς Μεσαιωνικῆς Φιλοσοφίας. Δεύτερον, τὸν ἐπόμενο χρόνο με πρωτοβουλία τοῦ κ. Θεοδωρακοῦλου ὑποβάλλεται στὴν ἐτήσια σύνοδο τῆς Union Académique Internationale πρόταση γιὰ διεύρυνση τοῦ Corpus Philosophorum Medii Aevi, ἔργου διεθνούς ἀναγνωρίσεως πὸ ἐκδίδεται ὑπὸ τὴν αἰγίδα της, ὥστε νὰ ἐκδοθοῦν πλέον σὲ ἐνιαία σειρά μεγάλου ἐπιστημονικοῦ κύρους και τὰ κείμενα τῶν βυζαντινῶν φιλοσόφων, πὸ ὡς σῆμερα παραμένουν σὲ μεγάλο ποσοστὸ ἀνέκδοτα ἢ ἔχουν ἐκδοθῆ παλαιότερα με τρόπο ἀποσπασματικό, χωρὶς τὶς ἐγγυήσεις τῆς φιλολογικῆς και φιλοσοφικῆς κριτικῆς, ἐγκατεσπαρμένα κυρίως σὲ περιοδικές ἢ ἄλλες δυσεῦρετες ἐκδόσεις. Τὸ πρόγραμμα θὰ ἀναλάβῃ νὰ συντονίση και νὰ χρηματοδοτήση ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Ἡ πρόταση παρεπέμφθη σὲ Εἰδικὴ Ἐπιτροπή, πρὸς τὴν ὁποία ἀπὸ ἐλληνικῆς πλευρᾶς ὑπεβλήθη Σχέδιο ἐκδοτικοῦ προγράμματος και ἐνεργειῶν. Ἡ Σύνοδος τῆς UAI τῆς 16 - 22.6.1974 ἐνέκρινε ὁμόφωνα τὶς σχετικές εἰσηγήσεις και σῆμερα ἀποτελεῖ μιὰ πραγματικὴ πρώτη σημασίας ἢ δυνατότητα ἐκδόσεως τῆς φιλοσοφικῆς παραγωγῆς τοῦ Βυζαντίου, με τὶς καλύτερες μάλιστα προϋποθέσεις ². Τὰ γεγονότα αὐτὰ ἀποτελοῦν τὴν πιὸ πειστικὴ μαρ-

λουθη : «Basically Th. is in accord with the philosophy of Byzantium, insofar as it embodies many vital elements of ancient philosophy in the context of a Christian teaching which he accepts».

1. Γιὰ τὸ Συνέδριο βλ. «Φιλοσοφία» 2 (1972), σελ. 368. Τὸ κείμενο τῆς Ανακοίνωσης, πὸ ἔγινε Γερμανικά, θὰ δημοσιευθῆ στὰ Πρακτικά τοῦ Συνεδρίου. Σὲ ἐλληνικὴ μετάφρασή μου δημοσιεύθηκε στὴ «Φιλοσοφία» 4 (1974), σελ. 495 - 498.

2. Τὸ πλήρες κείμενο τῆς Προτάσεως τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν και τὴ σχετικὴ ἀπόφαση τῆς UAI βλ. στὴ «Φιλοσοφία» 4 (1974), σελ. 494. Ἡ κριτικὴ ἐκδοση τῶν βυζαντινῶν φιλοσοφικῶν κειμένων ἀποτελεῖ βασικὴ προϋπόθεση και γιὰ τὴ συγγραφὴ

τυρία για τη σημασία που παίρνει στη σκέψη του Ι. Ν. Θ. ή φιλοσοφική παράδοση του Βυζαντίου.

Η ανακοίνωση στο Συνέδριο της Μαδρίτης αντιμετωπίζει πρώτα το πρόβλημα της χρονικής αφετηρίας της βυζαντινής περιόδου της ελληνικής φιλοσοφίας. Για τον Ι. Ν. Θ. την αρχή «αυτού που ονομάζουμε σήμερα Βυζαντινή Φιλοσοφία» αποτελεί *έξωτερικά* το κλείσιμο της Πλατωνικής 'Ακαδημίας τον 6ο αιώνα: «Όσο ήταν ανοικτές οι πύλες της 'Ακαδημίας δεν μπορούσε να γίνεται λόγος για μιá άλλη φιλοσοφία, ακόμη κι αν — ή ακριβώς γι' αυτό — πολλοί χριστιανοί με ύψηλή πνευματικότητα ζητούσαν και έγινοντο δεκτοί στην 'Ακαδημία για να καταρτισθούν φιλοσοφικά. Γι' αυτό και όλοι οι χριστιανοί συγγραφείς και οι Πατέρες της 'Εκκλησίας, που δέχθηκαν τη φιλοσοφική μόρφωσή τους στην 'Ακαδημία, δεν πρέπει να εντάσσονται στη Βυζαντινή Φιλοσοφία». Τη διάλυση όμως της 'Ακαδημίας, που εσήμαινε κατάργηση του φιλοσοφικού διαλόγου, διαδέχθηκε «άπόλυτη πνευματική νηνεμία και φιλοσοφική ερήμωση». Και τό δόγμα από τη στιγμή εκείνη παύει να κινείται, να διαμορφώνεται περισσότερο ακόμη και να είναι αντικείμενο φιλοσοφικής θεωρήσεως¹.

Η μοιραία επέμβαση του 'Ιουστινιανού, συνεχίζει ό Ι. Ν. Θ., δέν εμπόδισε ωστόσο την επιβίωση της φιλοσοφικής παραδόσεως, που στην επόμενη φάση εκδηλώνεται ως *άγάπη* πρός τά κείμενα τών φιλοσόφων, φροντίδα για τη διάσωση και διατήρησή τους, που εσήμαινε όμως και *συνεπαφή* με τό *άρχαίο πνεύμα* και δημιουργία με τό χρόνο μιás φιλοσοφικής παραδόσεως, στην όποία εμφανίζονται τώρα κάθε τόσο και άνδρες, «που άσχολήθηκαν με τό ίδιο τό φιλοσοφικό νόημα τών κειμένων ή έφιλοσόφησαν με τό δικό τους τρόπο»².

μιás νέας συνθετικής 'Ιστορίας της Βυζαντινής Φιλοσοφίας. Βλ. σχετικά και Α. Μπενάκη, «Η σπουδή της Βυζαντινής Φιλοσοφίας», ό.π., σελ. 393 - 394.

1. «Σέ άμεση συνάρτηση μ' αυτό εδρίσκειται και ή εξαφάνιση τών αιρέσεων στοδς κόλπους της 'Εκκλησίας, που στο βάθος ήσαν ένα είδος φιλοσοφικών σχολών».

2. Μιά παρόμοια εκτίμηση τών ιστορικών δεδομένων υποστηρίξα στη μελέτη μου «Η σπουδή της Βυζαντινής Φιλοσοφίας» (1971), όπου εκθέτω και τίς ποικίλες άπόψεις δικών μας και ξένων ιστορικών της Φιλοσοφίας για τά χρονικά όρια της Βυζαντινής Φιλοσοφίας και τη διάκρισή της από τη φιλοσοφία τών Πατέρων: «Τό πρόβλημα αντιμετωπίζεται όρθότερα, όταν άποφεύγονται άδστηρά χρονολογικά όρια στην άφετηρία...». Τό συμπέρασμά μου εκεί ήταν: «Μέ δεδομένο λοιπόν ότι όλη ή πνευματική παραγωγή του 'Ορθοδόξου 'Ελληνισμού, έπομένως και ή φιλοσοφική σκέψη, ως τόν 8ο αιώνα κινείται άποκλειστικά σχεδόν στα πλαίσια της Θεολογίας και ότι οι λίγοι διδάσκαλοι της φιλοσοφίας... (Φιλόπονος, και ως χριστιανός άργότερα, Στέφανος) άνήκουν ούσιαστικά στο χώρο της έθνικής φιλοσοφίας, δέν μπορούμε παρά να περιμένουμε στον 9ο αιώνα τίς μορφές και τό έργο του Φωτίου, του 'Αρέθα, του Λέοντος του Μαθηματικού ως όρόσημα ελληνικής μεσαιωνικής φιλοσοφικής σκέψεως» (ό.π., σελ. 405).

Ἄξιολογικές κρίσεις γιὰ τὸν χαρακτήρα καὶ τὴ σημασία τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας στὴν πρώτη τουλάχιστον φάση τῆς συναντήσαμε ἤδη : τὴν ἀξιοθαύμαστη ἐπίδοση στὴ διάσωση τῶν ἀρχαίων κειμένων («εἶναι ἡ μεγαλύτερη προσφορά τους στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος»), τὴ δημιουργία μιᾶς νέας φιλοσοφικῆς παραδόσεως χάρις στὴ συνεπαφὴ μὲ τὸ ἀρχαῖο πνεῦμα («τὰ πνευματικά ἀγαθὰ ἐξακολουθοῦν νὰ παραδίδονται ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεά... καὶ οἱ πιὸ ἀφηρημένες ἔννοιες μὲ τὴν παράδοση αὐτὴ διατηροῦν μιὰ ἰσχνὴ ἔστω παρουσία»), τὴ λογικὴ συμμετοχὴ στὴ δραστηριότητα γιὰ τὴ διατήρηση τῶν κειμένων («γι' αὐτὸ καὶ δὲν πρέπει νὰ θεωρήσωμε τοὺς Βυζαντινοὺς μουσειακοὺς φύλακες») ¹.

Ἄπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἐπισημαίνεται σωστά, ὅτι στὴν περίοδο αὐτὴ ἔχομε «παράδοση μόνο καὶ ὄχι φιλοσοφικὴ ζωὴ... οἱ Βυζαντινοὶ κατανοοῦν τέλεια τὴ γλῶσσα τῶν κειμένων, ἀλλὰ δὲν συγκινοῦνται ψυχικά καὶ δὲν ἐρεθίζονται πνευματικά». Τοῦτο συμβαίνει, γιὰτὶ «ἐνῶ στοὺς Ἄρχαίους ἡ φιλοσοφία ἦταν πάντα νόηση καὶ βίωμα μαζί, ἐδῶ ἡ φιλοσοφία εἶναι μόνο διανοητικὴ ἀπασχόληση... ἐπειδὴ ἐδῶ φιλοσοφοῦν χωρὶς κοσμοθεωρία», χωρὶς δηλαδὴ φιλοσοφικὸ κοσμοθεωρητικὸ προβληματισμό ². Αὐτὸ εἶναι τὸ κρίσιμο σημεῖο, ὅτι δηλαδὴ «παράλληλα ὑπάρχει στὴν Ἐκκλησία μιὰ κοσμοθεωρία, πού ἔχει σχηματισθῆ πρὶν ἀπὸ τὴ διάλυση τῆς Πιλατωνικῆς Ἀκαδημίας καὶ ἀπὸ τὸν Ὀριγένη ἤδη καὶ ὅπου δὲν ὑπάρχουν περιθώρια γιὰ τὴ φιλοσοφία». Ἡ κοσμοθεωρία τῶν χριστιανῶν φιλοσόφων τοῦ Βυζαντίου εἶναι ἔτσι δεδομένη. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ βοηθᾶ νὰ ἐξηγήσωμε καὶ τὸ γιὰτὶ στὸ Βυζάντιο δὲν ἔχομε φιλοσοφικὲς σχολές (συστήματα) καὶ προσωπικότητες πού ἐφιλοσόφησαν μὲ τὴν ἀρχαία ὑψηλὴ ἔννοια, ἐνῶ «ἔχομε ἄνδρες, πού εἶχαν μιὰ ἐξαιρετὴ οἰκείωση μὲ τὰ φιλοσοφικά κείμενα, πού ἦταν σὲ θέση νὰ μιλήσουν συγκριτικά γιὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ νὰ διατυπώσουν ἐννοιολογικὲς διακρίσεις, πού ἀπαιτοῦσαν ὑψηλὴ ἀφαιρετικὴ ἰκανότητα».

Ἄσπαστο σὲ δυὸ τουλάχιστον ἄλλες περιοχὲς διαβλέπει ὁ Ι. Ν. Θ. φι-

1. Πολὺ πιὸ ἀσθηρὴ εἶναι ὁμως ἡ διατύπωση στὴν «Ἐισαγωγὴ στὴ Φιλοσοφία» Α', σελ. 290. Πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ φύσεως καὶ ἡ θέση τοῦ Ι. Ν. Θ. εἶναι ὅτι ἡ συζήτηση καὶ μεταξὺ τῶν χριστιανῶν συγγραφέων τῶν πρώτων αἰώνων γιὰ τὸ πρόβλημα αὐτὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ προέκταση τῶν ἰδεῶν τῆς ἀρχαιότητος. Μετὰ τὸ κλείσιμο τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Πλάτωνος «ἡ Ἀνατολὴ θά συνεχίσῃ ἐπὶ αἰῶνες τὴν τυπικὴ ἐπαφὴ τῆς μὲ τὰ ἀρχαία κείμενα, θά διασώσῃ καὶ θά σχολιάσῃ τὰ κείμενα ἀλλὰ χωρὶς γόνιμη καὶ δημιουργικὴ ἐπικοινωνία. Τὸ ἔργο τῆς Ἀνατολῆς θά εἶναι ἔργο θεματοφύλακος, ἔργο συντηρήσεως».

2. Γι' αὐτὸν ὁμως ἀκριβῶς τὸ λόγο, ἐπειδὴ εἶναι «ὁ μόνος βυζαντινὸς πού ἐπέτυχε νὰ διαμορφώσῃ μιὰ κοσμοθεωρία», εἶναι γιὰ τὸν Ι. Ν. Θ. καὶ «ὁ μόνος πραγματικὰ σημαντικὸς φιλόσοφος τοῦ Βυζαντίου» ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων. Γιὰ τὴ θέση τοῦ Πλήθωνος στὴ σκέψη καὶ στὴν καρδιά τοῦ Ι. Ν. Θ. βλέπε τὴν μεθεπόμενη παράγραφο.

λοσοφικό πλούτο και βιωματική φιλοσοφηση στο Βυζάντιο, στη λατρεία και στη Μυστική. Πρόκειται για μιὰ εκτίμηση που έχει πολύ λίγο προσεχθῆ και μελετηθῆ ὡς τώρα. Τὸ σχετικό ἀπόσπασμα τῆς Ἐκκλησιολογίας τοῦ 1972 πρέπει νὰ παρατεθῆ ἐδῶ αὐτούσιο :

«Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἔχει πολὺ μεγάλη σημασία γιὰ ὅλη τὴν πνευματικὴ ζωὴ, καὶ γιὰ τὴν καθημερινὴ ἀκόμη, τὸ ὅτι στὴ λατρεία, καὶ ἰδιαίτερα στὴ λειτουργία, χρησιμοποιοῦνται φιλοσοφικὲς ἔννοιες, ποὺ δίνουν στὴν κοσμοθεωρία καὶ τοῦ ἀπλοῦ ἀνθρώπου ἓνα ἀπροσδόκητο βάθος. Ὅλες σχεδὸν οἱ ἔννοιες καὶ οἱ ὅρισμοι τῆς πλατωνικῆς διδασκαλίας γιὰ τὶς ἰδέες ἐμφανίζονται μὲ διάφορες ἀποχρώσεις στὴ θεία λειτουργία. Στὰ πιὸ κρίσιμα καὶ τὰ πιὸ μυστηριακὰ σημεῖα τῆς θείας λατρείας χρησιμοποιοῦνται ἀποκλειστικὰ φιλοσοφικὲς ἔννοιες γιὰ νὰ ἐκφράσουν αὐτὸ ποὺ διαδραματίζεται. Ὄταν λοιπὸν κάνουμε λόγο γιὰ τὸ φιλοσοφικὸ πλοῦτο τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, δὲν πρέπει νὰ ξεχνῶμε τὴ φιλοσοφικὴ συμμετοχὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἐδῶ οἱ φιλοσοφικὲς ἔννοιες ἐπέρασαν στὴ θρησκευτικὴ ζωὴ ὡς βιώματα καὶ γι' αὐτὸ συνέβαλαν σὲ μεγάλο βαθμὸ στὸ νὰ μείνῃ ἀκόμη καὶ στὸ λαὸ κατὰ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία ζωντανό».

Ἄμεσως παρακάτω ὁ Ι. Ν. Θ. λέγει :

«Ἡ περιοχὴ ὅμως, ὅπου πολλὲς φιλοσοφικὲς ἔννοιες συνέχισαν τὴν παρουσία τους στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ μάλιστα ὄχι μόνον νοηματικὰ ἀλλὰ καὶ βιωματικὰ, εἶναι ἡ περιοχὴ τῆς Μυστικῆς. Ἐδῶ ἔχομε ἓνα ζωντανὸ παρὸν τῆς ὀριακῆς ἐκκίνησης συνειδήσεως, ποὺ χωρίζει τὴ Φιλοσοφία ἀπὸ τὴ Μυστικὴ καὶ ποὺ συγχρόνως δὲν εἶναι δυνατὴ, ἂν δὲν ἔχη προηγηθῆ τὸ φιλοσοφεῖν. Γιὰ νὰ φθάσῃ κανεὶς στὴ Μυστικὴ, ὅπως τουλάχιστον ἐμφανίζεται αὐτὴ στὰ ἑλληνικὰ κείμενα, πρέπει νὰ μπορῆ νὰ φιλοσοφήσῃ. Ὅλα τὰ σύμβολα, ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ μυστικὸς γιὰ νὰ μεταδώσῃ τὸ βίωμά του, ἔχουν φιλοσοφικὸ περιεχόμενο. Ἡ Μυστικὴ στὸ βυζαντινὸ πνευματικὸ χῶρο θὰ ἦταν ἀδύνατη χωρὶς τὸν Νεοπλατωνισμό. Οἱ μυστικοὶ ἦσαν στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ οἱ πραγματικοὶ φορεῖς τοῦ φιλοσοφικοῦ πνεύματος καὶ αὐτὸ ἐξηγεῖ ἀκόμη καὶ τὸ γιὰ τὴ Ἐκκλησία, ἐπίσημα τουλάχιστον, κράτησε μακριὰ τῆς κάθε μυστικῆς ἐκδήλωσῃ»¹.

1. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ γυρίσωμε στὸ κείμενο τοῦ 1963 «Ἑλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς», ὅπου ἀπὸ ἀφορμὴ τὴν ἀκμὴ τοῦ ἀγιορειτικοῦ μυστικισμοῦ στὸν 14ο αἰῶνα, ποὺ ἀποκορυφώνεται στὸ πρόσωπο τοῦ Γρηγορίου Παλαμά, ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ μυστικισμὸς κατὰ βάθος συνοδεύει τὸν Χριστιανισμὸ καὶ τὴν Ὁρθοδοξία ἐξ ἀρχῆς : «Ἡδὴ εἰς τὸν Παῦλον καὶ κυρίως τὸν Ἰωάννην ἔχομε τὰ πρῶτα δείγματα τῆς μυστικῆς θέας καὶ τοῦ μυστικοῦ συναισθήματος. Ἐντονα μυστικὰ στοιχεῖα εὐρίσκωμεν εἰς τὸν Κλήμεντα τῆς Ἀλεξανδρείας, τὸν Ὠριγένη, κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα εἰς τοὺς μεγάλους Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἰδίως εἰς τοὺς δύο Γρηγορίους. Πρὸ παντὸς δὲ ὁ εἰς ἐξ αὐτῶν, ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ὁ ἐνθερμος πλατωνικὸς, πλουτίζει τὴν γλῶσσαν τῆς χριστιανικῆς Μυστικῆς μὲ πολλὰ σύμβολα, αὐτὸς δὲ εἶναι ὁ πρῶτος, ὁ ὁποῖος ὁμιλεῖ περὶ τοῦ μυστικοῦ συναισθήματος, διὰ τοῦ ὁποῖου ἡ ψυχὴ ἐνώνεται μὲ τὸν Θεόν, ὡς περὶ ἀπολαύσεως τοῦ Θεοῦ. Τὸ ρεῦμα τοῦτο τοῦ μυστικισμοῦ, ἐνισχυθὲν ἦδη ἀπὸ τὸν Νεοπλατωνισμόν, ἀποκορυφῶνται εἰς τὸν Ψευδοδιονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην. Ἡ οὐσία τοῦ μυστικισμοῦ ἔγκειται εἰς τοῦτο, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀποστρέφεται ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ τὴν σχέσιν του μὲ τὸν κόσμον, ἐπιστρέφει εἰς τὸν ἑαυτὸν του, καὶ ἀφοῦ ἐσωτερικευθῆ πλήρως, τείνει νὰ ἐνωθῆ μὲ τὸν Θεόν, ὅποτε ἐξαφανίζεται ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ Ἐγὼ καὶ τοῦ Ἐσὺ καὶ

Σε συνάρτηση με τὰ δεδομένα αὐτὰ — εἰδικότερα με τὴν ἀδιάκοπη φιλοσοφικὴ παράδοση, ὅπως προσδιωρίσθηκε παραπάνω, καὶ με τὴν καλλιέργεια τῆς Μυστικῆς σ' ὅλη τὴ βυζαντινὴ περίοδο — ἀξιολογεῖ ὁ Ι. Ν. Θ. «μὰ πραγματικὰ μεγάλη φιλοσοφικὴ φυσιογνωμία ποὺ ἐμφανίζεται πρὸς τὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς», τὸν Γεώργιο Γεμιστὸ Πλήθωνα. «Εἶναι σὰν νὰ ἔφεραν τώρα τὸν πλούσιον καρπὸ τους ἡ ἐντατικὴ ἐργασία τόσων αἰώνων καὶ ἡ δεμένη μ' αὐτὴν πίστη στὴν αἰώνια ἀξία τῶν ἀρχαίων». Τὸ κύριο καὶ κρίσιμο στοιχεῖο εἶναι βέβαια, ὅτι γιὰ τὸν Πλήθωνα «ἡ φιλοσοφία γίνεται τώρα πραγματικὸ συγκλονιστικὸ βίωμα» καὶ ὅτι στὸ ἔργο του «ἀναβιώνει τὸ αὐτοσυναίσθημα τῆς ἑλληνικότητος» (με τὴν τραγικὴ δυστυχῶς ἀλήθεια, ὅτι τὸ συναίσθημα αὐτὸ ἐμφανίζεται τὴν τελευταία ἀκριβῶς στιγμὴ πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ Βυζαντίου).

Γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τοῦ Πλήθωνος θὰ μπορούσαν νὰ συγκεντρωθοῦν πολλὰ στοιχεῖα καὶ ἀπὸ ἄλλα δημοσιεύματα τοῦ Ι. Ν. Θ., ὅπου ὁ φιλόσοφος τοῦ Μυστρᾶ ἀναφέρεται πάντα ὡς ὀρόσημο μεγάλης πνευματικῆς ἀκτινοβολίας¹. Σήμερα ὡστόσο ἔχομε ἓνα πολὺ σημαντικότερο δεδομένο, τὴν εὐτυχισμένη ἰδρυση στὴ σκιά τοῦ Μυστρᾶ, σ' ἓνα ὄραϊο παλαιὸ ἀρχοντικὸ ἔξω ἀπὸ τὴ Σπάρτη τῆς «Ἐλευθέρας Σχολῆς Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων» τοῦ Ι. Ν. Θεοδωρακοπούλου. Ἐγκαινιάσθηκε στίς 20 Ἰανουαρίου 1975 καὶ τὸ ἐναρκτήριο μάθημα τοῦ ἴδρυτοῦ τῆς ἦταν ἀκριβῶς «Ἡ θέση τοῦ Πλήθωνος μέσα στὴν Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Δυτικῆς Φιλοσοφίας»². Ἀπὸ

ἐπέρχεται ἡ ἔνωσις ἡ ἡ ἄ π λ ω σ ι ς. Ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξις τοῦ βυζαντινοῦ μυστικισμοῦ στηρίζεται εἰς τὸν Ψευδοδιονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην, ἐκεῖνος δὲ ὁ ὅποιος ἐναρμονίζει τὸν μυστικισμὸν πρὸς τὴν Ὁρθοδοξίαν εἶναι ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητῆς. Εἰς τὴν αὐτὴν γραμμὴν εὐρίσκονται ὁ Συμεὼν ὁ νέος Θεολόγος εἰς τὰ τέλη τοῦ δεκάτου αἰῶνος, ὁ Νεῖλος Καβάσιλας καὶ ἄλλοι» (σελ. 100 - 101).— Ἐχομε τὴν αἴσθησι, ποὺ τὴν ἐνισχύουν καὶ προσωπικὲς συζητήσεις, ὅτι τὸ θέμα τῆς Μυστικῆς εἶναι ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα προσφιλῆ στὸν καθηγητὴ μας (βλ. καὶ τὶς ἀναφορὰς σ' αὐτὴ με διάφορες ἐκκαιρίες, π.χ. «Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία» Γ', σελ. 312), ποὺ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι πολὺ θὰ ἤθελε καὶ ὁ ἴδιος νὰ ἐπεξεργασθῆ συστηματικότερα καὶ ἄλλους νὰ δῆ νὰ μελετήσουν καὶ νὰ προβάλουν.

1. Βλ. π.χ. «Βυζάντιον καὶ Νέος Ἑλληνισμός», ὁ.π., σελ. 51. «Προλεγόμενα εἰς τὴν Σύνωψιν τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας», ὁ.π., σελ. 6.

2. Δημοσιεύεται στὸ 1ο τεῦχος τῶν Μαθημάτων τῆς «Ἐλευθέρας Σχολῆς Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων», Ἀθῆναι 1975, σελ. 37 - 50.— Οἱ πληθωνικὲς σπουδὲς παρουσιάζουν τελευταία πραγματικὴ ἀνθισι. Στὴ «Φιλοσοφία» 4 (1974), σελ. 330 - 376, ἀφιέρωμα στὴν ἰδρυση τῆς «Ἐλευθέρας Σχολῆς», δημοσιεύεται με ἐκτενὴ εἰσαγωγή καὶ νεοελληνικὴ μετάφρασι ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα ἀνέκδοτο φιλοσοφικὸ κείμενο τοῦ Πλήθωνος (Γιὰ τὸ ἀριστοτελικὸ ἀξίωμα τῆς ἀντιφάσεως καὶ γιὰ τὸν ὀρισμὸ τοῦ ἀνθρώπου). Στὸ «Δευκαλίων», τεύχ. 14/1975, σελ. 129 - 145 ἄρθρο τοῦ Ph. Sheppard, «Ἡ συμβολικὴ σταδιοδρομία τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος». Στὸ Παρίσι ὑποβάλλεται ἐφέτος διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς B. L a g a r d e γιὰ τὸ «Περὶ ὧν Ἀριστοτελής πρὸς Πλάτωνα

τὸ πυκνὸ σὲ στοιχεῖα καὶ κρίσεις αὐτὸ κείμενο καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ πρῶτο μάθημα τῆς Δευτέρας Περιόδου τῆς Σχολῆς (7 Μαΐου 1975) θὰ ἀντλήση ὁ μελετητὴς πολὺ πρὸ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα γιὰ τὸν «τελευταῖο Βυζαντινὸ καὶ πρῶτο Νέο Ἑλληνα φιλόσοφο», ὅπως τὸν βλέπει ὁ Ι. Ν. Θ. σὲ συνάρτησιν μὲ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ παράδοση, μὲ τὴν ἐποχὴ του καὶ μὲ τὴν ἐξέλιξιν τῆς Φιλοσοφίας στὴ Δυτικὴ Εὐρώπῃ.

Ἡ ἔρευνά μας θὰ ἦταν ἐλλιπής, ἂν δὲν παρουσίαζε ἓνα ἀκόμη — ἰδιαίτερα προσφιλές, ὅπως δηλώθηκε — θέμα, ποῦ ἔχει πραγματευθῆ σὲ νεώτερα κυρίως κείμενά του ὁ Ι. Ν. Θ. Πρόκειται γιὰ τὴ χριστιανικὴ τέχνη, τὸ πεδίο ἐκεῖνο «ὅπου οἱ Βυζαντινοὶ παρουσίασαν τὴ μεγαλύτερη ἐπίδοσή τους». Ὅσα πυκνὰ λέγονται στὴν Ἀνακοίνωσιν τοῦ 1972 συμπληρώνονται μὲ τὴν ἐκτενέστερη διαπραγμάτευσιν στὴν ὁμιλία τοῦ 1963. Ἡ σημασία τῆς βυζαντινῆς τέχνης σὲ συνάρτησιν μὲ τὸ θέμα μας εἶναι, ὅτι «τὸ νόημα καὶ ὁ τελικὸς σκοπὸς αὐτῆς τῆς τέχνης ἦταν μεταφυσικός. Τὸ μεταφυσικὸ στοιχεῖο στὴ βυζαντινὴ τέχνη ἦταν καὶ μένει τὸ μυστικὸ της. Μᾶς μιᾶ μὲ μιὰ γλῶσσα ὑπεραισθητή, ποῦ ἔρχεται ἀπὸ τὸ ἐπέκεινα». Καὶ τὸ ἐπίτευγμα αὐτὸ εἶναι μέγιστο, γιὰτι «μέγα ἦτο καὶ τὸ πρόβλημα νὰ λάβῃ τὸ βίωμα τοῦ Χριστιανισμοῦ αἰσθητὴ ἔκφρασιν ἀντίστοιχὴ μὲ τὴν αἰσθητὴ ἔκφρασιν τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος τῆς ἀρχαιότητος».

Οἱ Ἑλληνες καλλιτέχνες ποῦ δέχθηκαν τὸν Χριστιανισμό ἔπρεπε νὰ λύσουν τὸ πρόβλημα τοῦ νέου θρησκευτικοῦ συναισθήματος καὶ τὸ ἔλυσαν κι ἐδῶ, λέγει ὁ Ι. Ν. Θ., ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποῦ ἄρχισε ἡ ἑρμηνεία τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τὸν ἀνθρώπινο λόγο. «Ἦταν μία ἀπὸ τίς πρὸ δύσκολες πνευματικὲς ἐπιδόσεις τους νὰ ὀργανώσουν καὶ νὰ διαφοροποιήσουν τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ ναοῦ ἔτσι ὥστε νὰ ἐκφράξῃ τὸ ἄπειρο, τὴν αἰσθησιν τοῦ ἀπείρου. Γιατὶ αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ αἰσθησιν τοῦ ἀπείρου ἦταν τὸ νέο ποῦ ἔφερε ὁ Χριστιανισμὸς ὡς θρησκεία»¹. Ὁ ἀρχαῖος ναὸς ἐκφράζει τὸ τέλειο ἀλλὰ πεπερασμένο

διαφέρεται» τοῦ Πλήθωνος μὲ γαλλικὴ μετάφρασιν καὶ σχόλια γιὰ τὸ ἔργο, ποῦ ἡ ἴδια ἐξέδωσε στὸ περιοδ. «Byzantion» 43 (1973), σελ. 312 - 343 ἀπὸ τὸν ἀπτόγραφο κώδικα τῆς Βενετίας. Στὶς ΗΠΙΑ ὁ καθηγ. D. R. Lachterman, Swarthmore College, ἐτοιμάζει σχολιασμένη ἀγγλικὴ μετάφρασιν τοῦ ἴδιου ἔργου. Μιὰ ἀκόμη μονογραφία γιὰ τὸ φιλοσοφικὸ σύστημα τοῦ Πλήθωνος ὀλοκληρώνεται αὐτὸν τὸν καιρὸ ἀπὸ νέο Ἑλληνα βυζαντινολόγο.

1. Πρβλ. καὶ τὸ σύντομο ἀλλὰ πυκνότατο μελέτημα «Εἰκόνα», περιοδ. «Σύνορο», τευχ. 36/1965, τώρα καὶ στὸν τόμο «Φιλοσοφικὰ καὶ Χριστιανικὰ Μελετήματα», Β' ἐκδ. 1973, σελ. 215 - 7. Ἐπίσης τὴν ἀντιπαράθεσιν τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ ἠθικῆς πρὸς τὴ βυζαντινὴ ἀντίληψιν γιὰ τὴν ψυχὴ καὶ τὸν κόσμον. «Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία» Α', σελ. 191 ἐπ. («Ἀπτὴ ἀπόδειξιν γιὰ τὴν στροφὴ τῆς ψυχῆς πρὸς τὰ μέσα εἶναι ἡ βυζαντινὴ καὶ ἡ γοτθικὴ ἀρχιτεκτονικὴ... Μὲ τὸν περιορισμὸ τοῦ φωτὸς δημιουργεῖται ἓνα ἀμέτρητο βάθος, ποῦ παρακινεῖ τὴ συνείδησιν νὰ συλλάβῃ τὸ ἄπειρον, τὸ ἀτελεύτητον.

πνεῦμα («Σ' ὅποιο σημεῖο ἐνός ἀρχαίου ναοῦ κι ἂν σταθῆς, ἔχεις τὴ θεά τοῦ ὄλου, ὄλου τοῦ χώρου, γιατί εἶναι πεπερασμένος»). 'Ο χῶρος, τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ, ἂν και περιορισμένος στὶς φυσικὲς διαστάσεις του, γεννᾷ μέσα μας μὲ τὴν αἰσθητικὴ διαφοροποίησή του τὴν αἴσθηση τοῦ ἀπείρου, γιατί και ὁ ἴδιος τέμνεται στὸ ἄπειρο και ἀόρατο («'Απὸ κανένα σημεῖο τῆς Ἁγίας Σοφίας δὲν ἔχεις τὴ θεά τοῦ ὄλου, γιατί ὁ χῶρος ἐδῶ διαρρέει στὸ ἄπειρο»).

Μὲ τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἐπιχειρήθηκε μιὰ συστηματικὴ συλλογὴ και ἀντικειμενικὴ ἔκθεση τῶν βασικῶν στοιχείων τῆς θεματικῆς γιὰ τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα και τὴ φιλοσοφία στὸ Βυζάντιο, ποὺ συναντοῦμε στὸ ἐκτεταμένο ἔργο τοῦ Ι. Ν. Θεοδωρακοπούλου. Διαπιστώσαμε ἤδη ὅτι σὲ περιστασιακὰ κείμενα (ἔχι σ' ἓνα και συστηματικὸ ἔργο) ἀπαντοῦμε τόσο ὕλικὸ και τόσο ὑπεύθυνη κριτικὴ σκέψη ὅση δὲν θὰ βρίσκαμε σὲ πολυσέλιδα συγγράμματα. Διαπιστώνομε ἀκόμη, ὅτι ἀπὸ τὸ πρωτοποριακὸ ἐκεῖνο βιβλιοκριτικὸ κείμενο τοῦ 1931 ὡς τὴ σημερινὴ παραγωγή του τὴ σκέψη του διακατέχουν σταθερὲς ἐκτιμήσεις και κατασταλαγμένες ἀξιολογήσεις, ποὺ ἀποτελοῦν πολῦτιμες ἐγγυήσεις γιὰ μιὰ ἐπιστημονικὰ ὀρθὴ και διδακτικὰ ἐποικοδομητικὴ προσέγγιση τῆς σημαντικῆς και προβληματικῆς αὐτῆς περιόδου τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος. Κι αὐτὰ μὲ τὸν θερμὸ ἐκεῖνο και γλαφυρὸ λόγο, ποὺ χαρακτηρίζει ὅλο τὸ ἔργο τοῦ Ι. Ν. Θεοδωρακοπούλου.

'Η ὑπενθύμιση και προβολὴ αὐτῶν κυρίως τῶν κρίσεων και τῶν ἀξιολογήσεων φρονοῦμε ὅτι ἦταν ἀναγκαῖα και ἔχει ἰδιαίτερη ἀξία σὲ μιὰ ἐποχὴ, ὅπου ὑπάρχουν πιά και στὸν τόπο μας οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐξειδικευμένη και συστηματικὴ σπουδὴ τῆς μεσαιωνικῆς μας φιλοσοφίας. Οἱ θετικὲς και πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἐνέργειες τοῦ φιλοσόφου ποὺ τιμοῦμε μὲ τὸ Ἀφιέρωμά μας ἐφέτος — μαζί μὲ τὴν προσφορὰ ἐνός ἢ δύο τὸ πολὺ ἀκόμη ἀξίων Ἑλλήνων διδασκάλων στὸν τομέα αὐτὸν (και ἐννοοῦμε βέβαια κυρίως τὴ μακροχρόνια προσφορὰ στὴν πατερικὴ και τὴ βυζαντινὴ φιλοσοφία τοῦ Β. Ν. Τατάκη) — θὰ φέρουν ἀσφαλῶς καλοὺς καρπούς. Τὸ χρειάζεται αὐτὸ ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστῆμη και φιλοσοφικὴ καλλιέργεια. Θὰ εἶναι και γιὰ τὸν ἴδιο μιὰ ἀκόμη πηγὴ ἱκανοποιήσεως και πνευματικῆς χαρᾶς.

'Ο χριστιανικὸς ναὸς εἰκονίζει ἄριστα τὸ βάθος τῆς χριστιανικῆς ψυχῆς, εἶναι δὲ ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ χριστιανοῦ ἔχει μεγαλύτερο βάθος ἀπὸ τὴ ψυχὴ τοῦ ἀρχαίου, ἀδιάφορο ἂν ἡ ἰσορροπία της μὲ τὸν κόσμον εἶναι ἐλλειμματικὴ». 'Η διάσταση τοῦ πνεύματος πρὸς τὸν κόσμον ἐκφράζεται ἐξ ἄλλου στὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ μὲ τὸ κρυμμένο και καχεκτικὸ κατὰ κανόνα σῶμα.)

ΙΩΑΝΝΗΣ ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ ΓΙΑ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Λίνου Γ. Μπενάκη*

Επιστημονικού Συνεργάτη της 'Ακαδημίας 'Αθηνών, τ. Διευθυντού του Κέντρου Φιλοσοφίας της 'Ακαδημίας 'Αθηνών

Εύχαριστώ πολύ τόν Δήμαρχο Σπάρτης, τόν πολύ αγαπητό μου κ. Δημοσθένη Ματάλα, καθώς και τόν ευγενικό φίλο Πρόεδρο του Συνδέσμου τών Λακεδαιμονίων κ. Κωνσταντίνο Μπεκιάρη για τά καλά τους λόγια. Γιά μένα είναι πραγματικά μεγάλη τιμή και χαρά ή συμμετοχή μου στην άποψινή εκδήλωση, πού γίνεται πρός τιμήν του «Συνδέσμου τών εν Αττική Λακεδαιμονίων» για τά 100 χρόνια ζωής και λαμπρής δράσης του. Είναι μιά σημαντική επέτειος, και καταλαβαίνετε πόσο μέ τιμά ή επιλογή μου ως όμιλητου άποψε. Μέ προβληματίζει βέβαια τό εάν θά έχω τά χρονικά περιθώρια για κάτι περισσότερο άπό μιά άπλή όμιλία, όπως άπαιτεί τό θέμα μου, πού νά άνταποκρίνεται βέβαια στις προσδοκίες σας αλλά και νά μή σας κουράσει, γιατί ό κύριος σκοπός άπόψε είναι νά τιμηθοῦν οί Λακεδαιμόνιοι της 'Αττικής.

Η φετεινή χρονιά, πού τελειώνει σέ ένα μήνα περίπου, χαρακτηρίζεται άπό τήν «έπιστροφή στο Βυζάντιο» χάρη στις μεγάλες εκθέσεις, πού οργανώνονται παράλληλα στην 'Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη και στον ένδοξό μας Μυστρά. Αυτό μέ όδηγησε στη σκέψη νά επιλέξω ένα θέμα άπό τήν ειδικότητά μου βέβαια, πού νά συνδέεται όμως πολύ στενά μέ τό γεγονός αυτό, και επειδή ήξερα και τό βλέπω κι εδω στο σχετικό έντυπο, διατυπωμένο πανηγυρικά, ότι μέ τήν ευκαιρία τών εκθέσεων, οργανώνονται παράλληλες εκδηλώσεις, πού περιλαμβάνουν και διαλέξεις σχετικές μέ τό Βυζάντιο.

Και διότι ή παρουσία στη μνήμη μας και στην

* Γεννήθηκε στην Κέρκυρα από μητέρα καταγόμενη από τήν Καρδαμύλη Μεσσηνίας. Σπούδασε Κλασική Φιλολογία και Φιλοσοφία στα

Πανεπιστήμια Θεσσαλονίκης και Κολωνίας, όπου άνακηρύχθηκε άριστοχος Διδάκτωρ της Φιλοσοφίας. Ύπηρέτησε στη Μέση 'Εκπαίδευση, στο 'Υπουργείο Παιδείας και στην 'Ακαδημία 'Αθηνών. Έχει προσκληθεί ως 'Επισκέπτης Καθηγητής και έχει διδάξει σέ Πανεπιστήμια τών ΗΠΑ και της Γερμανίας, καθώς και στο Πανεπιστήμιο Κρήτης (Ρέθυμνο). Έλαβε μέρος σέ πολλά συνέδρια στην 'Ελλάδα και στο έξωτερικό. Είναι μέλος πολλών 'Επιστημονικών 'Εταιρειών και έχει δημοσιεύσει μεγάλο αριθμό επιστημονικών μελετών, πού άφορούν κυρίως τήν 'Ιστορία της Βυζαντινής αλλά και της Αρχαίας και της Μεταβυζαντινής Φιλοσοφίας.

Όμιλία στην Σπάρτη (26.11.2001): Σύνδεσμος τών εν 'Αττική Λακεδαιμονίων. Λακωνικά Β'. Εόρτιος τόμος της 'Εκατονταετίας του Συνδέσμου (2001), 'Αθήνα 2003, 317-334.

καρδιά μας και βέβαια στην επιστημονική μας εργασία του άειμνήστου Ίωάννου Θεοδωρακοπούλου, δικού σας λαμπρού τέκνου και δικού μας σοφού διδασκάλου, είναι πάντοτε ζωντανή, παρά τά 20 χρόνια από την άποδημία του, αλλά και διότι υπάρχει κι ένα άλλο συμπτωματικό ίσως αλλά ενδιαφέρον γεγονός, μιά «ανακάλυψή» μου, πού έχει σχέση με τόν Παναγιώτη Κανελλόπουλο, τόν δεύτερο τής τριάδος τών λεγόμενων Χαϊδελβεργιανών (πού σπούδασαν στην Γερμανική Χαϊδελβέργη) και έπιστήθιο φίλο του Ίωάννου Θεοδωρακοπούλου, του πολύ γνωστού βεβαίως πολιτικού άνδρου και φιλοσόφου, επέλεξα τό θέμα «Ή Ι.Ν.Θ. και ό Π.Κ. για τό Βυζάντιο». Θά αξιοποιήσω λοιπόν άπόψε και θά σάς διαβάσω, για πρώτη φορά άκουόμενα έλληνικά, μερικά άποσπάσματα από ένα άγνωστο ως τώρα κείμενο του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, γραμμένο πολύ παλαιότερα Γερμανικά, τό όποιο μετέφρασα έλληνικά, για νά δημοσιευθεί στην πεντάτομη Συλλογή τών μικρών του κειμένων, πού θά κυκλοφορήσει σέ μερικούς μήνες.

Όπως ίσως ξέρουν οί πιά ειδικοί, ό άείμνηστος δάσκαλος Ίωάννης Θεοδωρακόπουλος δέν μάς άφησε τίτλους στην πολύ πλούσια έργογραφία του, πού νά μαρτυρούν μιά άμεση άπασχόληση με τό Βυζάντιο. Νά θυμίσω ότι τά δημοσιεύματα του Ι.Ν. Θεοδωρακοπούλου καλύπτουν 43 τίτλους βιβλίων και άυτότελων έκδόσεων, πολυσέλιδων τών περισσότερων, και 223 άρθρα και όμιλίες. Και αυτά είναι τά καταγεγραμμένα ως τό 1981 δημοσιεύματά του, όταν –μετά τόν άπροσδόκητο θάνατό του– συνέταξα την έργογραφία του για τόν τόμο τής «Φιλοσοφίας» τής Άκαδημίας Άθηνών, πού αφιερώσαμε στην μνήμη του. Άπό μηδενική βάση συνέταξα τότε την έργογραφία του, γιατί –πρέπει νά τό κάνω κι αυτό γνωστό– ό δάσκαλος δέν κρατούσε άρχείο, δέν κρατούσε ούτε καν ένα αντίτυπο από τά δικά του δημοσιεύματα. Ήταν τόσο πρόθυμος και τόσο έτομος νά προσφέρει σέ όσους του τό ζητούσαν, ώστε και τό τελευταίο άκόμη αντίτυπο έφευγε από τή βιβλιοθήκη του, έτσι πού, όταν χρειάστηκε νά γίνουν κάποιες άνατυπώσεις, θυμάμαι ότι από τίς δικές μας βιβλιοθήκες δίναμε τό αντίτυπο, πού χρειαζόταν.

Έτσι λοιπόν πραγματικά προκύπτει –και για την ιστορία τό αναφέρω– ότι τό προτελευταίο βιβλίο του, τυπωμένο τόν Φεβρουάριο του 1981, έλάχιστα πριν από τόν θάνατό του, είναι τά Μαθήματα τής 7ης περιόδου (5-12.10.1980) στην «Σχολή του Πλήθωνος» στην Μαγούλα. Βέβαια τό κύκνειο –και αυτό επιτρέψτε μου νά τό πω με συγκίνηση– κείμενό του είναι τής 19.2.1981. Την νύκτα τής ίδιας εκείνης ήμέρας τόν χάσαμε! Εκείνο τό άπόγευμα λοιπόν στην Άκαδημία Άθηνών ό παλαιός και σεβαστός συνάδελφός του Μιχαήλ Στασινόπουλος –ζεϊ άκόμη σέ μεγάλο γήρας– έκανε μιά άνακοίνωση, πού έχει σχέση με τόν Πλούταρχο, τόν τελευταίο εθνικό φιλόσοφο, πού πρόλαβε βέβαια και τόν Χριστιανισμό. Ό δάσκαλος έκανε πολύ

εϋστοχες παρατηρήσεις. Είχα την πρόνοια, δέν ξέρω τί μέ παρακίνησε, και κρατούσα σημειώσεις. Κι έτσι δημοσιεύθηκαν στά *Πρακτικά τής Ἀκαδημίας* οί παρατηρήσεις του από τό τετράδιο τών σημειώσεών μου. Εἶναι τό κύκνειο κείμενό του, παραμονή τοῦ θανάτου του. Ἐν ἐνεργεία ὡς τήν τελευταία στιγμή!

Ἐπανέρχομαι στό θέμα μου. Ἀπό τήν ἐπισκόπηση τών τίτλων τών ἔργων τοῦ Ἰωάννου Θεοδωρακοπούλου δέν θά βροῦμε λοιπόν ἀμεσες ἀναφορές στό Βυζάντιο. Εἶναι γνωστό ὅτι τό κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντός του ἦταν ἡ Ἱστορία τής Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας και ἡ ἀρχαία σκέψη, μέ ἀφετηρία και σταθερό προσανατολισμό τόν Πλάτωνα και τόν Πλατωνισμό. Καί εἶναι συμβολικό τό ὅτι τό προτελευταῖο βιβλίο του, τό 41ο, εἶναι ὁ Πλατωνικός «Θεαίτητος», ἕνας ἀπό τούς πύο σημαντικούς και πύο δύσκολους διαλόγους τοῦ Πλάτωνος. Μέ εἰσαγωγή, τό ἀρχαῖο κείμενο και νεοελληνική μετάφραση I.N. Θεοδωρακοπούλου, ἔκδοση τής Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τό 1980. Τό πρόλαβε λίγους μήνες πρῖν μᾶς ἀφήσει. Καί ἦταν πολύ εὐτυχής γι' αὐτό.

Πολύ λίγο λοιπόν ἡ και ἐλάχιστα γνωστά εἶναι τά λίγα κείμενά του γιά τήν Βυζαντινή φιλοσοφία και τήν Βυζαντινή τέχνη. Κι ὁμως, τό λέω μέ ἐπίγνωση, πρόκειται γιά πολύ καιρία κείμενα, μέ τό ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό μάλιστα, ὅτι ἀνήκουν και στήν πολύ πρῶιμη και στήν πολύ ὄριμη περίοδο τής σκέψης και τής συγγραφικῆς του παραγωγῆς. Σέ μιά ἐκτενῆ Βιβλιοκρισία του γιά τό ἔργο τοῦ τότε καθηγητοῦ τής Ἱστορίας τής Φιλοσοφίας στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, γνωστοῦ γιά τίς ἔντονα συντηρητικές και σχολαστικές ιδέες του, καθαρολόγου κ.λπ., Κωνσταντίνου Λογοθέτου, *Ἡ Φιλοσοφία τών Πατέρων* (τῆς Ἐκκλησίας ἐννοεῖται) και τοῦ *Μέσου Αἰῶνος* (πού καλύπτει ὁμως μόνον τόν Δυτικό Μεσαῖωνα), ἐν Ἀθήναις 1930, Βιβλιοκρισία λοιπόν τοῦ I.N. Θεοδωρακοπούλου, δημοσιευμένη στόν 3ο τόμο τοῦ 1931 τοῦ περίφημου *Ἀρχείου Φιλοσοφίας και Θεωρίας τών Ἐπιστημῶν*, πού εἶχε ἰδρύσει τό 1929 μαζί μέ τόν Κωνσταντίνο Τσάτσο, τόν Παναγιώτη Κανελλόπουλο και τόν Μιχαήλ Τσαμαδό, ὁ δάσκαλος παρουσιάζει γιά πρώτη φορά τήν βασική του θεώρηση σέ ἕνα θέμα καιριο τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας και τῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης τοῦ Ἑλληνισμοῦ, εἰδικότερα: «Τῆ Χριστιανική σκέψη στή συνάντησή της μέ τό Ἑλληνικό πνεῦμα και μέ τόν Ἑλληνικό φιλοσοφικό λόγο, ὡς πνευματικό δηλαδή φαινόμενο και ὡς παρουσία στήν ἱστορική πορεία τῆς Φιλοσοφίας σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο». Ἡ κριτική τοῦ ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου Λογοθέτη εἶναι μάλιστα τόσο πύο σημαντική ὄχι μόνο γιά τήν πρῶιμη διατύπωση θέσεων, πού θά συναντήσουμε πολύ ἀργότερα πάλι στό ἔργο τοῦ I.N. Θεοδωρακοπούλου, ὅσο και γιαιτί ὑπάρχουν σέ αὐτή στοιχεῖα, στά ὁποῖα μέ πολύ κόπο και μέ τίς ἐργασίες πολλῶν εἰδικῶν φτάνει σήμερα μόνο ἡ συνθετική σπουδή τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ και τοῦ Βυζαντίου.

Τό επαναλαμβάνω αυτό μέ έμφαση, διότι ανήκω στό χώρο τής έρευνας αὐτῆς τής περιόδου. Ἄλλά τό σημαντικό εἶναι καί τοῦτο: Ποιά εἶναι ἡ βασική στάση ἐκείνου, πού κρίνει ἕναν ἱστορικό τής Φιλοσοφίας στό γενικότερο θέμα « Ἱστορία τοῦ Πνεύματος – ἔργο καί ἀποστολή τοῦ ἱστορικοῦ τής Φιλοσοφίας». Σᾶς διαβάζω ἀπό παλαιότερο δημοσίευσμά μου μερικές χαρακτηριστικές προτάσεις: « Ἡ Βιβλιοκρισία τοῦ 1931 ἀρχίζει καί τελειώνει μέ λόγους σκληρούς γιά τό βιβλίο καί τόν συγγραφέα του: “Τό κρινόμενο ἔργο γιά τόν πραγματικό ἱστορικό τοῦ πνεύματος ἀντί νά ἀναζητεῖ νοήματα καί οὐσιαστικές σχέσεις ἀναμεταξύ τους – αὐτό πρέπει νά εἶναι ὁ στόχος του, νοήματα καί οὐσιαστικές σχέσεις ἀναμεταξύ τους – δέν εἶναι παρά ἀπλή συλλογή ὑλικού, καί στή θέση τής βαθεῖας ἐρμηνείας τῶν αἰώνιων προβλημάτων μπήκε ἕνα ξηρό ἱστορικό καί φιλολογικό ἀριθμητολόγιο, περί τοῦ τί σκέφτηκε ἐτοῦτος ἢ ἐκεῖνος ὁ φιλόσοφος”. Φράσεις τοῦ Θεοδωρακόπουλου.

“Βασικό χρέος τοῦ ἱστορικοῦ τής Φιλοσοφίας”, λέει ὁ δάσκαλος, κρίνοντας τίς γενικές ἀρχές τοῦ ἔργου, “εἶναι βέβαια νά στηριχθεῖ στά κείμενα, ἀλλά πρέπει νά μπορεῖ νά ἐμβαθύνει στό πνεῦμα τους, νά ἐνωθεῖ μέ τό νόημα τοῦ κειμένου. Ὅχι παθητικό δέσιμο μέ τό γράμμα τους καί φόβος μή τυχόν παραποιοθεῖ τό νόημά τους, ἀλλά ἡ σκέψη ὅτι ὅλο τό κείμενο ἀποτελεῖ ἕναν ἀδιαίρετο, ἀκέραιο καί ὁμοούσιο πνευματικό κόσμο καί ὅτι μέσα του δέν χωροῦν ἀντιφάσεις, σάν ἐκεῖνες πού βρίσκει ὁ ἀπλοϊκός νοῦς, ἀλλά μονάχα ἀντινομίες οὐσιαστικές, πού ἀποτελοῦν τή ζωή τοῦ πνεύματος καί γενικά τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τῶν ἀνθρώπων”.

Αὐτή ἡ φράση εἶναι πάρα πολύ σημαντική, διότι διέπει ὅλη τήν δική του κατεύθυνση στό ἐρευνητικό καί στό ἐρμηνευτικό του ἔργο. Θά σᾶς ἐξηγήσω, πῶς τό ἐννοῶ. Ὁ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος ὑπῆρξε συστηματικός Φιλόσοφος καί, ὅπως ξέρετε, συνέγραψε γιά ὅλους τούς κλάδους τής Φιλοσοφίας ἔργα γιά διδακτικούς σκοπούς, καί ὄχι μόνο, ἀλλά ὑπῆρξε καί ἱστορικός τής Φιλοσοφίας καί μάλιστα μέ τό πνεῦμα καί τήν βαθύτατη προσέγγιση, πού ἐπισήμανα. Αὐτή ἡ στάση, λέγει, ὑπαγορεύεται ἀπό τήν ἀνάγκη νά προσδιορισθοῦν τά προβλήματα τής Φιλοσοφίας ἑνός λαοῦ ἢ μιᾶς ἐποχῆς, τόσο περισσότερο μάλιστα, ὅσο πιό μεγάλη εἶναι ἡ ἐποχή αὐτή. Πολύ σημαντικό τέλος εἶναι, ὅτι τίς γενικές αὐτές ἀρχές γιά τό ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ τής Φιλοσοφίας ὁ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος δέν τίς ἐπισημαίνει ἀπλῶς, ἀλλά τίς ἐφαρμόζει ὁ ἴδιος ὑποδειγματικά στήν κριτική τοῦ βιβλίου τοῦ Λογοθέτου, ἀκριβῶς δηλαδή σέ ἕνα θέμα καί μιά ἐποχή μέ πολλά καί κρίσιμα πνευματικά προβλήματα. Γι’ αὐτό καί ἡ Βιβλιοκρισία αὐτή εἶναι ἐντελῶς ἀντιπροσωπευτική τῶν θέσεών του στό θέμα, πού μᾶς ἀπασχολεῖ, δηλαδή τήν Βυζαντινή Φιλοσοφία. Τίς ἴδιες αὐτές ἀρχές θά τηρήσει ὁ Ι. Θεοδωρακόπουλος σέ ὅλα τά κατοπινά ἱστορικά τής Φιλοσοφίας ἔργα του, μέ μόνιμη

έγνοια τή βαθύτερη συμμετοχή στό πνεύμα καί στή γοητεία τών προσώπων καί τών προβλημάτων πού εξετάζει. Έτσι πρέπει νά καταλάβετε καί τήν ιδιαίτερη προσέγγισή του σέ δύο σημαντικές μορφές τής Ιστορίας τοῦ Χριστιανικοῦ πνεύματος, τόν Ἐριγένη καί τόν Πλήθωνα. Μόνο ἂν ξέρετε, ὅτι πίσω ἀπό τήν ἀπασχόληση μέ αὐτές τίς προσωπικότητες καί μέ τό ἔργο τους, ὑπάρχει ἡ βαθύτερη συμμετοχή στό πνεύμα καί στή γοητεία τών προσώπων καί τών προβλημάτων, πού ὁ ἱστορικός τής Φιλοσοφίας εξετάζει, καί μάλιστα σέ μιά ιδιαίτερα φορτισμένη ἐποχή, τότε μόνο ἐπιτελεῖται ἐπιστημονικό καί πνευματικό ἔργο μόνιμης ἀξίας. Καί τό τονίζω αὐτό, διαβάζοντας πάλι μιά φράση δική του, ὅπου ὁ ἴδιος λέγει: “Πόσα προβλήματα δέν ἐγκλείει μιά ἐποχή, ὅπως ἡ ἐποχή, πού ἓνα παλαιό πνεῦμα πεθαίνει κι ἓνα νέο γεννιέται! Πόσα ἐρωτήματα δέν βάζει ἡ ἴδια ἡ ζωή, τή στιγμή πού ἀφήνει τά περασμένα καί ζητάει νά δημιουργήσει καινούργια παρόντα! Καί αὐτό ἀκριβῶς κάνει ἡ ἀνθρωπότητα τή στιγμή πού ξεκόβεται ἀπό τήν κλασική καί κλασικιστική ἀρχαιότητα καί ρίχνεται μέ ὅλο τό ψυχικό πάθος καί τήν παραφορά στήν ἀγκαλιά, ὅς ποῦμε ἔτσι, τών Ἀσιατικῶν πνευμάτων. Ἐδῶ τίθεται μονάχο του ἓνα ἀπό τά οὐσιαστικότερα προβλήματα τής Ιστορίας τοῦ πνεύματος. Καί ἀπό αὐτό ὁ ἱστορικός τής Φιλοσοφίας ξεκινώντας, ἀναγκάζεται ἀπό τά ἴδια τά πράγματα νά γίνει Φιλόσοφος τής Ιστορίας. Πεθαίνει τό γονιμότερο καί ἀριστοκρατικότερο πνεῦμα, πού γεννήθηκε στόν κόσμο, τό ἑλληνικό, καί ἐνῶ πεθαίνει, ἔχει τή δύναμη νά δώσει ζωή καί μορφή στά πολλά καί ἀνάμικτα πνευματικά προϊόντα τής Ἀσίας, νά μορφώσει μέ ἀδιάκοπη ἐργασία τριῶν καί πλέον αἰῶνων τό πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ, πού ὅσο κι ἂν διατυπώθηκε πρῶτα-πρῶτα ἀπό τόν Ἰδρυτή του σέ ὅλη του τή μαγική λιτότητα, ἐν τούτοις γιά νά ζήσει εἶχε ἀνάγκη ἀπό τά μέτρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, γιατί ἔτσι μονάχα προφυλάχθηκε ἀπό τήν ἀδηφαγία, πού χαρακτηρίζει τά ἀνάμικτα πνεύματα τής Ἀνατολῆς”. Καί εἶναι καί σημαντικές καί προφητικές αὐτές οἱ διαπιστώσεις»).

Παραλείπω κάποια ἄλλα στοιχεῖα γιά νά ἔρθω ἀμέσως στήν ἱστορική πορεία τοῦ δασκάλου καί νά σᾶς πῶ, ὅτι τό θέμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ τόν προβληματίσε καί τόν ἀπασχόλησε καί 15 χρόνια ἀργότερα στό βιβλίο του *Σύστημα Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς* (ἔργο τοῦ 1947) ἀπό ἀφορμή τό πρόβλημα τής Φιλοσοφίας τής Ιστορίας σέ σχέση μέ τήν Ἠθική ὡς φιλοσοφική ἐπιστήμη. Τό πρόβλημα αὐτό τοῦ δίνει τήν εὐκαιρία νά ἐπισημάνει τά στοιχεῖα, πού προσδιορίζουν ἀποφασιστικά τήν σχέση τοῦ Χριστιανισμοῦ πρός τόν Ἑλληνισμό καί τόν Ἰουδαϊσμό, σχέση βαθύτατα ἀντιθετική, παρά τήν χρησιμοποίηση ἀπό τήν Χριστιανική σκέψη τοῦ ἐννοιολογικοῦ ὅπλισμοῦ τής Ἀρχαίας Φιλοσοφίας, πού δέν ἔμεινε βέβαια χωρίς συνέπειες στή μετα-γενέστερη διαμόρφωση τοῦ Χριστιανικοῦ δόγματος. Ἡ συνείδηση τοῦ

ιστορικού γίνεσθαι ως προβλήματος, συνείδηση πού απέκτησαν πρώτοι οί Χριστιανοί φιλόσοφοι –γιατί πρώτος ό 'Αρχαϊκός Χριστιανισμός έδωσε τά βασικά ψυχικά καί αξιολογικά ένορμήματα για τόν καινούργιο τρόπο τού σκέπτεσθαι– άποτελεϊ τομή στην ιστορία τού πνεύματος. Μιά βαθύτατη αντίθεση άνοίγεται τώρα: 'Η όπτική γωνία τού Χριστιανισμού βλέπει τόν κόσμο όλωσδιόλου διαφορετικά άπ' ό,τι τόν έβλεπε ό 'Ελληνισμός. 'Αλλά καί όπου ό Χριστιανισμός είναι ύποχρεωμένος νά παραλάβει έννοιες άπό την αρχαία έλληνική Φιλοσοφία, για νά κλείσει μέσα του την καινούργια αξιολογία της ζωής πού φέρνει, καί τότε φαίνεται πόσο μεγάλη διαφορά χωρίζει τό ένα πνεύμα άπό τό άλλο. "Ωστε ό Χριστιανισμός εισβάλλει στην ιστορία ως βίωμα αντίθετο πρός τόν 'Ελληνισμό, αξιοποιεί όμως όλη την προηγούμενη ιστορία άπό τή σκοπιά του, δημιουργεί ό ίδιος έναν καινούργιο όρίζοντα στην ιστορία καί καθιερώνει την έννοια τού ιστορικού γίνεσθαι, δηλαδή θεμελιώνει την πρώτη Φιλοσοφία της ιστορίας. 'Η βαθύτατη αυτή τομή στην ιστορία τού πνεύματος συντελείται μέσα στην παρουσία ενός προσώπου, ως άπόλυτο βίωμα, ως λόγος, ένέργημα καί λύτρωμα». 'Η έννοια τού προσώπου λοιπόν είναι ή καινούργια έννοια, για την όποια μίλησε καί εκείνο τό τελευταίο βράδυ, θυμάμαι πολύ καλά, στην 'Ακαδημία 'Αθηνών ό άείμνηστος Δάσκαλος.

«Αυτή είναι ή πρωταρχή τού Χριστιανισμού, άπό την όποία δέν χωρίστηκε ποτέ ούτε ή πράξη ούτε ή θεωρία του. Αυτό σημαίνει ότι τό μοναδικό ιστορικό πρόσωπο, ό Χριστός, δέν αναλύεται ποτέ σε μία ιδέα ή σε μία έννοια, καί οί πρώτοι φιλόσοφοι τού Χριστιανισμού είναι πάρα πολύ προσεκτικοί ως προς αυτό. Τό γεγονός, καί όχι ή ιδέα, τό πρόσωπο καί ή ιστορία τού Χριστού, καί όχι ή έννοιολογική κατασκευή είναι τά πρωταρχικά καί αναφαίρετα στοιχεία της Χριστιανικής παράδοσης». Αυτές είναι ρήσεις τού Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου τού 1947.

Δέν θά προχωρήσω περισσότερο, γιατί οί αναλύσεις βαθαίνουν, θά σάς πω όμως τώρα καί μερικά πράγματα, τά όποια είναι πάρα πολύ σημαντικά καί τά όποια είναι χαρακτηριστικά για την δική του αυτή παράλληλη άπασχόληση (δέν λέω δευτερεύουσα, λέω παράλληλη). Στην δεκαετία 1949-59 μάς έδωσε τρία πυκνά μελετήματα, άφιερωμένα σε τρεις κορυφαίες μορφές τού Χριστιανικού πνεύματος, τόν 'Ωριγένη (τόν άνέφερα ήδη), τόν Αύγουστίνο καί τόν Κίρκεγκααρντ. Άπό τόν πρώτο θά μπορούσα νά ξεχωρίσω μερικές καίριες θέσεις, αλλά δέν είναι της παρούσης στιγμής. 'Εξ άλλου στό κεντρικό θέμα τών σχέσεων Χριστιανισμού καί 'Ελληνισμού άφιερώνει ό Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος την όμιλία του «'Ελληνισμός καί Χριστιανισμός» κατά τόν έορτασμό της χίλιετηρίδος τού 'Αγίου 'Ορους τό 1963. Είχε προσκληθεί τότε νά είναι ό επίσημος όμιλητής τού έορτασμού εκ μέρους της 'Ακαδημίας 'Αθηνών καί έγραψε καίριες σελίδες, τίς όποιες μπορείτε νά

βρείτε δημοσιευμένες στον τόμο *Φιλοσοφία και Ζωή*. Είναι ένας από τους πιο ενδιαφέροντες και ευρύτερης αποδοχής τίτλους της εργογραφίας του, διότι ακριβώς δείχνει την έμμονη και βαθειά του επιθυμία, να συνδέσει την Φιλοσοφία ως επιστήμη με την πράξη, με τη ζωή.

Θά πρέπει τώρα να θυμίσω ή μάλλον να αποκαλύψω κάποια γεγονότα, τα όποια δέν είναι πολύ γνωστά, ούτε στον πολύ στενό του κύκλο. Είναι δεδομένη λοιπόν ή γενικότερη απασχόλησή του με τη συνάντηση των δύο μεγάλων ρευμάτων του πολιτισμού και του πνεύματος. Ειδικότερα απέναντι στη Βυζαντινή φιλοσοφία –πράγμα που νεότερα μόνο κείμενά του μάς προσφέρουν– πρέπει να προσέξουμε μία βαθύτατη πίστη του στη συνέχεια της ελληνικής φιλοσοφίας από τις πρώτες αρχές ως τον νεότερο Έλληνισμό (θέμα που αντιμετώπιζει πολύ καιρία και στο μικρό του μελέτημα *Βυζάντιο και Νέος Έλληνισμός*, δημοσιευμένο σε αυτό τό μικρό τευχίδιο, τό όποιο κοσμεϊ μάλιστα ή γκραβούρα του Μυστρά – τί άλλο θά μπορούσε να επιλέξει καλύτερο!). Για τον I.N. Θεοδωρακόπουλο τό Βυζάντιο είναι ό δεύτερος μεγάλος πολιτισμός της ιστορίας των Έλλήνων. Πολύ περισσότερο «ως ιστορικός άθλος», μάς λέει, «ό Βυζαντινός πολιτισμός ήταν δυσκολότατο επίτευγμα» –προσέξτε τό αυτό, παρακαλώ– «γιατί τά προβλήματα που εδάμασε ό πολιτισμός αυτός ήταν περισσότερα και σκληρότερα». «Ή Βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν μία άριστοτεχνική σύνθεση, ένα άριστούργημα πολιτικής τέχνης και πολιτικής σοφίας, με μεγάλο τεχνίτη του άριστουργήματος αυτού τό Έλληνικό πνεύμα».

Για την φιλοσοφική σκέψη όμως στο Βυζάντιο και για τους εκπροσώπους της είναι γεγονός ότι δέν είχαμε ως πριν από λίγα χρόνια κανένα ειδικό κείμενο του Δασκάλου, παρά μόνο ευκαιριακές αναφορές και πάντως με βασικές θέσεις, οι όποιες είναι σαφέστατες και πολύ καιρίες. Όταν όμως τό 1972 προσεκήλητή επίσημα στο 5ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Φιλοσοφίας στην Ίσπανία, μάς έδωσε με την ανακοίνωσή του στην έναρκτήρια Συνεδρία της Όλομέλειας εκεί ένα κείμενο με τόση ουσιαστική έπαφή με τό θέμα και τόσο πυκνό, παρά τη συντομία του, σε συμπερασματικές κρίσεις, που μόνο πολυχρόνια ένασχόληση και μόνιμο προσωπικό ενδιαφέρον με τά προβλήματα μιας περιόδου της Φιλοσοφίας θά μπορούσαν να γεννήσουν.

Πριν έρθω στο ίδιο τό κείμενο της ανακοινώσεως, που δημοσιεύθηκε σε ελληνική μετάφρασή μου στον τόμο 4 (1974) της έπετηρίδος *Φιλοσοφία* (σελ. 495-8), πρέπει ευθύς άμέσως να σημειώσω ότι ή συμμετοχή του I.N. Θεοδωρακόπουλου στο Διεθνές Συνέδριο τό 1972 και ή όμιλία του με τίτλο «Οι τύχες της Φιλοσοφίας στο Βυζάντιο» άπετέλεσαν την άπαρχή για τά εξής σημαντικά γεγονότα: Πρώτον, στο ίδιο αυτό Συνέδριο, που άποτελούσε και Καταστατική Συνέλευση της «Διεθνούς Έταιρείας Μεσαιωνικής Φιλοσοφίας», ό I.N. Θεοδωρακόπουλος έξελέγη, με μυστική ψηφοφορία, μέλος της Διοική-

σεως. Έντυπώσισε πραγματικά τόσο πολύ ή όμιλία του σέ άπταιστα Γερμανικά (γιατί ό δάσκαλος κράτησε τήν γερμανομάθειά του ώς τό τέλος σέ πολύ ψηλό βαθμό), ώστε διατυπώθηκε μιά όμόφωνη διάθεση, μιά παμνησία σχεδόν, νά εκπροσωπήσει ό ίδιος τήν Έλληνική Μεσαιωνική φιλοσοφική παράδοση στό Δ.Σ. τής μεγάλης αυτής και σπουδαίας Έταιρείας. Πραγματικά λοιπόν από τότε και για 5 χρόνια ύπήρξε μέλος τής Διοικήσεως τής Έταιρείας αυτής, μέ κάποιες, όχι πολύ πυκνές, μεταβάσεις του στην έδρα τής Έταιρείας, πού είναι στό Βέλγιο. Άλλά ή συνέχεια είναι ή έξης σημαντική: ότι τότε άκριβώς ή παλαιότερή μας πρόθεση νά δημιουργήσουμε ένα Corpus, μιά Σειρά κριτικών εκδόσεων τών Βυζαντινών Σχολιαστών του Άριστοτέλους και γενικότερα τών Βυζαντινών φιλοσόφων έγινε πραγματικότητα. Χάρη σ' αυτήν τήν ενθάρρυνση, πού είχαμε από τήν Διεθνή Έταιρεία τής Μεσαιωνικής Φιλοσοφίας, ό Δάσκαλος αποφάσισε νά προτείνει στην «Διεθνή Άκαδημαϊκή Ένωση» εκ μέρους τής Άκαδημίας Άθηνών –ήταν και Γενικός Γραμματεός της τότε– τήν ίδρυση τής Σειράς τών Βυζαντινών Φιλοσόφων, και ή πρόταση έγκρίθηκε άμέσως όμόφωνα και ξεκίνησε τό έργο αυτό, τό όποιο δυστυχώς δέν πρόλαβε νά δει στην άφετηρία του. Του είχα δείξει λίγες ήμέρες πριν από τόν άδόκητο θάνατό του τό δοκιμαστικό έξώφυλλο του πρώτου τόμου, και βέβαια τήν προχωρημένη έργασία του τόμου, και είχε τήν ικανοποίηση ότι είχε ξεκινήσει τό σημαντικό αυτό Πρόγραμμα, ότι είχε γίνει διεθνώς άποδεκτό και ότι είχε εξασφαλίσει συνεχή σταθερή οικονομική κάλυψη από τήν Άκαδημία Άθηνών. Σήμερα έχουμε συμπληρώσει ένδεκα τόμους τής Σειράς και ως τό τέλος του έτους κυκλοφορούμε και τόν δωδέκατο.

Έτσι λοιπόν, μέ εκείνη τήν άπόφασή του νά μετάσχει στό Συνέδριο και νά έκλεγεί στό Διοικητικό Συμβούλιο τής Διεθνούς Έταιρείας και νά προωθήσει τό ενδιαφέρον για τίς Βυζαντινές σπουδές στη Φιλοσοφία, προέκυψε ένα πάρα πολύ σημαντικό έργο. Είχα τό μεγάλο προνόμιο νά τόν διαδεχθώ στη Διοίκηση τής Διεθνούς Έταιρείας τήν έπόμενη πενταετία, και νά προταθεί από τούς άλλους συναδέλφους στη Διοίκηση, νά ιδρυθεί ειδική Επιτροπή, ή 9η, για τή Βυζαντινή Φιλοσοφία, τής όποίας είμαι από τότε Πρόεδρος, και βέβαια κάνω προσπάθειες σέ διεθνές πλέον επίπεδο για τήν προώθηση τής σπουδής τής Βυζαντινής Φιλοσοφίας και τήν έκδοση κειμένων της.

Και τό οφείλουμε αυτό σ' εκείνη τήν πρώτη άπόφαση του Δασκάλου νά παρουσιάσει τίς «Τύχες τής Φιλοσοφίας στό Βυζάντιο» στό Συνέδριο τής Μαδρίτης τό 1972. Λυπούμαι πολύ, πού δέν θά μπορέσω νά σάς διαβάσω ούτε ένα άπόσπασμα από τήν όμιλία του εκείνη (είναι δημοσιευμένη σέ έλληνική μετάφρασή μου στον τόμο 4 (1974) όπως είπα, τής έπετηρίδος τής Άκαδημίας Άθηνών *Φιλοσοφία*). Άλλά πρέπει τουλάχιστον νά σάς αφήσω μιά

μικρή γεύση, λέγοντας μόνο ότι ήταν εκείνος ακριβώς, που υποστήριξε ότι στο Βυζάντιο ή Φιλοσοφία είναι μόνο διανοητική απασχόληση, επειδή έδω φιλοσοφούν χωρίς κοσμοθεωρία. Αυτό είναι πολύ σημαντικό. Θά επιμείνω σ' αυτό, γιατί θέλω νά τονίσω, ότι πραγματικά τό χαρακτηριστικό τής εποχής αυτής, στά πλαίσια τής συνέχισης τής Έλληνικής Φιλοσοφίας, είναι ότι οί Βυζαντινοί δέν χρειάζονται άλλη κοσμοθεωρία, αφού είναι δεδομένη ή κοσμοθεωρία τους από τό χριστιανικό δόγμα, από τήν 'Αποκάλυψη και από τήν διδασκαλία τών Πατέρων τής Όρθόδοξης Έκκλησίας. Γι' αυτό και δέν μπορούμε νά μιλούμε για πρωτότυπες Φιλοσοφικές σχολές και για πολύ σημαντικούς πρωτότυπους διδασκάλους τής Φιλοσοφίας. Μπορούμε όμως μέ πολύ μεγάλη βεβαιότητα νά εκτιμούμε τήν βαθειά γνώση όλης τής φιλοσοφικής παράδοσης και τήν επίγνωση τών διαφορών. Κι ακόμη τήν προσπάθεια τών Βυζαντινών νά διδάξουν στους νέους τά στοιχεία εκείνα, μέ τά όποια οργανώνεται ό άνθρωπος σέ ολοκληρωμένη προσωπικότητα, έχοντας εφόδια του για μέν τό έπάγγελμά του και τήν σταδιοδρομία του, στήν πολιτεία στήν όποια ανήκει, ειδικές γνώσεις για τή Διοίκηση, για τήν παιδεία, για τήν στρατιωτική σταδιοδρομία, για τή δικαιοσύνη και συγχρόνως νά έχει ξεκαθαρίσει μέσα του τήν υπεροχή του έναντι όλων τών παλαιότερων διδασκαλιών, επειδή είναι ό φωτισμένος από τή Θεία Χάρη και από τήν 'Αποκάλυψη σοφός.

Μέ αυτή τήν έννοια και σέ συνάρτηση μέ αυτά τά δεδομένα, ειδικότερα τήν αδιάκοπη φιλοσοφική παράδοση, όπως προσδιορίστηκε παραπάνω, αλλά και μέ μιá ιδιαίτερη ευαισθησία, που έδειξε ό Θεοδωρακόπουλος για τήν μυστική κατεύθυνση στή Βυζαντινή περίοδο, ό Δάσκαλος αξιολόγησε ιδιαίτερα μιá πραγματικά μεγάλη φιλοσοφική φυσιογνωμία, που εμφανίζεται προς τό τέλος τής Βυζαντινής εποχής, τόν Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα.

«Είναι σάν νά έφεραν τώρα», διαβάζω δική του φράση, «τόν πλούσιο καρπό τους ή έντατική έργασία τόσων αιώνων και ή δεμένη μ' αυτήν πίστη στήν αιώνια αξία τών αρχαίων. Τό κύριο και κρίσιμο στοιχείο είναι βέβαια ότι για τόν Πλήθωνα ή φιλοσοφία γίνεται τώρα πραγματικό, συγκλονιστικό βίωμα, και ότι στό έργο του αναβιώνει τό αυτοσυναίσθημα τής ελληνικότητας. Μέ τήν τραγική δυστυχώς αλήθεια ότι τό συναίσθημα αυτό εμφανίζεται τήν τελευταία ακριβώς στιγμή πριν από τήν καταστροφή του Βυζαντίου».

Γιά τήν αξιολόγηση του Πλήθωνος θά μπορούσαν νά συγκεντρωθούν πολλά στοιχεία και από άλλα δημοσιεύματα του Δασκάλου, όπου ό Βυζαντινός φιλόσοφος του Μυστρά αναφέρεται πάντα ως όρόσημο μεγάλης πνευματικής ακτινοβολίας. Σήμερα βέβαια έμεις, από τότε δηλαδή, όταν πρωτοσημείωνα τά στοιχεία αυτά, έχουμε ένα άλλο πολύ σημαντικότερο δεδομένο, τήν ευτυχισμένη ίδρυση στή σκιά του Μυστρά, στό ώραίο καλιό αρχοντικό

έξω από τη Σπάρτη, στην Μαγούλα, της «Ελευθέρας Σχολής Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων», τοῦ ὁποῦ τοῦ ἐναρκτήριο μάθημα ἔγινε στίς 20.1.1975 μέ τίτλο «Ἡ θέση τοῦ Πλήθωνος μέσα στήν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς καί τῆς Δυτικῆς Φιλοσοφίας». Θυμίζω ὅτι καί αὐτό καί τά ἐπόμενα μαθήματα εἶναι συγκεντρωμένα καί δημοσιευμένα στούς τόμους 9 καί 10 τῆς Σχολῆς, ἀλλά καί σέ ἓνα κομψό ἀνάτυπο ἀπό τό ὄργανο τῆς Ἑταιρείας Λακωνικῶν Σπουδῶν, τά «Λακωνικά». Εἶναι τρεῖς ὀμιλίες, τίς ὁποῖες καλό θά ἦταν νά τίς βλέπετε, ὅταν ἔχετε εὐκαιρίες κατάλληλες, καί νά μή τίς ἔχουμε μόνο στό ἀρχεῖο, ἀλλά νά εἶναι καί μιὰ τροφή πραγματική γιά ὄσους προβληματίζονται, γιά ὄσους θέλουν ἀπαντήσεις σέ κρίσιμα θέματα, διότι ξέρετε πολύ καλά ὅτι ὁ Πλήθων δημιούργησε καί μεγάλο προβληματισμό μέ τίς «ἰδιορρυθμίες» τῆς διδασκαλίας του.

Προσπάθησα νά σᾶς δώσω μιὰ σύντομη ἐκθεση τῶν βασικῶν στοιχείων τῆς θεματικῆς γιά τό Χριστιανικό πνεῦμα καί τῆ Φιλοσοφία στό Βυζάντιο, πού συναντοῦμε στό ἐκτεταμένο ἔργο τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου. Διαπιστώσαμε ἤδη ὅτι σέ περιστασιακά κείμενα καί ὄχι σ' ἓνα συστηματικό ἔργο ἀπαντοῦμε τόσο ὕλικο καί τόσο υπεύθυνη κριτική σκέψη, ὅση δέν θά βρῖσκαμε σέ πολυσέλιδα συγγράμματα. Ὑπάρχουν καί ἄλλες πλευρές, πού δέν ἔχω τήν εὐχέρεια νά σᾶς ἀναπτύξω τώρα. Ὅταν τό 1949 πρωτοκυκλοφόρησε ἡ *Βυζαντινή Φιλοσοφία* τοῦ ἀειμνήστου Βασιλείου Τοπάκη ἀντιμετώπισε κι ἐκεῖνος ὁ ἐκλεκτός συνάδελφος καί φίλος τοῦ Δασκάλου ἀνάλογη ἀντίδραση ἀπό κάποιους κύκλους τῶν Ἀθηνῶν (τά ἔχω δημοσιεύσει αὐτά σέ μελετήματά μου καί μπορεῖτε νά τά δεῖτε ἐκεῖ). Διαπιστώνουμε ἀκόμη, ὅτι ἀπό τό πρωτοποριακό ἐκεῖνο βιβλιοκριτικό κείμενο τοῦ 1931 ἕως τήν σημερινή παραγωγή του, τήν σκέψη τοῦ Ἰωάννου Θεοδωρακόπουλου διακατέχουν σταθερές ἐκτιμήσεις καί κατασταλαγμένες ἀξιολογήσεις, πού ἀποτελοῦν πολύτιμες ἐγγυήσεις γιά μιὰ ἐπιστημονικά ὀρθή καί διδακτικά ἐποικοδομητική προσέγγιση τῆς σημαντικῆς καί προβληματικῆς αὐτῆς περιόδου τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος.

Κι αὐτά, μέ τόν θερμό ἐκεῖνο καί γλαφυρό λόγο, πού χαρακτηρίζει ὅλο του τό ἔργο. Ἡ ὑπενθύμιση καί προβολή αὐτῶν κυρίως τῶν κρίσεων καί τῶν ἀξιολογήσεων φρονοῦμε ὅτι ἦταν ἀναγκαῖα καί εἶναι πάντοτε χρήσιμη καί ἔχει ἰδιαίτερη ἀξία σέ μιὰ ἐποχή, ὅπου ὑπάρχουν πιά καί στόν τόπο μας οἱ προϋποθέσεις γιά τήν ἐξειδικευμένη καί συστηματική σπουδή τῆς Μεσαιωνικῆς μας, τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας.

Θά ἔρθουμε λοιπόν τώρα ἀμέσως –γιά νά μείνω στά χρονικά ὄρια τοῦ λόγου μου– στή δεύτερη προσωπικότητα τῆς ἐποχῆς μας, τόν ἀειμνήστο Παναγιώτη Κανελλόπουλο, πού εἶναι γεννημένος τό 1902, δυό χρόνια μετά τόν Θεοδωρακόπουλο, καί ὁ ὁποῖος, ὅπως ξέρετε, εἶναι ὁ συγγραφέας τοῦ πολύτομου

έργου, τῆς *Ἱστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος*. Οἱ πρῶτες δύο ἐκδόσεις τοῦ ἔργου αὐτοῦ, τὸ 1941 καὶ τὸ 1945, φαίνεται πὼς ἀπογοητεύσαν πραγματικά ἕναν κύκλο ἀναγνωστῶν του, διότι τὸ βάρος ἔπεφτε σχεδὸν ἀποκλειστικά στὴν Εὐρώπη. Ὁ τίτλος τὸ δικαιολογεῖ βεβαίως, ἀλλὰ περίμεναν καὶ ἄλλες ἀξιολογήσεις καὶ ἄλλες συναρτήσεις μετὰ τὴν Ἑλληνικὴ πνευματικὴ παράδοση.

Τὸ βιβλίον εἶχε πολὺ μεγάλη ἐπιτυχία. Τὸ 1941 ἐξαντλήθηκαν 3.000 ἀντίτυπα σὲ τρεῖς ἐβδομάδες. Ἦταν ἡ ἐποχὴ, πού στὴν κατοχὴ δὲν εἶχαμε ἄλλες εὐκαιρίες γιὰ πνευματικὴ ἐντρυφήση. Ὁ Κανελλόπουλος τὸ δούλεψε μέσα του πολλὰ χρόνια, καὶ τὸ 1966 κυκλοφόρησε ἡ 3ῃ ἐκδοση, ριζικὰ ἀναθεωρημένη. Εἶναι πάρα πολὺ σημαντικό αὐτό. Νὰ σὰς διαβάσω μία παράγραφο ἀπὸ τὸν Πρόλογο τῆς 3ῃς ἐκδοσης. Λέει λοιπὸν ὁ ἴδιος: «Μία βασικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῆς παλαιᾶς καὶ τῆς νέας μορφῆς τοῦ ἔργου μου, ἀναφέρεται στὸ Βυζάντιο. Τώρα ἔδωσα στὸ Βυζάντιο τὴ θέση πού τοῦ ἀξίζει στὴν Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος. Πρὸ 30 ἢ καὶ πρὸ 20 ἐτῶν, ὅταν βγῆκε σὲ 2ῃ ἐκδοση ὁ πρῶτος τόμος, δὲν εἶχα τὴν πνευματικὴ διάθεση νὰ τὸ κάνω, οὔτε τὰ ἀναγκαῖα ἐφόδια. Στὴν 1ῃ ἐκδοση τοῦ 1941, τοῦ πρώτου τόμου, δὲν εἶχα παραχωρήσει στὸ Βυζάντιο παρά μόνο 7 σελίδες. Ἀλλὰ καὶ στὴ 2ῃ ἐκδοση αὐξήθηκαν αὐτὲς οἱ σελίδες μὲν σὲ 10. Τώρα οἱ 10 ἔγιναν περίπου 260. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ ἕνα τέταρτο τῆς πορείας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος σὲ 13 αἰῶνες, ἀπὸ τὸν Αὐγουστίνου στὸν Μιχαὴλ Ἄγγελου, καλύπτεται τώρα μὲ τὰ βήματα τοῦ Ἑλληνικοῦ Βυζαντινοῦ λόγου καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Βυζαντινῆς τέχνης. Ἔτσι ἡ φράση τοῦ παλαιοῦ Προλόγου μου, πού ἔλεγε ὅτι, γράφοντας τὴν Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, ἄφησα ἔξω τὴν Ἑλλάδα, γιατί ἡ Ἑλλάδα βρίσκεται πρὶν ἀπὸ τὴν Εὐρώπη, δὲν μπορεῖ πιά νὰ ἔχει τὴν ἔννοια, πού εἶχε στίς πρῶτες δύο ἐκδόσεις τοῦ ἔργου. Τὸ Ἀρχαῖο Ἑλληνικὸ πνεῦμα μένει καὶ τώρα ὡς ἡ μεγάλη προϋπόθεση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος ἔξω ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ μου ἀφήγηση καὶ ἔρευνα. Τὸν Ἑλληνα ὅμως, τὸν Ἑλληνα τοῦ Βυζαντίου, τὸν φέρνω στὴν ἐπιφάνεια τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς Εὐρώπης. Τὸν παίρνω ἀπὸ τὰ ὄρια Εὐρώπης καὶ Ἀνατολῆς, ἀπὸ τίς ἀπόμερες ἄκρες καὶ τὰ δραματικὰ σταυροδρόμια καὶ τὸν ἐνώνω μὲ τὴ Δύση καὶ τὸν Βορρᾶ. Χαίρω ὅτι μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἡλικίας ἐφθάσα στὴν ὀριμότητα ἐκείνη τοῦ πνεύματος, πού μὲ ἔκανε νὰ μπορῶ νὰ ἀποδώσω δικαιοσύνη στὸν τόσο βασιανισμένον Βυζαντινὸ Ἑλληνισμό».

Βέβαια, εἶχε προηγηθεῖ κατὰ μερικὰ χρόνια, ἀπὸ τὸ 1957, τὸ σημαντικότερο βιογραφικὸ, μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἱστορικότητος, βιβλίον τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου *Γεννήθηκα σὲ 1402*, ὅπου ὁ συγγραφεὺς μεταφέρει τὸν ἑαυτὸ του 500 χρόνια ἀκριβῶς πρὶν καὶ ζεῖ τὴν τελευταία 50ετία τοῦ Βυζαντίου καὶ παρακολουθεῖ τὰ γεγονότα ἀρκετὰ χρόνια μετὰ, ὡς τὸ 1472, ἕνα σημαδιακὸ ἔτος, γιατί τότε ἔχουμε τὸν θάνατον τοῦ Βησσαρίωνος, τοῦ

μεγάλου Έλληνα της Δύσης και μαθητού του Πλήθωνος, και του Γενναδίου Σχολαρίου στην Ανατολή. Ο Κανελλόπουλος παρακολουθεί τα γεγονότα σαν να είναι ο ίδιος συντελεστής τους, μαθητής των σοφών και προβληματισμένος με τα όσα ή εποχή του και οι δάσκαλοί της ζούν.

Πρόκειται για ένα σοφό βιβλίο. Δεν μπορώ να χαρακτηρίσω με κανέναν άλλο όρο καλύτερα αυτό τό πλούσιο σέ ιστορικό ύλικό έργο, αλλά και σέ συγκίνηση προσωπική και άριστοτεχνική μετάδοσή της, διότι κατορθώνει αυτό τό πάρα πολύ δύσκολο: να μεταφέρει μιá εποχή 500 χρόνια πίσω στό σήμερα, μέσα από τή βιογραφία του, μέσα από τή δική του προσωπική συμμετοχή. Μία σελίδα μόνο θά σάς διαβάσω για να πάρετε μιá γεύση για τά όσα ξέρει και όσα μεταφέρει, ειδικά για τόν Μυστρά και τόν Πλήθωνα. Οί σελίδες για τόν Πλήθωνα και τόν Μυστρά είναι πολύ περισσότερες από 30 και είναι όλες πάρα πολύ σημαντικές. Είναι πολύ χρησιμη ή προσέγγιση του Κανελλόπουλου στον προβληματικό Πλήθωνα, στό μεγάλο πρόβλημα που μās απασχολεί ως επιστήμονες και που δεν έχουμε λύσει ακόμα: «ποιά είναι ή μεταφυσική του» (πού εξηγεί βέβαια και τήν απόκλισή του από τήν παραδοσιακή μεταφυσική και αυτό που λέγεται «άποστασία» του και που κατά τή γνώμη μου δεν ισχύει, τουλάχιστον έτσι όπως λέγεται και γράφεται). Όλα αυτά έχουν λοιπόν κι εδώ τήν απήχησή τους. Άλλά σάς διαβάζω μιá από τίς λυρικές σελίδες του, που τίς θεωρώ έξοχες:

«Τήν ίδια ακριβώς ήμέρα, που πρωτογνώρισα τόν Πλήθωνα, τόν άκουσα να μιλάει για τή νέα εξόρμηση του γένους. Ήταν άνοιξη. Τό πρωινό εκείνο ήταν θαυμάσιο. Η κοιλάδα του Εύρώτα είχε άνθισει όλόκληρη, ενώ οί κορφές κι οί άρρενωπές χαράδρες του Ταυγέτου ήταν άκόμα γεμάτες χιόνι ... Τόν Πλήθωνα, όταν μέ πήγε ο Βησσαρίων κοντά του (όπως είπα, ο μεγάλος Βησσαρίων υπήρξε μαθητής του Πλήθωνος εδώ στον Μυστρά), τόν βρήκαμε να κάθεται στό λιακωτό του άρχοντικού του. Γύρω του ήταν ένας κύκλος μαθητών. Τόν Δημήτριο Τριβόλη, που είχε τήν ώραία μανία να άντιγράφει χειρόγραφα, τόν είχα γνωρίσει δυό μέρες πριν. Σεμνός και σιωπηλός καθόταν πλάι στον Πλήθωνα και κοίταζε στά μάτια “τόν της ύψηλης φιλοσοφίας θεϊον καθηγεμόνα”, όπως ονόμασε τόν Πλήθωνα στην ύμνωδία, που έγραψε μετά τόν θάνατό του ο Γρηγόριος ο Μοναχός».

«Πιο πέρα στεκόταν όρθός ένας νέος. Ήταν ο Ίερώνυμος ή Έρμώνυμος Χαριτώνυμος, που έτόνιζε πάντοτε ότι ήταν Σπαρτιάτης και που μετά τόν θάνατο του Πλήθωνος έγραψε στην ύμνωδία, που του αφιέρωσε, τά βαρυσήμαντα λόγια: “Διασπαρησώμεθά τε οί των λόγων έρασται επί τήν της οικουμένης έσχατιάν, ή σή γάρ έλπίς μέχρι τουδε παρακατείχεν ήμάς”. Άπέναντι από τόν Πλήθωνα, θεωρώντας τόν έαυτό του σαν τό άναγκαίο συμπλήρωμα του φιλοσόφου στον κύκλο των μαθητών του, καθόταν ο Ίωάννης Μόσχος, εκείνος που δοκίμασε μετά τόν θάνατο του φιλοσόφου να συνεχίσει τό διδα-

κτικό έργο του στον Μυστρά. Και ό Ίωάννης Δοκιανός καθόταν κάπου, ό σοφός Πόντιος, πού πατρίδα του είχε τήν Δόκια και πού είχε αρχίσει από τότε, από τό 1431, όχι μόνο νά αντιγράφει αλλά και νά συλλέγει παλαιά χειρόγραφα, ειδικότερα μάλιστα από τόν Όμηρο, τόν Ξενοφώντα, τόν Άριστοτέλη αλλά και τόν Άγιο Βασίλειο και τόν Θεοδώρητο».

«Μέ ύφος επιβλητικό καθόταν άκουμπισμένος σέ ένα πιό άναπαντικό κάθισμα ό Νικηφόρος Χειλάς, πού ξεχώριζε ώς ό πρίγκηψ επάνω απ' όλα τά άρχοντόπουλα της Πελοποννήσου. Ό Πλήθων, τήν ήμέρα εκείνη, μιλώντας για τό νέο ξεκίνημα του γένους, άπευθυνόταν ιδιαίτερα σέ έναν ιερωμένο, πού τόν είχε βάλει δεξιά του. "Αν και δέν έμοιαζε νά είναι παραπάνω από 40 έτών, ό Πλήθων, ό 70άρης φιλόσοφος, του μιλούσε μέ σεβασμό. Ήταν ό Ισίδωρος, ό πρώτος ίσως έμπιστος μαθητής του Πλήθωνος στον Μυστρά, εκείνος πού ώς νεαρότατος ιερομόναχος είχε άπαγγείλει στην έπιμνημόσυνη τελετή του 1409, τόν μισό έπιτάφιο λόγο του αυτοκράτορος Μανουήλ για τόν άδερφό του Θεόδωρο».

«Αφού διαβάστηκε ή προθεωρία –συνεχίζει ό Κανελλόπουλος– πού είχε συντάξει ό ίδιος ό Πλήθων, μιá περίληψη του έπιταφίου λόγου και μιá κολακευτικότερη κρίση για τόν βασιλικό συγγραφέα, τό εκτενέστατο εκείνο κείμενο τό άπάγγειλαν ό Ισίδωρος και ό Δημήτριος Γαζής, ό άφοσιωμένος φίλος και συνεργάτης του πρώτου δεσπότη, του Θεοδώρου. Νεότατος, ό Ισίδωρος έγινε Μητροπολίτης Μονεμβασίας, αλλά χωρίς νά μάθουμε τό πότε, τό πώς και τό γιατί, είχε κληθεί νά έγκαταλείψει τή Μητρόπολή του και νά πάει στην Κωνσταντινούπολη για νά αναλάβει ήγούμενος σέ ένα μεγάλο μοναστήρι εκεί. Τήν ήμέρα εκείνη είχε έρθει στον Μυστρά για νά άποχαριτησει τόν παλιό του δάσκαλο, τόν Πλήθωνα. Όταν 6 χρόνια άργότερα πήγε στην Κωνσταντινούπολη, όλοι μιλούσαν μέ θαυμασμό για τόν Ισίδωρο, τόν Μητροπολίτη Κιέβου και Άρχιεπίσκοπο της Ρωσίας. Φαίνεται ότι ό αυτοκράτορας Ίωάννης και ό Πατριάρχης κάλεσαν τόν Ισίδωρο από τό 1431 στην Κωνσταντινούπολη για νά προετοιμάσουν λίγο-λίγο τήν ανάδειξή του στον Μητροπολιτικό θρόνο του Κιέβου, εξασφαλίζοντάς τον έτσι σ' έναν Έλληνα, πράγμα πού, όπως έμαθα άργότερα, προκάλεσε αντίδράσεις στην ήγεσία της Ρωσικής Εκκλησίας».

«Στό έτος 1437 διορίστηκε ό Ισίδωρος Μητροπολίτης Κιέβου. Έτσι δέν τόν πρόλαβα στην Κωνσταντινούπολη. Τόν είδα όμως ξανά στη Φερράρα της Ιταλίας, όταν τόν Αύγουστο του 1438 έφτασε εκεί καθυστερημένος, ύστερα από ένα ταξίδι πού έπιασε όλόκληρο χρόνο, επικεφαλής μεγάλης άκολουθίας. Εκεί, στην Ιταλία, συνεργάστηκαν στενά οι δυό μελλοντικοί καρδινάλιοι της Λατινικής Εκκλησίας, ό Βησσαρίων και ό Ισίδωρος, διαφωνώντας μέ τόν σεβαστό και λατρευτό τους Πλήθωνα, πού έμεινε προσηλωμένος στην άνθENAτική του ιδεολογία».

«Τό άνοιξιιάτικο έκείνο πρωινό τοῦ 1431 ὁ Πλήθων μᾶς μίλησε προπά-
ντων γιά τό νέο ξεκίνημα τοῦ γένους. Μονάχα στό τέλος, λίγο πρίν χωρί-
σουμε, πήγε ἡ συζήτηση στό πρόσωπο τῆς Κλεόπης Μαλατέστα. Ὅπως δια-
πίστωσα, ὄλοι τους θαύμαζαν καί λάτρευαν τήν δέσποινα τοῦ Μυστρά. Ὁ
Ἰσίδωρος εἶχε ἀπευθύνει 1-2 χρόνια πρίν μιά πραγματεία του πρὸς τήν
φιλολογοτάτην δέσποιναν. Γραφτό της ἦταν νά τῆς ἀπευθύνουν νεκρώσιμες
μονωδιές δυό χρόνια ἀργότερα ὁ ἴδιος ὁ Πλήθων, ὁ Βησσαρίων καί ὁ Πρίγκη-
πας Νικηφόρος Χειλᾶς. Ὅταν ὁ δεσπότης Θεόδωρος καί ἡ δέσποινα Κλεόπη
μέ δέχτηκαν σέ ἀκρόαση, δικαιολόγησα μέσα μου τόν θαυμασμό, πού ὄλοι
τους ἔτρεφαν πρὸς τήν ξενητεμένη Ἰταλίδα τοῦ Μυστρά».

Δέν θά συνεχίσω τίς πάρα πολύ ὠραίες αὐτές σελίδες, γιὰτί θέλω νά ἔλθω
σέ ἓνα σημαντικό γεγονός: Στό ὅτι τό 1972 ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος
προσεκλήθη νά γράψει τά ἐπιλεγόμενα σέ ἓναν τόμο, πού ἐξέδιδε πολύ γνω-
στός Γερμανικός οἶκος τῆς Κολωνίας μέ τίτλο «Ὁδηγοί τοῦ κόσμου», ἀλλά
μέ χαρακτηρισά πολιτιστικό, ὄχι τουριστικό. Ἐγραψε λοιπόν τότε γιά τόν
τόμο, πού ἔχει τόν τίτλο: «Παλαιές ἐκκλησίες καί μονές τῆς Ἑλλάδος. Ἐνας
ὁδηγός γιά τά Βυζαντινά μνημεῖα της», τόμο πού ἐπιμελήθηκε ἡ ἀνηψιά του
Εὔη Μελά, τά ἐπιλεγόμενα, καί μάλιστα ἀπευθείας Γερμανικά – καί τά Γερ-
μανικά τοῦ Κανελλόπουλου ἦταν ἐξαιρετά ὡς τό τέλος τῆς ζωῆς του!

Ὁ τίτλος τους «Φαντασία γιά τό Βυζάντιο» δέν μπορεῖ νά μεταφραστεῖ
κατά λέξη, ἐπειδή ἡ ἔννοια «φαντασία» ἔχει χρησιμοποιεθεῖ πολυσήμαντα
στούς Γερμανούς ρομαντικούς, ἀπό τούς ὁποίους εἶναι πάντα ἐπηρασαμέ-
νος ὁ Κανελλόπουλος. Στή μετάφρασή μου αὐτοῦ τοῦ σπουδαίου καί ὠραίου
κειμένου γιά τήν προσεχῆ ἐκδοση, ὅπως εἶπα, πού ἐτοιμάζεται τῶρα μέ τά
μικρά κείμενα τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου σέ 5 τόμους, προτίμησα τόν
ἐπίσης λυρικό τίτλο «Νοσταλγία τοῦ Βυζαντίου», πού πιστεύω ὅτι ἀποδίδει
καί τή γενικότερη στάση του ἀπέναντι στό Βυζάντιο, στήν ὠριμη περίοδο
τοῦ συγγραφικοῦ του ἔργου.

Ἐνα ἀπόσπασμα θά σᾶς διαβάσω μόνο ἀπό τό ἀνέκδοτο αὐτό ἀκόμη στά
Ἑλληνικά κείμενο, γιά νά πάρετε μιά γεύση τοῦ πνεύματος καί τοῦ ἦθους
τοῦ ἀνδρός, τονίζοντας μόνο παρενθετικά ἓνα ἀκόμη σημαντικό γεγονός,
ὅτι ὅταν ἐξέδωσα γιά πρώτη φορά τό 1974 μέ τά ἐγκαίνια τῆς Σχολῆς τῆς
Μαγούλας ἓνα ἄγνωστο ἀνέκδοτο κείμενο τοῦ Πλήθωνος, διεπίστωσα ὅτι στό
μεγάλο πρόβλημα πού ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα τόν Βυζαντινό φιλόσοφο, τό
πρόβλημα τῆς εἰμαρμένης, σέ συνδυασμό μέ τήν Θεία Πρόνοια, ὁ Κανελλό-
πουλος εἶχε διατυπώσει στήν *Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος*» πολύ
εὔστοχες κρίσεις, πού δέν εἶναι τοῦ παρόντος.

Ἀρχίζει λοιπόν ὁ Κανελλόπουλος τό κείμενό του γιά τό Βυζάντιο στόν
Γερμανικό τόμο τοῦ 1972 ὡς ἑξῆς: «Ὁ Θεός ἦταν πάντα παρών στό Βυζάντιο.
Ἡ ἀπόσταση ἀπό τόν Θεό εἶναι ἡ ἴδια σέ ὄλους τούς καιροῦς καί σέ ὄλους

τούς λαούς πιστούς και άπίστους, όπως όμως υπάρχουν μοναχικές ψυχές, πού αισθάνονται τον Θεό πολύ κοντά τους, έτσι υπήρξαν και ολόκληροι λαοί, πού όχι μόνο στις εξαιρετές ώρες της μεγάλης δοκιμασίας αλλά και καθημερινά, στη μακρά ιστορική πορεία τους, αισθάνθηκαν την ανάγκη να θέλουν τον Θεό άδιάκοπα στο πλευρό τους. Αυτοί οι λαοί μοιάζουν με τους μοναχικούς ανθρώπους. Είναι κι αυτοί μοναχικοί λαοί. «Ένας τέτοιος λαός ήσαν οι Βυζαντινοί στην υπερχιλιόχρονη ζωή της ανατολικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας τους και περισσότερο από τον 7ο αιώνα έως το 1453».

«Κι όσο περισσότερο γινόταν η αυτοκρατορία Έλληνική, τόσο μεγάλωνε ή μοναχική ιστορία, ή ιστορική πορεία του λαού αυτού, του οποίου ο ζωτικός χώρος γινόταν όλο και πιο στενός για να τον βαρύνει περισσότερο ή μοναξιά του. Κατά του Βυζαντίου ξεσπούσαν πάντα κι άπ' όλες τις μεριές τά κύματα των ξένων λαών. Άσία και Εύρώπη άγωνίστηκαν χίλια ολόκληρα χρόνια να άφανίσουν τους Βυζαντινούς. Κανένας άλλος λαός στην παγκόσμια ιστορία δέν πολεμήθηκε επί τόσο μακρόν και με τόση μανία από δύο ηπείρους, σαν να μήν άνηκε ούτε στη μία ούτε στην άλλη».

Και λίγο παρακάτω λέει ο Κανελλόπουλος: «Η ιστορική μοναξιά του Βυζαντίου βάρυνε κυρίως τό Έλληνικό και τό Έλληνόφωνο στοιχείο, πού άποτελούσε τον κορμό της ανατολικής αυτοκρατορίας. Ο Φρειδερίκος Μπαρμπαρόσα έγραφε στον Μανουήλ Α' Κομνηνό και τον προσφωνούσε "Βασιλεϋ", δέν του άναγνώριζε δηλαδή τον τίτλο του Ρωμαίου αυτοκράτορος. Για τον Μπαρμπαρόσα δέν ήταν παρά ένας Έλληνας βασιλιάς. Νόμιζε ότι θά τον υποβάθμιζε έτσι, με τό να τον άποκαλεί rex και όχι imperator. Ο Όθων ο Γ' ήταν αντίθετα υπερήφανος για τό Έλληνικό αίμα στις φλέβες του από τή μητέρα του, τήν Βυζαντινή πριγκίπισσα Θεοφανώ, μιά από τις πιο σπουδαίες αυτοκρατόρισσες της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας του Γερμανικού έθνους, και προτιμούσε να χρησιμοποιεί τή μητρική του γλώσσα, τά Έλληνικά. Ο Όθων ο Γ' ήταν βέβαια ένας διάττων άστέρας. Πέθανε τό 1002 σε ηλικία 19 ετών!».

«Η γενική στάση των Ευρωπαίων άπέναντι στους Βυζαντινούς, τους Έλληνες πριν από τήν ιταλική Άναγέννηση, ήταν άρνητική. Οι σπάνιες εξαιρέσεις –και ή σημαντικότερη μετά τον Όθωνα Γ' ήταν του Φρειδερίκου του Β'– επιβεβαιώνουν τον κανόνα. Οι Βυζαντινοί ήταν άποκλεισμένοι από τήν οικογένεια των Ευρωπαϊκών λαών. Κι έχει βέβαια συχνά παρατηρηθεί ότι και οι Βυζαντινοί περιφρονούσαν τους άλλους λαούς και τους ονόμαζαν βαρβάρους. Η παρατήρηση αυτή είναι όμως ως ένα σημείο όρθή. Οι μορφωμένοι στο Βυζάντιο είχαν πάρει τον όρο "βάρβαροι" από τους Έλληνες της άρχαιότητας...».

«Η Χριστιανική Δύση, στην όποιαν οι Βυζαντινοί από τον 13ο αιώνα μεταβίβασαν διακριτικά τό γνήσιο πνεύμα της άρχαιότητας, δεχόταν τήν

δογματική συζήτηση για τό τριαδικό πρόβλημα μόνο μέ τήν προϋπόθεση ότι θά αναγνωρίζονταν τά πρωτεΐα του Πάπα στην Ανατολή. Μοναχικοί αυτοκράτορες, όπως ο πρώτος των Παλαιολόγων Μιχαήλ ο 8ος και οι δύο τελευταίοι Παλαιολόγοι, βρέθηκαν αναγκασμένοι νά υποκύψουν σέ αυτή τήν αξίωση... Πολλοί σοφοί φίλοι τους, μεταξύ αυτών και ο Δημήτριος Κυδωνής, τούς βοήθησαν νά δείξουν κατανόηση για τήν αξίωση τής Ρώμης, πού είχε και μιά συγκεκριμένη ιστορική θεμελίωση, και έγιναν έτσι ή γέφυρα μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης. Μιά γέφυρα ωστόσο πού αποδείχθηκε έπιφελής για τήν Δύση αλλά καθόλου και για τό Βυζάντιο, τό όποιο παρά τήν κάποια μικρή Δυτική βοήθεια έμεινε ως τό τέλος μοναχικό».

«Οί φανατικοί είναι πάντα αδύνατα πνεύματα, και φανατικοί δέν ήσαν στό Βυζάντιο όλοι όσοι ακολουθοῦσαν τήν πρόσκληση του Θεού. Ήταν πολλά και τά ισχυρά πνεύματα, πού δέν εκριναν τόν γείτονά τους και υπάκουαν στον λόγο του Ιησού “μή κρίνετε, ίνα μή κριθήτε”. Άλλά και ο φανατισμός, πού απολυτοποιούσε στα αδύνατα πνεύματα τήν ιδέα τής Όρθοδοξίας, του όρθου δρόμου προς τήν αιώνια ζωή, δέν οδήγησε τό Βυζάντιο σέ φριχτά γεγονότα, όπως αυτά πού χαρακτηρίζουν τόν αιώνα μας, τόν αιώνα των έπιστημών και των έξαιρετικών τεχνολογικών επιτευγμάτων!

Όταν ο Gibbon καταδίκασε τόν σκοταδισμό, τίς δογματικές άλληλομαχίες, όπως έλεγε, και τόν θρησκευτικό φανατισμό των Βυζαντινών, δέν μπορούσε νά φανταστεί ότι ο αιώνας του διαφωτισμού θά αποδέσμευε πολύ πιό φοβερές και σκοτεινές δυνάμεις. Πέθανε τόν Ίανουάριο του 1794, όταν ή τρομοκρατία στη Γαλλία είχε φτάσει στό κορύφωμά της. Έξήμιση χρόνια είχαν περάσει από τά μεσάνυχτα τής 27ης Ίουνίου 1787, όταν, έχοντας βάλει τήν τελευταία άράδα στην τελευταία σελίδα του μεγάλου ιστορικού έργου του, περιδιάβαζε τίς όχθες τής λίμνης τής Γενεύης κάτω από τίς αγαπημένες του άκακίες, τίς ίδιες αυτές άκακίες, από τίς όποιες 29 χρόνια άργότερα, ακριβώς στις 27 Ίουνίου του 1816, ο λόρδος Βύρων έκοψε και έστειλε στον εκδότη του John Murray ένα κλαδάκι. Πολύ λίγα θά μάθει ο Άγγλος ποιητής από τόν Γίββωνα για τό Βυζάντιο. Όταν όμως τό 1824 έφτασε ο Βύρων στό Μεσολόγγι, είδε κάτι πού ο Γίββων δέν είχε ποτέ προσέξει ή θελήσει νά καταλάβει. Ανακάλυψε ο Βύρων σέ όλη της τή λαμπρότητα τήν φωτεινή πλευρά τής πίστης των Έλλήνων, μιάς πίστης πού είχε γεννηθεί στό Βυζάντιο και έμεινε άπρόσβλητη και ζωντανή μέσα στους αιώνες. Τό Βυζάντιο δέν είχε πεθάνει τό 1453. Τό Βυζάντιο είχε εκπληρώσει μιά ιστορικά πολύ σημαντική άποστολή, όταν έμπόδισε τήν εισβολή τής Άσίας στην Εύρώπη, κυρίως τόν 8ο αιώνα, πριν ή Εύρώπη κατορθώσει νά επιτύχει τήν ιστορική της ένότητα. Και πέρα από αυτό, τό Βυζάντιο προσέφερε στη Δύση μιά μεγάλη ύπηρεσία, έχοντας συντηρήσει τό Έλληνικό πνεύμα, μέ τρόπο μάλιστα γνήσιο και καθαρό, μιά πραγματικότητα, πού από τήν Αναγέν-

νηση καί πέρα τοῦ ἀναγνωρίστηκε πανηγυρικά».

«Καί ὑπάρχει καί κάτι ἀκόμη, πού ὡς τίς ἀρχές σχεδόν τοῦ 20οῦ αἰώνα ἡ Δύση τό ἀγνοοῦσε: ἡ σχέση τῶν Βυζαντινῶν μέ τόν Θεό εἶχε καί τίς μεγάλες ὥρες της, πού δέν ἔχουν τίποτα νά κάνουν μέ τίς δογματικές συγκρούσεις καί πού βρίσκονται στά μνημεῖα τοῦ γραπτοῦ λόγου, στήν ἀρχιτεκτονική τῶν μεγαλοπρεπῶν ἀλλά καί τῶν ταπεινῶν Βυζαντινῶν ναῶν, στήν ζωγραφική καί στήν τέχνη τῶν ψηφιδωτῶν ἀλλά καί σέ μέγαρα παραδείγματα ἀνθρώπων χαρακτήρων. Πολυάριθμοι ἦταν οἱ Βυζαντινοί, πού ἡ ζωή τους ἀποτελεῖ πραγματικά ἕνα σπουδαῖο παράδειγμα γιά μίμηση. Πόσο χρήσιμο στίς μέρες μας!».

Νά σᾶς διαβάσω τώρα καί τήν κατακλείδα τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ κειμένου τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου :

«Ἕνας ἀπό τοὺς ἐκλεκτότερους Βυζαντινοὺς εἶναι ὁ Συμεῶν ὁ Νέος Θεολόγος, πού ἔζησε ἀπό τό 949 ὡς τό 1022. Μιά εὐθεία γραμμὴ ὁδηγεῖ ἀπό τόν Συμεῶνα στόν Μιχαήλ Τριβόλη, τόν Μαξιμ Γκρέκ, πού γεννήθηκε τό 1470 στήν Ἄρτα καί πέθανε τό 1556 στή Ρωσία καί πού τό πνεῦμα του, πνεῦμα μιᾶς πολὺ ἡρεμῆς καί φωτισμένης ἀγιότητος, μακριά ἀπό κάθε εἶδους μισαλλοδοξία, ζεῖ καί μετὰ τόν θάνατό του. Πολλοὶ Βυζαντινοί, πού μέσα τους ξανάρχεται ἡ ψυχὴ καί ὁ χαρακτήρας τοῦ Συμεῶνος τοῦ Νέου Θεολόγου, προτίμησαν νά σιωπήσουν. Μᾶς ἔμειναν ἀγνωστοί, εἴτε γιὰτί δέν εἶχαν τό ποιητικὸ χάρισμα τοῦ Συμεῶνος εἴτε γιὰτί ἀρκέστηκαν νά δοῦν μέσα τους τήν ἀνταύγεια τοῦ Θεοῦ, τό ἄκτιστον φῶς. Κι ὡστόσο κάτι ἀπό τό ἄκτιστον φῶς, πιό σωστά ἀπό τήν ἱερὴ σκιά πού ρίχνει στήν ἀνθρώπινη ψυχὴ τό ἄκτιστον φῶς, ἀντικρίζουμε στή βυζαντινὴ ζωγραφικὴ, πού στό μεγαλύτερο μέρος της εἶναι ἔργο ἀνώνυμων καλλιτεχνῶν. Ἡ ζωγραφικὴ καί ἡ τέχνη τῶν ψηφιδωτῶν τῶν Βυζαντινῶν, δέν ἐμφανίζει αἰσθητικὴ καί τεχνικὴ ὁμοιομορφία. Ἦταν πολλές οἱ σχολές της καί οἱ φάσεις της. Καί ἀκόμα στόν 9ο αἰώνα, ὅταν τό κίνημα τῶν εἰκονοκλαστῶν εἶχε ὀριστικὰ νικηθεῖ, ἔχουμε στοιχεῖα γιά νά πιστεύουμε ὅτι ἡ παράδοση τῆς κλασικῆς Ἑλληνικῆς καί τῆς Ἑλληνιστικῆς αἰσθητικῆς ἀντίληψης δέν εἶχε χαθεῖ ἀπό τὴ μνήμη τῶν Βυζαντινῶν. Κι ἂν ἀκόμη οἱ σχολές καί οἱ φάσεις τῆς Βυζαντινῆς ζωγραφικῆς μᾶς φαίνονται διαφορετικὲς καί κάποτε ἀντιφατικὲς στήν αἰσθητικὴ τους οὐσία καί στήν τεχνικὴ τους, ὅταν ἀπό τὴ μιὰ μεριά ἀντικρίζουμε τόν ὄσιο Λουκά στή Φωκίδα καί τὴ Νέα Μονὴ στή Χίο κι ἀπό τὴν ἄλλη τό Δαφνὶ στήν Ἀττικὴ ἢ τό θαυμάσιο ψηφιδωτὸ τῆς Δεήσεως στήν Ἁγία Σοφία καί στή Μονὴ τῆς Χώρας στήν Κωνσταντινούπολη ἢ στόν Μυστρά, αἰσθανόμαστε κάτι κοινὸ σέ ὅλα, αὐτὸ πού γέννησε τό καλλιτεχνικὸ πνεῦμα τῶν Βυζαντινῶν».

«Ἡ Βυζαντινὴ τέχνη κρύβει περισσότερα ἀπ' ὅσα ἀποκαλύπτει. Δηλώνει πολὺ λιγότερα ἀπ' ὅσα ἀποσιωπᾷ. Εἶναι ἡ λιγότερο ὀμιλητικὴ τέχνη

πού γνώρισε ο Χριστιανικός κόσμος, είναι ή πιό άθόρυβη, ή πιό σιωπηλή, ή λιγότερο κοσμική. Καί είναι ή Βυζαντινή τέχνη μιά μεγάλη τέχνη, είναι ή τέχνη ενός μοναχικού λαού... Μέ δύο στίχους του απευθύνεται ό Συμεών ό Νέος Θεολόγος στόν Θεό καί του λέει κάτι πού θά μπορούσε νά έχει πει άντιπροσωπευτικότερα τό καθολικό πνεύμα του Βυζαντίου:

Ἐλθέ, ό μόνος πρός μόνον, ότι μόνος ειμί, καθάπερ όρας,
 ἔλθέ ό χωρίσας καί ποιήσας με μόνον επί τῆς γῆς».

Βλέπετε λοιπόν τί κείμενα έχουμε, πού δυστυχώς δέν τά γνωρίζουμε, δέν τά απολαμβάνουμε, δέν τά αξιοποιούμε. Κι όμως μās έχουν δοθεῖ ως παρακαταθήκη από σοφούς άνδρες, πού μās άφησαν βέβαια χρόνους, καί πού έλπίζω ότι μέ τήν έκδοσή τους θά κυκλοφορήσουν ευρύτερα, για νά συνειδητοποιήσουμε αυτό πού λέμε γενικότερα καί αυτό πού βέβαια ζούμε μέ τίς Ἐκθέσεις, όπως αυτή πού τρέχει ως τίς 10 Ἰανουαρίου 2002 στόν Μυστρά καί στό Βυζαντινό Μουσείο τών Ἀθηνών, όπου πρέπει νά σάς πώ ότι σημειώνεται πραγματική κοσμοσυρροή χιλιάδων Ἀθηναίων, πού θέλουν νά δούν τούς θησαυρούς τῆς Βυζαντινῆς τέχνης, μιάς πολύ σημαντικῆς πλευρᾶς τῆς καλλιτεχνικῆς μας παράδοσης.

Στά πλαίσια τών πνευματικῶν αγώνων, πού γίνονται από όλους όσοι αγαπούν γενικότερα τήν παράδοση καί αγαπούν πρώτιστα τόν τόπο τους, μπορούν νά πρωτοστατήσουν άσφαλώς οί Σύλλογοι τών καταγομένων από μιά περιοχή, καί τέτοιος είναι ό «Σύλλογος τών Λακεδαίμονίων τῆς Ἀττικῆς». Πιστεύω ότι μέ τήν σημερινή έκδήλωση στό Δημαρχεῖο τῆς Σπάρτης πρός τιμήν του και μέ ένα μικρό φόρο τιμῆς στους δύο σπουδαίους άνδρες τῆς νεότερης ἱστορίας μας, τόν Ἰωάννη Θεοδωρακόπουλο καί τόν Παναγιώτη Κανελλόπουλο, βοηθηθήκαμε νά καταλάβουμε μερικά πράγματα καλύτερα αλλά καί –για όσους δέν έχουν πάει άκόμα νά δούν τήν Ἐκθεση του Μυστρά– νά προετοιμαστοῦμε κατάλληλα για τήν ωραία αυτή προσέγγιση τῆς πιό γνήσιας παράδοσῆς μας.

ΤΟ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΣΑΤΣΟΥ*

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος († 8.10.1987) εδύχθησε να αφήσει —έκτος από τον μεγάλο αριθμό των μαθητών του, με την στενή και την ευρύτερη έννοια, και από το πλήθος των συνεργατών, συνοδοιπόρων, θαυμαστών και οπαδών του, με την ευγενέστερη για το τελευταίο σημασία του δρου— εδύχθησε λοιπόν να αφήσει και ένα άπεραντο συγγραφικό έργο μοναδικής ποιότητας. Και το συγγραφικό αυτό έργο του ή παρουσία θα είναι ετυχώς διαρκής μπροστά μας ως μεγάλη πάντα πηγή γνώσης και έμπνευσης.

Τό 1988 ακόμη, λίγο μετά την έκδημία του, κυκλοφόρησαν τρεις νέοι τόμοι: «Ο σύγχρονος κόσμος» (2η έκδοση 1989), μία συλλογή δοκιμίων για την ελευθερία, την δημοκρατία, τα ανθρώπινα δικαιώματα, την αποστολή του τύπου, και κυρίως το περιεχόμενο του ευρωπαϊκού πολιτισμού, δοκίμια της περιόδου 1966-83 (με πρώτο το περίφημο εκείνο «Αϊδώς και Νέμεσις» το 1966) —τά είχε ο ίδιος συγκεντρώσει, κατατάξει και την παρουσία-

σή τους σε βιβλίο προσδοκούσε με άνυπομονησία, ό «'Αποχαιρετισμός», ένα κείμενο πολύ προσωπικό και μεστό κι αυτό σοφίας και πείρας, και τό «Πριν από τό ξεκίνημα»— μία συλλογή επίσης νεότερων και παλαιότερων μελετημάτων, με πρώτο και αρχαιότερο τό κλασικό πιά όμάνυμο κείμενο, τό δημοσιευμένο στά «Προκύβαια» τό 1938, συνέχεια του οποίου ήταν ό περίφημος διάλογος, για την ποίηση με τον Γιώργο Σεφέρη, που προετόμασε και την άλλη εκείνη πολύκροτη διάλεξη του Κωνσταντίνου Τσάτσου για την «Αίσθητική παιδεία του ελληνικού λαού» (1944), αναδημοσιευόμενη κι αυτή στον νέο τόμο, διάλεξη που ό Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, μαζί με άλλα ευστοχα στον Πρόλογο της έκδοσης, χαρακτηρίζει ως «τό πνευματικό γεγονός των χρόνων της Κατοχής». Ο τόμος αυτός κλείνει με τό κύκνειο κείμενο του Κωνσταντίνου Τσάτσου, τό «Πνευματικό καταπίστευμα», ένα βαρυσήμαντο κείμενο, δημοσιευμένο σκόπιμα στον ήμερήσιο τύπο («Καθημερινή» 1987) για να φθάσει στο ευρύτερο κοινό ως πνευματική διαθήκη του συγγραφέα του στα θέματα της εθνικής ατογνωσίας, της γλώσσας και της παιδείας ενός Ευρωπαίου ανθρώπου, που «παρέμεινε —διαβάζω και πάλι φράση του Κωνσταντίνου Δεσποτόπουλου στον Πρόλογο της μεταθανάτιας έκδοσης— και στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα ως την τελευταία του πνοή ριζωμένος στην ελληνική φύση και ιστορία, διάκονος του ελληνικού πνεύματος και της ελληνικής παιδείας».

* Όμιλία στο Έπιστημονικό Μνημόσυνο του Κωνσταντίνου Τσάτσου, που όργάνωσε ή «Ελληνική Φιλοσοφική Έταιρεία» για τον πρώτο Πρόεδρό της στις 5 Δεκεμβρίου 1989 στην Μεγάλη Αίθουσα της Αρχαιολογικής Έταιρείας. Οι άλλοι όμιλητές: Ι. Αραβαντινός, «Κ. Τσάτσος ό φιλόσοφος του Δικαίου» («Φιλοσοφία» 19-20/1989-90, 38-49), Δ. Άνδριόπουλος, «Θεμελιώδεις έννοιες της Αίσθητικής του Κ. Τσάτσου». Ο καταληκτικός λόγος του ακαδημαϊκού Κ. Δεσποτόπουλου δημοσιεύθηκε στη «Φιλοσοφία», δ.π., 461-3.

Νέα Έστια: Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο στα δέκα χρόνια από τό θάνατό του, Άθήνα, Χριστούγεννα 1997 (τεύχ. 1690) 93-98.

Λίγο νωρίτερα πάλι, τὸ 1985, ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος μᾶς εἶχε δώσει τοὺς πυκνοὺς στοχασμοὺς τῆς κατασταλαγμένης σοφίας καὶ πείρας του στὴ Συλλογή, ποὺ ἔχει ἓνα ἔξοχο Πρόλογο τοῦ Κώστα Τσιρόπουλου καὶ τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο «Ἡ ζωὴ σὲ ἀπόσταση», καὶ τὸ 1986 σὲ πρώτη δημοσίευση τὰ σημαντικὰ δοκίμια «Παιδεία καὶ Γλώσσα».

* * *

Ἡ καταγραφή τοῦ κύριου ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου, τοῦ ἐπιστημονικοῦ, τοῦ φιλολογικοῦ, τοῦ λογοτεχνικοῦ, τοῦ πολιτικοῦ καὶ τοῦ ἄλλου πλούσιου ἔργου του, εἶναι συγκεντρωμένη—ὄχι χωρὶς δυσκολίες γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς δυνατῆς πληρότητας— στὸ τέλος τοῦ ὀγκώδους Τιμητικοῦ τόμου «Ἀφιέρωμα στὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο», ποὺ τοῦ ἀφιέρωσαν τὸ 1980 ἑκλεκτοὶ συνάδελφοι καὶ μαθητὲς ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ καὶ τὸν διεθνῆ ἐπιστημονικὸ χῶρο: στίς σελίδες 815-824 ἔχουμε 34 ὡς τότε τίτλους βιβλίων, 125 ἄρθρων καὶ ὀμιλιῶν καὶ ἄλλων δημοσιευμάτων.

Στοὺς τίτλους αὐτοὺς πρέπει νὰ προστεθοῦν πολλὲς παραλείψεις στὴν Ἔργογραφία τοῦ 1980 ἄρθρων καὶ ὀμιλιῶν, βιβλιοκρισιῶν καὶ προλόγων σὲ βιβλία τρίτων κλπ. ὅλων τῶν περιόδων τῆς συγγραφικῆς δράσης τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν ὀκτὼ τουλάχιστον κείμενα, ποὺ ἀναδημοσιεύονται τώρα στίς Συλλογές «Ὁ σύγχρονος κόσμος» καὶ «Πρὶν ἀπὸ τὸ ξεκίνημα!» Καὶ ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ μία παρέκβαση: πρόκειται γιὰ τὴν διαπίστωση ποὺ ἀφορᾷ—κατὰ σύμπτωση,— καὶ τοὺς τρεῖς ἀείμνηστους ἄνδρες, τοὺς φίλους καὶ συνοδοιπόρους ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Χαϊδελάβεργης, τοὺς φιλοσόφους καὶ πολιτικοὺς καὶ ἀκαδημαϊκοὺς καὶ παραγωγικότατους συγγραφεῖς. Οὐτὲ ὁ Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος εἶχε καταρτίσει ὁ ἴδιος τὴν Ἔργογραφία του ἢ τηροῦσε τουλάχιστον ἀρχεῖο τῶν δημοσιευμάτων του (ἀνέλαβα τὸ ἔργο αὐτὸ ἀναδρομικὰ μόλις τὸ 1975 μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ δικοῦ του Ἀφιέρωματος «Δε-

σμός», χωρὶς καὶ τότε—παρὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς προσπάθειας ἀπὸ τὸν ἴδιο— νὰ φθάσουμε σὲ ὀριστικὴ καταγραφή τοῦ συνόλου τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς του), οὔτε ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος φρόντισε προσωπικὰ νὰ καταρτισθεῖ ὅσο ζοῦσε ἢ Ἔργογραφία του (ἴσως γιὰτὶ ὑπολόγιζε στὸ σπουδαῖο ἀρχεῖο καὶ τὴν ἀφοσίωση τοῦ ἀδελφοῦ του Ἄναστάση— μὲ πολλὲς προσπάθειες δημοσιεύθηκε μόλις τὸ 1988 μίᾶ ἀναγραφή τῶν φιλοσοφικοκοινωνικῶν καὶ μόνο ἔργων του στὴν Ἐπετηρίδα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν «Φιλοσοφία»).

Ὁ ἀείμνηστος Πρόεδρος Τσάτσος εἶχε δεῖξει ζωηρὸ ἐνδιαφέρον—ὅπως καὶ ἡ ἀφοσιωμένη συνεργάτις του Φανή Χαριτοῦλάρη— καὶ χαιρόταν πολὺ τὴν προσπάθεια ἐκείνη τοῦ 1980 νὰ συγκεντρωθοῦν μὲ βιβλιογραφικὴ πληρότητα οἱ τίτλοι τῶν ποικιλοτάτων συγγραψῶν του, τῶν κατεσπαρμένων σὲ πλήθος ἐντύπων. Ἄναγνώριζε τὴν χρησιμότητα τῆς ἐργογραφίας αὐτῆς καὶ βοηθοῦσε πιὸ πολὺ μὲ τὴν ἐξαιρετικὴ μνήμη του καὶ λιγότερο μὲ τὸ ἄδύνατο ἀρχεῖο του. Ἀλλὰ γιὰτὶ νὰ μεμψιμοιροῦμε; Οἱ ἀείμνηστοὶ ἄνδρες εἶχαν πάντοτε τόσες δημιουργικὲς ὑποχρεώσεις, ὥστε νὰ θεωροῦν μεγάλη πολυτέλεια τὴν διάθεση τοῦ πολῦτιμου χρόνου τους γιὰ τεχνικὴ ἀρχειακὴ ἀπασχόληση, κι ἀκόμη ἦταν πάντα τόση ἡ ζήτηση τῶν πολῦτιμων ἀνατύπων τῶν μικρότερων συγγραψῶν τους ὥστε νὰ μὴ μένει τελικὰ οὔτε τὸ τελευταῖο ἀπὸ κάθε δημοσίευμα στὴν προσωπικὴ βιβλιοθήκη τους! Καὶ ἐπιτέλους τὰ κείμενα κάπου ὑπάρχουν καὶ μποροῦν νὰ βρεθοῦν (scripta manent!). Ἐμεῖς ἔχουμε χρέος καὶ μποροῦμε—μὲ τὴν πολῦτιμη συμπάρσταση τῶν οἰκείων τους— νὰ συμπληρώσουμε καὶ νὰ ὀριστικοποιήσουμε τὴν καταγραφή τῶν σπουδαιότατων γιὰ τὴν νεώτερη πνευματικὴ ἱστορία τῆς χώρας μας καρπῶν τῶν συγγραψῶν Τσάτσου, Κανελλόπουλου, Θεοδωρακόπουλου, καὶ ὅσων ἄλλων ξεχωριστῶν ἀνδρῶν τῆς γενεᾶς τους.

Ἐπὶ βέβαια καὶ μιὰ ἄλλη πλευρὰ ποὺ πρέπει ἐδῶ νὰ θίξω, ἔστω καὶ παρενθετικά. Πρόκειται γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς

συστηματικής απογραφής των βιβλίων και των εντύπων των βιβλιοθηκών τους. Ή περίπτωση της μεγάλης βιβλιοθήκης του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, που διασπάσθηκε και δωρήθηκε «έξ ήμισιας» στους Δήμους Πατρέων και Μεσολογγίου χωρίς να προηγηθεί όχι μόνο καμία καταγραφή κατά τους κανόνες της σύγχρονης Βιβλιοθηκονομίας αλλά ούτε στοιχειώδης απογραφή, αποτελεί «παράδειγμα προς αποφυγήν». Πιστεύω ότι οι Βιβλιοθήκες των άλλων επιφανών μας Ίωάννη Θεοδωρακόπουλου και Κωνσταντίνου Τσάτσου, με την φροντίδα και την σύμπραξη των εκλεκτών οικείων τους, θα ευτυχίσουν να δούν ένα αναλυτικό Κατάλογο, από τον οποίο θα προκύψουν πολλά και σημαντικά για την πνευματική τους πορεία και την προσωπικότητά τους (σημειώσεις των ιδίων, αφιερώσεις των δωρητών συγγραφέων, σπάνια έντυπα) και γιατί όχι και λανθάνοντα δημοσιεύματά τους. Θετικά παραδείγματα προς την κατεύθυνση αυτή αποτελούν οι Κατάλογοι των Βιβλιοθηκών των άξιων Ίωάννη Αμιλία Άλιβιζάτου, Αλεξάνδρου Μπενάκη και πίο πρόσφατα της Έλλης Λαμπρίδη, του Βασιλείου Τατάκη και του Χαραλάμπους Γιερού (των τριών τελευταίων τώρα στην «Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη του Κληροδοτήματος Έλλης Λαμπρίδη» στην Ακαδημία Αθηνών).

Σημειώνω λοιπόν ότι στην δημοσιευμένη Έργογραφία Κ. Τσάτσου των 270 τόσων τίτλων (πλήν των καθαρά πολιτικών, με την στενή έννοια του όρου) πρέπει να προστεθούν (α) τὰ λανθάνοντα δημοσιεύματα ως τὸ 1980 —για τὰ ὅποια καὶ ἡ παρέκβαση— καὶ (β) οἱ πάρα πολλές ἀκόμη ἀπὸ τότε σελίδες τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου με τὴν οὐσιαστικὴν προσφορά του στὴν φιλοσοφία, στὴν νομικὴ ἐπιστῆμη, στὴν πορεία τοῦ ἔθνους καὶ ἰδιαίτερα τῆς παιδείας του, καθὼς καὶ γιὰ τὰ μεγάλα καὶ τὰ μικρὰ προσωπικά καὶ συλλογικά προβλήματα, πὸν τὸν ἀπασχολοῦσαν ἐπίμονα ὡς τὸ τέλος τῆς μεστῆς ζωῆς του. Συγκεντρώνονται συνολικά 8 ἀκόμη βιβλία καὶ 25 τουλάχιστον ἐκτενέστερα ἢ σύντομα ἄρθρα καὶ ὁμιλίες στὴν περίοδο 1980-1987.

Γιὰ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ βιβλία τῆς τελευταίας αὐτῆς περιόδου, γιὰ τὰ θέματα καὶ τὴν ἀξία τους ἔγινε ἤδη λόγος. Θυμίζω τοὺς τίτλους καὶ τῶν ὑπολοίπων, 1980: «Ποιήματα ἄλλων καιρῶν καὶ ἄλλων τύπων» (82 σελ.) καὶ 1985: Λατινικὴ Ποίηση («Κάτουλλος, Ὀράτιος, Βιργίλιος καὶ Προπέρτιος», σὲ νεοελληνικὴ μετάφραση με σημειώσεις). 1982: «Δημοκρατία καὶ Εὐρώπη» (2 σημαντικὰ δοκίμια: «Τὰ θεμέλια τῆς Δημοκρατίας» καὶ «Τὰ θεμέλια τῆς Εὐρώπης», ἐπεξεργασία ἀντίστοιχων ὁμιλιῶν στὶς Σχολές Ἐθνικῆς Ἀμύνης καὶ Ἐδελπίδων). 1984: «Ὁ ἀγνωστος Καραμανλῆς. Μία προσωπογραφία» (ἡ ἐπιτυχημένη ἀλύψη τοῦ πίο δύσκολου ἴσως συγγραφικοῦ εἶδους, τῆς ἀποτίμησης μιᾶς προσωπικότητας, με τὴν ὅποια ὁ συγγραφέας εἶχε συνεργασθεῖ καὶ συνδεθεῖ στενὰ στὴν ἐνεργὸ πολιτικὴ, καὶ στενὰ δεμένη με κρίσιμα γεγονότα τῆς ἐποχῆς — αὐτὰ ὅμως ὅλα ἀπὸ μιὰ ἐντελῶς νέα σκοπιά).

Ἀπὸ τὰ ὑστερότερα μελετήματα καὶ ἄρθρα πρέπει νὰ ξεχωρίσουμε τὰ ἑξῆς: τὸ «Εὐρωπαϊὸν Πολιτεία» στὸ «Ἀφιέρωμα στὸν Ε. Π. Παπανοῦτσο» (1980, 16 σελ.), τὴν ἐξοχὴ ὁμιλία του στὸ «Ἐπιστημονικὸ Μνημόσυνο Ἰωάννου Θεοδωρακοπούλου» στὴν Ἀκαδημία Αθηνῶν (1982) καὶ τὴν πυκνὴ συμβολὴ του στὸν Τιμητικὸ Τόμο τοῦ μεγάλου Γερμανοῦ Φιλοσόφου τοῦ Δικαίου Karl Larenz (Μόναχο 1983) με τίτλο «Zum Verhältnis von Gerechtigkeit und positivem Recht», με ἀντικείμενο δηλαδὴ τὸν προσφιλεῖ του προβληματισμὸ γιὰ τὴν σχέση Δικαιοσύνης καὶ Θετικοῦ Δικαίου. Ὡς τὸ τέλος λοιπὸν μέρημα γιὰ τὰ κοινὰ, ἱστορικὴ μνήμη καὶ παιδεία, γλώσσα καὶ ἐλευθερία, Ἑλλάδα καὶ Εὐρώπη, στοχασμοί, ποίηση, ὑποθήκες καὶ ἐπιστῆμη στὴν αὐστηρή, ὑψηλὴ τη; έννοια.

* * *

Τὸ συνολικὸ, ἐκτενέστατο συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποτιμηθεῖ στὰ στενὰ ὅρια μιᾶς περιορισμένης χρονικῆς ὁμιλίας. Ἐπιβάλλεται ὥστόσο νὰ θυμίσω τὰ σημαντικὸ-

τερα μεγέθη του στις βασικές κατηγορίες, στις όποιες μπορεί να κατανεμηθεί — με χαλαρά βέβαια τὰ μεταξύ τους όρια: Καθαρά επιστημονικά συγγράμματα (νομικά και φιλοσοφικά) — Πολιτικά κείμενα (με τήν ευρύτερη και τήν στενή, του εκάστοτε κομματικού άγώνα) — Κείμενα κριτικά της Λογοτεχνίας, Αισθητικής και Παιδείας — Ποιητικό έργο — Μεταφραστικό έργο.

Η πρώτη εμφάνιση στα Γράμματα του Κωνσταντίνου Τσάτσου έγινε το 1923-24 με δύο Ποιητικές Συλλογές και ένα Δράμα (δύο με τὸ ψευδώνυμο ΗΒΟΣ ΔΕΛΦΟΣ). Έπανεκδόση τών ποιημάτων στη Συλλογή «Τὰ ποιήματα», 1973.

Τὰ πρώτα επιστημονικά έργα του δημοσιεύθηκαν τὸ 1928: «Der Begriff des Positiven Rechts» (Χαιδελέβεργη) και τὸ 1932: Τὸ πρόβλημα τῆς έρμηνείας τοῦ Δικαίου (Ἀθήνα, 283 σελ.), Β' έκδοση έπαινεμένη με Πρόλογο Κ. Δεσποτόπουλου και με Ἐπίμετρο τοῦ συγγραφέα 1978, 290 σελ. Παραπέμπω στὸν Κωνσταντῖνο Δεσποτόπουλο γιὰ τήν άποτίμηση τῆς προσφοράς τοῦ έργου αὐτοῦ στην προβληματική τῆς θεωρίας τοῦ Δικαίου, στην έποχή του και ὡς σήμερα. Ἀκολουθοῦν τὰ έργα τοῦ Πανεπιστημιακοῦ Δασκάλου Κ. Τσάτσου «Τὸ πρόβλημα τών πηγών τοῦ Δικαίου (1941)» και ἡ «Εἰσαγωγή στην Ἐπιστήμη τοῦ Δικαίου (1945)».

Στην πρώτη αὐτῆ περιόδο άνήκουν και τὰ πολλὰ και σημαντικά μελετήματα, άρθρα, βιβλιοκρισίες και κριτικά σημειώματα στο «Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας και Θεωρίας τών Ἐπιστημῶν» (ΑΦΘΕ), τοῦ όποίου ὑπήρξε συνιδρυτής και συνεκδότης μαζί με τοὺς Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλο, Π. Κανελλόπουλο και Μιχ. Τσαμαδό από τὸ 1929 ὡς τὸ τελευταῖο τεῦχος του λίγο πριν από τήν κήρυξη τοῦ πολέμου τοῦ 1940. Τὰ περισσότερα από τὰ άρθρα αὐτά στις περιοχές τῆς Φιλοσοφίας και κυρίως τῆς Ἐπιστήμης τοῦ Δικαίου συγκεντρώθηκαν (μαζί με δύο ακόμη δημοσιευμένα άλλοῦ) στὸν έπιβλητικό τόμο «Μελέται Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου» (1960), ενώ στοὺς τόμους τοῦ ΑΦΘΕ είναι άποθησαυρισμένα και άλλα μικρότερα, σημαντικά ὡμως, κεί-

μενα θεωρίας τοῦ Δικαίου, Κοινωνικῆς Φιλοσοφίας, αλλά και καθαρῆς Φιλοσοφίας (Γνωσιολογίας, Ἠθικῆς), καθώς και βιβλιοκρισίες σημαντικῶν βιβλίων τῆς έποχῆς (στὸν Α' τόμο τοῦ 1929 ξεχωρίζει ἡ παρουσίαση τοῦ κλασικοῦ έργου τοῦ Νεοκαντιανοῦ φιλοσόφου τῆς Σχολῆς τοῦ Μαρβούργου «Paul Natorp, Ἡ περι ἰδεῶν θεωρία τοῦ Πλάτωνος», ποὺ μόλις εἶχε κυκλοφορήσει ελληνικά σὲ μετάφραση Μιχαήλ Τσαμαδοῦ). Τὴν έποχή εκείνη, τοῦ μεσοπόλεμου, ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος δημοσίευε άρθρα ἢ βιβλιοκρισίες και σὲ ξένα έγκυρα Περιοδικά, κυρίως στη «Revue Internationale de la Théorie du Droit». Οἱ τίτλοι τών έργων και οἱ σχετικές παραπομπές είναι καταχωρημένα στην Ἐργογραφία τοῦ 1980, με κάποια ὡμως, φοροδμια, κενά.

Ἀπό τὰ φιλοσοφικά δημοσιεύματα τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου πρέπει πρώτιστα νὰ μνημονευθεῖ τὸ κλασικό πιά σύγγραμμά του «Ἡ κοινωνική φιλοσοφία τών αρχαίων Ἑλλήνων» (Α' τεῦχος 1938, με τήν ένδειξη «Πανεπιστημιακές Παραδόσεις», ὀριστική έκδοση 1962, Γ' έκδοση 1980. Γαλλική και Ρουμανική μετάφραση 1971 και 1979), ακόμη τὰ άρθρα του γιὰ τὸν Βάκωνα, τὸν Κάντ, τὸν Ἑγέλο, τὸν Ρίκερτ, οἱ βαρυσήμαντες ὁμιλίες στην Ἀκαδημία Ἀθηνῶν «Αἱ άντινομίαι τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου» (1962) και «Πλάτωνος Πολιτικά» (1966), κι ακόμη τὰ άρθρα του σὲ κάθε νέο τόμο τῆς Ἐπετηρίδας «Φιλοσοφία» τοῦ «Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας», τοῦ όποίου ὀπήρξε συνιδρυτής και θερμός συμπαραστάτης από τήν ίδρυσή του τὸ 1971.

Τὰ πολιτικά κείμενα τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου εμφανίζονται από τὸ 1945 με τὸ τεῦχος «Διὰ νὰ γίνωμεν κράτος. Ἡ εργασία τοῦ Ἵπουργοῦ Ἐσωτερικῶν» (μακάρι νὰ μποροῦσε νὰ προσεχθεῖ και σήμερα ἡ πολύτιμη έμπειρία του στὸν νευραλγικό αὐτὸν τόμεία). Τὸ 1952 τυπώνεται τὸ «Ἔθνος και Κομμουνισμός» και ένας τόμος πολιτικῶν δοκιμίων με τὸν τίτλο «Ἑλληνική πορεία» (Β' έκδοση πλουτισμένη με νέα κείμενα 1968, 260 σελ.). Ἀκολουθεῖ τὸ πολῦτιμο σύγγραμμα «Πο-

λιτική. Θεωρία πολιτικής δεοντολογίας» (1965, 318 σελ., Β' έκδοση βελτιωμένη 1975, 343 σελ.) και βέβαια στο μεταξύ και άργότερα πολλά άρθρα και ευκαιριακά κείμενα πολιτικού στοχασμού και πολιτικής πράξης. Ίδιαίτερη κατηγορία με ξεχωριστή αξία αποτελούν τα «έλληνοκεντρικά» και τα «ευρωπαϊκά» κείμενα του Κωνσταντίνου Τσάτσου. Το ταύχος «Ελλάς και Ευρώπη» κυκλοφόρησε από την Γενική Γραμματεία Τύπου και Πληροφοριών το 1977 σε τέσσερις ακόμη γλώσσες και σε μεγάλη έκταση στο εξωτερικό. Το 1979 τυπώθηκαν στον τόμο «Η Ελλάδα στην Γαλλία» μερικά σπουδαία κείμενα, οι λόγοι δηλαδή του Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας κατά την επίσημη επίσκεψή του στην Γαλλία (ο τόμος και γαλλικά τον ίδιο χρόνο). Αναλυτικούς τίτλους με την αντίστοιχη ευκαιρία (Ακαδημία Αθηνών, Διεθνή Συνέδρια, επίσημοι έορτασμοί κλπ.) περιέχει η Έργογραφία του 1980, όπου και τα πολλά μικρότερα κείμενα των τεσσάρων ταυχών με τον τίτλο «Όμιλίες 1975-1980, Α'-Δ'», της περιόδου δηλαδή της Προεδρίας της Δημοκρατίας (106 συνολικά τίτλοι). Βλέπε τώρα και την κομψή έκδοση στις «Εκδόσεις των Φίλων «Προεδρικά Κείμενα», 1989, 212 σελ.

Τα κριτικά της Λογοτεχνίας κείμενα και τα κείμενα Αισθητικής εγκαινιάζει ο επιβλητικός τόμος «Παλαμάς» (1943, Γ' έκδοση 1964, 360 σελ.), αλλά η απασχόληση του Κωνσταντίνου Τσάτσου με τον ποιητή έχει άρχισει πολύ παλαιότερα («Νουμάς» 1929). Και πρέπει να μνημονευθεί εδώ ένα έκτενές και σημαντικό κριτικό σημείωμα του Δημήτρη Καπετανάκη με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Η νεοελληνική συνείδηση και ο Παλαμάς του Κωνσταντίνου Τσάτσου» (ΑΦΘΕ Η'/1937). Στην εποχή του μεσοπόλεμου και της κατοχής ανήκουν άρθρα και δοκίμια στη «Νέα Έστία», στα «Προπύλαια», στα «Γράμματα», στα «Νέα Γράμματα» και σε άλλα περιοδικά της εποχής για τους μεγάλους της Λογοτεχνίας μας (Κάλβος, Παπαδιαμάντης, συχνά Παλαμάς, Συκουτρής, Καπετανάκης, Πρεβελάκης, Πε-

τσάλης, Έμπειρικός και πολλοί άλλοι), καθώς και σημαντικά κείμενα, όπως ο κλασικός «Διάλογος για την ποίηση» (1938) και η συνέχεια του «Απολογισμός ενός διαλόγου» (1939) και «Το τέλος ενός διαλόγου» (1939). Άρκετά από τα κείμενα αυτά έχουν περιληφθεί στους τόμους «Δοκίμια Αισθητικής και Παιδείας» (1960, 230 σελ.) και «Αισθητικά Δοκίμια» (1961, 215 σελ., Β' έκδοση επανυξημένη 1977 με τον τίτλο «Αισθητικά Μελετήματα»), όπου και άλλα πρωτότυπα κείμενα. Το 1978 εκδόθηκε τέλος το «Θεωρία της Τέχνης» («Εκδόσεις των Φίλων», 220 σελ.). Πολλά ακόμη κείμενα με θέματα από τον χώρο και άλλα Αισθητικής είναι δημοσιευμένα από το 1950 και εξής σε γνωστά περιοδικά («Νέα Έστία» κυρίως, «Ευθύνη») και άλλου (βλέπε την Έργογραφία του 1980).

Στο πρωτότυπο λογοτεχνικό έργο του Κωνσταντίνου Τσάτσου, πάντα έργο στοχασμού και λόγου, θα κατατάξουμε την Σειρά «Άφορισμοί και Διαλογισμοί» (4 τόμοι 1965-1972 με 1045 συνολικά σελίδες και άλλαπάλληλες ανατυπώσεις και μία ανθολόγηση σε Ρουμανική μετάφραση, 1977, 192 σελ.) και το εξαιρετο «Διάλογοι σε μοναστήρι» (1974 και πολλές ανατυπώσεις καθώς και Γαλλική μετάφραση το 1976, 340 σελ., μία σπουδαία μεταφραστική επίδοση του «Octave Merlier»). Για τα μετά το 1980 έργα του μοναδικού αυτού είδους, που χαρακτηρίζει κατεξοχήν τον συγγραφέα Κωνσταντίνο Τσάτσο, μιλήσαμε ήδη στην αρχή: «Η ζωή σε απόσταση. Άποχαιρετισμός» κ.ά.

Έχοντας άπλως κατονομάσει τις Ποιητικές Συλλογές, με τελευταία την «Ποιήματα άλλων καιρών και άλλων τόπων» (1980), απομένει να μνημονεύσουμε την πολύτιμη ένασχόληση του Κωνσταντίνου Τσάτσου με τους μεγάλους ρήτορες της ελληνικής και της ρωμαϊκής αρχαιότητας, που αποτελεί συγχρόνως και μία θαυμαστή μεταφραστική επίδοση από τον αρχαίο ελληνικό και λατινικό λόγο (με Εισαγωγικά επιπλέον σημειώματα και σχόλια): «Κικέρων. Τέσσερις λόγοι κατά Κατιλίνα, οι λόγοι για τον Μάρκελο και τον Λιγάριο» (1968, 215 σελ.), «Δημοσθένης.

Οί τρεις 'Ολυμπιακοί, τρεις Φιλιππικοί και ό λόγος περί τών έν χειρρονήσφ» (1971, 354 σελ.). Νά αναφερθεί έδώ και τó ότι ό Κωνσταντίνος Τσάτσος είναι ό συντάκτης όλων σχεδόν τών λημμάτων τών αρχαίων ρητόρων στο «Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό» τής 'Εκδοτικής 'Αθηνών από τó 1983 και έξής (Αίσχύνης, 'Ανδοκίδης, 'Αντιφών, Δημοσθένης κλπ.).

* * *

Προσπάθησα νά σκιαγραφήσω —τίποτε περισσότερο βέβαια στά περιορισμένα χρονικά πλαίσια μιās σύντομης óμιλίας— τó επιβλητικό σέ έκταση και ποιότητα συγγραφικό έργο του άειμνήστου Προέδρου. Μπορώ όμως εύτοχώς, για νά ένισχύσω τις έντυπώσεις, νά παραπέμψω σέ μιá λαμπρή πηγή για τήν προσέγγιση του έργου και τής σκέψης του Κωνσταντίνου Τσάτσου. Είναι ό έντυπωσιακός τόμος στη Σειρά τών «Τετραδίων τής "Ευθύνης"» «Έκφραση τιμής στον Κωνσταντίνο Τσάτσο για τήν προσφορά του στο έθνος και τόν πολιτισμό», με τις 17 πρωτότυπες συμβολές έκλεκτών δημοσίων άνδρων και πνευματικών ανθρώπων και άλλα παλιότερα κείμενά του (1982, 235 σελ.). Και επισημαίνω έδώ και τήν πολύ χρήσιμη πρακτική τών «Τετραδίων τής "Ευθύνης"» νά κλείνουν κάθε άφιερωτικό τόμο με μιá «Χρονογραφία» του τιμωμένου, όπου τά σημαντικότερα δημοσιεύματα παρακολουθούν τους κύριους σταθμούς τής ζωής και τής δράσης του.

'Αλλά για τόν μεγάλο άνδρα δημοσιεύθηκαν τó πρώτο κιόλας τρίμηνο από τήν έκδημία του πολλά περιεκτικά κείμενα με πλήθος στοιχείων και έκτιμήσεων και με τήν πρόσθετη αξία τής προσωπικής μαρτυρίας. Μνημονεύω ιδιαίτερα τó «'Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο» τής

«Νέας Έστίας» (1η Νοεμβρίου 1987), με περισσότερα από είκοσι κείμενα κορυφαίων εκπροσώπων τής πνευματικής ζωής του τόπου, και τά εξαίρετα σέ ποιότητα και προσωπική συγκίνηση (τριάντα και πλέον) «Χαράγματα για τόν Κωνσταντίνο Τσάτσο» στα τεύχη Νοεμβρίου και Δεκεμβρίου 1987 τής «Ευθύνης», του περιοδικού, που έχει δημοσιεύσει τόσα σπουδαία κείμενά του από τά πρώτα κιόλας τεύχη του. 'Ακόμη τις βαρυσήμαντες για τά ουσιαστικά στοιχεία και τις αξιολογήσεις τους 'Ομιλίες τών ακαδημαϊκών Γεωργίου Βλάχου και Κωνσταντίνου Δεσποτόπουλου κατά τó 'Επιστημονικό Μνημόσυνο Κ. Τσάτσου στην 'Ακαδημία 'Αθηνών (17 Μαΐου 1988), τήν σημαντική για τó νομικό πλαίσιο της óμιλίας του καθηγητού Κ. Κεραμέως στην Συνάντηση παλαιών 'Υποτρόφων Γερμανικών Πανεπιστημίων στο Πανεπιστήμιο 'Αθηνών (Μάιος 1988, δημοσιευμένη τώρα στην «Φιλοσοφία», 19-20/1989-90, 50-53), και τέλος τó πολύτιμο βιβλίο τής σεβαστής Δέσποινας 'Ιωάννας Τσάτσου «Στιγμές και Μνήμες» (1988). Με τó τελευταίο αυτό περάσαμε στην εδαισίθητη όσο και πολύτιμη περιοχή τής «'Απομνηματογραφίας» και πιστεύω ότι έκφράζω τó κοινό αίσθημα και τήν άνυπόκριτη προσμονή όλων μας νά δούμε σύντομα δημοσιευμένα και τά «'Απομνημονεύματα Κωνσταντίνου Τσάτσου», ένα πολύ μικρό δείγμα τών όποιων (για τά μοναδικά χρόνια τής Χαϊδελβέργης) είχε δώσει ό ίδιος στην όραία Σειρά «Θυμάμαι...» τής «Ευθύνης» τόν 'Ιούλιο του 1987, με τήν δήλωση ότι «τά 'Απομνημονεύματά μου θά δημοσιευθούν άφου πέθανω».

'Αλλά με ή και χωρίς τόν στερνό, ίσως, αυτόν καρπό τής συγγραφικής του παραγωγής (άν δέν υπάρξουν και άλλα ανέκδοτα έργα του, π.χ. τó «'Ημερολόγιο τής Κατοχής») θά είναι αίωνια ή μνήμη του Κωνσταντίνου Τσάτσου.

Ο ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ ΚΑΙ Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΣΤΟ «ΑΘΗΝΑΙΟΝ»

Ἡ προσφορά τοῦ Εὐάγγελου Π. Παπανούτσου ἀπὸ τὸ βῆμα τοῦ Μορφωτικοῦ Συλλόγου «Ἀθηναίων» (1946-1967) ἀναφέρθηκε σὲ ὄλες σχεδὸν τίς Ἀνακοινώσεις τῆς πρώτης καὶ τῆς δεύτερης ἡμέρας τοῦ Συμποσίου. Ἡ ἀνακοίνωσή μου εἶναι ἀφιερωμένη ἀκριβῶς στὴ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸ βῆμα αὐτό, ἀλλὰ θὰ διαπιστώσετε εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὅτι δὲν πρόκειται μόνο γιὰ τὴ διδασκαλία του· ὅλος ὁ θεσμὸς εἶναι κυριώτατα δημιούργημα δικό του. Ἡ προσφορά τοῦ Συλλόγου «Ἀθηναίων» στὴν ἐλληνικὴ παιδεία γενικότερα εἶναι ἐκείνη πὸν πρέπει συγχρόνως νὰ ἐξαρθεῖ. Ἄλλὰ εἶναι καὶ κάτι ἄλλο, πὸν θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω προκαταρκτικὰ, τὴ διαπίστωση ὅτι στὴν αἴθουσα αὐτὴ –τουλάχιστον τίς προηγούμενες μέρες, ἐλπίζω καὶ σήμερα– βρίσκονται πολλοὶ παλιοὶ ἀκροατῆς τοῦ Παπανούτσου στὸ «Ἀθηναίων». Εἶναι κάτι πὸν μὲ συγκινεῖ πολὺ, παλιὸ κι ἐμένα ἀκροατῆ, καὶ μᾶς προετοιμάζει γιὰ μιὰ πιὸ ἄμεση προσέγγιση τῆς δουλειᾶς του ἐκείνης στὴ σημερινὴ εὐκαιρία.

Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Συλλόγου «Ἀθηναίων» προσπάθησα νὰ συγκεντρώσω αὐθεντικὰ στοιχεῖα, καὶ θὰ ἀκούσετε στὶς περισσότερες περιπτώσεις τὰ ἴδια τὰ κείμενα, γραμμένα ἀπὸ τὴ δική του πέννα. Τὸ πρῶτο πὸν θὰ εἶχαμε νὰ πάρουμε στὰ χέρια μας θὰ ἦταν τὰ Προγράμματα τῆς Σχολῆς Ἐλευθέρων Σπουδῶν, πὸν κυκλοφοροῦσαν λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ κάθε περιόδου, ὅπως ἐλέγετο ἡ 1η (Νοέμβριος - Φεβρουάριος) καὶ ἡ 2η (Φεβρουάριος - Ἀπρίλιος) σειρά μαθημάτων κάθε χρονιάς, πὸν εἶχε ἐπίσης μιὰ συνεχῆ ἀρίθμηση. Εἶχαν πάντα τὴ γνωστὴ μακρόστενη μορφή, τὴν τόσο οἰκεία καὶ ἀγαπητὴ σὲ ὄσους παρακολουθοῦσαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὰ μαθήματα: «Μορφωτικὸς Σύλλογος Ἀθηναίων. Ἔτος ἰδρύσεως 1946 [τὸ ἔτος ἰδρύσεως σὲ κάθε Πρόγραμμα πάντα μπροστά]. Σχολὴ Ἐλευθέρων Σπουδῶν, Ἀθήνα, Ἀμερικῆς 11 [στὸ γνωστὸ μέγαρο τῆς ΧΕΝ Ἀθηνῶν]. Πρόγραμμα σειρᾶς τακτικῶν μαθημάτων. Δέκατος πέμπτος χρόνος. Β' Περίοδος: Φεβρουάριος - Μάιος 1961». Εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ Προγράμματα, πὸν

Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου «Ε.Π. Παπανούτσος. Ὁ Παιδαγωγὸς καὶ ὁ Φιλόσοφος», Ἰωάννινα 1987, 209-224.

διατηρῶ στο ἀρχεῖο μου. Ἀμέσως μετὰ οἱ κλάδοι τῶν μαθημάτων: «Φιλοσοφία - Φυσικὲς ἐπιστῆμες - Ἱστορία - Λογοτεχνία - Λαογραφία - Δίκαιον - Κοινωνιολογία - Ἱστορία καὶ Θεωρία τῆς Τέχνης - Μουσική». «Πληροφορίες καὶ ἐγγραφές... Ἐναρξη μαθημάτων...» (ἀρχίζαν πάντα τὴν πρώτη Δευτέρα τοῦ Φεβρουαρίου, στὴ Β΄ περίοδο, καὶ τὴν πρώτη ἑβδομάδα τοῦ Νοεμβρίου στὴν Α΄ περίοδο). Ἀκολουθεῖ στὴ δεύτερη σελίδα τὸ Ἀναλυτικὸ πρόγραμμα τῶν τακτικῶν μαθημάτων ἐκείνης τῆς περιόδου, πού εἶχε βέβαια πάντα τὴν Φιλοσοφία ἐπιμεφαλῆς μὲ τὸν Εὐάγγελο Παπανούτσο διδάσκοντα. Ἐκείνη τὴν περίοδο, τὸν Φεβρουάριο - Μάιο τοῦ 1961, δίδαξε «Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας τῶν Νέων Χρόνων» («Β΄ Μέρος: Ἡ ἐποχὴ μας»).

Γιὰ μιὰ πρώτη προσέγγιση στο διδακτικὸ πρόγραμμα σὰς διαβάζω πολὺ σύντομα τὰ ὀνόματα καὶ τοὺς τίτλους μαθημάτων τῶν ἄλλων συνεργατῶν στο «Ἀθηναίον»: Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Οἱ νεοέλληνες συγγραφεῖς καὶ τὰ ταξίδια» - Μ. Χατζηδάκης, «Βυζαντινὴ Τέχνη: Μνημειακὴ ζωγραφικὴ στὸν 9ο ὡς τὸν 12ο αἰ.» - Ἄλ. Ἀργυρόπουλος, «Ἡ Κινέζικη τέχνη ἐντὸς τῶν ἱστορικῶν καὶ φιλοσοφικῶν πλαισίων τῆς» - Δ. Κρέμος, «Ἀτομικὴ ἐνέργεια. Ἡ θεωρία καὶ ἡ χρῆση τῆς» - Δ. Λουκάτος, «Ὁ ἑλληνικὸς γάμος» - Γιάννης Γ. Παπαϊωάννου [πάντα πιστὸς καὶ συνεπὴς στὴ δουλειά του γιὰ τὴ μουσικὴ στο «Ἀθηναίον»], «Ὁ ρυθμὸς στὴ μουσικὴ». Τὰ μαθήματα ἦταν κατανεμημένα σὲ τρεῖς πάντα μέρες τῆς ἑβδομάδας, τὴν Δευτέρα, Τρίτη καὶ Πέμπτη, καὶ ἦταν γνωστὲς οἱ τακτικὲς ὥρες (ἴδιες πάντα σὲ κάθε περίοδο) κάθε ὁμιλητῆ· ὁ Παπανούτσος δίδασκε πάντα τὴν Τρίτη, στὴ δεύτερη διδακτικὴ ὥρα, δηλαδὴ 7-8 μ.μ. Καὶ κάτι ἀκόμα (ἔτσι γιὰ τὴν ἱστορία): «Ὅροι ἐγγραφῆς στὰ μαθήματα τῆς Β΄ περιόδου 1960-61: Συνδρομὴ γιὰ 10 ὥρες Δραχμὲς 60. Συνδρομὴ γιὰ 20 ὥρες Δραχμὲς 100. Γιὰ τοὺς σπουδαστὲς καὶ μαθητὲς ἀντίστοιχα 40 καὶ 65 Δραχμὲς».

Θὰ ἦταν βέβαια πολὺ σημαντικὸ νὰ εἶχαμε τὸ πλήρες ἀρχεῖο τῶν Προγραμμάτων τῶν τριμήνων. Τὸ ἔχουμε, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ μιὰ ἔκδοση... «φάντασμα», ὅπως λέμε στὴ βιβλιογραφία, γιατί ὁ τόμος αὐτὸς πού σὰς παρουσιάζω σήμερα: «Ἀθηναίον». *Πρώτη Εἰκοσαετία 1946-1996*, Ἀθήνα 1967, 205 σελίδες, δὲν κυκλοφόρησε ποτέ! Ἦταν ἔτοιμος στὶς πρώτες μέρες τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1967, στὶς 21 Ἀπριλίου κηρύχθηκε ἡ δικτατορία τῶν συνταγματαρχῶν, ἔπρεπε νὰ περάσει ἀπὸ τὴ λογοκρισία, ἀπορρίφθηκε, δὲν ἔφθασε ποτέ στο βιβλιοπώριο καὶ στὰ χέρια τρίτων! Εἶναι ὅμως ἓνα πολὺτιμο ντοκουμέντο, πού ἀξιοποιήθηκε μάλιστα σ' ἓνα πολὺ μικρὸ βέβαια βαθμὸ ἤδη καὶ πού ἐλπίζω ὅτι τώρα, ὕστερα ἀπὸ τὰ ἐρεθίσματα πού εἶχαμε μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Εὐάγγελου Παπανούτσου καὶ ἰδιαίτερα μετὰ τὸ Συμπόσιο αὐτό, θὰ υπάρξει καλύτερη συνέχεια στὴν προσπάθεια νὰ τὸν πάρει τὸν τόμο αὐτὸν ἓνα κεντρικὸ βιβλιοπωλεῖο τῶν Ἀθηνῶν γιὰ νὰ φτάσει ἔτσι, ἔστω ὕστερα ἀπὸ 20 χρόνια, στὰ χέρια ὄσων παλιῶν ἀφοσιωμένων

ἀκροατῶν καὶ ὄσων ἄλλων ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν προσφορά τοῦ «Ἀθηναίου». Εἶναι, ὅπως εἶπα, ἕνα πραγματικό βιβλίο-ντοκουμέντο.

Τὸ εἶχε ξανακάνει ὁ Παπανούτσος ὡς Ἐφορος τῆς Σχολῆς καὶ μέλος τοῦ Δ.Σ. τοῦ Συλλόγου στὰ Δέκα χρόνια τοῦ «Ἀθηναίου». Ἦταν ἕνα σεμνὸ τεῦχος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο μάλιστα ἐπανέλαβε καὶ ἀνατύπωσε πιστὰ ἐδῶ τὸν Πρόλογο. Καὶ θὰ σὰς τὸν διαβάσω ἀκέραιο, γιατί –μαζὶ μὲ τὴ σχετικὴ σελίδα ἀπὸ τὰ Ἀπομνημονεύματά του– εἶναι ἡ αὐθεντικότερη μαρτυρία ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸ «Ἀθηναίον». Ὁ τόμος τῆς «Εἰκοσαετίας» του περιλαμβάνει ἕνα Πρόλογο τοῦ τότε Προέδρου τοῦ Δ.Σ. Κάρολου Ἀρλιώτη, ὁ ὁποῖος βέβαια τελειώνοντας λέγει ὅτι ἐπιθυμεῖ «ἀπὸ μέρους τοῦ Διοικητικοῦ Συμβολίου νὰ ἐκφράσει θερμὲς εὐχαριστίες στὸν Ἐφορο Σπουδῶν κ. Εὐάγγελο Παπανούτσο, ποὺ εἰκοσι χρόνια τώρα ἔχει ἐπωμισθεῖ τὴ βαρὴ φροντίδα τοῦ προγράμματος τῶν μαθημάτων καὶ τῆς τακτικῆς λειτουργίας τοῦ Ἰδρύματος. Ἦταν καὶ εἶναι ἡ “ψυχὴ” τοῦ “Ἀθηναίου”, καὶ σ’ αὐτὸν χρωστᾶμε τὴν ἀκμὴ του».

Τὸ προλογικὸ σημεῖωμα τοῦ Εὐάγγελου Παπανούτσου μὲ τίτλο «Τὸ Ἀθηναίον» εἶναι τὸ ἑξῆς:

«Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1946 μερικοὶ ἐπιστήμονες, λόγιοι καὶ καλλιτέχνες μαζεύτηκαν καὶ ἀποφάσισαν νὰ ὀργανώσουν μιὰ σειρά ἐλεύθερων μαθημάτων προορισμένων γιὰ τὸ κοινὸ ποὺ διαψᾶ ν’ ἀκούσει τὸν καθαρὸ καὶ σεμνὸ λόγο τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Τέχνης, καὶ νὰ μνηθεῖ κάπως συστηματικότερα στὰ πνευματικὰ ἀγαθὰ τῆς ζωῆς μας. Τὸ Κολλέγιο Ἀθηνῶν πρόσφερε τὴ φιλόξενη στέγη, μερικὰ καθίσματα νοικιάστηκαν καὶ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1946 ἄρχισαν τὰ μαθήματα σὲ ἐσπερινὲς ὥρες. Φιλοσοφία, Ἀρχαῖα Γράμματα, Νέα Γράμματα, Ἀρχαῖα καὶ Νέα Ἑλληνικὴ Ἱστορία, Ἱστορία τῆς Τέχνης, Θωρία τοῦ Θεάτρου. Κάθε Σάββατο διαλέξεις μὲ ποικίλα θέματα. Καὶ τὴν ἀνοιξὴ ἀρχαιολογικοὶ περιπάτοι.

Κάθε βράδυ ἡ μικρὴ αἴθουσα τοῦ «Ἀθηναίου» εἶχε τὸν κόσμον τῆς – οἱ περαστικοὶ καὶ περιεργοὶ λίγοι, πολλοὶ οἱ μόνιμοι καὶ οἱ πιστοὶ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος. Καὶ ἄνθρωποι κάθε λογῆς καὶ ἡλικίας. Ὑστερα ἀπὸ τὸν κάματο καὶ τίς ἔγνοιες τῆς ἡμέρας, ὄχι ὁ κινηματογράφος, τὸ καφενεῖο ἢ ἡ κοσμικὴ συγκέντρωση, ἀλλὰ ἡ ὥρα τῆς περισυλλογῆς, τοῦ φωτισμοῦ, τῆς μάθησης. Μιὰ ἀτιμόσφαιρα πολὺ συμπαθητικὴ, κάτι πολὺ σοβαρὸ καὶ ἀπλό, πρὸ πάντων κάτι πολιτισμένο.

Τὸ 1957, τὸ «Ἀθηναίον» μπῆκε στὴ δευτέρῃ δεκαετία τῆς λειτουργίας του. Τὸ δέντρο ἔπιασε... Καὶ τὸ γεγονὸς τοῦτο οὔτε τυχαῖο εἶναι οὔτε στερεῖται ἀπὸ σημασία.

Τὸ 1947, ὁ κ. Λίνος Πολίτης ἔκαμε μιὰν ἐνδιαφέρουσα καὶ πολὺ περιεργὴ ἀνακοίνωση. Φυλλομετρώντας παλαιοὺς τόμους τῆς *Πανδώρας* ἀνακάλυψε ὅτι πρὶν ἀπὸ ὀγδόντα χρόνια, δηλαδὴ στὰ 1867, ἰδρύθηκε καὶ λειτούργησε ἐπὶ δύο

ζητηστήν Ἀθήνα ἕνας μορφωτικός σύλλογος μὲ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς πρόγραμμα: νὰ προσφέρει δηλαδή ἐλεύθερα ἐπιστημονικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ μαθήματα στὸ διψασμένο κοινὸ τῆς μικρῆς τότε πρωτεύουσας. Ἰδρυτικὰ μέλη τὰ βαρύτερα ὀνόματα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς: Λυκούργος Λογοθέτης, Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, Δημήτριος Βερναρδάκης, Παῦλος Καλλιγᾶς, Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς, Στέφανος Κουμανούδης κ.ἄ.

Πολὺ νόστιμη εἶναι καὶ ἡ ἀνακοίνωση γιὰ τὴν ἴδρυση καὶ τοὺς σκοποὺς τοῦ συλλόγου ἐκείνου, ποὺ τὴν ἔγραψε ὁ Ραγκαβῆς. Σὲ ὅλα τὰ θέματα, λέγει, θὰ περιστρέφεται ἡ διδασκαλία, καὶ ἕνα μόνον ἀποκλείεται: ἡ πολιτικὴ. Αὐτὰ γιὰ δυὸ λόγους ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος ἡ πολιτικὴ εἶναι ἡ ὑψηλότερη καὶ συνθετώτερη ἀπ' ὅλες τὶς ἐπιστῆμες, ἀπὸ τὸ ἄλλο πάλι ὅλοι στὴν Ἑλλάδα μιλοῦν γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν ξέρουν ἀπ' ἔξω καὶ ἀνακατωτά. Εἶτε λοιπὸν γιὰτὶ εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὶς δυνάμεις μας, εἶτε γιὰτὶ εἶναι τόσο κοινὸ κτῆμα στὸν τόπο μας, ἡ πολιτικὴ δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσει, εἶπε τότε ὁ Ραγκαβῆς. Ἀπαράλλαχτα τὴν ἴδια ἀρχὴ ἔχουν καὶ οἱ σημερινοὶ στυλοβάτες τοῦ «Ἀθηναίου».

Ἀλλὰ τώρα ἔρχονται οἱ μεγάλες συμπτώσεις. Ὁ σύλλογος ἐκεῖνος τοῦ 1867 ὀνομαζόταν «Ἀθηναίων» καὶ ἡ διδασκαλία τῶν μαθημάτων του γινότανε στὸ τότε λύκειο Παπαδοπούλου, ποὺ βρισκότανε πίσω ἀπὸ τὴ Σιναιὰ Ἀκαδημία στὴ σημερινὴ ὁδὸ Ρουζβέλτ. Καὶ σήμερον «Ἀθηναίων» λέγεται ὁ νέος σύλλογος καὶ τὰ μαθήματά του γίνονται λίγα βήματα πιὸ πέρα, στὴν ὁδὸ Ἀμερικῆς 11. Ὅσοι πιστεύουν στὸν ἀπόκρυφο συμβολισμό καὶ στὸν ψυχοδυναμισμό τῆς λεγόμενης τύχης, ἄς σημειώσουν καὶ αὐτὴ τὴν περιπτώση.

Ἀλλὰ πρόκειται πραγματικά, γιὰ κάτι συμπτωματικὸ ἐντελῶς; Φυσικὰ οἱ ἰδρυτὲς τοῦ «Ἀθηναίου» δὲν γνώριζαν τὴν παλαιὰ ἱστορία του. Τώρα τὴν ἀνακάλυψαν. Βάπτισαν ἔτσι τὸ σύλλογόν τους, γιὰτὶ ἤξεραν ὅτι εἶχε ἐπικρατήσει ἄλλοτε στὴν Εὐρώπη νὰ ὀνομάζοντο Ἀθηναῖα (ποὺ κυριολεκτικὰ σημαίνει τόπους ἀφιερωμένους στὴν Ἀθηνᾶ, τὴ θεὰ τῆς σοφίας) διάφορα ἀνώτερα ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα. Αὐτὸ λ.χ. γινότανε στὴ Γαλλία τὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα. Καὶ σήμερον ἀκόμη στὸ Βέλγιο καὶ στὴν Ὀλλανδία τὰ κλασικὰ γυμνάσια τὰ ὀνομάζοντο Ἀθηναῖα (ὅπως ἐμεῖς διάφορα ἰδρύματα ἐκπαιδευτικὰ τὰ λέμε Ἀκαδημίες καὶ Λύκεια, ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες φιλοσοφικὲς σχολὲς τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη). Ἀφοῦ λοιπὸν ἐπρόκειτο σχολὴ νὰ ἰδρῦσει ὁ σύλλογός τους, τὸν βάπτισαν καὶ πολὺ ὠραῖα «Ἀθηναίων».

Τυχαιὰ ὅμως δὲν εἶναι καθόλου ἡ αἰτία ποὺ δημιούργησε καὶ τὸ παλαιὸ καὶ τὸν νέον «Ἀθηναίων». Γιατὶ καὶ τότε καὶ τώρα ὑπάρχει ἡ κοινωνικὴ καὶ ἔθνικὴ ἀνάγκη γιὰ μιὰν «ἀνοιχτὴ» παιδεία. Ὑπάρχει ἡ δίψα γιὰ μάθηση, ποὺ εἶναι κάτι ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ κυνηγητὸ ποὺ κάνουν λαχανιασμένοι οἱ νέοι μας γιὰ νὰ βάλουν στὸ χέρι τὸ περιπόθητο «χαρτί». Τὸ πτυχίον – μαγικὸ κλειδί

πού θ' ανοίξει τούς δρόμους του βιοπορισμού και θα εξασφαλίσει την οικονομική αποκατάσταση. Στόν αιώνα που ζούμε δεν είναι πιά ανεκτό να μη διαχύνεται στο πλατύ κοινό το φως της επιστήμης. Ούτε επιτρέπεται ή μάθηση να περικλείνεται έρμητικά στα τείχη πανεπιστημιακών και άλλων σχολών, όπου για να είσασθαι κανείς χρειάζεται ορισμένα τυπικά προσόντα, για να φοιτήσει χρειάζεται άνεση χρόνου και οικονομικών μέσων, για να πάρει το χρίσμα χρειάζεται να περάσει από μιὰ άτελειώτη σειρά εξετάσεων. Οί περιορισμοί αυτοί είναι ίσως άπαραίτητοι. Άλλά άπαραίτητο είναι επίσης να μπορεί κανείς να ικανοποιεί την περιέργειά του και να μορφώνεται χωρίς περιορισμούς, όταν δεν έχει ανάγκη από πτυχία αλλά από μάθηση ουσιαστική.

Η ιστορία του «Αθήναιου» δείχνει ότι ή ανάγκη αυτή είναι πολύ παλαιά στον τόπο μας. Οί φωτισμένοι μας άνθρωποι και τότε και τώρα την ένιωσαν. Και είναι πολύ ευγενική ή φιλοδοξία τους να συνεισφέρουν στην ικανοποίησή της τις δυνάμεις τους. Σε άλλους τόπους ή σε άλλους καιρούς μιὰ τέτοια προσπάθεια, που άσφαλώς θα συμβάλει στην ύψωση του πνευματικού επιπέδου του λαού μας, θα συγκινοῦσε κάποιον έθνικό ευεργέτη. Κάποιος άσφαλώς θα έσπευδε με γενναιοπνυχία να χορηγήσει στέγη σ' αυτό το ίδρυμα με την παλαιά ιστορία που δεν την ήξερε, καθώς και να του εξασφαλίσει τά μέσα να παγιωθεί στην πρωτεύουσα, έπεκτείνοντας την ευεργετική του δράση και προς την πιο διψασμένη από το κέντρο ελληνική επαρχία. Άλλά και σήμερα θα μπορούσε να ενδιαφερθεί για το «Αθήναιον» ή ελληνική κοινωνία. Έστω και αν βρισκόμαστε σε περίοδο ισχνών αγελάδων. Πάντοτε υπάρχει καιρός να ενισχυει κανείς έστω και ήθικα μιὰ καλή πράξη».

Όταν βέβαια ο Παπανούτσος ανατύπωσε τη φράση αυτή του 1957 στο τεύχος του 1967, δεν φανταζόταν ότι θα ήταν ή κύκνεια εμφάνιση του «Αθήναιου», αφού, όπως είπα, ύστερα από λίγο, μαζί με τόσα άλλα, ή Χούντα ανέκοψε και διέλυσε και το έργο αυτό των φωτισμένων ανθρώπων του τόπου μας.

Το τελευταίο Δ.Σ. είχε Πρόεδρο τον Κάρολο Άρλιώτη, Άντιπρόεδρο τον Χρήστο Καρούζο, που πέθανε λίγες εβδομάδες πριν από την εκτύπωση του βιβλίου (στην τελευταία σελίδα του τυπώνεται ή σχετική άγγελία με θερμοῦς λόγους για την προσφορά του «στο Αθήναιον, στο Έθνος και την Έπιστήμη»). Γραμματέας ήταν ο Άλέξης Πατσιφάς, Ταμίας ο Μανόλης Χατζηδάκης. Μέλη οί Κ.Θ. Δημαράς, Ι.Θ. Κακριδής, Μ. Καλλιγιάς, Ι.Γ. Παπαϊωάννου και φυσικά ο Ε.Π. Παπανούτσος. Για την ιστορία –πριν περάσω στη διδασκαλία του εκεί 21 ολόκληρα χρόνια αδιάκοπα, μ' ένα μόνο μικρό κενό, κάποια άπουσία του για ένα τρίμητο από την Ελλάδα– να θυμίσω ή να κάνω γνωστό σε όσους δεν το ξέρουν, ότι εκτός από τη Σχολή Έλευθέρων Σπουδών ο Μορφωτικός Σύλλογος «Αθήναιον» λειτούργησε και μιὰ Σχολή Θεάτρου, ένα Ίατροπαιδαγωγικό Σταθ-

μό, ενώ στις άλλες εκδηλώσεις του περιλαμβάνονται, εκτός από τις διαλέξεις, μαθήματα για ξένους (αγγλικά), αρχαιολογικοί περιπάτοι, μουσικά βραδυνά, μιά δημόσια συζήτηση, που έγινε το 1956 με θέμα «Ἡ Ποίηση στην ἔποχή μας» (δυστυχῶς δὲν ἐπαναλήφθηκαν αὐτὲς οἱ συζητήσεις) καὶ κατὰ περιόδους ἐπίσης προβολὲς καλλιτεχνικῶν φωτογραφιῶν («ἦταν τότε μιά σημαντικὴ προσφορὰ ἢ προβολὴ ἐγχρώμων, ὅπως τονίζεται, φωτογραφιῶν ἀπὸ τὶς συλλογὲς π.χ. τοῦ Εὐελπίδη καὶ ἄλλων»). Τέλος εἶχε καθιερωθεῖ καὶ ἓνα βραβεῖο εἰκαστικῶν τεχνῶν, ποὺ προκηρῦχθηκε ἀκριβῶς τὸ 1967 καὶ δὲν ἀπονεμήθηκε φυσικὰ ποτὲ, ἀφοῦ τὸ «Ἀθηναῖον» ἐκλείσει ἀναγκαστικὰ τὶς πύλες του τὸν ἴδιο χρόνο.

Ὁ τόμος «Ἀθηναῖον». *Πρῶτὴ Εἰκοσαετία* περιλαμβάνει, ἐκτός ἀπὸ τοὺς σύντομους ἀπολογισμοὺς γιὰ αὐτὲς τὶς ἄλλες δραστηριότητες, κι ἓνα πολὺ ἐνδιαφέροντα στατιστικὸ πῖνακα τῶν ἀκροατῶν τῆς εἰκοσαετίας. Βλέπετε ὅτι ὑπῆρχε ἡ συνείδηση, ὅτι ἔπρεπε ἡ ἱστορία τοῦ θεσμοῦ νὰ καταγράφεται μὲ πληρότητα. Στὴν πρώτη περίοδο λοιπὸν τοῦ 1946 εἶχαν ἐγγραφεῖ σὲ ὅλα τὰ μαθήματα 195 ἀκροατῆς καὶ ἄλλοι τόσοι περίπου στὴ δεύτερη περίοδο. Οἱ ἀριθμοὶ ὁμως αὐτοὶ ἀμέσως ἀνέβηκαν καὶ κυμαίνονται στὶς διάφορες χρονιὲς ἀπὸ 250 ὡς 750 ἀκροατῆς. Τὸ 1960, ὅπως σημειώνεται, ἐγινε μιά ἀλλαγὴ στὸ σύστημα ἐγγραφῶν, ποὺ διευκόλυνε τὴν προσέλευση ὄσων ἐνδιαφέρονταν, καὶ εἶχαμε στὸ Α΄ τρίμηνο τοῦ 15ου χρόνου 830 ἀκροατῆς. Τὸ ρεκόρ τὸ παρουσιάζει τὸ ἔτος 1963 μὲ 1.160 ἀκροατῆς στὸ Β΄ τρίμηνο. Εἶναι τότε ποὺ τὸ «Ἀθηναῖον» χρησιμοποιοῦσε καὶ τὴν ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ΧΕΝ αἴθουσα τοῦ θεάτρου «Διονύσια», ὅπου ἀκριβῶς δίδασκε Φιλοσοφία ὁ Παπανούτσος, καθὼς εἶχε πάντοτε τοὺς περισσότερους ἀκροατῆς. Ἔχουμε βέβαια καὶ ἓνα ἄλλο ρεκόρ τὸ 1964-65, ὅταν μὲ τὴν ἄθροιση τῶν δύο τριμῆνων οἱ ἀκροατῆς φτάνουν τοὺς 3.170. Δίνω ἀπλῶς τὰ στοιχεῖα. Δὲν χρειάζεται νὰ κάνω εὐκόλες κρίσεις γιὰ τὸ τί σημαίνουν αὐτοὶ οἱ ἀριθμοὶ, σὲ σχέση, ὡς ποῦμε, μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν φοιτητῶν τῶν ἐπίσημων Φιλοσοφικῶν Σχολῶν.

Ὁ τόμος περιλαμβάνει καὶ κάτι ἄλλο πολὺτιμο. Σύντομα βιογραφικὰ σημειώματα γιὰ τοὺς Καθηγητῆς τῆς Σχολῆς Ἐλευθέρων Σπουδῶν μὲ προσθήκη πάντα τῶν κυριότερων δημοσιευμάτων τους. Πόσοι εἶναι οἱ Καθηγητῆς τῆς Σχολῆς στὴ διάρκεια τῶν 20 χρόνων; 59! Πενήντα ἐννέα ἐκλεκτοί, σημαντικοὶ ἐπιστήμονες καὶ καλλιτέχνες πέρασαν ἀπὸ τὸ βῆμα τοῦ Μορφωτικοῦ Συλλόγου «Ἀθηναῖον». 54 ἄνδρες καὶ 5 γυναῖκες. Δὲν θὰ σᾶς κουράσω μὲ τὰ ὀνόματα. Εἶναι ἄλλωστε λίγο-πολὺ γνωστά.

Ἔχουμε καὶ ἄλλες αὐθεντικὲς μαρτυρίες γιὰ τὸ «Ἀθηναῖον» καὶ γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς Φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν Εὐάγγελο Παπανούτσο ἐκεῖ. Πρέπει ὁμως πρῶτα νὰ διαβάσουμε τὴ σελίδα ἀπὸ τ' *Ἀπομνημονεύματά* του (μεταθανάτια ἐκδόση μὲ τὴ φροντίδα τῆς Μπ. Οἰκονόμου, Ἀθήνα, Ἐκδότης Φιλιππότης 1982,

σελ. 85-88), στην οποία πολύ αργότερα αναφέρεται στην εργασία του εκείνη. Προηγείται μιὰ ἀναφορὰ στὰ σημαντικότερα βιβλία του, καὶ ἀξίζει νὰ σὰς ἐπισημάνω αὐτὸ πού σημειώνει, μέσα σὲ παρένθεση σεμνὰ, πὼς «εὐτύχησα νὰ εἶμαι ἕνας ἀπὸ τοὺς εὐνοημένους συγγραφεῖς τοῦ ἑλληνικοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Τῆς *Αἰσθητικῆς* μου κυκλοφόρησαν πάνω ἀπὸ 11.000 ἀντίτυπα (ὡς τότε), τῆς *Ἠθικῆς* πάνω ἀπὸ 7.000, τὸ ἴδιο καὶ τῆς *Γνωσιολογίας*. Σὲ τέτοιαν ἔκταση δὲν εἶχε ὡς τώρα κυκλοφορήσει στὴν Ἑλλάδα τὸ φιλοσοφικὸ βιβλίο. Τὸ γεγονός αὐτὸ παίρνει ἀκόμα μεγαλύτερη σημασία, ἅμα σκεφθεῖ κανεὶς πὼς τὰ βιβλία μου εἶναι ὀγκώδη καὶ ἀκριβὰ καθὼς καὶ ὅτι δὲν διδάσκω σὲ Πανεπιστήμιο ὥστε νὰ ὑποχρεώνονται οἱ φοιτητὲς νὰ τὰ ἀγοράζουν γιὰ τὶς ἐξετάσεις τους». Ἐμεῖς βέβαια μποροῦμε νὰ σκεφθοῦμε τώρα, ὅτι ἕνας τόσο εὐρὺς κύκλος ἀκροατῶν στὸ «Ἀθηναῖον» ἦταν τὸ διασπασμένο ἀναγνωστικὸ κοινό, μαζί μὲ πολλοὺς ἄλλους βέβαια, τῶν συγγραμμάτων του. Ἄλλωστε ὑπάρχουν καὶ κάποιες χρονικὲς σχέσεις μεταξὺ μαθημάτων καὶ βιβλίων του. Ἀκολουθεῖ ἡ μνεῖα τῆς δουλειᾶς του γιὰ τὴν «Βιβλιοθήκη τῶν ἀρχαίων ἑλλήνων συγγραφέων»: «Ὁλοκλήρωσα τὴν ἔκδοση τῶν 100 τόμων τῆς Σειρᾶς Ζαχαροπούλου καὶ παράλληλα ἔγραψα καὶ δημοσίευσα τοὺς δύο τόμους τῆς *Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας* (τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης») στὰ ἔτη 1953 καὶ 1956 κ.λπ.».

Κι ἀμέσως μετὰ: «Καὶ προπάντων δόθηκα μὲ μεγαλύτερη ἄνεση καὶ ζέση στὰ δημόσια μαθήματα πού ἔκανα (ἀπὸ τὸν Νοέμβριο ἕως τὸν Ἀπρίλιο κάθε χρόνο, στὴν ἀρχὴ δυὸ φορές, ἀργότερα μιὰ φορὰ τὴν ἐβδομάδα τὸ βράδυ 7-8) στὴν αἴθουσα τοῦ Μορφωτικοῦ Συλλόγου «Ἀθηναῖον» καὶ πού ἔγινε μιὰ ἀπὸ τὶς κοινωνικά πιὸ δημιουργικὲς καὶ προσωπικά πιὸ ἀγαπητὲς ἀπασχολήσεις μου. Ἀξίζει νὰ σταθῶ λίγο στὸ σημεῖο τοῦτο καὶ νὰ δώσω περισσότερες πληροφορίες.

Τὸ «Ἀθηναῖον», πού ἔγινε πασίγνωστο στὴν πρωτεύουσα ἀλλὰ καὶ ὑπόδειγμα πού τὸ μιμήθηκαν, λίγο ὡς πολὺ, διάφοροι σύλλογοι στὶς ἐπαρχίες, ὅπ.χ. ἡ «Τέχνη» τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ ἰδρύσαμε μιὰ συντροφιά φίλων τὸ Νοέμβρη τοῦ 1946 γιὰ νὰ εἶναι, ὅπως τὸ εἴπαμε, μιὰ ἐστία ἀνοιχτῆς παιδείας γιὰ ὅσους ἐπιθυμοῦν νὰ παρακολουθήσουν χωρὶς διατυπώσεις καὶ περιορισμοὺς μαθήματα πανεπιστημιακοῦ ἐπιπέδου στοὺς κλάδους τῶν ἀνθρωπιστικῶν κυρίως ἐπιστημῶν, μ' ὅλο πού δὲν ἔλειψαν ἀπὸ τὸ πρόγραμμα τὰ φυσικὰ καὶ τὰ οἰκονομικά. Τῆ συντροφιά μας, πού ἔδωσε καὶ τοὺς πρώτους δασκάλους τοῦ Συλλόγου μας, τὴν ἀποτελοῦσαν ὁ Τάκης Παπατζῶνης, ὁ Νίκος Χατζηκυριάκος Γκίκας, ὁ Μανόλης Χατζηδάκης, ὁ Ἀλέκος Σακελλαρίου, ὁ Βασίλης Τατάκης, ὁ Θρασύβουλος Σταύρου, ἀργότερα ὁ Μανόλης Κριαρᾶς, ὁ Κάρολος Ἀρλιώτης, ὁ Μαρίνος Καλλιγᾶς καὶ ὁ Γιάννης Ι. Παπαϊωάννου. Σκοπὸς μας, ὅπως γράφω στὸν Πρόλογο τοῦ βιβλίου πού δημοσιεύσαμε τὸ 1957 γιὰ τὰ ἔργα τῆς πρώτης Δεκαετίας τοῦ Σωματείου, ἦταν νὰ προσφέρουμε τοὺς χειμωνιάτικους καὶ ἀνοιξιάτικους

μήνες κάθε βράδυ μιά σειρά ελευθέρων μαθημάτων προορισμένων για τὸ κοινό...» (ἀκολουθεῖ ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ κείμενο ποὺ ἀκούσατε προηγουμένως).

«Πόσο σωστά σκοπεύαμε, φάνηκε ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία ποὺ εἶχαν τὰ μαθήματά μας, γιατί ἄνθρωποι ὄλων τῶν ἡλικιῶν καὶ τῶν ἐπαγγελμάτων, ἀπὸ τὸν ἐκπαιδευτικό, τὸ νομικό καὶ τὸν γιατρό, ἕως τὸν ἐμποροῦπάλληλο, τὸν τεχνίτη, τὸ φοιτητή, ἀκόμα καὶ τὸ μαθητή, μαζεύονταν στὴν αἴθουσα τοῦ «Ἀθηναίων» κάθε βράδυ καὶ ἀκούγαν μὲ θρησκευτικὴ προσοχὴ τοὺς ὁμιλητές. Μιά φτηνὴ κάρτα εἰσόδου ἐξασφάλιζε τὰ ἔξοδα τοῦ Σωματείου. Ἐπὶ εἰκοσιένα χρόνια, ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1946 ὡς τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1967 ἐδίδαξα Φιλοσοφία στὸ «Ἀθηναίων», στὴν ἀρχὴ δυὸ φορές, ἀργότερα μιά φορά τὴν ἐβδομάδα, καὶ εἶχα τὴν ἱκανοποίηση νὰ βλέπω τὸ ἀκροατήριό μου ὀλοένα νὰ πληθαίνει. Τελευταῖα οἱ ἀκροατές πέρασαν τοὺς 800 κι ἀναγκάστηκα νὰ κάνω τὸ μάθημά μου στὴν αἴθουσα ἐνὸς θεάτρου. Οἱ ὥρες διδασκαλίας στὸ «Ἀθηναίων» δὲν μὲ κούρασαν ποτέ, ἀκόμα κι ὅταν ὁ ὄγκος τῆς ἐργασίας στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας καὶ οἱ στενοχώριες, ποὺ μοῦ ἔδιναν κάθε μέρα μὲ τὴν ἐμπάθειά τους οἱ κάθε λογῆς ἀντίπαλοι, πῆγαιναν νὰ μετσακίσουν, δὲν ματαίωσα τὰ μαθήματά μου. Ἐνα μόνον τρίμηνο (Νοέμβριο 1952 ἕως Ἰανουάριο 1953) ἀναγκάστηκα νὰ τὰ διακόψω μὲ ἄφρατη λύπη μου [ὁ Παπανοῦτσος βρισκόταν ἐκτὸς Ἑλλάδος τὴν περίοδο ἐκείνη]. Χαιρόμουν τὴν ὥρα ποὺ θὰ βρισκόμουν ἀνάμεσα στοὺς ἀκροατές μου καὶ θὰ εἶχα τὴν τιμὴ καὶ τὴν εὐχαρίστηση νὰ τοὺς διδάξω. Διάβαζα μέσα στὰ μάτια τους τὴν ἐπιδοκιμασία καὶ τὸ σεβασμό, ἀκόμα καὶ τὴν ἀγάπη ποὺ ἔτρεφαν πρὸς τὸ πρόσωπό μου, καὶ ἡ συγκίνησή μου ἦταν μεγάλη. Ἐχω γεννηθεῖ δάσκαλος καὶ μόνον μέσα στὸ κλίμα τοῦ σχολείου, τοῦ ὁποιοῦδήποτε σχολείου, αἰσθάνομαι ὅτι βρίσκομαι στὸ στοιχεῖο μου. Νὰ βοηθήσω τὸν ἄλλο νὰ πληροφορηθεῖ, νὰ σκεφθεῖ, νὰ ὀξύνει τὴν κρίση του, νὰ ἀγαπήσει τὴν ὁμορφιά καὶ τὴν ἀλήθεια, νὰ ὀρμιάσει πνευματικά. Τὸ θεώρησα πάντοτε ἔργο ὑψηλὸ καὶ ἄξιο νὰ γεμίσει τὴ ζωὴ ἐνὸς ἀνθρώπου. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ τὸ «Ἀθηναίων», στὸ ὁποῖο ἄλλωστε χρωστῶ πολλές ἐγκάρδιες φιλίες, ἔγινε τμήμα ἀναπόσπαστο τῆς ζωῆς μου, καὶ μὲ πίκρανε βαθιὰ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἐσωτερικὲς πολιτικὲς περιστάσεις τῆς πατρίδας μου ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1967 κι ἐδῶ μὲ ἀνάγκασαν νὰ διακόψω τὰ δημόσια μαθήματά μου. Αὐτὸ, περισσότερο κι ἀπὸ τὴ διακοπὴ τῆς ἀρθρογραφίας μου στὸ «Βῆμα», μ' ἔκαναν νὰ νιώσω τί πολὺτιμο ἀγαθὸ εἶναι γιὰ τὸν στοχαζόμενο ἄνθρωπο ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου. Γιὰ τὸ δάσκαλο τὸ ἀκριβότερο ἀπ' ὅλα, ἀλλὰ τὸ καταλαβαίνει, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει μὲ ὅλα τὰ ἀληθινὰ ἀγαθὰ, μόνον ὅταν τὸ στερηθεῖ».

Ἐχουμε κι ἄλλες μαρτυρίες στενῶν συνεργατῶν καὶ φίλων, π.χ. τοῦ Νίκου Χατζηκυριακού-Γκίκα. Ἀξίζει νὰ ἀκούσουμε καὶ τὸ δικό του λόγο. Ἐγραψε στὸν τόμο *Μελετήματα γιὰ τὸν Εὐάγγελο Π. Παπανοῦτσο*, Ἀθήνα, Ἐκδόση «Εὐθύνης» 1981 (σελ. 25): «Μὲ τὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο συνδέομαι ἀπὸ χρό-

νια, από τον καιρό του πολέμου και της κατοχής, τον καιρό των σκοτεινών ημερών της απογνώσεως και της απελπισίας, των άδειων ημερών, των γεμάτων από άγχος και ανία. Από τότε κάτι σχεδιάζαμε, κάτι προσπαθούσαμε να κάνουμε για να βοηθήσουμε τους συμπολίτες μας και τους εαυτούς μας, κάτι που να δείχνει ότι είμαστε ακόμα ζωντανοί, κάτι θετικό και ελπιδοφόρο, που να προσφέρει κάποιαν ανάταση σαν σύμβολο της άθυνασίας της φυλής μας. Αυτό το όνειρο ήταν τότε αδύνατο, αλλά αργότερα κατορθώσαμε να ιδρύσουμε ένα Σύλλογο, που σκοπός του ήταν η εξύψωση του πνευματικού επιπέδου της χώρας. Και στο πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο Πρόεδρος ήταν ο Παπατσώνης... Πολύς κόσμος, όλο και περισσότερος μαζεύτηκε για ν' ακούσει για τέχνη, για ιστορία, για φιλοσοφία, αρχαιολογία, παιδαγωγία, θέατρο, μουσική, από τον Τατάκη, τον Μιχάλη Σακελλαρίου, τον Ευαγγελίδη, τον Σωκράτη Καραντινό, τον Μαρίνο Καλλιγιά, τον Άγγελο Τερζάκη, τον Κωνσταντίνο Τσάτσο, τον Μανούσακα, τον Γιάννη Μηλιάδη, τον Γιάννη Παπαϊωάννου, τον Γεώργιο Μυλωνά και πολλούς άλλους. Ός Έφορος ο Παπανούτσος βαστούσε στους ώμους του τό βάρος της οργανώσεως. Έκει ξετίμησα τη δραστηριότητά του αλλά και τη σωφροσύνη του, που μαζί με την μετριοπάθεια που τον χαρακτηρίζει τον καθιστά έναν από τους πιο προσηνείς ανθρώπους».

Πολύ ενδιαφέρον είναι να δούμε τι λέει ο Παντελής Πρεβελάκης στον ίδιο τόμο της «Ευθύνης»: «Ο Παπανούτσος είχε ένθαρρυνθεί καθ' όλη τη σταδιοδρομία του από τη σταθερή υποστήριξη, που του πρόσφερε μεγάλη μερίδα του ελληνικού λαού, οι πολυάριθμοι αναγνώστες των συγγραμμάτων και των άρθρων του, οι πιστοί ακροατές των μαθημάτων του στον Μορφωτικό Σύλλογο «Αθήναιον» κατά τα έτη 1946-1967». Και μιιά ακόμα μαρτυρία, μεταγενέστερη, από ένα νεώτερο. Ο καθηγητής Θεοφάνης Γ. Σταύρου (Πανεπιστήμιο της Μινεζότα, ΗΠΑ), ό όποιος έπισημαίνει και κάτι σημαντικό, που και άλλοι βέβαια έχουν σημειώσει «Γιά πολιτικούς και προσωπικούς λόγους ό Ευάγγελος Παπανούτσος δέν πήρε ποτέ θέση σε ελληνικό Πανεπιστήμιο. Στην πάροδο του χρόνου αυτό αποδείχθηκε μιιά εύλογία, γιατί έτσι μπόρεσε να αφιερώσει περισσότερο χρόνο στην έπιστημονική και δημιουργική του εργασία. Αγαπούσε όμως τη διδασκαλία, δηλαδή να μοιράζεται τις ιδέες με σπουδαστές και φίλους και μέχρι σήμερα τίποτα δέν του δίνει περισσότερη ευχαρίστηση από τό να τον θεωρούνε δάσκαλο. Με τη βοήθεια φίλων που συμεριζόνταν παρόμοιες πεποιθήσεις, ό Παπανούτσος ξεκίνησε ένα από τα πιο πετυχημένα εκπαιδευτικά προγράματα στη νεώτερη Ελλάδα και πιθανώς σ' όλο τον κόσμο. Αμέσως μετά τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ίδρυσε τό μορφωτικό όμιλο «Αθήναιον», που ήτανε ένα ελεύθερο πανεπιστήμιο, προσφέροντας στο κοινό βραδυνά μαθήματα πανεπιστημιακού επιπέδου. Ο Παπανούτσος ήτανε ό υπεύθυνος για την έποπτεία

του προγράμματος της διδασκομένης ύλης, που σύντομα έγινε ένα από τα προγράμματα με το πιο πυκνό άχροατήριο στην Ελλάδα. Ένα από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά σ' αυτό το τόλμημα ήταν ότι το πρόγραμμα περιλάμβανε μαθήματα ανθρωπισμού και επιστημών, και ότι έγινε ο τόπος συζητήσεων ιδεών τόσο των νεότερων όσο και των παλαιότερων διανοουμένων. Μια εξέταση των πεπραγμένων του Όμιλου, στα πρώτα είκοσι χρόνια (1956-1966), αποκαλύπτει την πιο εντυπωσιακή παράταξη δραστηριοτήτων, μαθημάτων, διαλέξεων και εκδρομών που παρέχουν εξαιρετική διδασκαλία για την Ελληνική ιστορία και παιδεία. Ο κατάλογος των καθηγητών που συμμετέχουν μοιάζει με εύρετήριο των καλύτερων διδασκάλων και των πιο ζωντανών διανοουμένων αυτής της περιόδου. Πολλά επιστημονικά βιβλία που βγήκανε εκείνη την εποχή στην Ελλάδα πρωτοσυζητήθηκαν ή το θέμα τους διδάχτηκε στις αίθουσες του «Αθηναίου». Ο ίδιος ο Παπανούτσος έδωσε μια σειρά από μαθήματα για τη φιλοσοφία, περιλαμβάνοντας και ένα για τη νεώτερη Ελληνική φιλοσοφία». Πολλές άλλες μαρτυρίες θα μπορούσαν εδώ να προστεθούν με παρόμοιες ή ανάλογες κρίσεις.

Έδωσα ένα πρώτο στατιστικό στοιχείο: 21 χρόνια (1946-1967) - 41 περίοδοι (τρίμηνα) - 35 θεματικοί κύκλοι. Μόνο έξι χρονιές ο Παπανούτσος συνέχισε τον ίδιο θεματικό κύκλο και στο Β' τρίμηνο. Κατά κανόνα άλλαζε θέμα. Μια πρόχειρη καταγραφή. Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία: 6 θεματικοί κύκλοι - Νεοελληνική Φιλοσοφία: 2 τρίμηνα - Ευρωπαϊκή Φιλοσοφία: 5 θεματικοί κύκλοι - Λογική και Γνωσιολογία: 3 κύκλοι - Ηθική (και Δίκαιο): 3 κύκλοι - Αισθητική: 7 κύκλοι (είναι ο μεγαλύτερος αριθμός θεματικών κύκλων ενός ενιαίου κλάδου της Φιλοσοφίας· με Αισθητική άρχισε τα μαθήματά του το 1946 και αυτή ήταν η μεγάλη του αγάπη-προτίμηση ως το τέλος) - Φιλοσοφία της Ιστορίας: 3 θεματικοί κύκλοι - Ψυχολογία, Φιλοσοφική Ανθρωπολογία, Κοινωνιολογία: 11 θεματικοί κύκλοι.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των μαθημάτων του Εύαγγελου Παπανούτσου στο «Αθηναίον» δεν έχει εκδοθεί. Βέβαια είναι μια πολύ άοριστη διαπίστωση αυτή, γιατί το ύλικό των μαθημάτων του το χρησιμοποιούσε με ποικίλους τρόπους, πολλές φορές στις έπιφυλλίδες του ή και σε δημοσιεύματα επιστημονικά με τη μορφή άρθρων ή και σε έπεξεργασμένη μορφή με γενικότερο ή ειδικότερο τίτλο. Έχουμε ωστόσο και αυτότελεις δημοσιεύσεις, κι έτσι όσοι ενδιαφέρονται να μελετήσουν τη σύνθεση της ύλης του και την ποιότητα του λόγου του σε ποικίλες φιλοσοφικές περιοχές μπορούν να καταφύγουν στην τυπωμένη μορφή όρισμένων μαθημάτων του στο «Αθηναίον». Συγκεκριμένα τυπώθηκαν τα μαθήματα που έκανε από τον Νοέμβριο 1961 ως τον Φεβρουάριο 1962 με τίτλο «Η ηθική συνείδηση και τα προβλήματά της» στο γνωστό βιβλίο με τον ίδιο τίτλο,

πού κυκλοφόρησε τὸ 1962 καὶ ξανατυπώθηκε τὸ 1970 καὶ περιλαμβάνεται μετὰ σὲ μιὰ ἄλλη ἔκδοση ἀργότερα (*Ὁ Νόμος καὶ ἡ ἀρετὴ*, Ἀθήνα, Δωδώνη 1974), ἔχουμε δηλαδή συνολικὰ τρεῖς ἐκδόσεις τοῦ κύκλου αὐτοῦ τῶν μαθημάτων τοῦ Παπανούτσου. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ἐπίσης ὅτι τύπωσε τὰ τελευταῖα του μαθήματα, τῆς περιόδου Νοεμβρίου 1966 - Φεβρουαρίου 1967 καὶ Φεβρουαρίου - Ἀπριλίου 1967, πού εἶχαν ὡς θέμα τους τὴν, ὅπως τὴν εἶπε, «Βιοσοφία»· διευκρινιστικὸς ὑπότιτλος «Φιλοσοφικὴ ἀνάλυση τῶν μεγάλων θεμάτων τῆς ζωῆς». Τὰ μαθήματα αὐτὰ ἀποτελέσαν τὸ Α΄ μέρος τοῦ βιβλίου του *Πρακτικὴ Φιλοσοφία*, πού κυκλοφόρησε τὸ 1973 (στὰ χρόνια δηλαδή τῆς Χούντας, καὶ ἦταν σημαντικὸ τὸ γεγονός αὐτό) καὶ ξανατυπώθηκαν τὸ 1980 σὲ τρίτη ἔκδοση.

Στὸν 12ο τόμο τῆς Ἑπετηρίδας τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν *Φιλοσοφία*, πού ἀφιερῶσαμε τὸ 1982 στὴ μνήμη του, ὁ ὁμιλητὴς σας ἀπομαγνητοφώνησε καὶ ἐξέδωσε τὸ τελευταῖο μάθημα τῆς Σειρᾶς «Ἐπίκτητος - Στωικὴ Φιλοσοφία» (1962)¹. Τὸ θεώρησα χαρακτηριστικὸ, μὲ προσωπικὰ ἐρμηνευτικὰ στοιχεῖα, ιδιαίτερα ταιριαστὸ γιὰ δημοσίευση σὲ μιὰ Ἑπετηρίδα, πού κορμὸς τῆς εἶναι ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία – δὲν εἶχα ἄλλωστε πολλές δυνατότητες ἐπιλογῆς, γιατί ναι μὲν (κι εἶναι σημαντικό αὐτό) ὅλα σχεδὸν τὰ μαθήματα εἶχαν μαγνητοφωνηθεῖ τότε, ἀλλὰ δυστυχῶς δὲν μᾶς εἶναι ἀκόμα προσιτὰ ὅλα, καὶ πολλές μαγνητοταινίες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔχουν σοβαρὰ τεχνικὰ, ποιητικὰ προβλήματα.

Ὁ διδακτικὸς λόγος τοῦ Παπανούτσου προσφέρεται γιὰ ἔκδοση, ὑπάρχουν βέβαια ὅμως ἐκδοτικὰ προβλήματα, καὶ θὰ μπορούσα νὰ ἀναφερθῶ σὲ μιὰ χαρακτηριστικὴ περίπτωση σχετικὰ. Ὁ δάσκαλος χρησιμοποίησε, ὅπως εἶναι φυσικὸ, καὶ ἔγκυρα βοηθήματα στὰ μαθήματά του. Γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Ἐπικτήτου π.χ. τὴ μετάφραση τοῦ Σ. Δέλτα (γιὰ τὸν Μάρκο Αὐρήλιο καὶ τὸν Ἐπίκτητο) ἢ γιὰ τὸν Λόγο περὶ τῆς μεθόδου τοῦ Ντεκάροτ τὴ μετάφραση τοῦ Χρηστίδη. Ποτὲ ὅμως δὲν ἦταν εὐχαριστημένος ἀπὸ τὸ κείμενο πού χρησιμοποιοῦσε· ἤθελε νὰ εἶναι πιὸ καλοδουλεμένη, πιὸ ἀποστρογγυλεμένη ἢ ἀπόδοση τῶν κειμένων, καὶ ἔκανε μικρὲς διασκευές, χωρὶς νὰ ἐπεμβαίνει βέβαια στὴν οὐσία τῆς δουλειᾶς τοῦ μεταφραστῆ. Οὔτε τὰ βοηθήματα οὔτε οἱ τυχόν ἐπεμβάσεις ὑποδηλώνονται στὰ μαθήματα. Σήμερα πού συγκρίνουμε ἀπομαγνητοφωνημένο κείμενο καὶ βοηθήματα, πού εὐκόλα ἢ δύσκολα ἐντοπίζουμε, βλέπουμε τὶς διαφορὲς. Εἶχε κάνει κάποια γενικότερη δήλωση ἴσως καὶ ξέραμε λίγο-πολύ ὅτι χρησιμοποίησε τὰ πιὸ ἔγκυρα ὁπωσδήποτε βοηθήματα. Ἔδινε ἄλλωστε τὰ σχε-

1. «Ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἐπικτήτου. Ἕνας γενικὸς χαρακτηρισμὸς τῆς καὶ ἡ σχέση τῆς μὲ τὸν Χριστιανισμό», *Φιλοσοφία* 12 (1982) 9-25.

τικά στοιχεία και συνιστούσε βοηθήματα στη συζήτηση που είχε συνήθως με άκροατές, που μετά το μάθημα τον ρωτούσαν σχετικά. Έτσι θα χρειασθεί ο μελλοντικός εκδότης να κάνει τις σχετικές επισημάνσεις και να δώσει και αυτές τις πληροφορίες, όπως έκανα νομίζω σωστά με την έκδοση στη *Φιλοσοφία* του μαθήματος για τον Έπικτητο. Εκεί έχουμε χαρακτηριστικές περιπτώσεις, π.χ. στη μετάφραση του «Ύμνου στο Δία» του Κλεάνθη από τον Σ. Δέλτα, του γεγονότος ότι ο Παπανούτσος ποτέ δεν έπαιρνε ένα κείμενο έτοιμο, ικανοποιημένος με αυτό απόλυτα. Ήθελε να έχει κι εκείνος μια μικρή έστω συμβολή στη καλύτερη δυνατή νεοελληνική του απόδοση.

Σας επιφυλάσσω τη συγκίνηση να ακούσετε στο τέλος της Ανακοίνωσής μου δεκαπέντε λεπτά από ένα μάθημα του Ευάγγελου Παπανούτσου στο «Αθήναιον», ακριβώς από τον κύκλο «Έπικτητος» (1962). Οφείλω τη μαγνητοφώνηση αυτή στην Κα Άγγελική Ζερβού, την οποία εύχαριστώ θερμά, και σπεύδω επίσης να διευκρινίσω ότι ο ίδιος ο Παπανούτσος δημοσίευε τα μαθήματά του χωρίς έπεξεργασία, εκτός εάν ήταν απόλυτα αναγκαίο, κι αυτό για να μη χαθεί η απλότητα και η ζωντάνια που είχε ο προφορικός λόγος», όπως έγραψε ο ίδιος (βλ. *Φιλοσοφία*, δ.π. σελ. 9, Σημ. τ. Έπιμ.).

Θα σας δώσω τώρα μια πολύ σύντομη εικόνα του πλούτου των θεμάτων, που αναπτύχθηκαν με τη διδασκαλία της Φιλοσοφίας στο «Αθήναιον» από τον Ευάγγελο Παπανούτσο. Άρχισε με Αισθητική, «Μαθήματα Αισθητικής» τιτλοφορεί τη σειρά των μαθημάτων του τον Νοέμβριο του 1946, δύο περίπου χρόνια πριν κυκλοφορήσει η *Αισθητική* του. Έχουμε δηλαδή εδώ τη σχέση: προγενέστερη διδασκαλία και αργότερα παρουσίαση της όριστικής επιστημονικής του δουλειάς. Στα Προγράμματα του «Αθήναιου» αναλύει πάντα τις επί μέρους ένότητες: «Έννοια της Αισθητικής. Θέση των αισθητικών προβλημάτων μέσα στον κύκλο της Φιλοσοφίας. Όρια και περιεχόμενα της Αισθητικής. Συνοπτική ιστορία της. Μέρος Β΄. Η αισθητική έμπειρία. Χαραριστικά γνωρίσματα. Διαστολή από τη «θεωρητική» και «πρακτική» στάση. Όμοιογένεια και καθαρότητα στο αισθητικό φαινόμενο. Η φιλονικία για την ουσία της Ποίησης. [Θυμίζω ότι είμαστε στο τέλος του 1946 ή στις αρχές του 1947 και ήταν πολύ πρόσφατος ο απόηχος της σημαντικής συζήτησης μεταξύ Τσάτσου και Σεφέρη για την ουσία της ποίησης]. Μέρος Γ΄. Το υποκείμενο και το αντικείμενο μέσα στη λειτουργία της Τέχνης. Η ρεαλιστική και η ιδεαλιστική άποψη. Κριτική σύνθεση των αντιθέσεων. Προβλήματα που θέτει η νέα ζωγραφική». Στα Αισθητικά προβλήματα επανήλθε, διδάσκοντας το 1950-51 (Τίτλος: «Αισθητικά προβλήματα») και το 1954-55 (Τίτλος: «Αισθητικές κατηγορίες») αλλά και σε άλλες περιπτώσεις.

Με συντομία οι τίτλοι των άλλων θεματικών ενότητων των φιλοσοφικών

μαθημάτων του Παπανούτσου στο «Αθήναιον». Αμέσως μετά (Φεβρουάριος-Μάιος 1947) δίδαξε «Γενική Ψυχολογία» και συνέχισε την άλλη χρονιά με «Ψυχολογία των χαρακτήρων». Μετά «Είσαγωγή στη Φιλοσοφία (με εφαρμογές στην Ίστορία της) της Τέχνης». Τόν τρίτο χρόνο: «Ο Λόγος περί της Μεθόδου του Ρενέ Ντεκάρτ» (ένα αγαπημένο του βιβλίο· θά άκούσετε σήμερα μιá ενδιαφέρουσα αναφορά στο «Λόγο περί της Μεθόδου» στο μάθημά του για τόν Έπικτητο). Μετά «Ήθική», μετά «Λογική», μετά «Γνωσιολογία» που είναι οι μεγάλες ενότητες του βασικού φιλοσοφικού έργου του. Άργότερα πάλι «Αίσθητικά προβλήματα». Τώρα (είμαστε στόν Μάρτιο του 1951) «Ή ποιητική του Άριστοτέλη». Τή γνωστή προβληματική για τήν άριστοτελική κάθαρση παρουσιάζει εδώ ó Παπανούτσος σέ μιá μορφή κατάλληλη για τó εύρύτερο κοινό. Όπως είναι γνωστό, έχει γράψει ειδικά άρθρα για τó θέμα. Μετά δίδαξε τά μαθήματα «Ήθική και Δίκαιο», «Ή Ήθική του Σπινόζα», «Χαρακτηρολογία». Τόν Όγδοο χρόνο (1953-54): «Τó πρόβλημα της Άλήθειας. Μιá πρώτη μύηση στη Γνωσιολογία». Τήν επόμενη περίοδο «Ό Πλάτων. Έκλεκτές σελίδες του» (άπό τόν Εϋθύδημο, τόν Πρωταγόρα, τόν Γοργία, τήν Πολιτεία, τόν Φαίδρο και τó Συμπόσιο). Τόν Νοέμβριο 1954: «Όι Αίσθητικές Κατηγορίες», που προαναφέραμε. Τó 1955: «Ένα κλασικό τεχνοκρατικό δοκίμιο. Τó Περί ύψους Άνωνύμου του 1ου αϊ. μ.Χ.». Μετά πάλι «Ψυχολογία. Γενική άποψη του πεδίου της σημερινής έρευνας» και άμέσως μετά «Έκλεκτές σελίδες άπό τήν Ψυχολογία του Άριστοτέλη» (για τόν μελετητή έχει σημασία ή συνάρτηση τών θεμάτων).

Τόν Ένδέκατο χρόνο (1956-57): «Θεωρία και φιλοσοφία της Ίστορίας» και πάλι Εϋρωπαϊκή φιλοσοφία: «Έιμμανουήλ Κάντ, ó φιλόσοφος του κριτικού ιδεαλισμού». Μετά: «Ϊπίστη και γνώση. Είσαγωγή στη Φιλοσοφία της θρησκείας» και τόν Φεβρουάριο-Μάιο του 1958: «Νεοελληνική Φιλοσοφία 1600-1820». Έδώ έχουμε αντίστροφη σχέση: Τó 1953 και τó 1956 είχαν κυκλοφορήσει οι δύο τόμοι της «Βασικής Βιβλιοθήκης» με τή Νεοελληνική Φιλοσοφία του Παπανούτσου. Είναι ένα θέμα, που ποτέ δέν έπαψε νά τόν ενδιαφέρει ζωηρά και νά τó καλλιεργεί (και βέβαια παρενθετικά μου έπιτρέπετε νά θυμίσω ποιá είναι ή όφειλή μας στόν Εϋάγγελο Παπανούτσο και για τó γεγονός, ότι ένας διαπρεπής Άγγλος Ιστορικός της Φιλοσοφίας, της Άρχαίας Έλληνικής Φιλοσοφίας ως τήν εποχή εκείνη, έλληνομαθέτατος, ó G.P. Henderson, στράφηκε πρós τή μελέτη της Νεοελληνικής Φιλοσοφίας και έγραψε τήν πρώτη συστηματική Ιστορία της, τó γνωστό βιβλίο *The Revival of Greek Thought* (1970), που μετέφρασε ó Φ.Κ. Βώρος και έξέδωσε ή Άκαδημία Άθηνών (1977) –μπορώ νά αποκαλύψω– με τήν άποφασιστική βοήθεια του Παπανούτσου, πριν γίνει Άκαδημαϊκός. Έκείνος είναι που ζήτησε άπό τó συγγραφέα νά μās παραχωρήσει τó δικαίωμα της μετάφρασης, εκείνος μās βοήθησε νά ξεπεράσουμε τυπικές και

Άλλες δυσκολίες σε σχέση με τα δικαιώματα του Έκδοτικού οίκου κι εκείνος είναι που χάθηκε όσο κανείς ίσως άλλος την καλή ελληνική έκδοση (*Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού (1620-1830). Η ελληνική φιλοσοφία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, 302 σελ.), πλουτισμένη και συμπληρωμένη, έκδοση που του έδωσε και την πρόσθετη Ικανοποίηση με το γεγονός ότι προσέχθηκε πολύ και εξαντλήθηκε μέσα σ' ένα σχεδόν χρόνο – το Πανεπιστήμιο Ίωαννίνων έχει σ' αυτό τη συμβολή του: έπληρε άμέσως 100 αντίτυπα για τους τότε φοιτητές του. Από τις τελευταίες του μέριμνες, μιλά χρόνια πριν από το θάνατό του, ήταν πως θα βγάλουμε σε νέα έκδοση το βιβλίο του Henderson, συμπληρωμένο με τα πορίσματα της πλούσιας έρευνας, που έν τῷ μεταξύ έχουμε. Καλέσαμε τόν συγγραφέα στην Αθήνα, τόν παρακαλέσαμε νά ασχοληθεί ὁ ἴδιος μέ τὸ ἔργο αὐτό. Τώρα εἶναι ἡλικιωμένος, μέ κλονισμένη ὑγεία, μᾶς εἶπε. Συμφώνησε ὁμως νά μᾶς βοηθήσει ἑμμεσα. Εἶχαμε ἀποφασίσει νά ξανατυπώσουμε τὸ βιβλίο μέ ἕνα ἔκτενές Ἐπίμετρο, στό ὁποῖο θά καλούσαμε σέ συνεργασία μερικούς εἰδικούς ἀπό ὄλο τόν ἑλληνικό χῶρο. Αὐτό εἶναι κάτι πού πρέπει κάποτε νά γίνει. Ἡ Νεοελληνική Φιλοσοφία, λέω λοιπόν, ἦταν ὁ καὶμός του καί τὸ πεδίο στό ὁποῖο ἐνεθάρρυνε τούς νεώτερους (Ὁ Henderson πρῶτος ὁμολογεῖ τήν ὀφειλή του στόν Πρόλογο τοῦ ἔργου του, ἀλλά ὑπάρχει καί ὄλη αὐτή ἡ ἱστορία πού δείχνει τὸ ἄμεσο ἐνδιαφέρον του).

Προχωρῶ: «Αἰσθητική εἰσαγωγή στήν τέχνη τοῦ λόγου» (δύο περίοδοι 1958-59), «Φιλοσοφική Ἀνθρωπολογία» καί ἄμέσως μετὰ «Χαρακτηρολογία», δηλ. τὸ εἰδικό μέρος τῆς Φιλοσοφικῆς Ἀνθρωπολογίας (1959-60). Ἔπειτα πάλι «Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας τῶν Νέων Χρόνων» (ὡς τῆς μέρες μας: δύο περίοδοι 1960-61). Ἀκολουθοῦν οἱ θεματικοὶ κύκλοι: «Ἡ ἠθική συνείδηση καί τὰ προβλήματα τῆς» καί «Ἐπίκτητος» (στούς κύκλους αὐτούς ἀναφερθήκαμε πιό πάνω, μιλώντας γιά τῆς ἐκδόσεις μαθημάτων του στό «Ἀθηναῖον»). Τόν 17ο χρόνο τῆς Ἐλευθέρας Σχολῆς (1962-63) ὁ Παπανοῦτσος διδάσκει πάλι Ψυχολογία. Στό Α' τρίμηνο «Εἰσαγωγή στή Γενική Ψυχολογία: Ὁ ψυχικός βίος τοῦ ἀνθρώπου» καί στό Β' «Ψυχολογία τοῦ ὑποσυνειδήτου». Τόν ἐπόμενο χρόνο «Εἰσαγωγή στήν Κοινωνιολογία» (Α' τρίμηνο: «Τὰ στοιχεῖα καί ἡ δομή τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας», Β': «Τὸ κοινωνικό σῶμα καί ἡ ὀργάνωσή του»). Τὸ Νοέμβριο τοῦ 1964 ἔχουμε ἕνα θεματικό κύκλο πού ἔκανε μεγάλη ἐντύπωση, θυμᾶμαι, μέ τόν τίτλο «Ἐνας ἄνθρωπος γίνεται...», γιά ἐκπαιδευτικούς, γονεῖς καί ὄσους ἐνδιαφέρονται γιά τῆς ἐπιστήμες τῆς ἀγωγῆς κατὰ πρῶτο λόγο (δύο τρίμηνα). Ἡ προτελευταία θεματική ἐνότητα ἦταν «Ἡ Ἱστορία καί ὁ Θουκυδίδης», μέ ἐπιστροφή σέ θέματα ἑλληνικῆς παιδείας (δύο τρίμηνα). Ὁ 21ος χρόνος (Νοέμβριος 1966 Ἀπρίλιος 1967) ἦταν ἀναγκαστικά ὁ τελευταῖος τῆς ζωῆς τοῦ «Ἀθηναῖου». Ὁ Παπανοῦτσος δίδαξε στά δύο τρίμηνά του, ὡς τὰ μέσα Ἀπριλίου

1967, «Φιλοσοφία» με υπότιτλο «Φιλοσοφική ανάλυση των μεγάλων θεμάτων της ζωής» (τά μαθήματα αυτά, όπως είπαμε, δημοσιεύθηκαν ως πρώτο μέρος του βιβλίου του *Πρακτική Φιλοσοφία*, Ἀθήνα 1973, 3η έκδοση 1980).

Γιὰ τὸν χαρακτήρα τῶν μαθημάτων τοῦ Εὐάγγελου Παπανοῦτσου στὸ «Ἀθηναίον» εἶπα καὶ στὴν ἀρχή, ὅτι ἀσφαλῶς ὑπάρχουν στὸ σημερινὸ ἀκροατήριό μάρτυρες μὲ μνήμη καὶ συγκίνηση καλύτερη ἴσως ἀπὸ τὴ δική μου, πού θὰ μποροῦσαν νὰ καταθέσουν τὴ μαρτυρία τους γιὰ τὸν ἀνυπέρβλητο προφορικό λόγο του, τὸν μοναδικὸ κατὰ τὴ γνώμη μου. Ἦταν ἓνας δημοτικὸς λόγος στὴν ὡραιότερη μορφή του. Καὶ ἦταν μεθοδικός, διδακτικός. Μπορῶ νὰ βεβαιώσω πῶς, ὅταν φεύγαμε ἀπὸ τὸ μάθημά του, εἶχαμε στὸ κεφάλι μας ὄλο ἐκεῖνο τὸ ὑλικὸ ἀριστοτεχνικὰ ταξινομημένο, διαρθρωμένο ὡς μόνιμη γνώση. Ἦταν ἓνας λόγος βαθύς, ἀνάλογος μὲ τὴ σοβαρότητα τῶν θεμάτων καὶ ποτὲ τόσο ἐκλαϊκευμένος ὥστε νὰ ἀποδυναμώνει τὴ βαρύτητα τῶν φιλοσοφικῶν θεμάτων καὶ τῆς προβληματικῆς του· πάντοτε σύμφωνος μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας. Χάρης ὁμως στὴν ἱκανότητα ἐκείνη, πού τὸν διέκρινε σὲ κάθε προφορικῆ του ἐμφάνιση—ἀπὸ τίς διαλέξεις, πού εἶχαν μεγαλύτερη ἔκταση ἀλλὰ καὶ πυκνότητα, ὡς τὰ μαθήματά του, πού εἶχαν διδακτικὸ χαρακτήρα— ἦταν πρῶτα ἀπ' ὅλα ὁ λόγος του μεθοδικός, διανθισμένος μ' ἓνα ἔμφυτο, γνωστὸ σὲ πολλοὺς χιούμορ, μὲ ἐκείνες τίς μικρὲς ἀνάπαυλες γιὰ νὰ μπορεῖ τὸ ἀκροατήριό νὰ παρακολουθεῖ ἀφομοιωτικὰ, πάντοτε ἀκριβέστατος στὰ χρονικὰ του ὄρια (δὲν ξεπερνοῦσε ποτὲ τὰ 45', καὶ θυμᾶμαι μὲ ἀπόλαυση αὐτὸ πού εἶπε κάποτε σὲ στενότερο κύκλο γιὰ τὸν ὀμιλητὴ, τὸν ἔτοιμο νὰ κλείσει τὸν λόγο του, ὅταν ἀντιληφθεῖ ὅτι κάποιος ἀπὸ τὸ ἀκροατήριό του ἀρχίζει νὰ κυττάζουν κάθε λίγο τὸ ρολοὶ τους· κι αὐτὸ, εἶχε πεῖ, δὲν εἶναι τὸ χειρότερο· καταστροφικὸ γιὰ τὸν ὀμιλητὴ πού παραβιάζει τὸ χρόνο του εἶναι, ὅταν κάποιος βάλει τὸ ρολοὶ στὸ αὐτί του νὰ δεῖ μήπως σταμάτησε!). Φρόντιζε λοιπὸν νὰ τελειώνει στὰ 45 λεπτά, παρὰ τὸ ὅτι δὲν εἶχε κατὰ κανόνα γραμμένο σὲ συνεχεῖς κείμενο τὸ μάθημα. Εἶχε μόνον σημειώσεις, πού ἀξιοποιοῦσε μὲ τὴν ἀνεση τοῦ προφορικοῦ λόγου πού τὸν διέκρινε.

Δὲν εἶναι δυνατὸν ἓνα τέταρτο τῆς ὥρας μόνον, μιὰ σύντομη Εἰσαγωγή σ' ἓνα κύκλο ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος, νὰ δώσει μιὰ γεύση ἀπὸ τὸν λόγο αὐτὸν τοῦ Εὐάγγελου Παπανοῦτσου. Γι' αὐτὸ εἶμαι πολὺ εὐτυχῆς πού ἔφερα τὸ ἠχογραφημένο μάθημα τοῦ 1962, γιὰ νὰ ἀκουσθεῖ στὸ Συμπόσιο αὐτὸ ὁ αὐθεντικὸς λόγος του. Καὶ βέβαια θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπεκταθοῦμε καὶ σὲ βαθύτερες ἐκτιμήσεις. Σ' ἓνα βαθμὸ αὐτὸ ἐπιχειρήθηκε π.χ. ἀπὸ τὸν Β. Κύρκο στὴ μελέτη του γιὰ τὸν φιλόσοφο Παπανοῦτσο στὸ *Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο* (Α' τόμος 1980), δηλαδή ἡ διερεύνηση τῆς σχέσης τῆς διδασκαλίας τῆς Φιλοσοφίας μὲ τὴ γενικότερη παιδευτικὴ καὶ πολιτιστικὴ του προσφορά. Διότι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ ἐκτιμηθεῖ τὸ γεγονός, ὅτι βέβαια μὲ τὰ συγγράμματά του ἔχει μιὰ

σημαντική συμβολή στην επιστήμη, ό μεγαλύτερος όμως όγκος τής δουλειάς του απευθύνεται στο ευρύτερο κοινό. Και μπορώ να υποστηρίξω ότι με τó «Άθηναιον» και τὰ μαθήματα Φιλοσοφίας τού Εὐάγγελου Παπανούτσου, πού είχαν τήν τόσο μεγάλη θεματική εὐρύτητα και ποικιλία πού ἀκούσατε, ἡ προσφορά του δέν εἶναι μικρότερη ἀπό τήν προσφορά τῶν συγγραμμάτων του, αὐτῶν πού μποροῦμε βέβαια νά ἔχουμε πάντα στά χέρια μας. Θά γίνει ἄραγε ποτέ δυνατόν νά τὰ ἔχουμε και τὰ μαθήματά του ἐκεῖνα σέ τυπωμένη μορφή; Οἱ συγγενεῖς του μποροῦν ἴσως νά ἀναλάβουν κάποια πρωτοβουλία πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή και ἔμεῖς θά εἴμαστε, νομίζω, ὅλοι πρόθυμοι νά βοηθήσουμε. Θά εὐχόμεθα μάλιστα νά μπορέσουμε σύντομα νά ὑπολογίζουμε και σέ συγκεκριμένο ρόλο τῶν στελεχῶν τού Τομέα Φιλοσοφίας τού Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων γιά τήν ἀξιοποίηση τού ἔργου τού Εὐάγγελου Παπανούτσου γενικότερα.

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΤΩΝ «ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΩΝ»
ΤΟΥ Β. Ν. ΤΑΤΑΚΗ

Γιὰ φιλοσοφικά κείμενα πού ἐπανεκδίδονται ὅταν ὁ συγγραφέας τους δὲν εἶναι πιά στὴ ζωὴ, ἢ καὶ μὲ τὴν ἄδειά του ὅταν ἐκεῖνος ζεῖ καὶ τὸ θελήσει, ἓνας Πρόλογος τιμητικός καὶ ἐρμηνευτικός — ἢ καὶ κριτικός — ἔχει τὸ νόημα καὶ τὴ δικαίωσή του (ἔτσι ἔγινε π.χ. μὲ τὴν ἐπανεκδόση τῆς Χώρας τῶν στοχασμῶν τοῦ Β. Ν. Τατάκη, ἔργου τοῦ 1936, καὶ μὲ τὸν Πρόλόγό μου τὸ 1985). Γιὰ τὰ Ἀπομνημονεύματα ἐνὸς φιλοσόφου, πού ἐπιθυμία του ἦταν νὰ παραδοθοῦν σὲ χέρια πιστὰ καὶ νὰ ἐκδοθοῦν μετὰ τὸν θάνατό του, τί νόημα ἔχουν ὅποια Προλογικὰ Σημειώματα; Κι ὅμως, στὴν περίπτωση τοῦ σοφοῦ κι ἀγαπημένου δασκάλου, τοῦ Βασιλείου Ν. Τατάκη, κάποιος πρέπει νὰ μαρτυρήσει γιὰ τὸ τί πραγματικὰ ἀντιπροσωπεύει αὐτὸς ὁ πολυμοχθος καρπὸς τῆς μεγάλης ψυχικῆς καὶ σωματικῆς γενναιότητος τοῦ συγγραφέα του, πού στὰ 70 καὶ στὰ 76 χρόνια του, ἀλλὰ σὲ στιγμὲς μὲ βαριές σκιές στὴν προσωπικὴ του καὶ τὴν ἐθνικὴ ζωὴ, ἀποφασίζει νὰ μιλήσει μὲ ἐξομολογητικὴ εἰλικρίνεια γιὰ τὸν ἑαυτό του, γιὰ τὸ περιβάλλον του, τοὺς ἀγαπημένους του, τὴν ἐπαγγελματικὴ καὶ πνευματικὴ, τὴν ἐκπαιδευτικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ του πορεία στὴν πολυκύμαντὴ ἐποχὴ του, μιὰ ἐποχὴ μὲ συνταρακτικὲς περιόδους ἀκμῆς καὶ παρακμῆς καὶ ἓνα πλῆθος πρωταγωνιστῶν καὶ τῆς μιᾶς καὶ τῆς ἄλλης κατηγορίας.

Στὴ δεκαετία λοιπὸν κυρίως τοῦ 1970, καὶ μὲ ὀξύτατο πιά τὸ πρόβλημα τῆς ὄρασής του, ὁ Τατάκης γράφει, ἴσως πιὸ σωστὰ «ζωγραφίζει», καὶ τελικὰ ὑπαγορεύει τὰ Ἀπομνημονεύματά του, ὀκτακόσιες καὶ πλέον δακτυλογραφημένες σελίδες. Πολύτιμος συμπαραστάτης του σ' αὐτὴ τὴ φάση καὶ ὁ καλὸς ἀνιψιὸς καὶ ἀναδεκτὸς του,

---

Βασίλειος Ν. Τατάκης, Ἀπομνημονεύματα. Βιογραφικὴ μυθιστορία, Ἀθήνα, Μορφωτικό Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης 1993, VII-X.

ό συμβολαιογράφος Ἄγγελος Ἰωάννου Τατάκης. Τὸ ἔργο εἶναι ἔτσι ἀποτελεσμένο ὡς τὸ 1973, ἀλλὰ ὁ σοφὸς συγγραφέας του θὰ τὸ κρατήσει γιὰ περισσότερα ἀπὸ δεκαπέντε χρόνια καλὰ φυλαγμένο καὶ θὰ τὸ ἐμπιστευθεῖ μόνο λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ φυσικὸ τέλος του στὶς ἀγαπημένες του κόρες καὶ σ' ἓναν ἀκόμα τρίτο μάρτυρα γιὰ ἔκδοση μετὰ τὸν θάνατό του. Ἡ ἔντονη σ' ὀλόκληρο τὸ ἔργο εὐαισθησία του γιὰ πρόσωπα καὶ καταστάσεις, καὶ μόνο αὐτή, ἐπικράτησε στὴν ἀπόφασή του αὐτή, παρὰ τὶς διαβεβαιώσεις μας γιὰ τὴν ἀφογή μεταχείριση καὶ τῶν λιγότερο σημαντικῶν προσώπων στὶς διηγήσεις του. Τονίζαμε ἀκόμα καὶ τὴ ζωτικὴ καὶ ὅσο ποτὲ ἐπίκαιρη ἀξία τῆς προσφορᾶς του σὲ καιροὺς μὲ ὄλο καὶ λιγότερα φωτεινὰ παραδείγματα πνευματικῶν ταγῶν αὐτοῦ τοῦ τόπου.

Ἄλλὰ ἀπαντήθηκε ἔτσι τὸ ἐρώτημα: γιὰ τί Προλογικὸ Σημείωμα σὲ τέτοιας αὐτοδύναμης ἀξίας ἔργο; Ναι, γιὰ τί κάποιος πρέπει ἀκόμα νὰ προετοιμάσει τὸν ἀναγνώστη, τὸν μελετητὴ πιὸ σωστά, καὶ γιὰ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ κάνουν τὸ εὐγενέστατο ἀπαύγασμα μιᾶς ἐκλεκτῆς καὶ γενναίας ψυχῆς ἔμπνευση καὶ χειραγωγή στὸν ἀγῶνα ὄλων μας γιὰ μιὰ ἀνώτερη καὶ καταξιωμένη ζωή: Ἄς διαβάσει ὁ σοβαρὸς μελετητής, μαζί μὲ τὰ συγκινητικὰ Προλογικά του, πρωτύστερα ἔστω, καὶ τὶς σελίδες 645-646 πρὶν ἀπὸ τὰ Ἐπιλογικά τοῦ ἔργου, καὶ ὅπωςδήποτε αὐτὰ τὰ κατασυγκινημένα Ἐπιλογικά του.

Καὶ στὰ πιὸ ἀπλὰ κεφάλαια τῶν Ἀπομνημονευμάτων, ποὺ ἀρχίζουν μὲ τὰ παιδικὰ καὶ σχολικὰ χρόνια στὴν ἰδιαίτερη μικρὴ πατρίδα καὶ μὲ τὴν ἀγαπημένη μεγάλη οἰκογένεια (γι' αὐτήν, σ' ὅλες τὶς φάσεις τῆς μακρᾶς ζωῆς του καὶ ὡς τὸ τέλος, συγκινητικὴ ἢ ἀμεσότητα τῆς ἀναφορᾶς, ἢ ἀναγνώριση τῆς ὀφειλῆς στὸν σκληρὸ ἀγῶνα γιὰ τὴ μὀρφωση καὶ τὴν ἀνοδο, καὶ ὑποδειγματικὴ ἢ ἀφοσίωση), θὰ πρέπει νὰ σταθοῦμε σὲ κρίσεις οὐσιαστικές, μὲ διαχρονικὴ καὶ καθολικὴ σημασία, καὶ στὸν ἔντονο προῖδεασμὸ γιὰ τὴν ἀσίγαστη ἀναζήτηση τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων καὶ γιὰ τὴν ἠθικὴ εὐθύνη τοῦ ὀλοκληρωμένου — τοῦ «καλύτερου», ὅπως λέει ὁ ἴδιος — ἀνθρώπου. Ἐποδειγματικὴ ἔπειτα ἢ διαπλοκὴ τῶν προσωπικῶν βιωμάτων μὲ τὰ πλούσια ἱστορικὰ γεγονότα κρίσιμων περιστάσεων τοῦ ἔθνικοῦ

βίου: ή ιστορία εδώ πραγματικά διδάσκει και φρονηματίζει! Παράδειγμα ύψηλου φρονήματος και τὰ κεφάλαια τῆς ώριμης δράσης και τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς, με καθυπόταξη τῆς ὅποιας δικαιολογημένης προσωπικῆς ἀπογοήτευσης και πικρίας και με ἔξαρση στή σφαίρα τῶν ἀρχῶν και τῶν ιδεῶν, πού ὄχι μόνο ἐρευνητικά και ἐπιστημονικά τόσο γόνιμα ὑπηρετήσε ὁ Τατάκης, ἀλλά και βιωματικά ἐνστερνίσθηκε και ἐμπνευστικά δίδαξε σέ ὄλες τῖς βαθμίδες τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαίδευσης, στόν εὐρύτερο μάλιστα ἐλληνοφώνο χῶρο. Ἀποκαλυπτικά ἀκόμη και πολύτιμα εἶναι γιά ὄλους μας τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα και τὰ περιστατικά πού σημαδεύουν και ἐρμηνεύουν κρίσιμα γεγονότα τῆς ἐκπαιδευτικῆς, τῆς ἐπιστημονικῆς και τῆς πνευματικῆς ζωῆς και δράσης τοῦ κορυφαίου μας στοχαστή και ἱστορικοῦ τῆς ἐλληνικῆς Φιλοσοφίας (στά κεφάλαια ΚΑ' και ἔξῃς) και μεταφέρουν στό ἔργο του τή σκληρή πείρα τῶν δεκαετιῶν τοῦ 1940 και τοῦ 1950 ἰδιαίτερα, τή δραματική ἀγωνία του γιά τὰ μεγάλα ἐνεργήματα τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ἀπό τὰ ὅποια ὁ γνήσιος φιλόσοφος ξεχώριζε πάντα τή σκέψη και τήν ἐλευθερία.

Ἀπό τὰ στοιχεῖα αὐτά και τῖς ἀντίστοιχες ἐξομολογητικές και ἀξιολογικές κρίσεις και προτάσεις του προκύπτουν βαρυσήμαντες θέσεις, ὅπως ἡ πίστη στή διαχρονική ἀξία τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ ὁποῖου τήν εὐγενέστερη και ὑψηλότερη ἔκφραση, τή Φιλοσοφία, τόσο συστηματικά, πρωτότυπα και ἔγκυρα διερεύνησε και πρόβαλε σέ ὄλες ἀκριβῶς τῖς περιόδους τῆς: τήν ἀρχαία Φιλοσοφία (με σπουδαῖες μονογραφίες και πολλά ἄρθρα), τή βυζαντινή Φιλοσοφία (ἰδιαίτερα αὐτήν και με ἔργο πού ἰσοδυναμεῖ με τή θεμελίωση ἑνός νέου ἀπό τότε και ἀνθηρότατου σήμερα χάρις σ' ἐκεῖνον κλάδου ἐπιστημονικῆς ἐρευνας και συγγραφῆς), τή νεοελληνική ἀκόμη Φιλοσοφία (Βενετία: Γεράσιμος Βλάχος, Ἄνδρος: Θεόφιλος Καίρης κ.ἄ.). Ὅλα αὐτά τέλος με ὄργανο μιὰ πλαστική — ὅπως σέ ὄλα του τὰ κείμενα — γλώσσα, ὑπόδειγμα κι αὐτή γιά μίμηση και καθολικότερη ἀξιοποίηση.

Γιά ὄλους αὐτούς τοὺς λόγους και γιά ἄλλους πολλούς, πού θά διακαιώσουν και στή συνείδηση τοῦ μελετητῆ τήν ἐπάξια ἀπό τὸ Μορφωτικό Ἴδρυμα τῆς Ε.Τ.Ε. ἔκδοση τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ

αείμνηστου δασκάλου, ἄς γίνει με ἐπιείκεια δεκτὸ τὸ Προλογικὸ μου Σημείωμα. Πεποίθησις ὅλων μας εἶναι ὅτι τὸ μεστό, τὸ πραγματικὰ σοφὸ καὶ συγκινητικὰ πειστικὸ αὐτοβιογραφικὸ ἔργο τοῦ Βασιλείου Ν. Τατάκη ἀποτελεῖ ἀκριβῶς στὶς μέρες μας ἓνα πραγματικὰ ἀναγκαῖο ἠθικὸ στήριγμα γιὰ πολλούς.

Ἀπρίλιος 1993

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ
«ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΤΩΝ ΣΤΟΧΑΣΜΩΝ»

Ὁ σημερινὸς ἀναγνώστης-μελετητὴς τοῦ φιλοσοφικοῦ διαλόγου, πού ὁ κορυφαῖος μας στοχαστὴς καὶ ἱστορικός ὄλης τῆς ἱστορικῆς διαδρομῆς τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας δημοσίευσε στὰ πρῶτα ὄριμα χρόνια του τὸ 1936, θὰ διαπιστώσει γρήγορα ὁ ἴδιος πόση ἔλξη καὶ οὐσιαστικὸ ἐνδιαφέρον ἔχουν καὶ σήμερα ἡ σκέψη καὶ ὁ λόγος του, ὁ μεθοδικὸς προβληματισμὸς καὶ ἡ πλαστικὴ γλῶσσα τοῦ Β.Ν. Τατάκη.

Ἐἶχαν ὡς τότε προσηγηθεῖ ἡ ἐρευνητικὴ διατριβὴ του γιὰ τὸν Στωικὸ Παναίτιο (Παρίσι 1931), οἱ πρῶτες μεταφράσεις πλατωνικῶν διαλόγων (Κρίτων 1931 καὶ Εὐθύφρων 1933) καὶ μιὰ σειρά ἀπὸ μικρὰ δοκίμια (τῆς περιόδου ἀπὸ τὸ 1932, ἀναδημοσιευμένα τώρα στὸν τόμο Σκέψη καὶ Ἐλευθερία τοῦ Οἴκου «Ἀστήρ», 1975). Ὁ συγγραφέας μᾶς διηύθυνε τότε (1934-1938) τὸ ὑποδειγματικὸ Πειραματικὸ Σχολεῖο τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ ξεδίπλωνε μὲ ἄκρα συνέπεια τὴν ἐρευνητικὴ καὶ συγγραφικὴ του δραστηριότητα. Θὰ ἀκολουθήσουν, μετὰ τὴ φοβερὴ δίνη τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου πιά, οἱ μεταφράσεις πέντε ἀκόμη πλατωνικῶν διαλόγων (Λάχης, Μένων, Θεαίτητος, Εὐθύδημος, Πρωταγόρας) καὶ τοῦ Περι ψυχῆς τοῦ Ἀριστοτέλη.

Τί δημιουργικὸ «κονταροχτύπημα» μὲ τὸν ἀρχαῖο φιλοσοφικὸ λόγο καὶ τί προσφορὰ στοὺς Νεοέλληνες ἀποτελοῦν οἱ μεταφράσεις αὐτές! Ἀργότερα (1970) ὁ φιλόσοφος μας θὰ ὀλοκληρώσει καὶ τὸν Σωκράτη του, μιὰ ὄριμη ἐπιστροφή στὴν ἐμπνευστικὴ ἀφετηρία του καὶ ἀφοῦ ἔχουν δεῖ τὸ φῶς τὰ γνωστὰ σημαντικὰ ἔργα του γιὰ τὴ χριστιανικὴ σκέψη, τὴ βυζαντινὴ φιλοσοφία καὶ τὸ νεοελληνικὸ στοχασμὸ (νὰ γιατί τὸν ἀποκαλέσαμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἱστορικὸ ὄλης τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, τῆς ἀρχαίας, τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τῆς νεοελληνικῆς, μὲ ἔργα ἐπιβλητικὰ καὶ πρωτότυπα, γιὰ τὰ ὁποῖα τὸ 1982 ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν δίκαια τοῦ ἀπένευσε τὸ «Ἀριστεῖον Ἱστορικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν»).

Β.Ν. Τατάκης, Στὴ χώρα τῶν στοχασμῶν. Φιλοσοφικὸς διάλογος, Ἀθήνα, «Ἀστήρ», 2η ἐκδόση 1985, 9-12.

Ὡστόσο τὴν προσοχή μας ἐδῶ, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μεταφράσεις τῶν πλατωνικῶν διαλόγων, ποὺ τεκμηριώνουν τὴν ἔξοχη οἰκείωση τοῦ συγγραφέα μας μὲ τὸν σωκρατικό-πλατωνικό λόγο, πρέπει νὰ κρατήσουν καὶ τὰ δύο παλιότερα δοκίμια μὲ τοὺς τίτλους «Τὸ πρόβλημα τῆς Ἀλήθειας» (Περιοδ. «Ἰδέα» 1933) καὶ «Ἡ τραγωδία τῆς γνώσεως» (Περιοδ. «Μακεδονικὲς Ἡμέρες» 1936). Τὸ πρῶτο προετοιμάζει –καὶ προαναγγέλλει ἄλλωστε– τὸ πρῶτο μέρος τοῦ «φιλοσοφικοῦ διαλόγου» μας καὶ ἀποτελεῖ μὴ πιὸ συστηματικὴ, ἀν καὶ «περιληπτικὴ καὶ σὲ πρώτη διατύπωση», ἐπεξεργασία τῆς θεματικῆς τοῦ διαλόγου γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ τὸν ἀγῶνα τοῦ πνεύματος νὰ τὴν κατακτήσει. Τὸ δεύτερο, ποὺ διαβάζεται ὡς νὰ εἶναι γραμμμένο σήμερον –πέρα ἀπὸ τὶς ἱστορικές γνώσεις καὶ κρίσεις– ἀσπχεῖ τὴν ἐγνοία, τὴν ἀγωνία τοῦ φιλοσόφου μας γιὰ «τὸ θέμα τοῦ ἀνθρώπου στὴν προσπάθειά του νὰ ἀποκτήσει τὴ γνώση».

Δὲν εἶναι ὅμως τυχαῖο ὅτι ὁ Τατάκης ἀναδημοσιεύει τὸ 1975 τὰ δύο αὐτὰ παλιότερα δοκίμιά του, στὸν τόμο Σκέψη καὶ ἔλευθερία, ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸ ὁμότιτλο δοκίμιό τοῦ 1962, στὸ ὁποῖο τριάντα χρόνια ἀργότερα καὶ μὲ τὴ σκληρὴ πείρα τῶν δεκαετιῶν τοῦ 1940 καὶ 1950 ἔχει προστεθεῖ «ἡ δραματικὴ ἀγωνία γιὰ τὶς σχέσεις ποὺ δένουν τὴ σκέψη τὴν ἴδια καὶ τὴν ἔλευθερία τὴν ἴδια, τὰ δύο μεγάλα ἐνεργήματα τοῦ ἀνθρώπου ὡς πνευματικοῦ ὄντος».

Πέρα ἀπὸ τὶς μαρτυρίες αὐτές, οὐσιαστικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐκτίμηση καὶ τὴν κατανόηση τοῦ διαλόγου μας, νὰ προσέξουμε ἰδιαίτερα τὸ «Προεισαγωγικὸ Σημείωμα» τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα. Γιὰ τὴ μορφή τοῦ ἔργου θὰ μᾶς πεῖ ὁ ἴδιος, πῶς ἀπὸ ἐξωτερικός, μεταξὺ προσώπων, ὁ διάλογος γινόταν ὄλο καὶ πιὸ ἐσωτερικός, γιὰ νὰ καταλήξει σὲ μονόλογο· ἐννοεῖ τοὺς μακροὺς μονολόγους τοῦ «διὰ στόματος» τοῦ μοναδικοῦ πάντα Σωκράτη.

Καὶ θὰ μᾶς πεῖ στὸ περιεκτικὸ αὐτὸ κείμενο ὁ ἴδιος καὶ τοῦτο ἀκόμα τὸ σημαντικό, ὅτι κεντρικὴ ἰδέα καὶ πρόθεσή του ἦταν «νὰ ἀποτολμήσει τὴ θεώρηση τοῦ ἀνθρώπου ὡς πνευματικοῦ ὄντος, καὶ ὄχι ὡς ἀντικειμένου». Τὸ πνεῦμα, ὁ ἀνθρωπος ὡς πνευματικὸ ὄν, ἡ συνυφασμένη μὲ τὴ γνώση τῆς ἀλήθειας γνώση τοῦ πνευματικοῦ ἑαυτοῦ μας (τὸ σωκρατικὸ «γνώθι σαυτόν» τοῦ Προλόγου καὶ τὸ ἀνγουστίνειο «IN TE IPSUM REDI» τῆς Προμετωπίδης τοῦ βιβλίου) καὶ «τὸ ἀντίκριμά του σ' ὄλη τὴν πνευματικὴ του καθαρότητα» εἶναι λοιπὸν ὁ μόνιμος καὶ σταθερὸς προσανατολισμὸς τοῦ Β.Ν. Τατάκη. «Ζητοῦμε ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο νὰ ἀναγνωρίσει πῶς εἶναι πνεῦμα... Δύσκολο; Ναι... ἡ ἀναγνώριση αὐτὴ θὰ τοῦ δείξει ποιὸς εἶναι ὡς πνεῦμα, ποιά ἡ δουλειά του πνεύματος καὶ ποὰ τὰ ἀποτελέσματά της», εἶναι ἡ συμπερασματικὴ θέση τοῦ «Σωκράτη» στὸ τέλος τοῦ α' μέρους τοῦ διαλόγου γιὰ «Τὸ πνευματικὸ ἔργο τοῦ ἀνθρώπου» (σελ. 81).

Ἄλλὰ ὁ «Σωκράτης» τοῦ Τατάκη θὰ προσθέσει εὐθύς ἀμέσως, πῶς «ἡ ἀναγνώριση ποὺ ζητοῦμε ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο νὰ κάμει, δὲ σημαίνει καταδίκη οὔτε

του αίσθήματος ούτε του συναισθήματος». Κι έτσι θ' ακολουθήσει στο φιλοσοφικό μας διάλογο το β' μέρος για «Τὸ ἠθικὸ καὶ τὸ ὠραῖο» (θεματικὴ πού ἔλειπε ἀπὸ τὸ δοκίμιο τοῦ 1932). Πρόκειται ὁμως καὶ πάλι γιὰ «τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἀνθρώπου, πού χαρακτηρίζει τὴν δλη του ἐμφάνιση σ' ὅλες τῆς τῆς ἐκδηλώσεις· εἶναι ὅταν ὁ ἀνθρώπος ἐργάζεται ὡς πνεῦμα...» (σελ. 81).

Καὶ μὲ τὰ δικὰ του πάντα λόγια τέλος τὸ βασικὸ μεταφυσικὸ του στίγμα: «Οὔτε ὄντολογικὸς δογματισμὸς οὔτε δογματικὸς καὶ ἀπόλυτος ντετερμινισμὸς. Ἡ ἀλήθεια εἶναι μιὰ ἁρμονία, πού ἐπικρατεῖ στὸ πνευματικὸ ἔργο τοῦ ἀνθρώπου, σ' ὅποιαδήποτε περιοχὴ, εἴτε νοητὴ εἴτε ἀντικειμενικὴ, κάθε φορά πού τὸ ἔργο αὐτὸ ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο ὡς πνεῦμα» («Τὸ πρόβλημα τῆς ἀλήθειας», σελ. 47).

Τί πάλι ὁμως τοῦ φιλόσοφου λόγου μὲ τὸν ἑαυτὸ του χρειάστηκε καὶ πόσες δυσκολίες δὲν ὁμολογεῖ ὁ συγγραφέας μας στὸν ἀγῶνα του νὰ κατανοήσει καὶ νὰ ὀρίσει τὸ ἐγώ, τὴ συνείδηση, τὴ σκέψη, τὴν πραγματικότητα, τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν πλάνη, τὸ σύμπαν, τὴν ὕλη καὶ τὸ πνεῦμα, προπαντὸς τὸ πνεῦμα, μέσα στίς πυκνὲς ἀλλὰ ἐλκυστικὲς σελίδες τοῦ φιλοσοφικοῦ μας διαλόγου! Μᾶς προσφέρεται τώρα ἀπὸ τὴν ἐπόμενη κιόλας σελίδα ζωντανὸς καὶ ὁλόδροσος στὴν πνευματικὴ μας δίψα.

Δυὸ λόγια ἀκόμα γιὰ τὰ πρόσωπα τοῦ διαλόγου. Δίπλα στὸ Σωκράτη καὶ τὸ Φαῖδρο, τὸν ἀγαπημένο μαθητὴ τοῦ Πλάτωνα, δύο Νεοέλληνες, ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ὁ Θεόφιλος Καΐρης· αὐτοὶ εἶναι οἱ συζητητὲς στὸ μακαρισμένο τόπο τῶν Ἡλυσίων, «στὴ χώρα τῶν στοχασμῶν». Τὸ ἀρχαῖο καὶ τὸ νέο ἑλληνικὸ πνεῦμα στὰ ἐπιδέξια χέρια τοῦ ἱστορικοῦ τους μὲ τὴ βαθιὰ γνώση καὶ ἀγάπη καὶ γιὰ τὰ δυὸ. Ἀλλὰ εἶναι γνωστὴ ἡ προσφορὰ τοῦ Β.Ν. Τατάκη καὶ στὴ γνώση καὶ κατανόηση τῆς ἰδιόμορφης πνευματικῆς μορφῆς τοῦ Ἀνδριώτη σοφοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ δὲ μᾶς ξαφνιάζει καθόλου ἡ παρουσία καὶ ὁ ἰσότημος φιλοσοφικὸς λόγος τοῦ Θεόφιλου Καΐρη στὸ διάλογό μας.

Ἰούνιος 1985

ΓΙΑ ΤΟΝ ΔΑΣΚΑΛΟ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

Σεβαστό και αγαπητό άκροατήριε,

Συγχωρείστε μου να αναφερθώ έξ άρχής στην άπαρχή τής προσωπικής μου σχέσης με τόν σοφό και αγαπημένο δάσκαλο. Θεωρώ πραγματικά αγαθή συγκυρία στην ζωή και στην σταδιοδρομία μου τó γεγονός, ότι νεαρός ύπότροφος του Ίδρυματος Κρατικών Ύποτροφιών για φιλοσοφικές σπουδές στην Γερμανία είχα κριτή και εισηγητή για τις άναναώσεις τής εκπαιδευτικής μου άδειας τόν Έκπαιδευτικό Σύμβουλο τότε Βασίλειο Τατάκη. Αύτά πρός τó τέλος τής δεκαετίας του 1950 και λίγο πριν έκλεγεί Τακτικός Καθηγητής τής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο τής Θεσσαλονίκης. Δέν ύπήρξε άυστηρά ύπηρεσιακή ή σχέση εκείνη. Είχε προηγηθεί, πριν φύγω για τις σπουδές μου στην Γερμανία, ή σχέση άκροατή-μαθητή του Τατάκη στο «Άθήναιον», ένα σπουδαίο Ίδρυμα έλευθέρων σπουδών στην Άθήνα. Ουμάμαι έντονα τήν μεγάλη ίκανοποίηση και τήν χαρά του για τó ότι είχα επιλέξει για τó έπιστημονικό πρόγραμμα σπουδών και για τήν Διδακτορική Διατριβή μου θέμα κατεξοχήν ένταγμένο στην Βυζαντινή Φιλοσοφία. Τis Έκθέσεις και τις Εισηγήσεις του τις διάβασα άργότερα, όταν έπεσε στά χέρια μου στο Ύπουργείο Παιδείας, όπου ύπηρετήσα για λίγο, ó ύπηρεσιακός μου φάκελος. Πρέπει να μνημονεύσω και κάτι ίσως μοναδικό: μερικά προσωπικά έξωυπηρεσιακά, μεστά σέ καθοδηγητικές κρίσεις, γραμματά του τής έποχής τών σπουδών μου.

Όταν γύρισα στην Άθήνα, ήταν ήδη εγκατεστημένος στην Θεσσαλονίκη. Έκει έγινε άρκετά άργότερα μία σημαντική προσωπική ζωντανή έπικοινωνία, πού συνδέεται με ένα άγνωστο ως τώρα και άπόλυτα χαρακτηριστικό του ήθους του άνδρός γεγονός. Καταθέτω σήμερα για πρώτη φορά δημόσια αύτή τήν μαρτυρία, πού αναφέρεται στο έτος 1971, όταν —ίδρυμένο τó 1966— λειτούργησε για πρώτη φορά μόνον τότε στην Άκαδημία Άθηνών τó Κέντρο Έλληνικής Φιλοσοφίας, του όποιου μου άνατέθηκε από τήν άρχή ή διεύθυνση. Στις άρχές του 1972 έκυκλοφόρησε και ó πρώτος τόμος τής Έπετηρίδας του Κέντρου Φιλοσοφίας, όπου έδημοσίευσά ένα έκτενές βασικό, προγραμματικό μελέτημα με τίτλο «Η

Μνήμη Βασιλείου Ν. Τατάκη (1896-1986). Πρακτικά Ήμερίδας (Άνδρος 2 Ίουνίου 2001). Άνδριακά Χρονικά 33, Άνδρος 2002, 25-35.

σπουδή της Βυζαντινής Φιλοσοφίας. Κριτική επισκόπηση 1949-1971», με χρονική άφετηρία δηλαδή το έργο του δασκάλου *La philosophie byzantine*, Παρίσι 1949. Αυτό το κείμενό μου, καθώς και μία αναλυτική βιβλιοκρισία του Αύγουστου Μπαγιόνα για τον *Σωκράτη* του Τατάκη, ήταν μία καλή ευκαιρία για άμεση επικοινωνία μαζί του. Έλαβα τότε άμεσα ένα σημαντικό για μένα, και για τον κλάδο μας, πιστεύω, γράμμα του (που θα περιλάβω τώρα στην προσεχή επανέκδοση σέ έναιο τόμο των μελετών μου για τη Βυζαντινή Φιλοσοφία).

Άλλα το γεγονός της εποχής εκείνης, το οποίο μόλις υπαινίχθηκα, είναι ότι ο Πρόεδρος του Κέντρου Φιλοσοφίας της Ακαδημίας και συνιδρυτής του (μαζί με τους άειμνήστους Κωνσταντίνο Τσάτσο και Παναγιώτη Κανελλόπουλο), ο και Γενικός Γραμματέας της Ακαδημίας τότε Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος μου έμπιστευθηκε την άνοιξη του 1972 την πρόθεσή του να προτείνει την έκλογή του Βασιλείου Τατάκη ως τακτικού μέλους της Ακαδημίας Αθηνών. Αναγκαία προϋπόθεση ή αποδοχή της πρότασης έκλογής-ύποψηφιότητας και η μόνιμη πλέον διαμονή του στην Αθήνα. Με επεφόρτισε τότε με την «μυστική» αποστολή να δω τον δάσκαλο στην Θεσσαλονίκη και να του ζητήσω να αποδεχθεί την ύποψηφιότητά του. Τυπικά το διάβημά μου να με δεχθεί στο σπίτι του στην Θεσσαλονίκη ήταν η πρόσκλησή μας για συνεργασία στον επόμενο τόμο της *Επετηρίδος Φιλοσοφία*, πράγμα που και έγινε ανεξάρτητα από το θέμα της έκλογής με ένα σημαντικό μελέτημά του, το «Απόψεις για την κατάφαση», που δημοσιεύθηκε στον τόμο 2 (1972).

Για την πάθηση των ματιών του κάτι είχαμε ακούσει, αλλά δεν ξέραμε πόσο σοβαρή ήταν και τί προοπτικές εξέλιξης είχε. Ο άειμνηστος δάσκαλος με άκουσε με συγκίνηση και ειλικρινείς φιλοφρονήσεις, αλλά δεν δίστασε ούτε στιγμή να μου δηλώσει, ότι ναι μὲν είχε πάρει την απόφαση επιστροφής και μόνιμης διαμονής στην Αθήνα –πράγμα που έγινε στο τέλος του 1972– αλλά την έκλογή του στην Ακαδημία συναρτοῦσε απόλυτα από την δυνατότητα να προσφέρει ουσιαστικό επιστημονικό και πνευματικό έργο και από τον χώρο εκείνο. Αυτό δυστυχώς απεκλείετο από την πολύ δυσμενή εξέλιξη της πάθησης των οφθαλμών του. Πραγματικά, όπως γράφει ο ίδιος στα *Απομνημονεύματά του*, «από το 1970 δεν μπορούσα πια να διαβάσω αυτά που έγραφα». Έτσι ο πραγματικά καταξιωμένος και αληθινός φιλόσοφος της εποχής μας δεν δέχθηκε την τιμητική πρόσκληση και έμεινε εκτός Ακαδημίας, γιατί πάνω από όλα θεωρούσε χρέος του να προσφέρει, όχι να απολαύσει αναγνώριση και τιμή, να προσφέρει αγαθές υπηρεσίες στο Ίδρυμα και από το Ίδρυμα αυτό.

Στην Αθήνα τα επόμενα χρόνια είχα την μεγάλη χαρά και την συγκίνηση να τον επισκέπτομαι τακτικά γι' αυτό που λέγαμε ενημέρωσή του. Είχε βέβαια τους αγαπημένους δικούς του και άλλους φίλους, που του διάβαζαν κείμενα, που τον

ένδιεφεραν. Ἐπὶ μὲν περιμένε ἐπιστημονικὴ ἐνημέρωση ἀπὸ τὴν διεθνή βιβλιογραφία στὸν κλάδο μας, κι αὐτὸ γινόταν πρὸς μεγάλη ἱκανοποίησή του, ἐπειδὴ τὸ ὕλικό ἦταν πλούσιο καὶ σημαντικό. Ἐπιπλέον εἶχαμε τὴν προετοιμασία τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης «τοῦ ἔργου τῆς ζωῆς του». Τὸ 1977 εἶχαμε πραγματικὰ τὴν πολὺ μεγάλη χαρὰ νὰ ἔχουμε στὰ χέρια μας τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τῆς *Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας* του, πού εἶχε συγγραφεῖ καὶ ἐκδοθεῖ Γαλλικά, ὅπως ξέρετε, τὸ 1949 στὸ Παρίσι. Ἡ μετάφραση ἔγινε μὲ τὴν συνεχῆ παρακολούθησή του ἀπὸ τὴν καλὴ φιλόλογο –καὶ κατὰ σύμπτωση καλὴ Ἀνδριώτισσα, τὸ γένος Ἰμορότη– Εὐὰ Καλπουρτζή, μὲ δική μου γενικὴ ἐπιστημονικὴ καὶ γλωσσικὴ ἐποπτεία καὶ πολὺ πλούσια (30 σελίδες) Βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση. Ἀποκαλύπτω καὶ βεβαιώνω, ὅτι σὲ ἄρκετὰ σημεῖα ζητούσαμε τὴν γνώμη τοῦ Δασκάλου, πού μᾶς ἐπέτρεπε νὰ προχωρήσουμε σὲ μικρὲς βελτιώσεις καὶ ἀλλαγές. Ἔτσι ἡ Ἑλληνικὴ ἔκδοση εἶναι πλουσιώτερη καὶ γενικὰ καλύτερη τῆς Γαλλικῆς. Καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν νέα ἔκδοση γίνεται τώρα ἡ Ἀμερικανικὴ ἔκδοση, γιὰ τὴν ὁποία ἔχουμε καλὰ νέα.

Τὸ ἔργο του αὐτὸ ὁ Δάσκαλος ἤθελε ὅσο τίποτε ἄλλο νὰ τὸ δεῖ ἑλληνικά, καὶ εἶμαι πολὺ εὐτυχῆς διότι συνετέλεσα νὰ ἔχει τὸ 1977 μιὰ πάρα πολὺ καλὴ ἔκδοση ἀπὸ τὴν «Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας» (Ἰδρυτὴς ἡ Σχολὴ Μωραΐτη), καὶ θέλω νὰ ἀνακοινώσω ὅτι ἀπὸ τότε ἔχει ἀνατυπωθεῖ τουλάχιστον πέντε φορές, πράγμα πού σημαίνει ὅτι εἶναι πάντα σὲ χρῆση τῶν ἐνδιαφερομένων καὶ κυρίως τῶν φοιτητῶν μας στὰ Ἑλληνικά Πανεπιστήμια ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς Ἑλλάδος. Τώρα ἔχουμε τὸ ἐξῆς ἐπίκαιρο συγκινητικὸ μήνυμα πρὸς τὴν Κα Ἀργυρῶ Τατάκη ἀπὸ τὸν Ἑλληνοαμερικανὸ καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cleveland State University τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν Νίκω Μουταφάκη: «Ἀγαπητὴ Ἀργυρῶ, Σὲ πληροφοροῦ ὅτι αὐτὸν τὸν καιρὸ ὁλοκληρώνω τὴν τελικὴ ἐπιμέλεια τῆς *Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας* τοῦ ἀείμνηστου πατέρα σου, πού ἔχει προγραμματισθεῖ νὰ ἐκδοθεῖ τὸν προσεχῆ Σεπτέμβριο ἀπὸ τὸν Ἐκδοτικὸ οἶκο Hakket. Πόσο θὰ ἐπιθυμοῦσα νὰ ἦμιον ἐκεῖ μαζί σου καὶ μὲ τὸν ἀγαπητό μου Λίνο Μπενάκη! Τὸ καθήκον ἀπαιτεῖ νὰ περάσω αὐτὸ τὸ διάστημα, δουλεύοντας τὴν τελικὴ μορφή τοῦ ἀριστουργήματος τοῦ πατέρα σου. Πιστεύω ὅτι αὐτὸ θὰ ἤθελε κι ἐκεῖνος. Ἄν καὶ δὲν τὸν γνώρισα ποτέ προσωπικά, αἰσθάνομαι ὅτι τὸν ξέρω πολὺ καλὰ διὰ μέσου τῶν θαυμάσιων βιβλίων του γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ καὶ ἰδιαίτερα τὴν Βυζαντινὴ Φιλοσοφία. Τίς καλύτερες εὐχές μου σ' ἐσένα καὶ στὴν οἰκογένειά σου γιὰ τὴν ὠραία καὶ δίκαιη ἀναγνώριση τοῦ σπουδαίου πατέρα σου. Παρακαλῶ νὰ δώσεις τὸν χαιρετισμὸ μου σὲ ὅσους παραβρεθοῦν στὴν ἐκδήλωσή σας στὴν Ἀνδρό».

Δύο χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος του, πού ἐπῆλθε στὶς 2 Φεβρουαρίου τοῦ 1986, ὁ Δάσκαλος συμφώνησε στὴν ἐπανεκδοση ἑνὸς ἀπὸ τὰ ἀγαπημένα του μικρά, πυκνά καὶ πραγματικὰ σημαντικὰ κείμενά του (Θεσσαλονίκη 1936). Τὸ

είχε ονομάσει «Φιλοσοφικό Διάλογο» με τον τίτλο *Στήν χώρα τῶν στοχασμῶν*, και οἱ καλοὶ φίλοι του καὶ ἐξαιρετοὶ συνεργάτες σὲ ἄλλες ἐκδοτικὲς ἐργασίες, οἱ Α. καὶ Ε. Παπαδημητρίου (τοῦ Ἐκδοτικοῦ Οἴκου Ἀστῆρ) εἶχαν προτείνει τὴν ἐπανέκδοσή του σ' ἓνα σύγχρονο κομψό τομίδιο. Ὁ Δάσκαλος μοῦ ζήτησε νὰ προλογίσω τὴν νέα ἐκδοση, γιατί, ὅπως εἶπε, ἔπρεπε κάποιος –καὶ ὄχι ὁ ἴδιος– νὰ βοηθήσει τὸν σημερινὸ ἀναγνώστη νὰ μπεῖ στὸ νόημα ἐκείνης τῆς παλαιότερης φιλοσοφικῆς προσφορᾶς του.

Ἀνέλαβα τὸ ἔργο μὲ μεγάλη ἀγωνία, διότι ἔπρεπε νὰ κατανοήσω καλὰ τὸ συγκεκριμένο κείμενο καὶ κυρίως νὰ τὸ συνδέσω μὲ ὅ,τι ἀργότερα ὀλοκληρωμένα μᾶς ἔχει δώσει ὁ συγγραφέας του. Καὶ ἔγραψα τότε ἓναν Πρόλογο, τὸν ὁποῖο ζήτησα νὰ τὸν ἀκούσει ὅπωςδήποτε ὁ ἴδιος. Καὶ θυμοῦμαι μὲ συγκίνηση νὰ μοῦ λέει: «Οὔτε μιά λέξη δὲν θέλω ν' ἀλλάξεις. Στείλω ὅπως εἶναι γραμμένο στὸ τυπογραφεῖο». Τὸν ικανοποίησε λοιπὸν πολὺ τὸ κείμενό μου, καὶ αὐτὸ ὑπῆρξε γιὰ μένα μιά μεγάλη ἀνακούφιση καὶ εἶναι πάντα μιά μεγάλη τιμὴ. Θὰ σᾶς διαβάσω ἓνα μέρος τοῦ Προλόγου αὐτοῦ, γιατί ἔχει τὴν ἀξία του νὰ ἀκούσετε ἀπὸψε μερικὲς ὑπεύθυνες κρίσεις γιὰ τὴν φιλοσοφικὴ προσφορὰ τοῦ τιμωμένου μας.

«Ὁ σημερινὸς ἀναγνώστης-μελετητὴς τοῦ φιλοσοφικοῦ διαλόγου, ποῦ ὁ κορυφαῖος μας στοχαστὴς καὶ ἱστορικὸς ὅλης τῆς ἱστορικῆς διαδρομῆς τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας [τονίζω καὶ ἀπὸψε τὴν φράση αὐτή: ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας] δημοσίευσε στὰ πρῶτα ἄρματα χρόνια του, τὸ 1936, θὰ διαπιστώσει γρήγορα ὁ ἴδιος πόση ἔλξη καὶ οὐσιαστικὸ ἐνδιαφέρον ἔχουν καὶ σήμερα ἡ σκέψη καὶ ὁ λόγος του, ὁ μεθοδικὸς προβληματισμὸς καὶ ἡ πλαστικὴ γλώσσα τοῦ Β.Ν. Τατάκη. Εἶχαν ὡς τότε προηγηθεῖ ἡ ἐρευνητικὴ διατριβὴ του γιὰ τὸν Στωϊκὸ Παναίτιο (Παρίσι 1931), οἱ πρῶτες μεταφράσεις πλατωνικῶν διαλόγων (Κρίτων 1931, Εὐθύφρων 1933) καὶ μία σειρὰ ἀπὸ μικρὰ δοκίμια τῆς περιόδου ἀπὸ τὸ 1932 (ἀναδημοσιευμένα τώρα στὸν τόμο “Σκέψη καὶ Ἐλευθερία” τοῦ Οἴκου “Ἀστῆρ”, 1975). Ὁ συγγραφέας μας διηύθυνε τότε (1934-1938) τὸ ὑποδειγματικὸ Πειραματικὸ Σχολεῖο τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ ξεδίπλωσε μὲ ἄκρα συνέπεια τὴν ἐρευνητικὴ καὶ συγγραφικὴ του δραστηριότητα. Θὰ ἀκολουθήσουν, μετὰ τὴν φοβερὴ δίνη τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου πιά, οἱ μεταφράσεις πέντε ἀκόμη Πλατωνικῶν διαλόγων (Λάχης, Μένων, Θεαίτητος, Εὐθύδημος, Πρωταγόρας) καὶ τοῦ Περί ψυχῆς ἔργου τοῦ Ἀριστοτέλους [μιά μετάφραση, ἡ τελευταία αὐτή, ποῦ θεωρεῖται ἡ καλύτερη καὶ ἐγκυρότερη τοῦ βασικοῦ καὶ πολὺ ἀπαιτητικοῦ αὐτοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου φιλοσόφου]. Τί δημιουργικὸ “κονταροχτύπημα” μὲ τὸν ἀρχαῖο φιλοσοφικὸ λόγο καὶ τί προσφορὰ στὸς Νεοέλληνες ἀποτελοῦν οἱ μεταφράσεις αὐτές!

Ἀργότερα (τὸ 1970) ὁ φιλόσοφός μας θὰ ὀλοκληρώσει καὶ τὸν Σωκράτη

του, μιὰ ώριμη έπιστροφή με τὸ βιβλίο του αὐτὸ στὴν έμπνευστικὴ ἀφρηρία του κι ἀφοῦ ἔχουν δεῖ τὸ φῶς τὰ γνωστὰ σημαντικὰ ἔργα του γιὰ τὴν χριστιανικὴ σκέψη, τὴν Βυζαντινὴ Φιλοσοφία καὶ τὸν νεοελληνικὸ στοχασμὸ (Νὰ γιατί τὸν ἀποκαλέσαμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἱστορικὸ ὄλης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας με ἔργα ἐπιβλητικὰ καὶ πρωτότυπα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὸ 1982 τοῦ ἀπένευμε δίκαια τὸ “Ἀριστεῖον Ἱστορικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν”).

Ὡστόσο τὴν προσοχή μας ἐδῶ, ἐκτός ἀπὸ τὶς μεταφράσεις τῶν Πλατωνικῶν διαλόγων, ποὺ τεκμηριῶνουν τὴν ἔξοχη οἰκειώση τοῦ συγγραφέα μας με τὸν σωκρατικὸ-πλατωνικὸ λόγο, πρέπει νὰ κρατήσουν καὶ τὰ δύο παλαιότερα δοκίμια με τοὺς τίτλους “Τὸ πρόβλημα τῆς ἀλήθειας” (1933) καὶ “Ἡ τραγωδία τῆς γνώσεως” (1936). Τὸ προετοιμάζει –καὶ προαναγγέλλει ἄλλωστε– τὸ πρῶτο μέρος τοῦ “φιλοσοφικοῦ διαλόγου” μας καὶ ἀποτελεῖ μιὰ πιὸ συστηματικὴ, ἂν καὶ “περιληπτικὴ καὶ σὲ πρώτη διατύπωση”, ἐπεξεργασία τῆς θεματικῆς τοῦ διαλόγου γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ τὸν ἀγῶνα τοῦ πνεύματος νὰ τὴν κατακτήσει. Τὸ δεύτερο, ποὺ διαβάζεται σὰν νὰ εἶναι γραμμένο σήμερα –πέρα ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς γνώσεις καὶ κρίσεις– ἀπηχεῖ τὴν ἔγνοια, τὴν ἀγωνία τοῦ φιλοσόφου μας γιὰ τὸ “θέμα τοῦ ἀνθρώπου στὴν προσπάθειά του νὰ ἀποκτήσει τὴν γνώση”.

Δέν εἶναι ὁμως τυχαῖο ὅτι ὁ Τατάκης ἀναδημοσιεύει τὸ 1975 τὰ δύο αὐτὰ παλαιότερα δοκίμιά του στὸν τόμο “Σκέψη καὶ ἐλευθερία”, ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸ ὁμότιτλο δοκίμιό τοῦ 1962, στὸ ὁποῖο τριάντα χρόνια ἀργότερα καὶ με τὴν σκληρὴ πείρα τῶν δεκαετιῶν τοῦ 1940 καὶ τοῦ 1950 ἔχει προστεθεῖ “ἡ δραματικὴ ἀγωνία γιὰ τὶς σχέσεις ποὺ δένουν τὴν σκέψη τὴν ἴδια καὶ τὴν ἐλευθερία τὴν ἴδια, τὰ δύο μεγάλα ἐνεργήματα τοῦ ἀνθρώπου ὡς πνευματικοῦ ὄντος”. Πέρα ἀπὸ τὶς μαρτυρίες αὐτές, οὐσιαστικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐκτίμηση καὶ τὴν κατανόηση τοῦ διαλόγου μας, πρέπει νὰ προσέξουμε ἰδιαίτερα τὸ “Προεισαγωγικὸ Σημείωμα” τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα. Γιὰ τὴν μορφή τοῦ ἔργου θὰ μᾶς πεῖ, πῶς ἀπὸ ἐξωτερικὸς, μεταξὺ προσώπων, ὁ διάλογος γίνεται ὄλο καὶ πιὸ ἐσωτερικὸς, γιὰ νὰ καταλήξει σὲ μονόλογο (ἐννοεῖ τοὺς μακροὺς μονόλογους τοῦ “διὰ στόματος” τοῦ μοναδικοῦ πάντα Σωκράτη).

Καὶ θὰ μᾶς πεῖ στὸ περιεκτικὸ αὐτὸ κείμενο ὁ ἴδιος καὶ τοῦτο ἀκόμη τὸ σημαντικό, ὅτι κεντρικὴ ἰδέα καὶ πρόθεσή του ἦταν “νὰ ἀποτολμήσει τὴν θεώρηση τοῦ ἀνθρώπου ὡς πνευματικοῦ ὄντος καὶ ὄχι ὡς ἀντικειμένον”. Τὸ πνεῦμα, ὁ ἀνθρώπος ὡς πνευματικὸ ὄν, ἡ συνυφασμένη με τὴν γνώση τῆς ἀλήθειας γνώση τοῦ πνευματικοῦ ἑαυτοῦ μας (τὸ Σωκρατικὸ “γνώθι σαυτόν” τοῦ Προλόγου καὶ τὸ Αὐγουστίνειο “in te ipsum redi” τῆς Προμετωπίδας τοῦ βιβλίου) καὶ “τὸ ἀντίκριμά του σ’ ὄλη τὴν πνευματικὴ του καθαρότητα” εἶναι λοιπὸν ὁ μόνιμος καὶ σταθερὸς προσανατολισμὸς τοῦ Β.Ν. Τατάκη. “Ζητοῦμε ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο νὰ ἀναγνωρίσει, πῶς εἶναι πνεῦμα... Δύσκολο; Ναι... Ἡ ἀναγνώριση αὐτὴ θὰ τοῦ

δείξει ποιός είναι ως πνεύμα, ποιά ή δουλειά του πνεύματος και ποιά τὰ αποτελέσματά της”, είναι ή συμπερασματική θέση του “Σωκράτη” στο τέλος του πρώτου μέρους του διαλόγου για τὸ “πνευματικό ἔργο του ἀνθρώπου” (σελ. 81).

Ἄλλά ὁ “Σωκράτης” τοῦ Τατάκη θά προσθέσει εὐθύς ἀμέσως, πὼς “ἡ ἀναγνώριση πὸν ζητοῦμε ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο νὰ κάμει, δὲν σημαίνει καταδίκη οὔτε τοῦ αἰσθήματος οὔτε τοῦ συναισθήματος”. Κι ἔτσι θ’ ἀκολουθήσει στὸν φιλοσοφικό μας διάλογο τὸ δεύτερο μέρος για “Τὸ ἠθικό και τὸ ὠραίο” (θεματική πὸν ἔλειπε ἀπὸ τὸ δοκίμιο τοῦ 1932). Πρόκειται ὁμως και πάλι για “τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς ὑπαρξης τοῦ ἀνθρώπου, πὸν χαρακτηρίζει τὴν ὄλη του ἐμφάνιση σ’ ὄλες τῆς τῆς ἐκδηλώσεις. Εἶναι, ὅταν ὁ ἄθρωπος ἐργάζεται ὡς πνεῦμα...” (σελ. 81).

Και τέλος, με τὰ δικά του λόγια πάντα, τὸ βασικό μεταφυσικό του στίγμα: “Οὔτε ὄντολογικός δογματισμός οὔτε δογματικός και ἀπόλυτος νιτετερμινισμός. Ἡ ἀλήθεια εἶναι μία ἁρμονία, πὸν ἐπικρατεῖ στο πνευματικό ἔργο τοῦ ἀνθρώπου σ’ ὁποιαδήποτε περιοχὴ, εἴτε νοητὴ εἴτε ἀντικειμενική, κάθε φορὰ πὸν τὸ ἔργο αὐτὸ ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ὡς πνεῦμα” (“Τὸ πρόβλημα τῆς ἀλήθειας”, σελ. 47).

Τί πάλι ὁμως τοῦ φιλόσοφου λόγου με τὸν ἑαυτό του χρειάστηκε και πόσες δυσκολίες δὲν ὁμολογεῖ ὁ συγγραφέας μας στὸν ἀγῶνα του νὰ κατανοήσει και νὰ ὀρίσει τὸ ἐγὼ, τὴ συνείδηση, τὴν σκέψη, τὴν πραγματικότητα, τὴν ἀλήθεια και τὴν πλάνη, τὸ σύμπαν, τὴν ὕλη και τὸ πνεῦμα, μέσα στις πυκνὲς ἀλλὰ ἐλκυστικὲς σελίδες τοῦ φιλοσοφικοῦ μας διαλόγου! Μᾶς προσφέρεται τώρα ἀπὸ τὴν ἐπόμενη κιόλας σελίδα ζωντανὸς και δλόδροσος στὴν πνευματικὴ μας δῖψα.

Δυο λόγια ἀκόμη για τὰ πρόσωπα τοῦ διαλόγου. Δίπλα στὸν Σωκράτη και τὸν Φαῖδρο, τὸν ἀγαπημένο μαθητὴ τοῦ Πλάτωνα, δύο Νεοἔλληνες, ὁ Ἄδαμάντιος Κοραῆς και ὁ Θεόφιλος Καῖρης. Αὐτοὶ εἶναι οἱ συζητητὲς στὸν μακαρισμένο τόπο τῶν Ἑλλήσιων, “στὴ χώρα τῶν στοχασμῶν”. Τὸ ἀρχαῖο και τὸ νέο ἑλληνικό πνεῦμα στὰ ἐπιδέξια χέρια τοῦ ἱστορικοῦ μας με τὴν βαθειὰ γνώση και ἀγάπη και για τὰ δύο. Ἄλλά εἶναι γνωστὴ ή προσφορὰ τοῦ Βασιλείου Τατάκη και στὴν γνώση και κατανόηση τῆς ἰδιόμορφης πνευματικῆς μορφῆς τοῦ Ἀνδριώτη σοφοῦ. Γι’ αὐτὸ και δὲν μᾶς ξαφνιάζει ή παρουσία και ὁ ἰσότιμος φιλοσοφικός λόγος τοῦ Θεόφιλου Καῖρη στὸν διάλόγὸ μας» (Ἰούνιος 1985, τότε ἐγράφη τὸ κείμενό μου αὐτό, μιὰ σύγχρονη Εἰσαγωγή στο ἔργο του τοῦ 1936).

Τὸ ἐπόμενο κείμενό μου για τὸν Β.Ν. Τατάκη ἔμελλε δυστυχῶς νὰ εἶναι μεταθανάτιο, ή Νεκρολογία πὸν δημοσιεύθηκε στὴν Νέα Ἐστία τὸ 1986 και μία ἄλλη, πὸν ἀναλυτική, στὴν Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐπιθεώρηση τὸν ἴδιο χρόνο. Τὸ 1988 δημοσίευσα στο Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό τῆς «Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν» τὸ λήμμα «Βασίλειος Ν. Τατάκης», πὸν κατὰ τὴν γνώμη μου ὄχι μόνο

μεταχείριση και των λιγότερο σημαντικών ή βεβαρυμένων προσώπων στις διηγήσεις του. Τονίζαμε ακόμη και την ζωτική και όσο ποτέ επίκαιρη αξία της προσφοράς του σε καιρούς με όλο και λιγότερα φωτεινά παραδείγματα πνευματικών ταγών αυτού του τόπου.

Άλλα άπαντήθηκε έτσι το ερώτημα: γιατί Προλογικό Σημείωμα σε τέτοιας αυτόδύναμης αξίας έργο; Ναι, γιατί κάποιος πρέπει ακόμα να προετοιμάσει τον αναγνώστη, τον μελετητή πιο σωστά, και για τα στοιχεία εκείνα που κάνουν το εύγενέστατο άπαύγασμα μιάς εκλεκτής και γενναίας ψυχής έμπνευση και χειραγωγή στον άγιωνα όλων μας για μιά ανώτερη και καταξιωμένη ζωή. Άς διαβάσει ο σοβαρός μελετητής, μαζί με τα συγκινητικά Προλογικά του, προθύστερα έστω, και τις σελίδες 645-646 πριν από τα Έπιλογικά του έργου, και όπωσδήποτε αυτά τα κατασυγκινημένα Έπιλογικά του.

Και στά πιο άπλά κεφάλαια των Άπομνημονευμάτων, που άρχίζουν με τα παιδικά και σχολικά χρόνια στην ιδιαίτερη μικρή πατρίδα, την Άνδρο, και με την αγαπημένη μεγάλη οίκογένεια κ.λπ. κ.λπ. –μερικά άκούσαμε από τον κ. Τιβέριο– θά πρέπει να σταθούμε σε κρίσεις ούσιαστικές με διαχρονική και καθολική σημασία... (παραλείπω μία σελίδα). Άπό τα στοιχεία αυτά και τις αντίστοιχες έξομολογητικές και αξιολογικές κρίσεις και προτάσεις του προκύπτουν βαρυσήμαντες θέσεις, όπως ή πίστη στην διαχρονική αξία του έλληνικού πολιτισμού, του όποιου την εύγενέστερη και ύψηλότερη έκφραση, την Φιλοσοφία, τόσο συστηματικά, πρωτότυπα και έγκυρα διερεύνησε και πρόβαλε σε όλες άκριβώς τις περιόδους της, την Άρχαία Φιλοσοφία (με σπουδαίες μονογραφίες, μεταφράσεις κειμένων και πολλά άρθρα), την Βυζαντινή Φιλοσοφία (ιδιαιτέρα αυτήν και με έργο που ίσοδυναμεί με την θεμελίωση ενός νέου από τότε και άνθηρότατου σήμερα χάρις σ' εκείνον κλάδου έπιστημονικής έρευνας και συγγραφής), την Νεοελληνική ακόμη Φιλοσοφία (Γεράσιμος Βλάχος, Θεόφιλος Καΐρης κ.ά.). Και όλα αυτά με όργανο μιά πλαστική γλώσσα, υπόδειγμα κι αυτή για μίμηση και καθολικότερη άξιοποίηση.

Για όλους αυτούς τους λόγους και για άλλους πολλούς, που θά δικαιώσουν και στη συνείδηση του μελετητή την έπάξια από το “Μορφωτικό Ίδρυμα της Ε.Τ.Ε.” έκδοση των Άπομνημονευμάτων του άειμνήστου δασκάλου, άς γίνει με έπιείκεια δεκτό το Προλογικό μου Σημείωμα. Πεποίθηση όλων μας είναι ότι το μεστό, το πραγματικά σοφό και συγκινητικά πειστικό αυτοβιογραφικό έργο του Βασιλείου Τατάκη άποτελεί άκριβώς για τις μέρες μας ένα πραγματικά άναγκαίο ήθικό στήριγμα για πολλούς» (Άπρίλιος 1993).

Κυρίες και Κύριοι, επιτρέψτε μου να τελειώσω εδώ. Τί θά μπορούσα ακόμη την στιγμή αυτή άντάξιο του έργου για το όποιο μιλω να προσθέσω!

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΩΝ ΠΕΝΤΕ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ

ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ **(29.2.1900 - 20.2.1981)**

---

* Βασσαράς Λακωνίας 29.2.1900 - Ἀθήνα 20.2.1981.

Φιλόσοφος, καθηγητής Πανεπιστημίου καὶ ἀκαδημαϊκός. Σπούδασε στὴν Ἀθήνα (Ριζάρειος Σχολή), στὴ Βιέννη (1920-21) καὶ στὴν Χαϊδελβέργη (1922-27). Ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τὴ νεοκαντιανὴ φιλοσοφία, κυρίως ἀπὸ τοὺς Νάτορπ, Βίντελμαντ καὶ Ρίκερτ καὶ ὑπῆρξε (μαζὶ μὲ τοὺς Παν. Κανελλόπουλο καὶ Κωνστ. Τσάτσο) ἰδρυτὴς τοῦ προσανατολισμένου πρὸς τὸν νεοκαντιανισμό περιοδικοῦ *Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν* (1929-40). Τὸ 1925 ἔγινε Διδάκτορας Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελβέργης, τὸ 1930 διορίστηκε ἐντεταλμένος ὑφηγητὴς, τὸ 1933 ἐξελέγη τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Συστηματικῆς Φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καὶ τὸ 1939 καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ἀπὸ ὅπου ἀποχώρησε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1967 μὲ συντακτικὴ πρόαξη τοῦ δικτατορικοῦ καθεστώτος λίγο πρὶν ἀναλάβει τὰ πρυτανικὰ καθήκοντα. Ἀπὸ τὸ 1950 δίδασκε ὡς τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Εἰσαγωγῆς τῆς Φιλοσοφίας καὶ στὴν Πάντειο ΑΣΠΕ. Τὸ 1960 ἔγινε μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ ἀπὸ τὸ 1966 ὡς τὸν θάνατό του διατέλεσε Γενικὸς Γραμματέας τῆς. Τὸ 1971 ἰδρύσε τὸ περιοδικὸ Φιλοσοφία, ἔκδοση τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Θέλοντας νὰ μεταφέρει τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ φιλοσοφία καὶ στὴν ἐπαρχία, ἰδρύσε τὸ 1974 στὴ Μαγούλα τῆς Σπάρτης τὴν «Ἐλευθέρη Σχολὴ Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων», ὅπου δίδασκε κυρίως ὁ ἴδιος (τὰ Μαθήματά του αὐτὰ καὶ οἱ Ἀνακοινώσεις δύο Συμποσίων δημοσιεύθηκαν σὲ 7 τόμους). Ἔιχε ἐπίσης διατελέσει ὑπουργὸς Ἐθνικῆς Παιδείας στὴν κυβέρνηση Παν. Κανελλοπούλου (1945) καὶ στὴν υπηρεσιακὴ τοῦ Ἰωάννη Παρασκευοπούλου τοῦ 1966-67, πρόεδρος τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου, τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφικῆς Ἑταιρείας.

Ὁ Θεοδωρακόπουλος ὑπῆρξε ἀξιόλογος δάσκαλος, πετυχαίνοντας νὰ δι-

μουργεί στα μαθήματά του υποβλητική ατμόσφαιρα και έντονο ενδιαφέρον. Χωρίς να δογματίζει, χρησιμοποιούσε τη «διαλεκτική ανάλυση» ως έρευνητική και διδακτική μέθοδο, και τόνιζε την αγάπη, την ύπομονη και την κατανόηση ως κύριες παιδαγωγικές αρετές. Άσχολήθηκε με όλους τους κλάδους της Φιλοσοφίας, κλασικής και σύγχρονης: έπεξεργάστηκε επανειλημμένα το έργο του Πλάτωνος και προσπάθησε να συνδέσει την αρχαιοελληνική φιλοσοφία με τον στοχασμό των πατέρων της Έκκλησίας, χωρίς να άδιαφορήσει και για τους νεότερους φιλοσόφους (μελέτησε κυρίως τους Κάντ, Φίχτε, Χέγκελ, Σέλλινγκ και Σοπενχάουερ). Με άφετηρία τις νεοκαντιανές τάσεις αγωνίστηκε να συνθέσει την κριτική μέθοδο με τη διαλεκτική υπέρβαση των αντιθέσεων. Άναγνώρισε επίσης την ιστορική ένότητα του Έλληνισμού και φώτισε το νόημά του. Χάρη στις προσπάθειές του ή Φιλοσοφία στην Ελλάδα φάνηκε να αναζωογονείται μετά από τον σχεδόν άνύπαρκτο φιλοσοφικά 19ο αιώνα.

Ό Θεοδωρακόπουλος δημοσίευσε πολλά αυτότελη συγγράμματα και πλήθος από μελέτες σε έλληνικά και ξένα έπιστημονικά περιοδικά. Σημαντικότερα είναι: *Ή πλατωνική διαλεκτική του Εΐναι (Platons Dialektik des Seins, διδακτ. διατριβή 1927)*, *Ή πλατωνική μεταφυσική του Εΐναι (Plotins Metaphysik des Seins 1928)*, *Θεωρία του Λόγου ή Γνωσεολογία (1928, επανέκδοση στον τόμο Τά πρώτα μου φιλοσοφήματα 1927-1930, 1978)*, *Εΐσαγωγή στον Πλάτωνα (1941¹, 1947², 2002⁷)*, *Σύστημα φιλοσοφικής ήθικης Α΄ (1947¹ 1965⁴)*, *Πλάτωνος «Φαΐδρος» (1948¹, 1968², 1971³, 2003⁵)*, *Ό Φάουστ του Γκαΐτε. Μετάφραση με αΐσθητική και φιλοσοφική έρμηνεία (1956, 2000³)*, *Φιλοσοφία και ζωή (1967)*, *Τά σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα (1972)*, *Εΐσαγωγή στη φιλοσοφία (4 τόμοι, 1974-75)*, *Πλάτωνος Θεαΐτητος (1980)*. Το τελευταίο του βιβλίο, που κυκλοφόρησε λίγο πριν από το θάνατό του με τίτλο *Άγαπημένη μου Χαΐδελβέργη (1980)*, περιέχει σπουδαίες ειδήσεις και κρίσεις από την εποχή των φιλοσοφικών του σπουδών (1922-27). Στο Πανεπιστήμιο της Χαΐδελβέργης είχε διδάξει Πλατωνική φιλοσοφία ως προσκεκλημένος καθηγητής το 1969.

Γιάννης Τζαβάρας στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό* της Έκδοτικής Άθηνών, τ. 4, 1985, 58-59.

Βλ. και Κ. Λογοθέτης, *Φιλοσοφικοί έλεγχοι (Άπάντησις εις τον κ. Ήω. Θεοδωρακόπουλον, Άθήναι 1930, 58 σελ.)* - (Βλ. Άνταπάντηση Θ.Δ. Τσάτσου, *ΑΦΘΕ Β΄ (1930-31) 228-253*) - Β.Ν. Τατάκης, Βιβλιοκρισίες των *Εΐσαγωγή στον Πλάτωνα: Άγγλοελληνική Έπιθεώρηση 10/1948, 493-9* και *Πλάτωνος Φαΐδρος: Νέα Έστία 503/1948, 797-8* - Π. Κανελλόπουλος, Προσφώνηση στον Ι.Ν. Θεοδωρα-

Ἰωάννης Ν. Θεοδορακόπουλος (1900-1981)
(Τοῦ Γλύπτη Βάσου Φαληρέα, Ἀθήνα καὶ Σπάρτη)

κόπουλο: Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 36 (1961) 54 ἐπ. - Δεσμός, Ἀφιέρωμα στὸν Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλο, Ἀθήναι, Φ.Σ. Παρνασσός 1975, 554 σελ. (βλ. ἀναλυτικὸ Πίνακα Περιεχομένων στό τέλος τῆς Ἑργογραφίας) - Λ.Γ.Μ., Ἡ ὄγδοη Σειρὰ Μαθημάτων τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακοπούλου στὴν «Ἐλευθέρα Σχολὴ Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων»: *Νέα Ἐστία*, τεύχ. 1281/ 15.11.1980, 1848-9 - Ε.Π. Παπανούτσος, Μνήμη Ἰωάννου Ν. Θεοδωρακόπουλου John Theodoracopoulos *In memoriam*, *Φιλοσοφία* 10-11 (1980-81) 7-8 - Κ. Τσάτσος, Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος † 20.2.1981, ὁ.π., 9-15 - Π. Κανελλόπουλος, Σελίδες γιὰ τὸν Ἰωάννη Θεοδωρακόπουλο, ὁ.π., 16-34 - Λ.Γ.Μ., Ἑργογραφία Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου 1927-1981, ὁ.π., 35-47. Λ.Γ. Μ., «Ι.Ν.Θ. 20.2.1981, Οἱ κυριότεροι σταθμοὶ τῆς ἐπιβλητικῆς πορείας του», *Δευκαλίων*, Μάρτιος 1981 Ε. Μουτσόπουλος, «Νεκρολογία γιὰ τὸν Ι.Ν.Θ.», *Διοτίμα* 9/1981 - Π. Κανελλόπουλος, Μνήμη Ι.Ν. Θεοδωρακοπούλου: ΠΑΑ 57 (1982) 68 ἐπ. Ἀναφορὰ στὸν Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλο. Στὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο του, Εὐθύνη, «Τετράδια Εὐθύνης» 18, 1983, 152 σελ. (Κείμενα Κ. Τσάτσου, Π. Κανελλόπουλου, Γ. Μπαμπινιώτη, Ε. Μουτσόπουλου, Κ. Βουδούρη, Κ. Δεσποτόπουλου, Λ.Γ. Μπενάκη, Δ. Μούκανου, Κ. Μιχαηλίδη, Π. Φωτέα καὶ Γνώμες Α. Γιανναρά, Α. Κελεσίδου-Γαλανοῦ, Μ. Δραγώνα-Μοναχου, Γρ. Ἀλατζόγλου-Θέμελη καὶ Α. Μπαγιόνα Σελ. 143-7: Λ.Γ.Μ., Χρονογραφία τοῦ Ι.Ν.Θ.). - Λ.Γ. Μπενάκης, Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου, ὁ.π., 79-87. - Ἐλευθέρα Σχολὴ Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων Β΄ Κύκλος Μαθημάτων, τεύχος 8: *Ἑλλάς καὶ Εὐρώπη. Στὴν προοπτικὴ τοῦ ὁράματος τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου* (Β΄ Πανελλήνιο Συμπόσιο 17-18.5.1991), Ἀθήνα 1992, 131 σελ. - Λίνος Γ. Μπενάκης, Ὁ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος καὶ ὁ Π. Κανελλόπουλος γιὰ τὸ Βυζάντιο (Ὁμιλία στὴν Σπάρτη 24.11.2001): Σύνδεσμος τῶν ἐν Ἀττικῇ Λακεδαιμονίων, *Λακωνικά 1902-2002. Ἐπετειακὴ Ἐκδοσις τῶν 100 χρόνων τοῦ Συνδέσμου*, Ἀθήνα 2003, 285-302. Κ.Ι. Δεσποτόπουλος, Ἀναπολήσεις, τόμ. Α΄, Ἀθήνα, Παπαζήσης 2005, 92-93, 141 - Ἀρχεῖο Ἰωάννου Ν. Θεοδωρακοπούλου, Σπάρτη 2005, 120 πληκτρολογημένες σελίδες σὲ Α4 [Τὸ Ἀρχεῖο Ι.Ν.Θ. (79 φάκελοι) ταξινομηθῆκε ἀπὸ τὴν Ἀρχιεπιτομὴ Ζαχαρούλα Ἀνδρεάκου μετὰ τὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τὴν βοήθεια τῶν Δρος Κ. Γαβαλά καὶ Στ. Μπορέτου, Μ. Στελλάκου, Προϊσταμένης καὶ Συνεργατῶν τῶν Γ.Α. Νομοῦ Λακωνίας, ἀπὸ Σεπτ. 2004 ἕως Φεβρουάριου 2005].

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ

- Platons Dialektik des Seins*, Tübingen (Heidelberger Abhandlungen zur Philosophie und ihrer Geschichte), 1927, 96 σελ.
- Θεωρία του λόγου ή Γνωσεολογία, Α΄, Ἀθήναι 1928, 60 σελ. (= *Τὰ πρῶτα μου φιλοσοφήματα*, 1-73).
- Αἱ ἀρχαί τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας, Ἀθήναι 1928, 54 σελ. (= *Τὰ πρῶτα μου φιλοσοφήματα*, 75-136).
- Αἱ θεμελιώδεις ἔννοιαι τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλωτίνου, Ἀθήναι 1928, 35 σελ. (= *Τὰ πρῶτα μου φιλοσοφήματα*, 137-175).
- Plotins Metaphysik des Seins*, Bühl/Baden 1928, 189 σελ. Ἐπανάδοση Bern Frankfurt-München, P. Lang 1976.
- Ἡ Γνωσεολογία τοῦ Rickert ὡς Εἰσαγωγή εἰς τόν Νεοκαντιανισμόν, Ἀθήναι 1929, 95 σελ. (= *Τὰ πρῶτα μου φιλοσοφήματα*, 277-393).
- Φιλοσοφία τῆς τέχνης, Ἀθήναι (Ἐλευθερουδάκης) 1929, 23 σελ. (= *Τὰ πρῶτα μου φιλοσοφήματα*, 255-275).
- «Ἡ ἔννοια τῆς Φιλοσοφίας καί ἡ ἔννοια τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας», Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καί Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν (ΑΦΘΕ) Ἀθήναι Α΄ (1929), 49-78 (= *Τὰ πρῶτα μου φιλοσοφήματα*, 179-208).
- «Φιλοσοφία καί Ψυχολογία», ΑΦΘΕ Α΄ (1929), 311-354 (= *Τὰ πρῶτα μου φιλοσοφήματα*, 209-253).
- «Ὁ Νεοκαντιανισμός καί ὁ Paul Natorp. Προλεγόμενα εἰς τὸ ἔργον τοῦ P. Natorp, Ἡ περί τῶν ἰδεῶν θεωρία τοῦ Πλάτωνος, Μετάφρ. Μ. Τσαμαδοῦ, Ἀθήναι 1929, 23 σελ. (= *Τὰ πρῶτα μου φιλοσοφήματα*, 395-425).
- Σχολαστικισμός καί φιλοσοφική κριτική, ΑΦΘΕ, Ἑκτακτον τεῦχος 1930, 85 σελ. (= *Τὰ πρῶτα μου φιλοσοφήματα*, 475-564).
- «Πλάτωνος Θεαίτητος»: *Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαιδεία*, τ. 12 (1930) 462-3 (= *Τὰ πρῶτα μου φιλοσοφήματα*, 469-73).
- «Κάντιος»: *Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαιδεία*, τ. 13 (1930), 718-723. (= *Τὰ πρῶτα μου φιλοσοφήματα*, 427-460).
- «Ἡ φιλοσοφία τῆς παιδείας», ΑΦΘΕ Β΄ (1930), 15-42.
- «Ἡ ἔννοια τῆς ἀξίας στή συστηματική φιλοσοφία», ΑΦΘΕ Β΄ (1930), 175-190.
- «Ἱστορία καί φύσις» (Μία ἐπιστολή, Χαϊδελβέργη 12.3.1928), *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* 1930, 522-30.

- «Τὰ φιλοσοφικά κείμενα στὰ χέρια τῶν Σχολαστικῶν», *ΑΦΘΕ Γ´* (1931), 27-62.
 «Ἀπὸ τὰ λόγια τῆς ψυχῆς μου», *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1931, 92-95* καὶ 1932, 89-96.
 «Ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος», *ΑΦΘΕ Γ´* (1932), 171-184.
 «Τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ζωὴ του», *ΑΦΘΕ Γ´* (1932), 242-300 καὶ 375-409.
 Βιβλιοκρισία: Κ. Λογοθέτη, *Ἡ Φιλοσοφία τῶν Πατέρων καὶ τοῦ Μέσου αἰῶνος*, *ΑΦΘΕ Γ´* (1932), 73-94.
 Βιβλιοκρισία: Λ. Δαρᾶκη, *Ἀπὸ τῆ Φύση πρὸς τὸ Θεὸ*, *ΑΦΘΕ Γ´* (1932), 329-335.
 «Ποιοὶ δρόμοι ἀνοίγονται μπροστὰ μας». Ἀπάντηση σὲ ἔρευνα τοῦ περιοδ. *Μελέτη-Κριτικὴ 2* (1932), 19-21.
 «Τὸ πρόβλημα τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας», *ΑΦΘΕ Δ´* (1933) 129-150 (καὶ Ἄνατυπο 26 σελ.).
 «Τὰ ἑβδομήντα χρόνια τοῦ H. Rickert», *ΑΦΘΕ Δ´* (1933), 353-357.
 H. Rickert, *Θέσεις τοῦ Συστήματος τῆς Φιλοσοφίας* (Εἰσαγωγικὸ Σημείωμα καὶ Μετάφραση), *ΑΦΘΕ Δ´* (1933), 435-440.
 Βιβλιοκρισία: Θ. Βορέα, *Λογικὴ*, *ΑΦΘΕ Δ´* (1933), 91-107.
 Βιβλιοκρισία: Τ. Κουρμούλη, *Αἰ παραισθήσεις τῆς Λογοκρατίας*, *ΑΦΘΕ Δ´* (1933), 465-483.
 «Ἀληθινὸς δημοτικισμὸς καὶ πνευματικὸς νεοπλουτισμὸς», *ΑΦΘΕ Ε´* (1934), 27-48.
 «Ἡ φιλοσοφία καὶ οἱ νέοι. Ἐνα φιλοσοφικὸ μάθημα», *ΑΦΘΕ Ε´* (1934), 153-170.
 Βιβλιοκρισία: Χ. Θεοδωρίδη, *Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία*, *ΑΦΘΕ Ε´* (1934) 137-149.
 Ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος, Θεσσαλονίκη 1935 (= *Φιλοσοφία καὶ ζωὴ*, 450-468).
 «Ἡ ἔννοια τοῦ ἐγὼ καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἐποπτείας», *ΑΦΘΕ ΣΤ´* (1935), 42-68.
 «Ὁ γερμανικὸς ἰδεαλισμὸς καὶ ἡ σημερινὴ γερμανικὴ φιλοσοφία», *ΑΦΘΕ ΣΤ´* (1935), 82-95.
 «Ὁ ἠθικὸς στοχασμὸς καὶ ἡ θεωρία τῆς ἡδονῆς», *ΑΦΘΕ ΣΤ´* (1935), 385-436.
 Βιβλιοκρισία: Magistri, Eckardi, *Opera latina*, *ΑΦΘΕ ΣΤ´* (1935), 366-371.
 Βιβλιοκρισία: Κ. Jaspers, *Λόγος καὶ ὑπόσταση*, *ΑΦΘΕ ΣΤ´* (1935), 493-496.
 «Karl Joel» (Νεκρολογία), *ΑΦΘΕ ΣΤ´* (1935), 243-4.
 «Ἱστορία καὶ ζωὴ», *ΑΦΘΕ Ζ´* (1936), 143-174 καὶ Ἄνατ. 34 σελ.
 «Heinrich Rickert» (Νεκρολογία), *ΑΦΘΕ Η´* (1937), 117-125.
 «Τὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου στὸν Φαῖδωνα τοῦ Πλάτωνος», *ΑΦΘΕ Θ´* (1938), 24-45.
 J. Greiner, *Γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τῆς αἰσθητῆς καὶ νοητῆς πείρας* (Μετάφραση), *ΑΦΘΕ Θ´* (1938), 329-343.

- «Edmund Husserl» (Νεκρολογία), *ΑΦΘΕ Θ'* (1938), 468-475.
- «Διάνοια, δύναμη τῆς κρίσης καὶ νοῦς στὸν Κάντ», *ΑΦΘΕ Ι'* (1939) 1-24.
- «Ἡ ἔννοια τῆς ψυχῆς στὸν Ἀριστοτέλη», *ΑΦΘΕ Ι'* (1939), 173-216, 422-441 καὶ *ΙΑ'* (1940), 37-60.
- «Τὰ δεκάχρονα τοῦ Ἀρχείου Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν», *ΑΦΘΕ ΙΑ'* (1940), 1-5.
- «Ἡ θεωρία τῆς ἰδέας», *ΑΦΘΕ ΙΑ'* (1940), 310-374 (= *Εἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα*, κεφ. 8).
- Βιβλιοκρισία: H. Rickert, *Unmittelbarkeit und Sinndeutung*, *ΑΦΘΕ ΙΑ'* 176-8.
- Βιβλιοκρισία: R. Zocher, *Die philosophische Grundlehre*, *ΑΦΘΕ ΙΑ'* (1940), 178-81.
- «Ὁ πρῶτος μονόλογος τοῦ Φάουστ», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσ. Σχολῆς Πανεπ. Ἀθηνῶν (ΕΕΦΣΠΑ)* 3 (1939-40).
- Εἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα*, Ἀθῆναι 1941, Δεύτερη ἔκδοση 1947 [Βκ. Β.Ν. Τατάκης, Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση, τευχ. 10/1948, 362-4], Πέμπτη ἔκδοση 1970, 378 σελ., Ἑβδομὴ ἔκδοση, Βιβλιοπ. τῆς Ἑστίας 2002, 382 σελ.
- «Ζωγράφος τοῦ ἑσωτερικοῦ βίου» (Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης), *Νέα Ἑστία* (1941), 40-41 (Ἀφιέρωμα Παπαδιαμάντη).
- «Γὰ τὴν Εἰκοστὴ Πέμπτη Μαρτίου 1942» (21.3.1942) = *Ἀναφορὰ στὸν Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλο, στὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο του*, Εὐθύνη, «Τετράδια Εὐθύνης» 18, 1983, 133-136.
- «Τὸ μέσο τῆς ἀληθινῆς σωτηρίας τοῦ ἔθνους εἶναι τὸ πνεῦμα. Μὲ τὸ ἀνέβασμα τοῦ πνεύματος θὰ σηκωθεῖ ἀληθινὰ τὸ ἔθνος» (Ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τῆς κατοχῆς) = *Ἀναφορὰ στὸν Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλο, στὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο του*, Εὐθύνη, «Τετράδια Εὐθύνης» 18, 1983, 137-141.
- Ἡ Ἑλλάδα ὡς ἰδέα, ὁ πόλεμος καὶ οἱ ἰδεολογίες*, Ἀθῆναι 1945, 23 σελ.
- Τὸ πνεῦμα τοῦ Νεοελληνισμοῦ καὶ ἡ τροπὴ τῶν καιρῶν*, Ἀθῆναι 1945 (= *Φιλοσοφία καὶ ζωὴ*, 121-192).
- «Λόγος στὴν Πλατεία Θησείου πρὸς τὸν λαὸ κατὰ τὴν 25ῃ Μαρτίου 1945» = *Τὸ Εἰκοσιένα*, 7-16 = *Τὸ Εἰκοσιένα. Ἡ κιβωτὸς τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθῆνα, Εὐθύνη. Κείμενα τῆς Μεθορίου 9, Β' ἔκδ. 1993, 60-68.
- Σύστημα Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς*, Α', Ἀθῆναι 1947, Τέταρτη ἔκδοση 1965, 358 σελ.
- «Εὐρώπη καὶ Σοσιαλισμός», *Περιοδ. Δημοκρατικὴ Ἐπιθεώρηση* Ἰαν.-Ἀπρίλ. 1947.
- «Μία ἐθνικὴ διαμαρτυρία πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴν Ἑρεῦνης καὶ τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν γειτόνων», *Καθημερινή* 13.2.1947.
- «Ἡ ἑλληνικὴ σχεδιά τοῦ βίου» = *Τὸ Εἰκοσιένα*, 23-28.

- «Ὁ Σολωμὸς καὶ ἡ ἐλευθερία τοῦ 1821» = *Τὸ Εἰκοσιένα*, 17-22.
- «Παιδεία καὶ ἐξωσχολικὴ ἀγωγή», Ἀθῆναι 1947 = *Φιλοσοφία καὶ Ζωή* (ΦΖ) 379-412.
- Πλάτωνος Φαῖδρος*. Εἰσαγωγή, ἀρχαῖο καὶ νέο κείμενο μὲ σχόλια, Ἀθῆναι 1948 [βλ. Β.Ν. Τατάκης, *Νέα Ἑστία*, τεύχ. 503/ 1948, 797-8], Δεύτερη ἔκδοση 1968, Τρίτη ἔκδοση 1971, 470 σελ., Πέμπτη ἔκδοση, Βιβλιοπ. τῆς Ἑστίας 2003, 583 σελ..
- «Ἰωάννης Σκουτρίης, ὁ κλασικὸς φιλόλογος», *Νέα Ἑστία* 43 (1948) 149-53 (= Ι.Σ., *Μελέται καὶ ἄρθρα*, 1956, 62-67).
- «Ἰωάννης Ζερβός, ὁ Στοχαστής», *Νέα Ἑστία* 43 (1948), 838-845.
- Χριστιανικὰ καὶ Φιλοσοφικὰ μελετήματα*, Ἀθῆναι (Βιβλιοθήκη Ἀποστολικῆς Διακονίας 18) 1949, 147 σελ..
- «Ἡ φιλοσοφία τοῦ Καρτεσιῦ», Ἀθῆναι 1950 = ΦΖ 484-508.
- «Ἡ κλασικὴ φιλολογία καὶ ὁ Νίτσε», Θεσσαλονίκη 1953 = ΦΖ 459-483.
- «Θεόφιλος Βορέας» (Νεκρολογία), *ΕΕΦΣΠΑ* 4 (1953-54) 349-51
- Προλεγόμενα στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* τοῦ Ἀριστοτέλους, Κείμενον, Μετάφραση, Ἑρμηνεία ὑπὸ Κ.Θ. Καλαρᾶ, Α΄, Ἀθῆναι 1953, III-XVI.
- «Γενικὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ Φάουστ τοῦ Γκαίτε», *ΕΕΦΣΠΑ* 5 (1954-55), 290-301.
- Μαθήματα Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας τῶν Ἑλλήνων* (Πανεπιστ. παραδόσεις), Ἀθῆναι 1955, 55 σελ..
- Ὁ Φάουστ τοῦ Γκαίτε, *Μετάφραση μὲ αἰσθητικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία*, Ἀθῆναι 1956, Δεύτερη ἔκδοση 1963, Τρίτη ἔκδοση, Βιβλιοπ. τῆς Ἑστίας 2003, 553 σελ..
- «Τὸ νόημα τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας», *ΕΕΦΣΠΑ* 7 (1956-57), 255-269 (= ΦΖ 13-14 = *Τὸ Εἰκοσιένα*, 29-42).
- Πλάτων Πλωτῖνος - Ὀριγένης*, Ἀθῆναι 1959, 79 σελ..
- Μαθήματα Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Φιλοσοφίαν*. Α΄ - Β΄ (Πανεπιστ. παραδόσεις), Ἀθῆναι 1960, 1962, 128 + 144 σελ..
- «Ἡ θεωρία τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* (ΠΑΑ) 35 (1960), 206-228 (= ΦΖ 245-270).
- «Τέχνη καὶ κάλλος», *ΕΕΦΣΠΑ* 11 (1960-61), 75-78 (= ΦΖ 380-5).
- Philosophie und Religion*, München 1961 (= «Φιλοσοφία καὶ Θρησκεία», ΦΖ 303-322).
- «Τέχνη καὶ φιλοσοφία»: Ἑθνικὸν Θέατρον, *Δώδεκα διαλέξεις*, Α΄, Ἀθῆναι 1961 (= ΦΖ 338-50).
- «Ἡ φιλοσοφικὴ θεώρησις τῆς ἐποχῆς μας», ΠΑΑ 36 (1961), 62-79 (= ΦΖ 192-217).

- «Η θέσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὸν σύγχρονον κόσμον», *ΠΑΑ* 36 (1961), 297-310 (= *ΦΖ* 79-94).
- «Griechenlands Welterfahrung und Weltgeschick», Περιοδ. *Universitas* (Stuttgart), 16 (1961), 225-30.
- «Διαφορὰ τῶν πολιτισμῶν Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς» (1961), *ΦΖ* 218-228.
- Γενικὴ Ψυχολογία Α΄* (Πανεπ. παραδόσεις), Ἀθῆναι 1962, 160 σελ.
- «Ὑποδοχὴ τοῦ Ρώσου ἀστροναύτου Γκαγκάριν» (1962), *ΦΖ* 521-26.
- «Ὁ διάλογος, ἡ διαλεκτικὴ καὶ ἡ ἐποχὴ μας», Περιοδ. *Filosofia*, Torino 1961 (= *ΦΖ* 229-244).
- «Περὶ μεταφυσικῆς», *ΠΑΑ* 38 (1963), 626-43.
- «El dialogo platonico», Περιοδ. *Folia Humanistica*, Barcelona 1963.
- «El filosofo de nuestra epoca: Karl Jaspers», *Folia Humanistica*, Barcelona 1963.
- «Ἑλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς, Τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ἡ Ὁρθοδοξία», *Νέα Ἑστία* 875/1963, 107-116 (= *ΦΖ* 95-114).
- «Προσκύνημα τῆς πατρικῆς γῆς», Ἡὼς 6 (1963): Ἀφιέρωμα «Λακωνία» (= *Λακωνικά* 13/1976, 40-41).
- Ἡ ἑκατονταετία τῆς Ἑλληνικῆς Δυναστείας*, Ἀθῆναι 1963.
- Ἑλλάς καὶ Εὐρώπη*, Ἀθῆναι 1963 = *ΦΖ* 59-78.
- «Ἑλλάς καὶ Οἰκουμένη»: *Ἡ Συνάντησις τῶν Ἀθηναίων* 1964, 171-206 (= *ΦΖ* 35-58).
- «Ἡ νέοι καὶ ἡ ἐποχὴ μας» (1964), *ΦΖ* 422-37.
- Μαθήματα Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας καὶ τοῦ Πολιτισμοῦ* (Πανεπ. παραδόσεις), Ἀθῆναι 1965, 224 σελ.
- «Ἡ συμβολὴ τῆς ἑλληνικῆς Μεσογείου εἰς τὸν εὐρωπαϊκὸν πολιτισμὸν» (1965), *ΦΖ* 115-20.
- «L'esprit grec et l'unification de l'Europe»: *The Integration of Europe and Greece*, Thessaloniki, Aristotelian University 1965, 17-28.
- «Λόγος εἰς Ἁγίαν Λαύραν, 25.3.1965» = *Τὸ Εἰκοσιένα*, 43-47.
- «Πίστις καὶ Λογικὴ», *ΕΕΦΣΠΑ* 15 (1964-65), 339-345 (= *ΦΖ* 370-379).
- «Εἰκόνα», Περιοδ. *Σύνορο*, τεύχ. 36/1965, 75-77 (= *Φιλοσοφικά καὶ Χριστιανικά Μελετήματα*, Β΄ ἔκδ., 215-17).
- «Βυζάντιον καὶ Νέος Ἑλληνισμὸς»: *Τὸ Εἰκοσιένα*, 48-54.
- «Ντάντε Ἀλγκέρι. Τὸ κορυφῶμα τοῦ Μεσαιωνικοῦ πνεύματος» *ΕΕΦΣΠΑ* 16 (1965-66), 448-460 (= *ΦΖ* 351-69).
- Τὰ σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα. Α΄* (Πανεπ. παραδόσεις), Ἀθῆναι 1966, 168 σελ.
- «La Philosophie de Parmenide»: *Folia Humanistica* 1966.
- «Philosophy and Science»: *L'heritage vivant de l'Antiquité grecque*, The Hague

- (Fond. Europ. de la Culture), 1967, 243-50 (= «Φιλοσοφία και Έπιστήμη», ΦΖ 293-302).
- «Τὸ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης. Ὁ σκοπὸς καὶ τὸ ἔργον τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς»: ΦΖ 509-520.
- «Ἡ ἔννοια τῆς Παιδαγωγικῆς»: ΦΖ 386-396.
- «Τὸ νέον περὶ Παιδείας νομοθέτημα»: ΦΖ 438-449.
- Μαθήματα Λογικῆς*, Α΄ (Παν. παραδόσεις), Ἀθήναι 1967, 84 σελ.
- Φιλοσοφία καὶ ζωὴ. Μικρὰ φιλοσοφικὰ κείμενα*, Ἀθήναι 1967, 526 σελ.
- «Πολιτεία, Δίκαιον καὶ Ἔθνος»: *Διαλέξεις Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν*, Σειρὰ Γ΄, Ἀθήναι 1967, 11-20 = ΦΖ 323-337.
- «Τὸ 1821 καὶ τὰ σύγχρονα προβλήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ», *ΕΦΣΠΑ* 17 (1966-67), 199-208 (= *Παρνασσός* ΙΓ΄ (1971) 201-10). «Ἡ 28η Ὀκτωβρίου, ὁ μέγας σταθμὸς εἰς τὴν πορείαν τοῦ ἔθνους», *ΠΑΑ* 42 (1967) 53*-67* = 28 Ὀκτωβρίου 1940 Σαράντα χρόνια: Εὐθύνη, Κείμενα τῆς μεθορίου 5, Ἀθήνα 1980, 91-105.
- «Υποδοχὴ μελῶν τῆς Ἀκαδημίας Καλῶν Τεχνῶν τοῦ Βερολίνου», *ΠΑΑ* 42 (1967) 43*-44*.
- «Ἐκθεσις περὶ τῆς Συνόδου τῆς Διεθνoῦς Ἐνώσεως τῶν Ἀκαδημῶν», *ΠΑΑ* 42 (1967) 127*-128*.
- «Ἐκθεσις συμμετοχῆς εἰς τὴν Συνέλευσιν τῶν μελῶν τοῦ Institut International de Philosophie», *ΠΑΑ* 42 (1967) 131.
- «Ἡ νέα Ἐντολή», *Χριστιανικὸν Συμπόσιον Α΄* 1967 (= *Φιλοσοφικὰ καὶ Χριστιανικὰ Μελετήματα*, Β΄ ἔκδ., 189-193).
- «La Grèce et la France», *La Grèce et Chateaubriand*, Athènes 1968, 2.
- «Τί εἶναι φιλοσοφία», «Ἡ ἔννοια τῆς προόδου», «Ἕνας γενικὸς χαρακτηρισμὸς τῆς ἐποχῆς μας». *Τρεῖς διαλέξεις* (25.2., 11.3., 31.3.1969), Ἀθήναι, Ἑλληνικὸν Κέντρον Παραγωγικότητος 1969, 47 σελ. (πολυγραφ.).
- «Ἡ Αἰσθητικὴ τοῦ Πλάτωνος»: *Πανηγυρικός τόμος 125ετηρίδος Ριζαρείου Σχολῆς*, Ἀθήναι 1969, 429-456.
- «Ἐγγελοσ καὶ Ἰωάννης Βενθύλος», *ΠΑΑ* 44 (1969), 70-1.
- «Ἡ οὐσία τῆς Θρησκείας», *ΠΑΑ* 44 (1969), 3-5 καὶ 45 (1970), 23-28 (= *Παρνασσός* ΙΣΤ΄ (1974), 5-11 καὶ *Φιλοσ. καὶ Χριστ. Μελετ.*, Β΄ ἔκδ., 207-14).
- «Ἡ Φιλοσοφικὴ Ἀνθρωπολογία», *Ἰατρολογοτεχνικὴ Στέγη*, τεῦχ. 1 (Ἀνοιξη 1969), 33-36.
- «Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας», *Χριστιανικὸν Συμπόσιον Δ΄* (1970), 12-14 (= *Πνευματικὸν Συμπόσιον Ροταριανοῦ Ὁμίλου Ἀθηνῶν*, 1972, 1-12 = *Φιλοσ. καὶ Χριστ. Μελετ.*, Β΄ ἔκδ., 201-5).
- «Ἡ αὐτογνωσία τοῦ συνειδέναί καὶ ὁ Κάντ», *ΠΑΑ* 45 (1970) 3-8.

- «Ἡ Ἑλλάς ὡς οἰκουμενικὴ ἰδέα», *ΠΑΑ* 45 (1970), 29-34.
- «Ἑλλάς καὶ Οἰκουμένη, Πολιτικὴ ἐλευθερία», *Περιοδ. Ροτόντα* (Θεσσαλονίκη) Α' (1970), 125-8 (= Ἀπόσπ. ἀπὸ τὸ Ἡ Ἑλλάς ὡς οἰκουμενικὴ ἰδέα, 1970, 187-206).
- «Τὰ προβλήματα τῆς νέας γενεᾶς», *Παρνασσός* IB' (1970), 53-71.
- Εὐρώπη καὶ Σοσιαλισμός*, Ἀθήναι (Ἐκδόσεις τῶν Φίλων) 1971, 153 σελ.
- «Τί πρέπει νὰ γνωρίζουν οἱ νέοι τῆς ἐποχῆς μας», *Παρνασσός* IΓ' (1971), 211-26.
- «Περὶ πλατωνικῆς φιλοσοφίας καὶ Μάρξ» (Συνέντευξη), *Μορφές*, τεύχ. 1 (1971), 8-9.
- «Ὁ Φάουστ καὶ ἡ Ἑλένη», *Λακωνικαὶ Σπουδαί* Α' (1971), 73-82.
- «Οἱ προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι»: *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Β' (1971), 422-37.
- «Κριτικὴ τῆς ἐννοίας τοῦ ἀνωτάτου ἀγαθοῦ, ὡς ὁρίζει αὐτὴν ὁ Κάντ», *ΠΑΑ* 46 (1971), 54-64.
- «Λόγος καὶ μῦθος κατὰ Πλάτωνα», *ΠΑΑ* 46 (1971), 148-161.
- «Ἐλευθερία καὶ ἀναγκαιότης», *ΠΑΑ* 46 (1971), 136-142.
- «Ἡ θέσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὸν σύγχρονον κόσμον» (Ὁμιλία, Λευκωσία 3.8.1971), *Παρνασσός* IΓ' (1971), 553-66.
- «Τὸ πρόβλημα τῆς Μεταφυσικῆς», *Φιλοσοφία* 1 (1971), 7-28.
- «Kant et la connaissance de Soi»: *Problems in the Theory of Knowledge* (Entretiens in Helsinki 1970), The Hague 1971, 66-70.
- Τὸ Εἰκοσιένα καὶ ὁ σύγχρονος Ἑλληνισμός*, Ἀθήναι (Ἐκδόσεις τῶν Φίλων) 1972, 92 σελ.
- Die Hauptprobleme der platonischen Philosophie*, Den Haag, Nijhoff 1972, 95 σελ.
- Τὰ σύγχρονα φιλοσοφικὰ ρεύματα*, Ἀθήναι 1972, 170 σελ.
- «Ἡ ἀκμὴ τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας»: *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Γ' 2 (1972), 452-511.
- «Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ζήνωνος»: *Πρακτικά Α' Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Α', Λευκωσία 1972, 247-252.
- «Ὁ ὀρισμὸς τῆς τραγωδίας κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη», *ΠΑΑ* 47 (1972), 77-85.
- «Κριτικὴ τῆς Ὀντολογίας τοῦ Heidegger», *ΠΑΑ* 47 (1972), 279-287.
- «Φιλοσοφία καὶ Ὑπαρξισμός», *Φιλοσοφία* 2 (1972), 5-36.
- «Ἡ ἑλληνικὴ Φιλοσοφία καὶ τὰ προβλήματα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου», *Ροταριανὸς Ὁμιλὸς Ἀθηναίων, Πνευματικὸν Συμπόσιον* (Α') 1972, 13-28.
- «Τὸ βασικὸ ἐρώτημα τῆς Μεταφυσικῆς», *Χριστιανικὸν Συμπόσιον*, ΣΤ' (1972), 9-11 (= *Φιλοσ. καὶ Χριστ. Μελετ.*, Β' ἔκδ., 195-200).

- «Τὸ πρόβλημα τῆς ἐποχῆς μας», *Εὐθύνη Α΄* (1972), 49-53.
- «Λαὸς καὶ Γλῶσσα», *Εὐθύνη Α΄* (1972), 241-244.
- «Θεώρηση τῆς ἐλληνικῆς πραγματικότητος», *Εὐθύνη Α΄* (1972), 433-438.
- «Συνέντευξη γιὰ τὸ νεανικὸ κίνημα», *Μορφές* τεύχ. 5 (1972), 206-9.
- «Εἰς μνήμην Μικρᾶς Ἀσίας», *ΠΑΑ* 47 (1972), 124-129.
- «Εἰς μνήμην τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἀθηναγόρου», *ΠΑΑ* 47 (1972), 201-207 (καὶ Ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία 1973).
- Φιλοσοφικὰ καὶ Χριστιανικὰ Μελετήματα*, Β΄ ἔκδοσις ἐπιρρυθμιμένη, Ἀθήναι 1973, 22 σελ.
- «Λαός, Ἱεραρχία, Πολιτεία, Πατριάρχης», *Βραδυνή* 18.4.1973.
- «Εἰσήγησις ἐπὶ τῇ συμπληρώσει 30 ἐτῶν ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ», *ΠΑΑ* 48 (1973), 63*-65*.
- «Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ ἡ Διεθνὴς Ἀκαδημαϊκὴ Ἐνωσις», *ΠΑΑ* 48 (1973), 160-177.
- «Das Menschsein und seine Dimensionen»: *Endliches und Unendliches im Menschen* (Engadiner Kollegium), Zürich 1973, 201-211.
- «Critica de la nocion de bien supreme en Kant», *Folia Humanistica* 11 (1973) 3-7.
- «L'homme et la technique»: *Proceedings of the XVth World Congress of Philosophy* 1 (Varna 1973) 389-391.
- «Σεισάχθεια ἢ μὴ πνευματικὴ ἐπανάστασις», *Εὐθύνη Β΄* (1973), 1-5.
- «Ἡ σεισάχθεια ὡς προϋπόθεσις τῆς ἐπιβιώσεώς μας», *Εὐθύνη Β΄* (1973), 145-150.
- «Ἡ περιπέτεια τῶν Πανεπιστημίων», *Εὐθύνη Β΄* (1973), 213-221.
- Ἡ πνευματικὴ σεισάχθεια, *Εὐθύνη Β΄* (1973), 337-342.
- «Τὸ πνεῦμα τῆς Εὐρώπης», *Εὐθύνη Β΄* (1973), 586-592 (= *Εὐρώπη. Μικρὸ Ἀνθολόγημα κειμένων*, Ἀθήνα, ΟΕΔΒ 1977, 52-66).
- «Ἡ πρωταρχὴ τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Θεωρία τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν», *Φιλοσοφία* 3 (1973), 5-46 = *ΠΑΑ* 49 (1974), 65-71.
- Προλεγόμενα εἰς τὴν ἐπανεκδόσιν τῆς *Συνόψεως τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας* τῶν W. G. Tennemann Κ. Κούμα, Ἀθήναι, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Σειρὰ Β΄: Ἐπανεικδόσεις) 1973, 5-7.
- «Ὁ δάσκαλος καὶ τὸ παιδί», *Παρηνασός* ΙΕ΄ (1973), 329-334.
- «Εἰσήγησις ἐπὶ τῇ 100ῃ ἐπετειῷ ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῶν Σχολῶν τοῦ Φ.Σ. Παρηνασός», *Ἐκατονταετηρίς Νυκτερινῶν Σχολῶν*, 1973, 25-26.
- «Ἡ καταναλωτικὴ κοινωνία», *Εὐθύνη Γ΄* (1974), 49-52.
- «Ἀπάντησις στὴν ἔρευνα Τὸ ἐρώτημα περὶ Θεοῦ», *Εὐθύνη Γ΄*, 1974, 149-52.
- «Ὁ ἄνθρωπος στὴ σύγχρονη ἐποχῇ», *Εὐθύνη Γ΄* (1974), 257-65 (= *Παρηνασός* ΙΣΤ΄ (1974), 321-331).

- «Ἡ σεισάχθεια τῆς πολιτικῆς ἀνελευθερίας», *Εὐθύνη Γ΄* (1974), 401-404.
- «Μνήμη Κωνσταντίνου Καραθεοδωρῆ», *ΠΑΑ 49* (1974) 21*-24.
- «Ἡ Μεταφυσικὴ τοῦ Βενιαμίν Λεσβίου», *Αἰολικά Γράμματα Δ΄* (1974), 321-6.
- «Ἀνάλυσις καὶ κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ Φρόυντ. Ἡ Ψυχολογία τοῦ βάθους», *ΠΑΑ 49* (1974), 175*-191* (= *Νέα Ἑστία*, τεύχ. 1128 (1974), 1063-74).
- «Ἡ Αἰσθητικὴ τοῦ Κάντ», *ΠΑΑ 49* (1974), 218*-225* (= *Νέα Ἑστία* 96/1974).
- «Φιλοσοφικὸς ὀρισμὸς τῆς ἐννοίας τῆς ἰδιοκτησίας», *ΠΑΑ 49* (1974), 354-62.
- Παρουσίασις τοῦ βιβλίου των Δ.Κ. Καλασούντα καὶ Ν.Γ. Μπούρα, *Ἀρχαῖα Ἑλληνικά Γράμματα*, *ΠΑΑ 49* (1974), 48-51.
- Παρουσίασις τοῦ βιβλίου τῶν Δημ. Μονογιουῦ καὶ Ν.Γ. Μπούρα, *Ἀρχαῖος Ἑλληνικὸς Λόγος*, *ΠΑΑ 46* (1974), 287-291.
- «Κάντ, ὁ φιλόσοφος τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ», *Παρθασσός ΙΣΤ΄* (1974), 164-181.
- «Τί εἶναι Φιλοσοφία», *Ἐπιστημονικὸν Βῆμα Διδασκάλου*, τεύχ. 1/ 1974, 3-7.
- «Νὰ διδάξουμε στοὺς νέους τὸ νόημα τῆς ἐλευθερίας» (Συνέντευξι), *Βραδυνή* 29.7.1974.
- «Πῶς βλέπει τις σημερινὲς ἐκλογὲς ἓνας φιλόσοφος» (Συνέντευξι), *Καθημερινή* 17.11.1974.
- «Οὐσία καὶ μεταφυσικὴ πρωταρχὴ τῆς Ἱστορίας ὡς γίνεσθαι», *Φιλοσοφία 4* (1974), 5-26.
- «Ἡ φιλοσοφία ὡς μαρτυρία τῆς ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας» (FISP, Βέργη 1973), *Φιλοσοφία 4* (1974), 485-490.
- «Οἱ τύχες τῆς Φιλοσοφίας στὸ Βυζάντιο. Ἀνακοίνωσις στὸ 5ο Διεθνὲς Συνέδριον Μεσαιωνικῆς Φιλοσοφίας» (Μετάφρασις Λ.Γ. Μπενάκη), *Φιλοσοφία 4* (1974) 495-498.
- Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία*, Τόμος Α΄ (Οἱ βασικὲς ἐννοίαι τῆς Φιλοσοφίας Ἡ φαινομενολογία τοῦ πνεύματος Ἡ Φιλοσοφία τῆς φύσεως), Ἀθῆναι 1974, 449 σελ. Τόμος Β΄ (Φιλοσοφικὴ Ἀνθρωπολογία Ψυχολογία Λογικὴ), 1974, 559 σελ. Τόμος Γ΄ (Γνωσιολογία Ἠθικὴ Φιλοσοφία Αἰσθητικὴ), 1975, 648 σελ. Τόμος Δ΄ (Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας Μεταφυσικὴ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας), 1975, 505 σελ.
- «Ἐλευθέρᾳ Σχολῇ Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων», 1. *Τὰ ἐγκαίνια καὶ τὰ μαθήματα τῆς Α΄ περιόδου (20-27.1.1975)*, Ἀθῆναι 1975 150 σελ.
- «Παρουσίασις τοῦ βιβλίου τοῦ Ἀρχιεπ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων*, Β΄ ἐκδ. ἐτημῆ. 1970», *ΠΑΑ 50* (1975), 69-78.
- «Ἀνακοίνωσις περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Χ. Τούλ, *Τὸ ψευδοαριστοτελικὸν ἔργον Περι πνεύματος*», *ΠΑΑ 50* (1975), 154-7.

- «Ἡ ἔννοια τοῦ ὄλου καὶ ἡ πολιτεία», *Ὀλοκρατία* 1 (1975), 1324.
- «Ἐλευθέρη συζήτηση γιὰ τὸ ἐθνικὸ θέμα. Συμμετέχουν Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος, Β.Ν. Τατάκης, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Α. Τερζάκης, Π. Πρεβελάκης», *Εὐθύνη Δ΄* (1975), 341-7.
- «Συνομιλία μὲ τὸν καθηγητὴ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλο», *Εὐθύνη* 4 (1975), 90-92.
- «Ἀπάντηση στὴν ἔρευνα Δημοκρατία καὶ πνευματικὴ καλλιέργεια», *Εὐθύνη Δ΄* (1975), 196-7.
- «Παράδοσις καὶ Δημοκρατία», *Βραδυνή* 21.3.1975.
- «Λαὸς καὶ Ἔθνος», *Βραδυνή* 1.4.1975.
- «Ἡ θέση τοῦ Πλήθωνος στὴν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας», «Ἐλευθέρα Σχολή Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων», τεύχ. 1, 37-50 = *Λακωνικαὶ Σπουδαί*, Β΄ (1975), 63-76).
- «La philosophie comme temoignage de l'experience interieure / Die Philosophie als Zeugnis der inneren Erfahrung»: Federation Internationale des Societes de Philosophie (FISP), *Philosophische Selbstbetrachtungen / Philosophes critiques d' euxmemes*, Vol. 1, Bern 1975, 231-53.
- «Ἡ πολιτικοποίηση», *Εὐθύνη Δ΄* (1975), 581-4.
- «Φώτης Κόντογλου»: *Μνήμη Κόντογλου*, Ἀθήναι (Ἀστήρ) 1975, 15-16.
- «Ἡ διαίρεση τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας», *ΠΑΑ* 50 (1975), 486-90 (= *Φιλοσοφία* 5-6/1975-76, 5-9).
- Βιβλιοκρισία: *Στοιχεῖα Φιλοσοφίας Ἀνθολόγιο Φιλοσοφικῶν Κειμένων Στ' Γυμνασίου*, Ἀθήνα ΟΕΔΒ 1976, *Φιλοσοφία* 5-6 (1975-76), 510-511.
- «Φιλοσοφία καὶ ζωή», *Παρησασός* 18 (1976), 5-13 (= Ἀρμενόπουλος, Θεσσαλονίκη 1976 καὶ Ἀνάτυπο, 27 σελ.).
- «Ἡ φιλοσοφία τῆς Οἰκονομίας καὶ τῆς Τεχνικῆς», *ΠΑΑ* 51 (1976), 170-75 (= *Νέα Ἔστια*, τεύχ. 1170/1.4.1976, 425-8).
- «Ἡ Ἑλλάς, τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ ὁ κόσμος», *ΠΑΑ* 51 (1976), 517-21.
- «Λόγος ἐπὶ τῇ πεντηκοστῇ ἐπετείῳ τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», *ΠΑΑ* 51 (1976), 211*-16*.
- «Μνήμη Martin Heidegger», *ΠΑΑ* 51 (1976), 235*-45* (= *Φιλοσοφία* 5-6/1975-76, 485-93 = *Νέα Ἔστια*, τεύχ. 1189/ 15.1.1977, 98-105).
- «Werner Heisenberg † 1.2.1976», *Φιλοσοφία* 5-6/1975-76, 473-84.
- «Ἡ Φιλοσοφία καὶ ἡ Ἱστορία τῆς», *Εὐθύνη Ε΄* (1976), 145-9.
- «Ἡ πρόοδος», *Εὐθύνη Ε΄* (1976), 601 ἐπ.
- «Συνομιλίαι μὲ τὸν Θ.Θ. Νιάρχο»: *Πραγματογνωμοσύνη τῆς ἐποχῆς*, Ἀθήνα, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων 1976, 48-51 (1968), 52-54 (1972), 55-58 (1975).
- «Παρουσίασις τοῦ συγγράμματος τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Ε. Σκάσση, *Ἱστορικὴ Γραμματικὴ τῆς Λατινικῆς Γλώσσης*, Ἀθήναι, τ. Α΄ 1969, τ. Β΄ 1972-75», *ΠΑΑ* 52 (1977), 131*-2*.

- Μελέτη θανάτου - La reflexion sur la mort. Β΄ Διεθνές Συμπόσιον Φιλοσοφίας, «Ἐλευθέρα Σχολή Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων» 2, Ἀθήναι 1977, 355 σελ. - Δεύτερη ἔκδοσις, Βιβλιοπ. τῆς Ἑστίας 2002 (Σελ. 6-9: Πρόλογος, 10-13: Προσφωνησις πρὸς τοὺς Συνέδρους, 350-3: Ἀποχαιρετισμός).*
- «Ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος/La vie et la mort» (*Μελέτη θανάτου. Β΄ Διεθνές Συμπόσιον Φιλοσοφίας, «Ἐλευθέρα Σχολή Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων» 2, Ἀθήναι 1977, 14-31.*
- Μαθήματα Φιλοσοφίας τῆς Τέχνης (20-30.1.1977), «Ἐλευθέρα Σχολή Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων» 2, Ἀθήναι 1977, 163 σελ.*
- «Πλήθων. Ἡ ζωὴ καὶ ἡ δράσις τοῦ φιλοσόφου» (19.5.1975) «Ἀπὸ τῆ ζωὴ καὶ τῆ δράσις τοῦ Πλήθωνος» (19.10.1975) «Ὁ Πλήθων στὴν Ἰταλία» (20.1.1977): *Πληθώνεια: Λακωνικαὶ Σπουδαί Γ΄* (1977), 5-35 (τὸ 3ο κείμενο = «Ἐλευθέρα Σχολή Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων» 3, *Μαθήματα Φιλοσοφίας τῆς Τέχνης, Ἀθήναι 1977, 9-14).*
- Προλογικὸ Σημείωμα στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοσις τοῦ ἔργου τοῦ G.P. Henderson, *Ἡ ἀναβίωσις τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ, 1620-1830. Ἡ ἑλληνικὴ Φιλοσοφία στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, Ἀθήναι, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Σειρὰ Γ΄: Μεταφράσεις) 1977, σελ. ε΄ -στ΄.*
- «Ἡ πολιτικὴ ἀγωγή», *Εὐθύνη ΣΤ΄* (1977), 97-99.
- «Παιδεία καὶ γλώσσα», *Παρουασός ΙΘ΄* (1977), 161-74.
- Εἰσαγωγικὸ κείμενο στὸ τεύχος *Μεγάλοι ἀπόντες* (Σειρὰ μεταλλίων τῆς Spectrum Ltd.), Ἀθήναι 1977, 3-4.
- «Ἡ Φιλοσοφία στὸν αἰῶνα μας», *Φιλοσοφία 7* (1977), 5-12.
- «Ἀναστάσιος Γιανναρᾶς † 1.12.1977», *Φιλοσοφία 7* (1977), 529.
- «Συνέντευξις τύπου γιὰ τὴ σημασίαν τοῦ Παγκοσμίου Συνεδρίου «Ἀριστοτέλης» (Θεσσαλονίκη 7-14.8.1978)», *Φιλοσοφία 7* (1977), 542-4.
- Τὰ πρῶτα μου φιλοσοφήματα. 1927-1930, Ἀθήναι 1978, 564 σελ. [Περιέχει τὰ Βιβλία καὶ Ἄρθρα τῆς περιόδου 1927 1930, ὅπως δηλώθηκε στὴν οἰκεία θέσι].*
- «Ὁ Ἀριστοτέλης στὴν ΟΥΝΕΣΚΟ», *Νέα Ἑστία*, τεύχ. 1224/1.7.1978, 839-40.
- «Ἡ ἐρήμωσις τῆς Λακεδαιμόνος καὶ ἡ εὐθύνη ἡμῶν τῶν ξενητεμένων», *Παρουασός Κ΄* (1978), 5-13.
- «Τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου», *Καθημερινή* 23-29.6.1978 (4 ἄρθρα).
- «Ἑλληνισμός καὶ Ἐλευθερία», *Εὐθύνη Ζ΄* (1978), 533-41 (= *Ἡ ἑλληνικὴ παράδοσις*, Εὐθύνη, «Κείμενα τῆς μεθορίου» 2, Ἀθήνα 1979, 37-50).
- «Δημόσια συζήτησις γιὰ τὴν ἑλληνικὴ παράδοσις (9.2.1979) μὲ τοὺς Ν. Χατζηκυριακὸ-Γκίκα, Ζωὴ Καρέλλη, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο καὶ Κ. Ρωμαῖο»: *Ἡ ἑλληνικὴ παράδοσις*, Εὐθύνη, «Κείμενα τῆς μεθορίου» 2, Ἀθήνα 1979, 179-

202. «Ἡ νομισματικὴ ἔνωση πρῶτος ὄρος γιὰ τὴν ἐνοποίηση τῆς Εὐρώπης» (Ἀπόσπασμα ἀπὸ μίαν Συνέντευξιν), *Ἐπίκεντρα* 4 (Σεπτ. - Ὀκτ. 1978), 44.
- «Ἡ «γυγαντομαχία περὶ τῆς οὐσίας». Ἐναρκτήρια προσφώνηση στὸ Παγκόσμιον Συνέδριον «Ἀριστοτέλης» (Θεσσαλονίκη 7.8.1978)»: *Πρακτικὰ Παγκοσμίου Συνεδρίου «Ἀριστοτέλης», τ. Α΄*, Ἀθῆναι 1981, 69-71, ὅπου καὶ γαλλικὴ μετάφραση, σελ. 72-74 = *Νέα Ἐστία*, τεύχ. 1234/1.12.1978, 1537-38.
- «Καταληκτήρια προσφώνηση στὸ Παγκόσμιον Συνέδριον «Ἀριστοτέλης» (Θεσσαλονίκη 14.8.1978)», *Φιλοσοφία* 8-9/1978-79, 491-3.
- «Ὁ Ἀριστοτέλης μέσα στὴν Ἱστορία. Ὁμιλία ἐπὶ τῇ συμπληρώσει 2300 ἐτῶν ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ φιλοσόφου», *ΠΑΑ* 53 (1978), 296*-306*.
- «Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ», *Εὐθύνη Ζ΄* (1978), 631-2.
- «Ὁ Ἀριστοτέλης μέσα στὴν Ἱστορία», *Παρνασσός ΚΑ΄* (1979), 5-14.
- «Ἡ γλώσσα καὶ τὸ νόημά της», *Φιλοσοφία* 8-9/1978-79, 5-15 (= *Παρνασσός ΚΑ΄* (1979), 161-170).
- «Ἄγγελος Τερζάκης † 3.8.1979 - Βάσος Φαληρέας † 7.10.1979», *Φιλοσοφία* 8-9/1978-79, 487.
- Τὰ μαθήματα τῆς Β΄ καὶ τῆς Γ΄ περιόδου (Μάϊος καὶ Ὀκτώβριος 1975): Α΄ Φιλοσοφία τοῦ Πολιτισμοῦ καὶ ἄλλα θέματα. Β΄ Προβλήματα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, «Ἐλευθέρα Σχολὴ Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων» 4, Ἀθῆναι 1979, 309 σελ.*
- Ἡ παιδεία τῶν Ἑλλήνων (6η περίοδος μαθημάτων 26.4-3.5.1979)*, «Ἐλευθέρα Σχολὴ Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων» 5, Ἀθῆναι 1979, 121 σελ.
- «Κινδυνεύει ἡ ζωὴ μας», *Εὐθύνη Η΄* (1979), 593-4.
- «Τὸ πνεῦμα τῆς Εὐρώπης» (Ὁμιλία 3.4.1979), *ΠΑΑ* 54 (1979), 101*-116*.
- «Ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος καὶ ἡ ἐπίδρασή της μέσα στὴν Ἱστορία» (Ὁμιλία 12.6.1979), *ΠΑΑ* 54 (1979), 190-201. «Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ σύγχρονη ἐποχὴ», *Πνευματικὸν Συμπόσιον (Β΄)* Ροταριανοῦ Ὁμίλου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1979, 1-12.
- Τὰ σύγχρονα φιλοσοφικὰ ρεύματα (Β΄ ἔκδοση, πλουτισμένη μὲ τὸ κεφάλαιο «Ἡ ἀμερικανικὴ φιλοσοφία»)*, Ἀθῆναι 1980, 190 σελ.
- Πανελλήνιον Συμπόσιον: Τὰ βασικὰ προβλήματα τοῦ συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ (Μαγούλα Σπάρτης 24-27.10.1979)*, «Ἐλευθέρα Σχολὴ Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων» 6, Ἀθῆναι 1980, 295 σελ. (Σελ. 11-14: Πρόλογος, Τὸ ἀνοιγμὰ τοῦ Συμποσίου, 15-18: Τὸ ἔθνος καὶ ἡ γλώσσα του, 285-93: Συναγωγὴ συμπερασμάτων ἀπὸ τὸν Πρόεδρο τοῦ Συμποσίου).
- Τὸ ἔθνος καὶ ἡ γλώσσα του, Πανελλήνιον Συμπόσιον: Τὰ βασικὰ προβλήματα τοῦ συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ, «Ἐλευθέρα Σχολὴ Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων» 6, Ἀθῆναι 1980, 15-18.*

- Πλάτωνος Θεαίτητος*. Είσαγωγή, ἀρχαίο καὶ νεοελληνικό κείμενο, Ἀθήναι, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Σειρὰ Α΄: Κείμενα) 1980, ζ΄ + 261 σ.
- Ἀγαπημένη μου Χαϊδελέβεργη*, Ἀθήναι 1980, 318 σελ.
- «Γιῶργος Σαραντάρης» Ὁμιλία στὴν ἐκδήλωση «Μνήμη Γιῶργου Σαραντάρη», Λεωνίδιον 22.5.1977, *Χρονικά τῶν Τσακῶνων* 5 (1980), 7-14 (= *Νέα Ἑστία*, τεύχ. 1285/15.1.1981, 75-79).
- «Ἐπιστροφή στὶς ρίζες», *Εὐθύνη Θ΄* (1980), 481-3.
- «Γιὰ τὴν ζήση ἢ Δημοκρατία», *Εὐθύνη Θ΄* (1980), 653-4.
- «Λεωνίδας Ζέρβας» (Νεκρολογία), *Πολιτικά Θέματα* 18-24.7. 1980, 39 (= *Καθημερινή* 24.7.1980).
- «Ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας»: *Ἀφιέρωμα στὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο*, Ἀθήναι 1980, 161-5.
- «Τὸ παρελθόν, τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τοῦ Ἑλληνισμοῦ», *ΠΑΑ* 55 (1980), 323*-333* (καὶ αὐτοτελὲς τεύχος, Ἀθήναι 1980, 19 σελ.).
- «Ὁμιλία κατὰ τὴν Ἑκτακτὸν Συνεδρίαν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (25.11.1980) ἐπὶ τῇ συμπληρώσει 20ετίας ἀπὸ τῆς ἀνακηρύξεως τῆς Ἀνεξαρτησίας τῆς Κύπρου», *ΠΑΑ* 55 (1980), 347*-349*.
- Πρόλογος στὸ βιβλίον τοῦ Κ.Γ. Βασιλείου, *Δημογραφικὴ ἀνάλυση τοῦ Νομοῦ Κορινθίας*, Ἀθήνα 1980.
- Τὰ μαθήματά τῆς Ζ΄ περιόδου (5-12.10.1980): Ἡ πολιτικὴ τῶν Ἑλλήνων*, «Ἐλευθέρα Σχολὴ Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων» 7, Ἀθήναι 1981, 128 σελ.
- Πρόλογος στὸν Α΄ τόμον τῶν *Πρακτικῶν τοῦ Παγκοσμίου Συνεδρίου «Ἀριστοτέλης»* (Θεσσαλονίκη 7-14.8.1978), Ἀθήναι 1981, 9-10.
- «Σχέσεις Ἀριστοτέλους πρὸς Πλάτωνα»: *Πρακτικὰ Παγκοσμίου Συνεδρίου «Ἀριστοτέλης»* (Θεσσαλονίκη 7-14.8.1978), τ. Α΄, Ἀθήναι 1981, 79-86 (καὶ γαλλικά: «Relations entre Aristote et Platon», σελ. 87-94).
- «Ἀντιευρωπαϊκὴ ἢ Παιδεία μας». Συνέντευξη στὸν Β. Ψυρράκη, Ἐφημ. Ἀπογευματινὴ 27.1.1981, σελ. 7.
- «Προσφώνησις κατὰ τὸ ἐπιστημονικὸν μνημόσυνον τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Λεωνίδα Ζέρβα» (Συνεδρία 27.1.1981), *ΠΑΑ* 56/1981, 24-26.
- Ἡ Λαϊκὴ Βιβλιοθήκη Βόλου Κληροδότημα Δαμιανοῦ Κυριαζῆ*, Βόλος 14.2.1981, 5 σελ.
- «Ἡ Ἡθικὴ τῶν Στωϊκῶν». Ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτον βιβλίον τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακοπούλου *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, *Νέα Ἑστία*, τεύχ. 1305/15.11.1981, 1554-56.
- «Ἀνέκδοτα Γράμματα τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακοπούλου (7.5. καὶ 24.6.1979)», *Νέα Ἑστία*, τεύχ. 1305/15.11.1981, 1556-57.

- «Παρατηρήσεις στην Ἀνακοίνωση τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Μιχ. Στασινοπούλου Τὸ γράμμα Ε ὡς ἔμβλημα τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν» (Συνεδρία 19.2.1981), ΠΑΑ 56 (1981), 83-84.
- [Τὸ «κύκνειον ἄσμα» του, τὴν παραμονὴ τοῦ θανάτου του. Ἀπὸ τίς Σημειώσεις, ποὺ εἶχε κρατήσει ὁ Λίνος Μπενάκης]. «Ἔθνος καὶ ἀνθρωπότητα» (*Εὐθύνη* ΙΑ' (1982) 105 ἑπ.
- «Γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἐλληνικότητα»: *Εὐθύνη* ΙΒ' (1983) 612 ἑπ.
- «Ἐπιστολὴ πρὸς Τσάτσο» (*Εὐθύνη* ΙΘ' (1990) 484, 543.

ΤΑ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΔΕΣΜΟΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ Ι.Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟ

Ἀθήνα (Φ. Σ. «Παρνασσός», Ἐπιστ. Διατριβαὶ 7) 1975, 554 σελ.
(Ὅλα τὰ κείμενα τοῦ Ἀφιερώματος ἀναφέρονται στὸ ἔργο τοῦ Τιμωμένου)

- Ἄννας Κελεσίδου-Γαλανοῦ, Προλεγόμενα στὸ Ἀφιέρωμα (θ' -ια').
- Ἀναστασίου Γιανναρά, «Ξυνδέσμου χάριν» (ιγ' -ιστ').
- Γιάννη Κουχτσόγλου, Ἰωάννης Ν. Θεοδωρακόπουλος, ὁ φιλόσοφος τοῦ σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ (1-32).
- Δημητρίου Κ. Μακρή, Μεταξὺ ὑπερβατικῆς φιλοσοφίας καὶ διαλεκτικῆς ἐριμνευτικῆς. Τυπολογικὲς παρατηρήσεις στὸ ἔργο τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου (33-69).
- Φίλιππου Β. Καργόπουλου, Λογικὴ, Μεταφυσικὴ καὶ Μεταφιλοσοφία στὸ ἔργο τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου (71-97).
- Δημητρίου Μούκανου, Ἡ Γνωσιολογία τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου (99-126).
- Μιχαὴλ Φ. Δημητρακόπουλου, Ἡ Πλατωνικὴ Διαλεκτικὴ στὸ ἔργο τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου (127-155).
- Μαίρης Σταθοπούλου-Χριστοφέλλη, Ἡ γλωσσικὴ προσφορά τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου στὴν πνευματικὴ μας ζωὴ. Δοκιμὴ γιὰ μιὰ πρώτη συνθετικὴ θεώρηση τοῦ ὅφους τοῦ (157-162).
- Μαρίας Εὐαγγελينوῦ-Σαντορινοῦ, Μορφολογικὴ καὶ σημαντικὴ διαστρωμάτωση τῆς γλώσσας τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου (163-191).
- Ἄννας Κελεσίδου-Γαλανοῦ, Ἡ ἔννοια τοῦ προσώπου στὸ ἔργο τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου (193-228).
- Μυρτώς Δραγώνα-Μονάχου, Τὸ ἀγαθὸ γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ ἡ ἐλευθερία γιὰ τὸ

- ἀγαθό. Ὁ ἠθικός στοχασμός τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου, ἄρνηση τῆς φυσιοκρατίας καί τοῦ εὐδαιμονισμοῦ (229-286).
- Κωνσταντίνου Καβαρνού, Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος: Περί ψυχῆς (287-296).
- Γ. Ἀλατζόγλου-Θέμελη, Στό χώρο τῆς Ψυχολογίας τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου (297-323).
- Δήμητρας Μαντᾶ-Στάϊκου, Τό ἔργο τέχνης «ἀγώνισμα» ἐλευθερίας. Ἀπό τήν αἰσθητική σκέψη τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου (325-336).
- Φοίβου Ι. Κότσαλα, Ἔρως καί Παιδεία. Μερικά προλεγόμενα (327-348).
- Νίκου Χάρλα, Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος: Ἡ Παιδεία καί οἱ νέοι (349-368).
- Εὐαγγέλου Μουτσοπούλου, Ὁ ἱστορικός χρόνος εἰς τήν φιλοσοφίαν τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακοπούλου (369-379).
- Αἰγυύστου Μπαγιόνα, Ἡ θεωρία τῆς Ἱστορίας καί ἡ ἱστορική αἰτιότητα κατὰ τόν Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλο (381-399).
- Βασιλικῆς Δ. Παπούλια, Ἐνδοκοσμική Μεταφυσική καί Ἱστορία (401-416).
- Λίνου Γ. Μπενάκη, Ἡ χριστιανική σκέψη καί τό Βυζάντιο στό ἔργο τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου (417-439).
- Ρωξάνης Δ. Ἀργυροπούλου, Ὁ Κάντ καί ἡ ἀρχαία φιλοσοφική σκέψη στήν ἐρμηνευτική τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου (441-449).
- Ἀναστασίας Καταίικη-Γκιβάλου, Νεοελληνικά προβλήματα. Χρήσιμες ὑποδείξεις ἐνός φιλοσόφου (451-462).
- Νικολάου Παντ. Μποχλόγυρου, Ἡ Φιλοσοφία τῆς ζωῆς εἰς τόν σύγχρονον νεοελληνικόν βίον (463-485).
- Ἀγγελίκας Δημοπούλου-Σωτηρίου, Τό νόημα τοῦ Εἰκοσιένα στά κείμενα γιά τόν Νέο Ἑλληνισμό τοῦ Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου (487-494).
- Ε.Ν. Πλατῆ, Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου «Τό πνεῦμα τοῦ Νεοελληνισμοῦ καί ἡ τροπή τῶν καιρῶν» (1945), «Ἡ Ἑλλάς ὡς ἰδέα, ὁ πόλεμος καί οἱ ἰδεολογίες» (1945). Κριτική μελέτη (495-546).
- Λ.Γ.Μ., Δημοσιεύματα Ἰωάννου Ν. Θεοδωρακοπούλου (547-554).

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
(30.11.1902 - 11.9.1986)

Πάτρα 1902 - Αθήνα 1986.

Πολιτικός άρχηγός, κοινωνιολόγος, ιστορικός, φιλόσοφος και ακαδημαϊκός, με τεράστιο συγγραφικό έργο, από τη μητέρα του άνιμιός του Δημητρίου Γούναρη. Σπούδασε διαδοχικά στο Α΄ Γυμνάσιο Πατρών, στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (1919-20), στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Χαϊδελεβέργης (1920-23) και στη Φιλοσοφική Σχολή του Μονάχου (1923). Τό 1925 έγινε μέλος της «Εταιρείας Κοινωνικών Έπιστημών» με πρόταση του Άλέξανδρου Παπαναστασίου. Τόν επόμενο χρόνο διορίστηκε γενικός γραμματέας του Υπουργείου Έθνικης Οικονομίας. Τό 1929 έγινε ύφηγητής και τό 1933 καθηγητής της Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και ή διδασκαλία του, ήδη από τό 1930, είχε άκρα επιτυχία και αύξουσα φήμη και συρροή ακροατών. Υπήρξε επίσης εκδότης (άπό τό 1929) μαζί με τους Ίωάννη Θεοδωρακόπουλο, Κωνσταντίνο Τσάτσο και Μ. Τσαμαδό, του ρηξικέλευθου τότε περιοδικού *Άρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Έπιστημών*. Σύζυγός του (άπό τό 1935) ή Θεανώ Πουλικάκου.

Τό καλοκαίρι του 1935 ό Κανελλόπουλος δημοσίευσε περίφημα άρθρα στην έφημερίδα *Άκρόπολις* ύπέρ της άβασίλευτης Δημοκρατίας και τό φθινόπωρο του ίδιου χρόνου άπολύθηκε άπό την πανεπιστημιακή έδρα του, μετά την άρνησή του νά όρκιστεί πίστη στο βασιλιά. Στις 15 Δεκ. 1935 ίδρυσε τό «Έθνικόν Ένωτικόν Κόμμα» και μετέσχε στις βουλευτικές εκλογές του Ίανουαρίου 1936 με σύνθημα την υπερονίκηση του έθνικου διχασμού, χωρίς όμως νά εκλεγεί ούτε ό ίδιος.

Λίγους μήνες άργότερα ύπόμνημά του προς τό βασιλιά Γεώργιο Β΄ εναντίον της δικτατορίας του Μεταξά, γραμμένο σε ύψηλό ήθικό τόνο, είχε ως συνέπεια τή σύλληπή του άπό την αστυνομία της Δικτατορίας τή νύκτα της 7ης

πρός την 8η Φεβρουαρίου 1937 και την εκτόπισή του αρχικά στην Κύθνο (ώς το Σεπτέμβριο 1938), από εκεί στην Καλή Ράχη της Θάσου (ως τον Μάιο 1939) και από εκεί στην Κάρυστο ως την 4η Νοεμβρίου 1940.

Τόν Νοέμβριο 1940 κατατάχθηκε ως έθελοντής και εντάχθηκε στη 13η Μεραρχία. Ός τον Φεβρουάριο 1941 υπηρέτησε ως απλός στρατιώτης στην πρώτη γραμμή του μετώπου της περιοχής Πόγραδετς. Τόν Φεβρουάριο 1941 τοποθετήθηκε στην Κορυτσά. Τόν Ιούνιο 1941, λίγες εβδομάδες μετά την κατάληψη των Ἀθηνῶν από τους Γερμανούς, υιοθέτησε πρόταση του συνεργάτη του Κωνσταντίνου Περγίκου (που τό 1943 «έκτελέστηκε» από τους Γερμανούς), για ίδρυση αντιστασιακής οργάνωσης. Στις 31 Μαρτίου 1942, καταζητούμενος από τις Ἀρχές Κατοχής, κατόρθωσε να διαφύγει από την Ἑλλάδα, και ύστερα από τριήμερο ταξίδι με ψαρόβαρκα έφτασε στις 3 Ἀπριλίου 1942 στην Ἐρυθραία της Μικρῆς Ἀσίας.

Ἀπό τόν Μάιο 1942 ως τόν Μάρτιο 1943 ὁ Κανελλόπουλος μετείχε ως αντιπρόεδρος και ὑπουργός Ἐθνικῆς Ἀμύνης στην ἐξόριστη κυβέρνηση τῆς Ἑλλάδας με πρωθυπουργό τόν Ἐμμανουήλ Τσουδερό και με ἔδρα βασικά τήν Αἴγυπτο. Ἐκπροσώπησε τήν κυβέρνηση ἐκείνη σέ δύσκολες ὥρες τῶν σχέσεων της μέ τούς Συμμάχους και ἔλαβε ως ὑπουργός οργανωτικές πρωτοβουλίες τολμηρές μέ πνεῦμα ὑπερκομματικό. Συμμετέσχε στό Συνέδριο τοῦ Λιβάνου ἀπό 17 ὡς 20 Μαΐου 1944, και τόν Ιούνιο 1944 ἔγινε ὑπουργός Ἀνασυγκροτήσεως και προσωρινά τῶν Οἰκονομικῶν στην κυβέρνηση ἔθνικῆς ἐνότητος μέ πρωθυπουργό τόν Γεώργιο Παπανδρέου.

Κατά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας (1944), ἐκπλήρωσε κρίσιμη σωστική ἀποστολή στην Πελοπόννησο, ὅπου ἔφτασε (27 Σεπτεμβρίου) ὡς γενικός πληρεξούσιος τῆς κυβέρνησης. Ἀντιμετώπισε τήν ἐκεῖ ἔκρυθμη κατάσταση μέ ὑπερκομματικό φρόνημα και πέτυχε, μέ γενναίες πρωτοβουλίες, νά ἀποτρέψει, ὅπου πρόλαβε νά φτάσει, τίς αἱματηρές συγκρούσεις. Ἀπό 28 ὡς 30 Σεπτεμβρίου, ἔξω ἀπό τήν πολιορκημένη Τρίπολη, κατόρθωσε νά ματαιωθεῖ ἡ ἐπικείμενη ἐπίθεση τοῦ ΕΛΑΣ ὑπό τόν Ἄρη Βελουχιώτη ἐναντίον τῶν ὀχυρωμένων στην πόλη ἀνδρῶν τῶν «Ταγματῶν Ἀσφαλείας». Μέ τήν ἐνέργειά του αὐτή ἀποσόβησε μεγάλη αἱματοχυσία και προφύλαξε τόν ἄμαχο πληθυσμό ἀπό σοβαρές ἀπώλειες και ἄλλα δεινά. Στις 24 Ὀκτωβρίου ἔγινε ὑπουργός τῶν Ναυτικῶν. Στις 4 Ἰανουαρίου 1945 παραιτήθηκε, ὅπως και ὀλόκληρη ἡ κυβέρνηση Παπανδρέου, και παρέμεινε δίχως ὑπουργικές εὐθύνες ἐπί δέκα μῆνες. Τήν 1η Νοεμβρίου 1945 σχημάτισε κυβέρνηση και ἔμεινε πρωθυπουργός ὡς τις 22 Νοεμβρίου.

Ἀπό τόν Μάρτιο 1946 ὡς τόν Φεβρουάριο 1964 ἐκλέχθηκε ἐννέα φορές βουλευτής, ἄλλοτε Ἀχαΐας και ἄλλοτε Ἀθηνῶν, και βρέθηκε στό Κοινοβούλιο ἀδιάπτωτα ὡς τό 1967. Στην ἴδια περίοδο μετέσχε πολλῶν κυβερνήσεων ὡς

Παναγιώτης Κ. Κανελλόπουλος (1902-1986)
(Τῆς Γλύπτριας Μαρίας Οικονόμου, Ἀθήνα)

ύπουργός ή και αντιπρόεδρος, αλλά και έμεινε εκτός κυβερνήσεως (Αύγ. 1947 - Ίαν. 1949, Ίαν. Μάρτ. 1950, ΊΑπριλ. 1950 - Νοέμβρ. 1952, ΊΟκτ. 1955 - ΊΙαν. 1959, ΊΙούλ. 1963 - ΊΑπρ. 1967). Διετέλεσε επίσης (Σεπτ. - Δεκ. 1950) άρχηγός της Έλληνικής Άντιπροσωπείας στη Γενική Συνέλευση του Όργανισμού ΊΗνωμένων Έθνών στη Νέα Ύόρκη.

Τό 1959 εκλέχθηκε τακτικό μέλος της Άκαδημίας Άθηνών. Τόν Ίούλιο 1961 υπέγραψε τη συμφωνία σύνδεσης της Έλλάδας με την Εύρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα. Μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου 1963, ό Κανελλόπουλος έγινε άρχηγός του κόμματος της ΕΡΕ, που είχε ιδρύσει ό Κωνσταντίνος Καραμανλής. Στις 3 Άπριλίου 1967 σχημάτισε κυβέρνηση με άποστολή την διεξαγωγή βουλευτικών εκλογών. Ένώ προετοίμαζε όμως την άψογη εκπλήρωση της άποστολής αυτής, έγινε την 21η Άπριλίου πραξικόπημα ομάδας άξιωματικών, που κατέλυσε την δημοκρατία. Με τό ήθικό σθένος του δικαίωσε τότε όλοσδιόλου την προς τό πρόσωπό του έμπιστοσύνη. Άρνήθηκε οϊοδήποτε συμβιβασμό προς τους πραξικοπηματίες και επί έπτά χρόνια διεξήγαγε άνένδοτο άγώνα εναντίον του άνομου καθεστώτος και συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό, ώστε οι παράνομες κυβερνήσεις της έπταετίας νά μñ άποκτήσουν λαϊκή συναίνεση.

Εύλογα ό Κανελλόπουλος υπήρξε τό κύριο πρόσωπο στη δραματική, μετά την εισβολή των Τούρκων, στην Κύπρο σύσκεψη της 23ης Ίουλίου 1974 για την παράδοση της κυβέρνησης από τους στρατιωτικούς στην πολιτική ήγεσία της χώρας. Την τελευταία στιγμή άποκλείσθηκε από την προεδρία στην υπό σχηματισμό κυβέρνηση. Δέν μετέσχε στην κυβέρνηση εκείνη ούτε και στις βουλευτικές εκλογές του Νοεμβρίου 1974, μετέσχε όμως στις βουλευτικές εκλογές του Νοεμβρίου 1977 και του Όκτωβρίου 1981 και εκλέχθηκε βουλευτής Έπικρατείας και στις δύο αυτές εκλογές, ένταγμένος στο ψηφοδέλτιο του κόμματος της «Νέας Δημοκρατίας» ως άνεξάρτητος. Με τις ύποδειγματικές άγορεύσεις του σε θέματα σπουδαία ένώπιον της Βουλής του 1977-81 και της Βουλής του 1981-85 επιβλήθηκε στη συνείδηση του λαού και των βουλευτών ως υπερκομματικός πολιτικός, σεβαστός από όλες τις πτέρυγες του Κοινοβουλίου.

ΊΗ έντονη και υπεύθυνη πολιτική δράση του Κανελλόπουλου δέν έμπόδισαν την ένασχόλησή του με τη συγγραφή. Τά περισσότερα βιβλία του μάλιστα όχι μόνο διδάσκουν αλλά και θέλγουν, καθώς έχουν συγγραφεί με κριτική έμβριθεια, με ποιητική συχνά διάθεση και με διαύγεια στην έκφραση πάντοτε. Κυριότερο σύγγραμμά του είναι ή μοναδική σε πολυμέρεια και πλούτο γνώσεων δεκάτομη ήδη *Ίστορία του Εύρωπαϊκού πνεύματος*, όπου συναρπαστικά παραλαύνουν οι πνευματικές επιτευξεις των λαών της Εύρώπης και των μεγάλων εκπροσώπων τους, από τον ύστερο 4ο ως τον 19ο αιώνα μ.Χ., στη φιλοσοφία, την ποίηση και την λογοτεχνική πεζογραφία, στις διάφορες έπιστήμες και στο

πεδίο των κοινωνικοπολιτικών ιδεών, στη μουσική, τη ζωγραφική, τη γλυπτική, την αρχιτεκτονική. Το κολοσσιαίο αυτό έργο, που η συγγραφή του άρχισε από τα χρόνια της εξορίας στην Κύθνο, θαυμαστό κατόρθωμα ενός μόνο ανθρώπου, αποτελεί μέγα τίτλο της ελληνικής λογοσύνης και απότιση φόρου τιμής προς την Ευρώπη του πνεύματος, αλλά και βαρύτιμο δώρο του συγγραφέα του προς τους σύγχρονους Έλληνες για ένθουσιαστική γνωριμία τους με το πνεύμα της Ευρώπης.

Άλλα σπουδαία έργα του είναι δύο βιβλία-όργανα εθνικής αυτογνωσίας των Ελλήνων. Το πρώτο, εκδομένο το 1957, με τίτλο *Γεννήθηκα στο 1402*, που υποδηλώνει τη συγγραφική μορφή του ως πλασματικής αυτοβιογραφίας, ενέχει εξιστόρηση των δραματικών γεγονότων, που σφράγισαν την βυζαντινή ιστορία του 15ου προπάλτων αιώνα, και περιέχει επίσης, εκτός από άλλα, φιλοσοφικούς στοχασμούς για τα σύμφυτα με τα γεγονότα εκείνα πολιτικά ή μεταφυσικά προβλήματα. Εκδομένο το 1963 το δεύτερο, με τίτλο *Από τον Μαραθώνα στην Πύδνα κι ως την καταστροφή της Κορίνθου (490-146 π.Χ.)* και σε β' έκδοση (1982) με τίτλο *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος, 490-146 π.Χ.*, ενέχει αφήγηση και περιγραφή, έρμηνεία και αξιολόγηση των γεγονότων, καταστάσεων και πρωταγωνιστικών προσωπικοτήτων, που συνιστούν και χαρακτηρίζουν τους μεγάλους αυτούς είτε κρίσιμους αιώνες της Ελληνικής Ιστορίας. Στο ίδιο «κλίμα» κάπως βρίσκεται και το μικρότερο βιβλίο του *Πέντε Αθηναϊκοί Διάλογοι, 51 έως 529 μετά Χριστόν*, που εκδόθηκε το 1956 και ύστερα γερμανικά το 1961 και ιταλικά το 1964. Σημαντικότερο έργο του είναι ακόμη τα *Μεταφυσικής Προλεγόμενα* (1955), βιβλίο γοητευτικό για τον άναγνώστη και δημιουργικό έντονο προβληματισμού.

Άλλα έργα του με ιδιαίτερη το καθένα σύσταση αλλά και με κοινά χαρακτηριστικά της ίδιας πνευματικής φυσιογνωμίας, είναι: *Όλιβερ Κρόμβελ* (1947), *Ο εικοστός αιώνας. Η πάλη μεταξύ ανθρωπισμού και απανθρωπιάς* (1951), *Ο Χριστιανισμός και η εποχή μας* (1952), *Το τέλος του Ζαρατούστρα* (1956), *Ιστορικά Δοκίμια* (1975), *Δοκίμια και άλλα κείμενα σαράντα πέντε ετών* (1980).

Έργα του άλλα με προσωπικότερο χαρακτήρα είναι τα εξής: *1935 1945. Ένας άπολογισμός* (1945), *Θά σ'ας πω την αλήθεια* (1945), *Τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου, 1939-1945* (1964), *Ημερολόγιο. 31 Μαρτίου 1942 - 4 Ιανουαρίου 1945* (1977), *Η Πάτρα της Μπέλ Έποκ* (1978).

Ξενογλώσσα έργα του εκδόθηκαν τα εξής: *Ο Ύπεριον και το νεοελληνικό πνεύμα (Hyperion und der neugriechische Geist, 1959)*, *Μυστράς. Η βυζαντινή Πομπηία (Mistra. Das byzantinische Pompeji, 1962)*, *Άθήνα (Athen, 1964)*, *Άνοδος προς την πίστη (Ascent to Faith, 1966)*, *Πέντε άνδρες πέντε αιώνες (Σό-*

λων, Σοφοκλής, Δίων, Κυδίας και Δίαιος) (*Five men Five centuries [Solon, Sophocles, Dion, Cydías and Diaios]*, 1971).

Έχει δημοσιεύσει επίσης τέσσερις συλλογές ποιημάτων: *Ρυθμοί στα κύματα* (1920), *Άπλοι φθόγγοι* (με το ψευδώνυμο Αΐμος Αύρηλιος, 1939), *Ο κύκλος των σονέτων* (1945), *Πικροδάφνες* (1955), καθώς και το μυθιστόρημα *Η λυτρωμένη από το σόϊ που χάθηκε* (1923).

Στην περίοδο του Μεσοπολέμου είχαν εκδοθεί τὰ ἑξῆς ἔργα του: *Ἡ κοινωνία τῶν Ἐθνῶν* (1926), *Κοινωνιολογία τῶν ἱμπεριαλιστικῶν φαινομένων* (1927), *Ἱστορία καὶ Κριτικὴ τῶν Κοινωνιολογικῶν Θεωριῶν. Μέρους Α΄* (1929), *Κάρολος Μάρξ. Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῶν Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Θεωριῶν* (1931), *Ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας* (1932), *Ἱστορία καὶ Πρόοδος. Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Κοινωνιολογίαν τῆς Ἱστορίας* (1933), *Ὁ ἄνθρωπος καὶ αἱ κοινωνικαὶ ἀντιθέσεις* (1934). Ἔχει ἀκόμη πολλὰ δημοσιεύματα, γιὰ θέματα ἐπιστημονικά, σὲ περιοδικὰ ἢ σὲ ἔργα συλλογικά, ἑλληνικὰ εἴτε ξένα».

Κ.Ι. Δεσποτόπουλος στὸ *Παγκόσμιο Βιογραφικὸ Λεξικὸ τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν*, τ. 4, 1985, 243-4.

Βλ. καὶ Στ. Τσεκούρας, Οἱ κοινωνιολογικὲς ἀπόψεις τοῦ Π. Κανελλόπουλου, *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 15/1965, 309-322 - Στέλιος Ι. Ἀρτεμιάκης, *Παν. Κανελλόπουλος. Συνομιλίες καὶ Μελετήματα*, Ἀθῆναι, Βιβλιοπ. τῆς Ἑστίας 1979, 167 σελ. *Θέσεις γιὰ τὸν Παν. Κανελλόπουλο. Τιμὴ στὰ Ὀγδοντάχρονά του*, Ἀθῆναι, «Τετράδια Εὐθύνης» 17, 1982, 204 σελ. (Κείμενα τῶν Κ. Τσάτσου, Η. Ἡλιοῦ, Ι. Πεσμαζόγλου, Ν.Κ. Λούρου, Γ.Δ. Δασκαλάκη, Α. Κύρκου, Δ. Μυράτ, Κ. Μητσάκη, Ν. Ἀθανασιάδη, Μ.Ι. Μαραθεύτη, Κ.Π. Μιχαηλίδη, Θ. Ξύδη, Ε.Ν. Πλατῆ, Θ.Δ. Φραγκόπουλου, Π. Φωτιά, Π. Χρονᾶ, Ν. Μακρῆ, Ντ. Ἄπ. Κατσόγιαννου καὶ σελ. 179-190, Π. Κανελλόπουλου, «Ἡ μνήμη μου» σελ. 191-201: Χρονογραφία τοῦ Π. Κανελλόπουλου) Κ.Ι. Δεσποτόπουλος, *Π.Κ., Νεκρολογία (Φιλοσοφία 15-16 (1985-86) 529-532*. Βλ. καὶ Στ. Τσεκούρας, Οἱ κοινωνιολογικὲς ἀπόψεις τοῦ Π. Κανελλόπουλου, *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 15/1965, 309-322 - Στέλιος Ι. Ἀρτεμιάκης, *Παν. Κανελλόπουλος. Συνομιλίες καὶ Μελετήματα*, Ἀθῆναι, Βιβλιοπ. τῆς Ἑστίας 1979, 167 σελ. - *Θέσεις γιὰ τὸν Παν. Κανελλόπουλο. Τιμὴ στὰ Ὀγδοντάχρονά του*, Ἀθῆναι, «Τετράδια Εὐθύνης» 17, 1982, 204 σελ. (Κείμενα τῶν Κ. Τσάτσου, Η. Ἡλιοῦ, Ι. Πεσμαζόγλου, Ν.Κ. Λούρου, Γ.Δ. Δασκαλάκη, Α. Κύρκου, Δ. Μυράτ, Κ. Μητσάκη, Ν. Ἀθανασιάδη, Μ.Ι. Μαραθεύτη, Κ.Π. Μιχαηλίδη, Θ. Ξύδη, Ε.Ν. Πλατῆ, Θ.Δ. Φραγκόπουλου, Π. Φωτιά, Π. Χρονᾶ, Ν. Μακρῆ, Ντ. Ἄπ. Κατσόγιαννου καὶ σελ. 179-190 Π. Κανελλόπουλου, «Ἡ μνήμη μου» σελ. 191-201: Χρονογραφία τοῦ Π. Κ.

νελλόπουλου) Ε.Ν. Πλατῆς, «Τὰ Μεταφυσικῆς Προλεγόμενα τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Ἀπορητικὴ μελέτη»: *Φιλοσοφία* 13-14 (1983-84) 39-78 καὶ 15-16 (1985-86) 30-107 - Νίτσα Λουλέ-Θεοδωράκη, *Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Ἀποχαιρετισμός*, Ἀθήνα, Καραμπερόπουλος 1986 - Κ.Μ. Καλλίας, «Ὁ πολιτικὸς Παναγιώτης Κανελλόπουλος»: *Ἐλεύθερη Κοινωνία*, τεύχ. 19/Ἰουλ-Αὐγ. 1987, 4 σελ. Δημ. Χρ. Σιώτης, *Πρὸς θετικιστές. Ἀπὸ τίς ἰδέες τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου*, Θεσσαλονίκη 1987, 62 σελ. - Ε. Μαραγγιανοῦ-Δερμιούση, Π. Κανελλόπουλος. Δημοσιεύματα φιλοσοφικοῦ ἐνδιαφέροντος: *Φιλοσοφία* 17-18 (1987-88) 451-455 σελ. - Κ.Ι. Δεσποτόπουλος, *Μνήμη Π.Κ. (Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐπιθεώρηση*, τεύχ. 13, 1988, 7-8 σελ. - Π. Τζαμαλίκος (Ἐπιμ.), *Μνήμη Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Ὁμιλίαι, Μελέτες, Κείμενα*, Ἀθήνα, Γιαλλελῆς, 1988, 345 σελ. [Κείμενα Κ. Δεσποτόπουλου (5), Π. Τζαμαλίκου (2), Κ. Τσάτσου, Χρ. Σαρτζετάκη, Γ. Ἀλευρά, Ε. Ἀβέρωφ-Τσοίτσα, Μ. Παλλάντιου, Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Α. Κελεσιδίου, Μ. Μαρκάκη, Ε.Ν. Πλατῆ, Ι.Φ. Ἀθανασόπουλου, Α.Ν. Ζούμπου, Χ. Μουλιᾶ, Κ.Μ. Καλλία (2), Α.Ε. Μίχα, Ε.Ν. Μόσχου, Χ. Μαλεβίτση, Κ.Ε. Τσιρόπουλου, Ν. Μαιρη, Δ. Καράμβαλη, Π. Μαρινάκη, Κ. Μπράτσου, Β. Σταθάκη, Γ. Ράλλη, Γ.Β. Μαγκιάκη, Ε. Βλάχου, Κ.Π. Καλλιγᾶ, Γ. Γερμανοῦ, Ε.Π. Μπουροδήμου, Γ. Καράγιωργα, Δ. Χρονόπουλου, Ν. Δεληπέτρου, Κ. Σερέζη, Δ. Λαϊνᾶ, Φ. Πέτρου, Ε. Μπίστικα] Λούλα Δ. Κωνσταντίνου, *Ὁ ποιητὴς Παναγιώτης Κανελλόπουλος* (Ὁμιλία 5.12.1989, Ροταριανὸς Ὀμιλος Πατρῶν), Ἀθήνα, «Νέα Σκέψη» 1990, 16 σελ. - Τάσος Ἀθανασιάδης, *Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος μέσα ἀπὸ τὴν Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος*, ΠΑΑ 67 (1992) 183-197 σελ. - Ε.Ν. Πλατῆς, «Ἡ ποίηση τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου»: Ε.Ν. Πλατῆς, *Κριτικοὶ Προβληματισμοί*, τόμ. Γ', Ἀθήνα, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων 1995, 35-125 σελ. - Ἐταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, *Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Δέκα χρόνια μνήμης. Δέκα χρόνια προσφοράς*, Ἀθήνα 1996, 60 σελ. - C.M. Woodhouse, Panagiotis Kanelloroulos: The History of the European Spirit: ΠΑΑ 71 (1996) 288-299 σελ. - Στ. Παπαθεμελής, *Τὸ Βυζάντιο στὴ σκέψη καὶ τὸ ἔργο τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου* (Ὁμιλία στὸ πλαίσιο «Ἡμερίδας γιὰ τὸν Π. Κανελλόπουλο στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν στίς 19.10.1996): *Νέα Ἐστία*, Χριστουγεννιάτικο τεύχος 1996, 35-39 σελ. - Χρ. Μαλεβίτση, *Ἡ ἔσχατη μέριμνα τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Τὸ βιβλίο του Τὸ τέλος τοῦ Ζαρατούστρα*, ὀρακτικὴ πνευματικὴ πρακτικὴ του: Χρ. Μαλεβίτση, *Ὁ Νεοελληνικὸς Λόγος*, Ἀθήνα Ἀριὸς 1997, 255-265 - Β. Μπεκιρής, *Ὁ πολιτικὸς Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Θέσεις, ἀντιθέσεις καὶ προθέσεις ἀπὸ τίς ἐμπειρίες τριάντα χρόνων (1956-1986) κοντὰ στὸν Π. Κανελλόπουλο*, Ἀθήνα, Νέα Σύνορα 1999 - Γιούλα Α. Ζῶνα, *Ἡ ζωὴ μὲ τὸν Πρόεδρο - Κοντὰ στὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλο*, Ἀθήνα, Δ. Γιαλλελῆς 2001, 230 σελ. - Διον. Ἀλικανιώτης, *Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἔθνους καὶ τῆς Δημοκρατίας*, Ἀθήνα 2001, 26 σελ. -

Διον. Ύλικανιώτης, Ύλέξανδρος Παπαναστασίου, Ύλέξανδρος Σβάκος και Πα-
ναγιώτης Κανελλόπουλος. Ύκλεκτικές συγγένειες, Ύθήνα 2001, 27 σελ. - Ν.Α. Φο-
ρόπουλος, «Παναγιώτης Κανελλόπουλος (13.12./30.11.1902 - 11.9.1986). Ύ πανε-
πιστημιακός δάσκαλος, ό πολιτικός. Ύ άνθρωπος, ό δόκιμος και άκούραστος συγ-
γραφέας. Μιά προσέγγιση του έργου του»: Παρνασσός Μ.Δ. (2002) 51-68 σελ. -
Ν.Α. Φορόπουλος, Βκ.: Πούλα Α. Ζώνα, Ύ ζωή με τον Πρόεδρο (2001): Παρνασσός
Μ.Δ. (2002) 409-414 σελ. - Ν.Α. Φορόπουλος, Βκ.: Παναγιώτης Κανελλόπου-
λος, Τά δοκίμια (2002): ό.π., 417-423 σελ. - Ύταιρεία Φίλων Π. Κανελλόπουλου
Πνευματική Ύστία, Ύ Ύπέτειος των έκατό χρόνων από την γέννηση του Π.Κ. Ύκ-
δήλωση στο Πανεπιστήμιο Ύθηνών 13.6.2002, Ύθήνα 2002, 32 σελ. - Β. Μπεκιός,
Ύ πατριωτική δράση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλε-
μο και στον Ύμφύλιο, Ύθήνα, Νέα Σύνορα 2002 - Λίνος Γ. Μπενάκης, «Ύ Ι.Ν. Θε-
οδωρακόπουλος και ό Π. Κανελλόπουλος για τό Βυζάντιο» (Ύμιλία στην Σπάρτη
24.11.2001): Σύνδεσμος των έν Ύττική Λακεδαιμονίων, Λακωνικά 1902-2002.
Ύπετειακή Ύκδοση των 100 χρόνων του Συνδέσμου, Ύθήνα 2003, 285-302 - Πανα-
γιώτης Κανελλόπουλος (1902-1986). Ύ πολιτικός, ό διανοούμενος, Ύθήνα, Βουλή
των Ύλλήνων 2003, 47 σελ. (Άπ. Κακλαμάνης, Πρόλογος Κ. Σβολόπουλος, Πανα-
γιώτης Κανελλόπουλος - Χρονολόγιο - Ύδηγός της Ύκθεσης - Ύντυπο ύλικό -
Ύντιμείμνα - Ύνδεικτική Ύργογραφία - Ύνδεικτική Βιβλιογραφία) - Κ. Σβολό-
πουλος, «Παναγιώτης Κανελλόπουλος». Ύνάτυπο από τον Ύδηγό της Ύκθεσης
«Παναγιώτης Κανελλόπουλος (1902-1986)», Βουλή των Ύλλήνων, Ύκτώβριος
2003, Ύθήνα 2003, 5 σελ. (21x29) - Νέα Δημοκρατία-Γεν. Γραμματεία Κοινοβου-
λευτικής Ύμάδας, Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Ύκδήλωση μνήμης για τά 100
χρόνια από την γέννησή του, Παλαιά Βουλή, 29.1.2003 (Χαιρετισμός του Προέ-
δρου Κ. Καραμανλή, Χαιρετισμός του Γεν. Γραμματέως Δ. Σιούφα, Σημεία Ύμι-
λίας του Προέδρου της Βουλής Άπ. Κακλαμάνη, του Κοινοβ. Ύκπροσώπου Π.
Παυλόπουλου, του Ύπουργού Πολιτισμού Ε. Βενιζέλου, των Κοινοβ. Ύκπροσώ-
πων του ΚΚΕ Α. Σκυλλάκου και του Συνασπισμού Φ. Κουβένη, του πρώην
Ύπουργού Α. Πεπονή και του Προέδρου της Ύταιρείας Φίλων Π. Κανελλόπουλου
Γ. Καββαδία), Ύθήνα 2003, 33 σελ. - Σπ. Α. Κανίνιας, Ύ αναμνήσεις από τον Πανα-
γιώτη Κανελλόπουλο, Μεσολόγγι 2004, 33 σελ. Ε. Χατζηβασιλείου, «Παναγιώτης
Κανελλόπουλος και ΠΕΑΝ, μία ειδική σχέση»: ΠΕΑΝ (Πανελλήνιος Ύνωσις
Ύγαυιζομένων Νέων) 1941-1945, Ύθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν ώφελίμων βι-
βλίων 2004, 70-79 (όπου βλ. και Πίνακα ονομάτων) - Μ. Καράσης, «Παναγιώτης
Κανελλόπουλος - Κωνσταντίνος Τσάτσος. Συγκλίσεις και άποκλίσεις». Ύμιλία
στην Ύαδαμία Ύθηνών, 24.5.2005 (ύπό δημοσίευση στα Πρακτικά της Α.Α.) - Κ.Ι.
Δεσποτόπουλος, Ύ αναπολήσεις, τόμ. Α΄, Ύθήνα, Παπαζήσης 2005, 87-89, 93, 99-
104, 113-115, 124, 128.

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ

- Περί τῶν μεθόδων τῆς Κοινωνιολογίας*, Ἀθήναι, Ἔκδ. Π.Δ. Σακελλαρίου 1926, 17 σελ.
- Περί τῆς ἐννοίας τοῦ Διεθνoῦς Δικαίου ἀπὸ κριτικοφιλοσοφικῆς ἀπόψεως. Δοκίμιον*, Ἀθήναι, Ἔκδ. Π.Δ. Σακελλαρίου 1926, 32 σελ. = Ἔκδ. Π.Δ. Σακελλαρίου 1992, τόμ. Α΄.
- Ἡ Κοινωνία τῶν Ἑθνῶν*, Ἀθήναι, Ἔκδ. Π.Δ. Σακελλαρίου 1926, 105 σελ. = Ἔκδ. Π.Δ. Σακελλαρίου 1992, τόμ. Α΄.
- Evolution und Fortschritt. Eine sozialphilosophische Skizze*, Athen, P.D. Sakellarios Verlag 1926, 30 σελ.
- «Αἱ Ἐρησκεῖαι ὡς προσδιοριστικοὶ παράγοντες τῶν πολιτισμῶν»: *Ἀρχαῖον Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν* 6 (1926) 131-144 = Ἔκδ. Π.Δ. Σακελλαρίου 1992, τόμ. Α΄.
- «Ὁ Φερδινάνδος Τονππὶς καὶ ἡ Κοινωνιολογία»: δ.π. 6 (1926) 315-322 σελ.
- «Besprechung der materialistischen Auffassung der Geschichte in Bezug auf Griechenland»: *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, V (1926) 246-254 σελ.
- Κοινωνιολογία τῶν ἱμπεριαλιστικῶν φαινομένων*, Ἀθήναι, Ἔκδ. Π.Δ. Σακελλαρίου 1927, 91 σελ. = Ἔκδ. Π.Δ. Σακελλαρίου 1992, τόμ. Α΄.
- Κοινωνικὴ πρόοδος καὶ κοινωνικὴ πολιτικὴ*, Ἀθήναι, Ἔκδ. Σακελλαρίου 1927, 26 σελ. = Ἔκδ. Π.Δ. Σακελλαρίου 1992, τόμ. Α΄.
- Ἐννοια, δικαίωσις καὶ σκοπὸς τῆς Πολιτείας*, Ἀθήναι, Ἔκδ. Γ. Ταμπακοπούλου, χ.χ., 36 σελ. = Ἔκδ. Π.Δ. Σακελλαρίου 1992, τόμ. Α΄.
- Περί τῆς Κοινωνιολογίας ὡς Ἐπιστήμης*, Ἀθήναι, Ἔκδ. Π.Δ. Σακελλαρίου 1928, 7 σελ. = Ἔκδ. Π.Δ. Σακελλαρίου 1992, τόμ. Α΄.
- Κριτικὴ τοῦ Ἱστορικοῦ Ὑλισμοῦ*, Ἀθήναι, Ἐλευθερουδάκης (Ἐπιφυλλίδες Ἐπιστήμαι, Τέχναι, Ἱστορία), τόμ. Α΄, τεύχ. Θ΄, Ἀπρίλιος 1928, 30 σελ. (12×18) = Ἔκδ. Π.Δ. Σακελλαρίου 1992, τόμ. Β΄ (1993).
- Soziologisches Denken und soziologische Wissenschaft: Kölner Vierteljahrshefte für Soziologie*, München I (1928).
- Ἡ κρίσις τῆς ἐποχῆς μας καὶ ὁ Σοσιαλισμὸς*, Ἀθήναι, Ἐλευθερουδάκης (Ἐπιφυλλίδες, τ. Β΄, τεύχ. Β΄), Μάρτιος 1929, 31 σελ. = Ἔκδ. Π.Δ. Σακελλαρίου 1992, τόμ. Β΄ (1993).
- Ἱστορία καὶ κριτικὴ τῶν Κοινωνιολογικῶν θεωριῶν*, Μέρος Α΄, τεύχ. Α΄:

- Auguste Comte και Herbert Spencer, Ἀθήναι, Ἐκδ. Π.Δ. Σακελλαρίου 1929, 208 σελ. = Ἀπαντα Κοινωνιολογικά, τόμ. Β΄ (1993).
- Ἡ Δημοκρατία, Ἐννοια καὶ Ἱστορία: Ανατ. ἀπὸ τὴν Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεΐα, τεύχ. 187 (Ἀθήναι 1929), 11 σελ. = Ἀπαντα Κοινωνιολογικά, τόμ. Β΄ (1993).
- «Ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Αὐγούστου Comte καὶ ἡ κριτικὴ τῶν γνωσεολογικῶν προϋποθέσεων αὐτῆς»: Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν (ΑΦΘΕ) Α΄ (1929) 113-147 = Ἀπαντα Κοινωνιολογικά, τόμ. Ε΄ (1996) 27-94.
- «Ὁ Γερμανικὸς Ἰδεαλισμὸς καὶ αἱ ἱστορικαὶ ἐπιστῆμαι»: ΑΦΘΕ Α΄ (1929) 183-201.
- Κοινωνιολογία (Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς Μεγάλῃς Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδεΐας), Ἀθήναι 1930, 50 σελ. (12×17) [Π.Κ.Π., Ὑφηγητοῦ τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Ἀθηνῆσι Πανεπιστημίου] = Ἀπαντα Κοινωνιολογικά, τόμ. Β΄ (1993).
- «Ἡ Οἰκονομία καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας»: ΑΦΘΕ Β΄ (1930-31) 445-479 = Ἀπαντα Κοινωνιολογικά, τόμ. Γ΄ (1994) 195-229.
- «Ὁ Ἐλευθερόπουλος καὶ ἡ Κοινωνιολογία του» (Βκ. τοῦ Α. Ἐλευθερόπουλος, Ὁ κοινωνικὸς βίος τῶν ἀνθρώπων, Θεσσαλονίκη 1930): ΑΦΘΕ Β΄ (1930-31) 480520 = Ἀπαντα Κοινωνιολογικά, τόμ. Γ΄ (1994) 145-185.
- Κάρολος Μάρξ. Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῶν Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν θεωριῶν, Ἀθήναι, Ἐκδ. Δημητράκου 1931, 8-169 σελ. = Ἀπαντα Κοινωνιολογικά, τόμ. Γ΄ (1994) 231-407.
- Das Individuum als Grenze des Sozialen und der Erkenntnis: Soziologie contra Soziologismus: *Archiv für angewandte Soziologie* 3 (1931) Παρουσίαση καὶ ἐλεύθερη ἀπόδοση Μανώλη Μαρκάκη «Τὸ ἄτομο ὡς ὄριο τοῦ κοινωνικοῦ καὶ τοῦ ἐπιστητοῦ (Ἡ Κοινωνιολογία κατὰ τοῦ κοινωνιολογισμοῦ)», Περιοδικὸ Ἐλεύθερη Κοινωνία, τόμ. Β΄, 8 Σεπτ.-Ὀκτ. 1985, 81-92.
- «Ὁ σύγχρονος πολιτισμὸς»: Ἐφημ. Πρωΐα 2.6.1931.
- «Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ κοινωνία»: ΑΦΘΕ Γ΄ (1931-32) 150-170 = Ἀπαντα Κοινωνιολογικά, τόμ. Δ΄ (1995) 13-35.
- Friedrich Gundolf (Νεκρολογία): ΑΦΘΕ Γ΄ (1931-32) 16.
- Πρὸς τὴν Νομικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ὑπόμνημα περὶ τῶν ἐπιστημονικῶν αὐτοῦ ἐργασιῶν (Ἰανουάριος 1932) = Ἀπαντα Κοινωνιολογικά, τόμ. Ε΄ (1996) 13-28.
- Ἡ Κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας. Κριτικὴ τῶν συστατικῶν αὐτῆς στοιχείων, Ἀθήναι, Ἐκδ. Κ.Σ. Παπαδογιάννη 1932, 212 σελ. [... ἀποτελέσσα ἡ πραγματεία αὐτὴ ἐν μέρει τὴν βᾶσιν, ἐφ ἧς ἐξήχθησαν αἱ κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸν ἔτος 1930-31 γενόμεναι ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν παραδόσεις μου, συνεπληρώθη

- κυρίως διὰ τῆς προσθήκης τῶν δύο τελευταίων κεφαλαίων...] = "Απαντα Κοινωνιολογικά, τόμ. Δ' (1995) 37-245.
- Die Grundrichtungen der Gesellschaftslehre Lorenz von Steins: *Archiv für Geschichte der Philosophie und Soziologie*, 39 (1932).
- «Ἱστορία καὶ πρόοδος. Εἰσαγωγή εἰς τὴν Κοινωνιολογίαν τῆς Ἱστορίας»: *ΑΦΘΕ Δ'* (1932-1933) 151-197 = "Απαντα Κοινωνιολογικά, τόμ. Δ' (1995) 247-295.
- «Τὸ γλωσσικὸν ζήτημα καὶ αἱ ἐν Ἑλλάδι πνευματικαὶ κατευθύνσεις»: *ΑΦΘΕ Δ'* (1932-1933) 265-276.
- «Τὸ σύστημα τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Leopold von Wiese»: *ΑΦΘΕ Δ'* (1932-1933) 277-288 = "Απαντα Κοινωνιολογικά, τόμ. Γ' (1994) 101-114.
- Βιβλιοκρισία: Max Weber, *Ἡ ἐπιστήμη ὡς ἐπάγγελμα*. Εἰσαγωγή καὶ μετάφρασις Ι. Συκουτρῆ, Ἀθήναι 1933: *ΑΦΘΕ Δ'* (1932-33) 344-346.
- Βιβλιοκρισία: Π. Λεκατσά, *Συμβολὴ στὴ διαλεκτικὴ Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας, Α' Ἀρχαία Φιλοσοφία. Διαλεκτικὴ κριτικὴ*, Ἀθήνα 1933: *ΑΦΘΕ Δ'* (1932-33) 346-348.
- «Ὁ ἑλληνικὸς Μαρξισμὸς Βιβλιοκρισία: Θ.Φ. Παπακωνσταντίνου, *Εἰσαγωγή στὴ Διαλεκτικὴ*, Ἀθήνα 1933»: *ΑΦΘΕ Δ'* (1932-33) 449-464 = "Απαντα Κοινωνιολογικά, τόμ. Γ' (1994) 117-135.
- «Max Weber καὶ Heinrich Rickert. Μία σελὶς τῆς Ἱστορίας τοῦ πνεύματος»: *ΑΦΘΕ Δ'* (1932-1933) 365-370.
- «Ὁ Alfred Weber καὶ ἡ ἰδέα τῆς προόδου», χ.χ. = "Απαντα Κοινωνιολογικά, τόμ. Γ' (1994) 187-194.
- «Ἡ Κοινωνιολογία καὶ οἱ ἐπὶ τὴν γένεσιν καὶ διαμόρφωσιν τῆς ἐπιδράσαντες πολιτικοὶ παράγοντες (Ἐναρκτήριον μάθημα 27.4.1933) *ΑΦΘΕ Δ'* (1932-1933) 371-386 = "Απαντα Κοινωνιολογικά, τόμ. Δ' (1995) 297-312.
- Ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς καὶ ἡ Οἰκονομία. Συμβολὴ εἰς τὴν Κοινωνιολογίαν τῆς Ἱστορίας*, Ἀθήναι 1933, 84 σελ. = "Απαντα Κοινωνιολογικά, τόμ. Γ' (1994) 13-100.
- Ἡ πατρις ὡς κοινωνιολογικὴ ἔννοια*, Ἀθήναι, χ.χ. (μετὰ τὸ 1932) = "Απαντα Κοινωνιολογικά, τόμ. Γ' (1994) 137-143.
- Ὁ ἄνθρωπος καὶ αἱ κοινωνικαὶ ἀντιθέσεις*, Ἀθήναι, *Εκδ. Κ.Σ. Παπαδογιάννη (Ἀπὸ τὸν Κύκλο τοῦ Ἀρχείου Φιλοσοφίας 1) 1934, 228 σελ. = "Απαντα Κοινωνιολογικά, τόμ. Δ' (1995) 313-540.
- «Ἡ πρόοδος καὶ οἱ Ἀρχαῖοι»: *ΑΦΘΕ Ε'* (1934) 118-136 = "Απαντα Κοινωνιολογικά, τόμ. Ε' (1996) 95-113.
- «Ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος καὶ ὁ ὄχλος»: *ΑΦΘΕ Ε'* (1934) 213-220 = "Απαντα Κοινωνιολογικά, τόμ. Ε' (1996) 115-220.

- «Ἡ Κοινωνιολογία ὡς ἐπιστήμη τῆς πραγματικότητας. Ἡ θεωρία του Hans Freyer»: *ΑΦΘΕ Ε'* (1934) 292-330 = *Ἄπαντα Κοινωνιολογικά*, τόμ. Ε' (1996) 123-161.
- Observations historiques sur l'idée de la société: *Rivista di Sociologia* 1934, 3-11.
- «Φῶτος Πολίτης» (Νεκρολογία): *ΑΦΘΕ Ζ'* (1935) = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα Σαραντά πεντε ἐτῶν (1935-1980)*, Θεσσαλονίκη, Ἐγνατία 1980, 21-23.
- «Ἡ πνευματικὴ νεοελληνικὴ κοινωνία»: *ΑΦΘΕ ΣΤ'* (1935) 1-41 = *Ἄπαντα Κοινωνιολογικά*, τόμ. Ε' (1996) 163-205.
- «Ἡ Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας ὡς Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας»: *ΑΦΘΕ ΣΤ'* (1935) 218-228.
- Karl Jaspers, *Προϋποθέσεις γιὰ μίαν φιλοσοφικὴν κατανόηση τοῦ Nietzsche*. Μετάφραση Π.Κ.: *ΑΦΘΕ ΣΤ'* (1935) 249-280 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980), 24-26.
- «Ἐξ ἀφορμῆς τῆς μελέτης του Karl Jaspers (γιὰ τὸν Nietzsche). Ἕνας ἀναγκαῖος ἐπίλογος»: *ΑΦΘΕ ΣΤ'* (1935) 281-284.
- «Ἡ Νεοελληνικὴ Κοινωνία». Σειρὰ μαθημάτων τοῦ Πανεπιστ. Ἔτους 1934-35 [Δημοσιεύθηκαν συνοπτικὰ στὸν τόμο I, «Ἑλλάς» τῆς *Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας* Πυρσοῦ μετὰ τὸν ἴδιο τίτλο καὶ ὀλόκληρο τὸ τέταρτο ἀπὸ τὰ πέντε μέρη]: *ΑΦΘΕ ΣΤ'* (1935) 1-41.
- Ἀρχαὶ καὶ Προγραμματικαὶ κατευθύνσεις τοῦ Ἐνωτικοῦ Κόμματος*, <Ἀθῆναι 1935>, 56 σελ. (11×14,5).
- Ἐθνικὸν Ἐνωτικὸν Κόμμα, *Πολιτικὸς Λόγος τοῦ κ. Παναγιώτη Κανελλοπούλου ἐν Ἀθῆναις τὴν 15 Δεκ. 1935*, Ἀθῆναι 1935, 16 σελ. (14×21).
- Προβλήματα Φιλοσοφίας καὶ Κοινωνιολογίας τῆς Ἱστορίας*, Ἀθῆναι. Ἐκδ. Κ.Σ. Παπαδογιάννη 1936, 111 σελ. Ἀπὸ τὸ *ΑΦΘΕ Ζ'* (1936) = *Ἄπαντα Κοινωνιολογικά*, τόμ. Ε' (1996) 207-319.
- «Προβλήματα Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας»: *ΑΦΘΕ Ζ'* (1936) 1-34.
- «Αἱ θεμελιώδεις περὶ Ἱστορίας θεωρίαι»: *ΑΦΘΕ Ζ'* (1936) 175-218, 257-289.
- “Die Einsamkeit in ihrer gemeinschaftlichen und gesellschaftlichen Problematik”: *Reine und angewandte Soziologie. Eine Festgabe für Ferdinand Tonnies zu seinem achtzigsten Geburtstag*, Leipzig, Buske Verlag 1936, 228-239.
- «Τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Χαϊδελβέργης (Heidelberg)»: Ἐφημ. *Ἑλληνικὴ Φωνὴ* 4.7.1936 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980), 27-31.
- «Ἡ πλάνη ὡς ἐξωτερικὸ βᾶθρο τῆς φιλοσοφικῆς ἀλήθειας» (J. Hersch, *L'illusion philosophique*, Paris 1936): *ΑΦΘΕ Η'* (1937) 106-113 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* 1980), 32-39.
- «Οἱ ἀλήθειες ἐνὸς ἀπρόσιτου» (Γ. Σαραντάρης, *Συμβολὴ σὲ μίαν φιλοσοφίαν τῆς*

- ὕπαρξης): ΑΦΘΕ Η' (1937) 465-477 = *Δοκίμια και άλλα κείμενα* (1980), 40-52.
- Eberhard Zeller, *Paracelsus. Der Beginner eines deutschen Arzttums*, Halle (Βιβλιοκρισία): ΑΦΘΕ Η' (1937) 487-489.
- W. W. Schutz, *Μύθος και Ζωή* (Μετάφραση Π.Κ.): ΑΦΘΕ Θ' (1938) 46-56.
- «Ντεκάργτ και Γιάσπερς»: ΑΦΘΕ Θ' (1938) 93-98 = *Άπαντα Κοινωνιολογικά*, τόμ. Ε' (1996) 321-328.
- «Υποστασιακή Φιλοσοφία. Τρεις όμιλίες του Karl Jaspers (Μετάφρασεις έκ του Γερμανικού υπό Π.Κ.): ΑΦΘΕ Θ' (1938) 117-145, 257-289, 361-394 = *Άπαντα Κοινωνιολογικά*, τόμ. Ε' (1996) 329-425.
- «Ιωάννης Συκουτρής» (Νεκρολογία): ΑΦΘΕ Θ' (1938) 111-112.
- «Χαράλαμπος Τζωρτζόπουλος» (Νεκρολογία): ΑΦΘΕ Ι' (1939) 114-120.
- Θά σās πώ την ἀλήθεια. Πολιτική όμολογία, δημοσιευμένη με τό ψευδώνυμο Παναγιώτης Καρυστινός, Άθήνα 1940.
- «Είμαστε έτοιμοι για όλα»: Δεκαπενθήμερο έντυπο Άχρίς της 1380 Μονάδας του Βορείου Μετώπου (Κορυτσās-Αχρίδας) 15.3.1941 = 28 *Όκτωβρίου 1940 Σαράντα χρόνια*: Εϋθύνη, Κείμενα της Μεθορίου 5, Άθήνα 1980, 4η έκδ. 1996, 115-117 = *Δοκίμια και άλλα κείμενα ...* (1980) 70-71 [Της έφημερίδας ΑΧΡΙΣ έκδόθηκαν συνολικά 7 φύλλα. Τα 3 πρώτα (15.1.41, 1.2.41, 15.2.41) με τον τίτλο ΟΧΡΙΣ και τα υπόλοιπα (1.3.41, 15.3.41, 1.4.41, 6.4.41) με τον τίτλο ΑΧΡΙΣ].
- Ίστορία του Εϋρωπαϊκού Πνεύματος*, Α' τόμος (Άπό τον Αύγουστινο ως τον Γκαίτε), Άθήνα, Άετός Α.Ε. 1942, ζ' -523 σελ. Β' έκδοση του Α' τόμου και Β' τόμος (Άπό τον Γκαίτε ως τίς μέρες μας), Άθήνα, Οί Φίλοι του βιβλίου 1947, 494-503 σελ.
- Η Έλλάς και ό πόλεμος*, Κάιρο 1942, 32 σελ. (12×17) = *Δοκίμια και άλλα κείμενα ...* (1980) 85-97 [Π.Κ., Άντιπροέδρου της Έλληνικής Κυβερνήσεως Υπουργού της Έθνικής Άμύνης. Το κείμενο που δημοσιεύεται έδώ είναι ή βάση δύο Όμιλιών, που έγιναν στο Κάιρο και στην Άλεξάνδρεια στις 5 και 17 Μαΐου 1942. Στο όπισθόφυλλο: Το έξώφυλλο έχει γίνει από φωτοτυπία της έφημερίδας ΑΧΡΙΣ που ξεεδίδετο από την Μονάδα 1380 και έτυπώνετο στην Κορυτσά. Το κύριον άρθρο του εικονιζομένου φύλλου «Έτοιμασθετε όμως και σεις» είναι γραμμένο από τον κ. Παναγιώτη Κανελλόπουλο, που ήταν τακτικός συνεργάτης της Άχρίδος, όταν υπηρετούσε στο Άλβανικό Μέτωπο. Στο τέλος του κειμένου: Το προϊόν της πωλήσεως του φυλλαδίου τούτου θα διαθεθεί διά την περιθαλψιν των οικογενειών των έπιστράτων].
- Θά σās πώ την ἀλήθεια *Έπιστολές προς τίς φίλους μου*. Α' μυστική έκδοση 1942 Β' έκδοση 1945 = *Δοκίμια και άλλα κείμενα ...* (1980) 72-84. [Τίς

«'Επιστολές» αυτές έγραψε ο Π.Κ. στην 'Αθήνα τόν Μάρτιο 1942, όταν κα-
τάζητούμενος από τις άρχές Κατοχής κρυβόταν, λίγες μέρες πριν διαφύγει
από την 'Ελλάδα, στο σπίτι του φίλου του Δ. Πλαγιάννη, βουλευτή Λακω-
νίας μετά τόν πόλεμο και αντιπροέδρου τής Βουλής ... Οί «'Επιστολές» τυ-
πώθηκαν μυστικά μαζί με άλλα κείμενά του και κυκλοφόρησαν από χέρι σέ
χέρι δεμένες σ' ένα παράνομο τεύχος τό 1943. Τήν επίμελεια για τήν μυστική
έκδοση είχε αναλάβει ο φίλος του Γιώργος Θ. Καρανικολός, πού και προλό-
γισε με τήν ένδειξη Ω τά κείμενα].

«Εισαγωγή σέ μία θεωρία τής 'Ιστορίας»: *Δοκίμια και άλλα κείμενα Σαράντα
πέντε έτών (1935-1980)*, Θεσσαλονίκη, Έγνατία 1980, 55-69 [«Τό δοκίμιο
αυτό τόγραψε ο Π.Κ. στην Κύθνο τήν άνοιξη του 1938, στο δεύτερο έτος τής
έξορίας του. Τυπώθηκε μυστικά, μαζί με άλλα δικά του κείμενα, στο 1943
και κυκλοφόρησε από χέρι σέ χέρι»].

«Τό άπαιτούμε όσοι πιστεύουμε στην 'Ελλάδα», *Δόξα* (όργανο τής ΠΕΑΝ)
8.11.1944 = *Δοκίμια και άλλα κείμενα ...* (1980) 104-106.

«'Η κιβωτός τής ελληνικής αλήθειας», 'Εφημ. *'Ελληνική Φωνή*, Μάρτιος 1945 =
Δοκίμια και άλλα κείμενα ... (1980) 98-103 = *Τό Εικοσιένα. 'Η κιβωτός του
Νέου 'Ελληνισμού*, 'Αθήνα. Εϋθύνη. Κείμενα τής Μεθορίου 9, Β' έκδ. 1993,
91-98. [Δημοσιεύθηκε γαλλικά στην 'Εφημερίδα του Καΐρου *Le Progrès
Egyptien* στις 25.3.1944].

'Ο πόλεμος και τό μέλλον. *Διδάγματα και αίτήματα*, 'Αθήναι ('Ενωτική Βιβλιο-
θήκη Β1), 1946, 59 σελ. (13×175). 1935-1945. *'Ενας 'Απολογισμός*, 'Αθήναι
1945, 68 σελ. [Περιεχόμενα: Τό ξεκίνημα Δικτατορία και έξορία 'Αλβανική
έκστρατεία 'Η κατοχή Μέση 'Ανατολή. 'Η περίοδος τής 'Αντιπροεδρίας μου
Μέση 'Ανατολή. Τό έτος πού ήμουν έξω από τήν κυβέρνηση 'Η άπελευθέρω-
ση. 'Η Πελοπόννησος. 'Η στάση του Δεκεμβρίου]. (Τό κείμενο, πού δημοσι-
εύεται στο τεύχος τουτο, χρησίμευσε ως βάση στην όμιλία, πού έγινε στο θέ-
ατρο «Κεντρικό» στις 21.1.1945).

«Δημήτριος Καπετανάκης. 'Ενας 'Αγγλος ποιητής από τήν 'Ελλάδα»: 'Εφημ.
'Ελληνική Φωνή 10.3.1945 = *Δοκίμια και άλλα κείμενα ...* (1980) 107-109.

«Τέχνη και πνευματική έλευθερία»: *Νέα Έστία* 15.6.1945 = Πέτρος Χάρης, *'Η
πνευματική έλευθερία και οι μεταπολεμικοί άνθρωποι*, 'Αθήνα, Κολλάρος
1973 = *Δοκίμια και άλλα κείμενα ...* (1980) 110-113.

'Εθνικόν 'Ενωτικόν Κόμμα. *Καταστατικόν, έγκριθέν υπό τής Κεντρικής 'Επι-
τροπής (προσωρινής Ισχύος)*, 'Αθήναι 7.8.1946, 23 σελ. (πολυγραφημένον
22×32)

Εισαγωγή σέ μία θεωρία τής 'Ιστορίας ως βάση του 'Ενωτισμού, 'Αθήναι, 'Εκ-
δοση 'Εθνικής 'Ενωτικής Νεολαίας 1947, 23 σελ. (13×17,5).

- «Ο Sir Stafford Cripps και ό Χριστιανισμός». Πρόλογος στο Sir Stafford Cripps
Γιά μιá Χριστιανική Δημοκρατία, Άθήναι 1949 = *Δοκίμια και άλλα κείμενα*
 ... (1980) 114-116.
- Πολιτικός Λόγος Παναγιώτη Κανελλόπουλου, έκφωνηθείς έν Πειραιει την 5ην*
Φεβρουαρίου 1950, Άθήναι 1950, 14 σελ.
- Ό Είκοστός Αίώνας. Η πάλη μεταξύ άνθρωπισμοϋ και άπανθρωπίας*, Άθήναι,
 Πυρσός 1951, 238 σελ.
- Ό Χριστιανισμός και ή Έποχή μας. Από την ιστορία στην αιώνιότητα*,
 Άθήναι, Πυρσός 1952, 1953, 232 σελ., Έστία 1985, 276 σελ. Νέα έκδοση
 Έστία 2004, 294 σελ. με Εισαγωγή Μάριου Μπέγγζου. [Τό βιβλίο αυτό, πού
 χρόνια τώρα μου ζητοϋν πολλοί να άποφασίσω να βγει σε δεύτερη έκδοση,
 εμφανίσθηκε τόν Ίανουάριο του 1953. Τό είχα γράψει σε 45 μέρες, από τά
 τέλη Άπριλίου ως τά μέσα Ίουνίου του 1952, του έτους, πού στόν τελευταίο
 μήνα θά συμπλήρωνα τά 50 χρόνια της ζωής μου ...].
- Les Forces Armées de la Grèce en 1953. Discours prononcé le 24.11.1953 au*
Parlement Hellénique, Athènes 1953, 56 σελ.
- Μεταφυσικής Προλεγόμενα. Ό άνθρωπος Ό κόσμος Ό Θεός*, Άθήναι, Τύπ.
 Άφών Γ. Ρόδη 1955, 338 σελ. Έπανέκδοση με Εισαγωγή Άλεξάνδρου Άν-
 δρέα Κύρτση (σ. 9-20), Άθήνα, Βιβλιοπ. της Έστίας 2003, 441 σελ.
- Τό τέλος του Ζαρατούστρα*, Άθήναι, Τύπ. Άφών Γ. Ρόδη 1956, 277 σελ. [Τό βι-
 βλίο τουτο τόγραφα τό καλοκαίρι του 1956].
- Πέντε Άθηναϊκοί Διάλογοι. 51 έως 529 μετά Χριστόν*, Άθήναι 1956 Έπανέκ-
 δοση Έστία 1980, 237 σελ.
- Προεκλογικός Λόγος προς τόν λαόν των Πατρών (16.2.1956)*, Πάτρα 1956, 31
 σελ. [Η προσωπική μου στάσις κατά τας παρούσας έκλογάς Άπολογισμός
 Τό μέλλον της χώρας].
- «Η Πάτρα. Πρόχειρες σκέψεις βαθειές έντυπώσεις»: *Πελοποννησιακή Πρωτο-*
χρονια 1957 = Δοκίμια και άλλα κείμενα ... (1980) 117-123.
- Fünf Athener Dialoge. Hellas und Christentum* (Aus dem Griechischen übertragen
 von I. Rosenthal-Kamarinea), Olten/Freiburg i.Br., Walter-Verlag 1961, 252
 σελ.
- Cinque dialoghi ateniesi*, Roma, Cappelli Editore 1964.
- Γεννήθηκα στο Χίλια Τετρακόσια Δυό*, Άθήνα 1957 (Άριστέιο Γραμμάτων της
 Άκαδημίας Άθηνών) Β΄ Έκδ. 1967 Γ΄ έκδ. Έστία 1980, 249 σελ. Δ΄ Έκδ.
 1989.
- Ποίηση και άλήθεια στη νεοελληνική ζωή*, Άθήνα 1959, 52 σελ. (12×18) - Άνά-
 τυπο από την Νέα Έστία, τεϋχ. 759/15.2.59, 257-271. [Τό κείμενο πού δημο-
 σιεύεται στο τεϋχος τουτο είναι ή όμιλία, πού εγκαινιάζοντας την «Έλλη-

- νική 'Εβδομάδα» άκόμα στις 10 'Ιανουαρίου 1959 στη μεγάλη αίθουσα τελετών του Πανεπιστημίου του Marburg. Τήν όμιλία μου τήν έγραψα Γερμανικά, και θα κυκλοφορήσει σε λίγο στην Γερμανία σε ιδιαίτερο τεύχος. Τήν ελληνική μετάφραση τήν έκαμα ό ίδιος για τήν *Νέα Έστία*].
- Hyperion und der neugriechische Geist*, Frankenau, Siebenberg Verlag, 2. Aufl. 1959, 40 σελ.
- Οί νέοι παράγοντες τής 'Ιστορίας και τό μέλλον του ανθρώπου*, 'Αθήναι 1960, 43 σελ.: ΠΑΑ 34 (1959) 365 έπ. = *Όμιλίες στην 'Ακαδημία 'Αθηνών*, 'Αθήνα, Γιαλλελής 1989, 37-71. [Τό άνωτέρω κείμενον άπετέλεσε τήν βάση τής όμιλίας του Π. Κανελλοπούλου κατά τήν έκτακτον Συνεδριαν τής 'Ακαδημίας 'Αθηνών τής 28ης Νοεμβρίου 1959].
- «Προσφώνηση στον Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλο»: ΠΑΑ 36 (1961) 54 έπ. = *Όμιλίες στην Α.Α.* (1989) 72-83.
- “Die griechischen Dichter und Denker unserer Zeit”: *Universitas* 16 (1961) 257-272.
- Mistra. Das byzantinische Pompeji*, München, Knorr & Hirth Verlag 1962, 36 σελ. + 35 φωτογρ.
- Mistra. The Byzantine Pompeji* (Μετάφρ. Ch. Dixon), München, Knorr & Hirth 1963, 36 σελ. + 35 φωτ.
- 'Από τον Μαραθώνα στην Πύδνα και ώς τήν καταστροφή τής Κορίνθου. 490-146 π.Χ.*, 'Αθήναι 1963, τόμ. Α', 448 σελ., τόμ. Β', σελ. 451-1062, τόμ. Γ', σελ. 1065-1402 Β' Έκδ. = *Ιστορία τής 'Αρχαίας 'Ελλάδος*, 'Αθήναι. Δ. Γιαλλελής 1982, τόμοι Α' - Γ', Σελ. 464 + 624 + 336.
- «Στοχασμοί γύρω άπό τό 21»: ΠΑΑ 38 (1963) 167 έπ. = *Δοκίμια και άλλα κείμενα* (1980) 124-149 = *Όμιλίες στην Α.Α.* (1989) 84-117.
- «Παρατηρήσεις στο βιβλίο του Α. Βλαχόπουλου, *'Απομνημονεύματα έκ των έν Μ. 'Ασία επιχειρήσεων τό 1921*» ΠΑΑ 39 (1964) 79 έπ. = *Όμιλίες στην Α.Α.* (1989) 118-120.
- Τά χρόνια του Μεγάλου Πολέμου. 1939-1945, 'Ιστορική άναδρομή και κείμενα*, 'Αθήναι 1964, 232 σελ.
- Ιστορικός Λόγος εις τήν Βουλήν του κ. Παναγ. Κανελλοπούλου, 'Αρχηγού τής Έθν. Ριζοσπαστικής Ένώσεως. Μετά τά γεγονότα του Γοργοποτάμου*, 'Αθήναι, Δεκέμβριος 1964, 28 σελ.
- ‘Ο 'Αρχηγός τής Ε.Ρ.Ε. κ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος όμιλεί προς τήν Έθνικήν Ένωσιν Δικηγόρων, 'Αθήναι, Δεκέμβριος 1964, 15 σελ. (14x20,5).
- Athen* (Mit 36 Bildtafeln, darunter 22 farbigen, nach Aufnahmen von H. Kreft. Übertragung des Textes von I. Rosenthal-Kamarinea), München. Knorr & Hirth Verlag («Das Kleine Kunstbuch») 1964, 35 σελ. + φωτογρ.

- Athens*, Transl. by Ph. Sherrard, München, Knorr & Hirth Verlag 1964, 35 σελ. + 36 φωτογραφίες.
- Athènes*, München, Knorr & Hirth Verlag 1964, 35 σελ. + 36 φωτογραφίες.
- ‘Ο Λόγος τοῦ Ἀρχηγοῦ τοῦ Ἐθνικῆς Ριζοσπαστικῆς Ἐνώσεως εἰς τὴν Θεσσαλονίκην τὴν 24ην Ἰανουαρίου 1965, Ἀθήναι, Ἰανουάριος 1965, 27 σελ.
- ‘Ο Λόγος τοῦ Ἀρχηγοῦ τοῦ Ἐθνικῆς Ριζοσπαστικῆς Ἐνώσεως κ. Π. Κανελλοπούλου πρὸς τὸν λαὸν τῶν Ἀθηναίων τὴν 19ην Φεβρουαρίου 1965, Ἀθήναι, Φεβρουάριος 1965, 22 σελ.
- Ἡ Ἑλλάς ἐν ὄψει τοῦ μέλλοντος τῆς ἀνθρωπότητος. Ὁμιλία κατὰ τὴν συνεντεύξεισιν τῶν μελῶν τῆς Ἐθνικῆς Ἐνώσεως Δικηγόρων, Ἀθήναι, Μάρτιος 1966, 12 σελ.
- Ascent to Faith*. Translated from the Greek and with an Introduction (p. 9-18) by Mary P. Gianos, New York, Exposition Press 1966, 101 σελ. [Ἀγγλικὴ ἔκδοσι τοῦ ‘Ο Χριστιανισμὸς καὶ ἡ ἐποχὴ μας].
- «Τὸ ἱστορικὸ νόημα τοῦ ἑλληνικοῦ γένους» (Διάλεξι στὴν Παιδαγωγικὴ Ἀκαδημία Λευκωσίας Κύπρου, 27.9.1966), Λευκωσία, Ἑλληνικὸς Πνευματικὸς Ὁμιλος Κύπρου 1966 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 150-168.
- Ἱστορία τοῦ Ἑυρωπαϊκοῦ πνεύματος*, Μέρος Πρῶτο. Ἀπὸ τὸν Αὐγουστίνου ὡς τὸν Μιχαὴλ Ἄγγελου, Ἀθήναι 1966, 1005 σελ. (14×20). Ἐπανεκδόση Δ. Γιαλλεῆς 1976, τόμ. 1, 470 σελ. (17×24), τόμ. 2, 503 σελ. Μέρος Δεύτερο. Ἀπὸ τὸν Λούθηρου σὺν Μπάχ, 1968, 1333 σελ. Ἐπανεκδόση Δ. Γιαλλεῆς 1976, τόμ. 3, 637 σελ., τόμ. 4, 637 σελ. Μέρος Τρίτο. Ἀπὸ τὸν Βολταίρου ὡς τὸν Γκαίτε, 1970, 1703 σελ. Ἐπανεκδόση Δ. Γιαλλεῆς 1976, τόμ. 5, 540 σελ., τόμ. 6, 512 σελ., τόμ. 7, 550 σελ. Μέρος Τέταρτο. Ἀπὸ τὸν Μπετόβεν ὡς τὸν Κῆιτς, 1974, 1434 σελ. Ἐπανεκδόση Δ. Γιαλλεῆς 1976, τόμ. 8, 671 σελ., τόμ. 9, 686 σελ. Μέρος Τέταρτο, τόμ. 10, Ἀπὸ τὸν Πούσκιν ὡς τὸν Σοῦμπερτ, Δ. Γιαλλεῆς 1984, 604 σελ. Μέρος Πέμπτο, τόμ. 11, Ἀπὸ τὸν Πούσκιν ὡς τὸν Κάρολ Μάρξ, 1989, 262 σελ. (Σελ. 5-11: Πρόλογος Διονύση Λιβανοῦ, Σεπτέμβριος 1988) Τόμ. 12, Ἐυρετήριο, 1998, 441 σελ.
- «Ὁ Χριστιανισμὸς καὶ τὰ χρόνια ποὺ ἔρχονται»: *Χριστιανικὸν Συμπόσιον 1967* = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 169-180.
- Ὁμιλία πρὸς νέους. Λόγος τοῦ Ἀρχηγοῦ τῆς Ε.Ρ.Ε. εἰς τὴν συγκέντρωσιν τῆς Ε.Ρ.Ε.Ν. τῆς 28.2.1967, Ἀθήναι, Μάρτιος 1967, 15 σελ.
- «Ἐπικῆδειος πρὸ τῆς σοροῦ τοῦ Γεωργίου Παπανδρέου» (1.11.1968) = *Πολιτικὰ Θέματα*, τεύχ. 1388/7.11.2003, σελ. 9.
- Reflexions sur la Grèce et l'Europe. L'heritage vivant de l'Antiquité grecque*, Paris, Mouton.
- “Das Heilige bei den Hellenen”. Ἐπίμετρο σὺν τόμῳ Ἐνὶ Μελας (Hrsg.), *Tempel*

- und Stätten der Götter Griechenlands. Ein Begleiter zu den antiken Kulturzentren der Griechen*, Köln, DuMont (Reihe Kunstreisefurer) 1970, 199-202
 'Ελληνική μετάφραση Λίνου Γ. Μπενάκη: «Τὸ ἱερὸ στοὺς ἀρχαίους Ἕλλη-
 νες», *Νέα Ἑστία*, τεύχ. 1757/Ἰούνιος 2003, 1002-1006.
- Five Men Five Centuries (Solon, Sophocles, Dion, Cydias, Diaios)*, London, Weidenfeld & Nicolson 1971, 159.
- «Ὑπαρξιακὴ ἀγωνία καὶ ἠθικὸς ἀγώνας», *Φιλοσοφία* 1 (1971) 29-40 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 186-194.
- «Ἐμμοσὺς»: *Χριστιανικὸν Συμπόσιον* 1971 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 181-185.
- «Βία - ἀπανθρωπία δημοκρατία»: Γεώργιος Ι. Ράλλης, *Ἡ τεχνικὴ τῆς βίας*, Ἀθήνα 1972 (Εἰσαγωγή) = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 205-211.
- «Χρυσὸς Εὐελπίδης»: Χρυσὸς Εὐελπίδης, *Ἀφιέρωμα*, Ἀθήνα 1972 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 212-215.
- «Μιά συνέντευξη στὸ διάστημα τῆς τελευταίας Δικτατορίας»: *Ταχυδρόμος* 29.9.1972 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 229-232.
- «Ἑλληνικὸν δράμα, 1922»: *Νέα Ἑστία*, Δεκέμβριος 1972 (Ἀφιέρωμα στὴν Μικρασιατικὴ καταστροφή) = Ἡλίας Βενέζης, *Μικρασία, χαῖρε*, Ἀθήνα 1974 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 195-204.
- “Phantasie über Byzanz”. Ἐπιμετρο στὸν τόμο Evi Melas (Hrsg.), *Alte Kirchen und Klöster Griechenlands. Ein Begleiter zu den byzantinischen Stätten*, Köln, DuMont (Reihe “Kunstreisefürer”) 1972 (1990) 289-296 Ἑλληνικὴ μετάφραση Λίνου Γ. Μπενάκη: «Νοσταλγία τοῦ Βυζαντίου»: Π. Κανελλόπουλου, *Τὰ Δοκίμια*, τ. Β', Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Ἐταιρείας Φίλων Παν. Κανελλόπουλου 2002, 335-347.
- «Θεμιστοκλῆς Δ. Τσάτσος», Εἰσαγωγή στὸ Θεμιστοκλῆς Δ. Τσάτσος, *Αἱ παραμοναὶ τῆς ἀπελευθερώσεως (1944)*, 2η ἔκδ. Ἀθήνα, Ἰκαρος 1973, ὄπου (σελ. 227-304) καὶ πολλὰς Σημειώσεις Π.Κ. = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 233-244.
- «Requiem»: *Πολιτικὰ Θέματα*, τεύχ. 1/1.3.1973 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 218-220.
- «Κατίνα Παξινοῦ. Andante moderato»: *Νέα Ἑστία* 15.3.1973 (Ἀφιέρωμα στὴν Κατίνα Παξινοῦ) = Φυσιολατρικὸς Σύνδεσμος Πειραιῶς, *Ζήνων* 1976 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 216-217.
- «Δέσμοι τῆς ἐξουσίας»: *Πολιτικὰ Θέματα*, τεύχ. 4/15.6.1973 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα* (1980) 221-223.
- «Πάρις Τακόπουλος», Πρόλογος στὸ Πάρις Τακόπουλος, *Κενὴ Διαθήκη*, Ἀθήνα 1973 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 224-228.

- «Ευρώπη»: *Ευθύνη*, τεύχ. Δεκεμβρίου 1973 = *Δοκίμια και άλλα κείμενα ...* (1980) 248-251.
- «Τò πρόβλημα του Θεού» Ἀπάντηση σέ πέντε ἐρωτήματα του Κώστα Τσιρόπουλου: *Ευθύνη*, τεύχ. Ἀπριλίου 1974 = *Δοκίμια και άλλα κείμενα* (1980) 254-255.
- «Βάσος Βασιλείου», Πρόλογος στο Βάσος Βασιλείου, *Φωνή ἐπί Δικτατορίας*, Ἀθήνα 1974 = *Δοκίμια και άλλα κείμενα ...* (1980) 252-253.
- «Μεγάλη εβδομάδα του 1968». Εἰσαγωγή στην 4η Ἔκδοση του βιβλίου του Διονύση Λιβανου Μία νύχτα - Μία τυραννία, Ἀθήνα 1974/75 = *Δοκίμια και άλλα κείμενα ...* (1980) 256-261.
- «Ἀλέξανδρος Σβώλος»: Τομές, τεύχ. Φεβρουαρίου 1975 (Ἀφιέρωμα στον Ἀλ. Σβώλο) = *Δοκίμια και άλλα κείμενα ...* (1980) 262-270.
- «Βασίλειος Λαούρδας»: *Μελετήματα στη μνήμη Βασιλείου Λαούρδα*, Θεσσαλονίκη 1975 = *Δοκίμια και άλλα κείμενα ...* (1980) 271-274.
- Ἱστορικά Δοκίμια* (Α΄ Πῶς ἐφθάσαμε στην 21η Ἀπριλίου 1967 Β΄ 1940-1944. Ἐθνική Ἀντίσταση Παράρτημα: Σημειώματα), Ἀθήνα 1975, 317 σελ. Δεύτερη Ἔκδοση 1979.
- Σπ. Καρατζαφέρης, *Ἡ σφαγή του Πολυτεχνείου. Ἡ δίκη*. Προλογίζει ὁ Π.Κ.: Τὸ ἱστορικὸ νῆμα τῶν γεγονότων του Πολυτεχνείου, 29.10.1975 (Σελ. 11-14), Ἀθήνα, Ἀλκαῖος, τ. Α΄, 1975, 332 σελ. «Φιλοσοφία και Τέχνη», Πρόλογος στο τόμο *Φιλοσοφία και Τέχνη. Δοκίμια* του Ντίμη Ἀποστολόπουλου, Ἀθήνα, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων 1976, 9-19 σελ. = *Δοκίμια και άλλα κείμενα ...* (1980) 284-291.
- «Μάρκος Αὐγέρης»: *Ἀφιέρωμα στον Μάρκο Αὐγέρη*, Ἀθήνα, Κέδρος 1976 = *Δοκίμια και άλλα κείμενα ...* (1980) 292-295.
- «Παρατηρήσεις στην Ἀνακοίνωση Ι.Ν. Θεοδωρακοπούλου «Ἡ Φιλοσοφία τῆς Οἰκονομίας και τῆς Τεχνικῆς»: ΠΑΑ 51 (1976) 176-7 = *Νέα Ἔστια* τεύχ. 1170 /1.4.1976, 428-430 = «Πνεῦμα και ὕλη»: *Δοκίμια και άλλα κείμενα* (1980) 275-278.
- «Byron. His Political Beliefs and the Greek Revolution», Ὁμιλία στην Βουλή τῶν Λόρδων, Φεβρουάριος 1976 = «Μπάρρον. Οἱ πολιτικὲς του πεποιθήσεις και ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση»: *Τὰ Δοκίμια*, τ. Γ΄ (2002) 244-255.
- Pessimisme et optimisme sur l'avenir du genre humaine, Ὁμιλία στην Βουλγαρικὴ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν, Σόφια 1976. Γαλλικά και Βουλγαρικά στα Πρακτικά τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας.
- «Λόγος στο Παγκύπριο Συλλαλητήριο στη Λευκωσία», Ἐφημερίδες τῆς Λευκωσίας 21.7.1976 = *Δοκίμια και άλλα κείμενα ...* (1980) 279-282.
- «Σελίδες γλωσσικῆς αὐτοβιογραφίας»: *Νέα Ἔστια*, Χριστούγεννα 1976 (Λογο-

- τεχνία και δημοτικισμός) = *Δοκίμια και άλλα κείμενα ...* (1980) 296-305.
- «Πλάτων και Δίων», *Φιλοσοφία* 7 (1977) 111-161.
- «*Ημερολόγιο 31 Μαρτίου 1942 4 Ίανουαρίου 1945*», Αθήνα, Κέδρος 1977, 740 σελ. Ήπανένκδοση: *Ημερολόγιο Κατοχής. 31.3.1942 - 4.1. 1945*, Προλεγόμενα Θάνου Βερέμη, Αθήνα, Έστία 2003, 746 σ.
- «Σκέψεις για τὸ μέλλον τῆς ἀνθρωπότητας καὶ προσωπικὲς ἐξομολογήσεις»: *Τομὲς*, Ἰούνιος 1977 (Αφιέρωμα στὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλο γιὰ τὰ 50 χρόνια τοῦ δημόσιου βίου του) = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 306-310.
- «Πέντε Ἀθηναϊκοὶ Διάλογοι» ὁ.π. = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 327-331.
- «Γιώργης Ἀνδρουλιδάκης»: Γιώργη Ἀνδρουλιδάκη, *Κείμενα*, Αθήνα 1977 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 311-316.
- «Καζαντζάκης καὶ Σικελιανός»: *Νέα Έστία*, Δεκέμβριος 1977 (Αφιέρωμα στὸν Νίκο Καζαντζάκη) = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα* (1980) 318-326.
- «Γεώργιος Παπανδρέου» Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων, Πολιτικὸ μνημόσυνο τοῦ Γεωργίου Παπανδρέου, 1.11.1978 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 332-341.
- «Τὸ ἐνεργειακὸ μας πρόβλημα καὶ ὁ προγραμματισμὸς του», *ΠΑΑ* 53 (1978) 41 ἐπ. = *Όμιλίες στὴν Α.Α.* (1989) 122-3.
- «Ἡ πληροφόρηση στὴν πολιτικὴ», *Εὐθύνη Ζ'* (1978) 277 ἐπ.
- «Ἀντιστράτηγος Παναγιώτης Σπηλιωτόπουλος». Πρόλογος στὸ βιβλίο Κ.Β. Καζάνη, *Θὰ ζήσουμε ἐλεύθεροι ὡς Ἕλληνες*, Αθήνα 1978 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 342-345.
- «Ἡ Πάτρα τῆς Μπέλ Ἐπόκ». *Δοκίμιο ἱστορικὸ καὶ αὐτοβιογραφικὸ στὸν τόμο: Πάτρα 1900* τοῦ Ἀλέκου Μαρασλῆ, Αθήνα 1978.
- «Ἀριστοτέλης». Ὁμιλία στὴν Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων, 5.2.1979 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 346-50.
- «Ἡμέρες ὄργης. Δεκέμβριος 1944»: *ΠΑΑ* 54 (1979) 177 ἐπ. = *Τὸ Βῆμα* 15.4.1979 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 351-356 = *Όμιλίες στὴν Α.Α.* (1989) 125-131.
- «Ποιὸς συνέγραψε τὴν *Ἰκετηριαν* τοῦ Γένους τῶν *Γραικῶν* πρὸς πᾶσαν τὴν *χριστιανικὴν Εὐρώπην*» = *Όμιλίες στὴν Α.Α.* (1989) 132-150.
- «Θεμιστολῆς Σοφοῦλης». Ὁμιλία στὸ Πολιτικὸ μνημόσυνο τοῦ Θ. Σοφοῦλη, Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων, 29.6.1979 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 357-364.
- «Ἄγνη Ρουσοπούλου»: *Ἄγνη Ρουσοπούλου, Ἡ ἀγωνίστρια, ἡ ἐπιστήμων, ὁ ἄνθρωπος*. *Αφιέρωμα*, Αθήνα 1979 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 367-369.
- «Ἑλλη Ἀλεξίου»: *Ἑλλη Ἀλεξίου. Μικρὸ Ἀφιέρωμα*, Αθήνα, Καστανιώτης 1979 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 373-377.
- «Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης». Ὁμιλία στὴν Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων, 19.10.1979 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 3702.

- «Ο “ένθεος” Άγγελος Σικελιανός», *Άθήνα, Κότινος στὸν Άγγελο Σικελιανό, «Τετράδια Εὐθύνης»* 1980, 9-11 = *Τὰ Δοκίμια*, τ. Γ΄, 2002, 496-498.
- «Ἡ εἰκοσαετία ποῦ ἐρχεται»: Ἐφημ. *Αὐγή* 1.1.1980 (Ἀπάντηση σὲ ἐρώτημα τοῦ Λ. Μαυρειδῆ) = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 378-381.
- «Στρατάρχης Τίτο»: Περιοδ. *Ἐπίκαιρα* 24.1.1980 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα* (1980) 382-384. [Τὸ ἄρθρο παραδόθηκε στὶς 17.1.1980, πρὶν ἐκδηλωθοῦν οἱ ἀντιδράσεις τῆς Γουγκοσλαβίας στὶς διακηρύξεις ξένων κρατῶν γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς χώρας].
- «Ἡ ἐπέτειος τῆς 50ετίας τῆς Πολεμικῆς Ἀεροπορίας», *ΠΑΑ* 55 (1980) 309 ἐπ. = *Ὀμιλίες στὴν Α.Α.* (1989) 153-156.
- Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα Σαράντα πέντε ἐτῶν (1935-1980)*, Θεσσαλονίκη, Ἐγνατία 1980, 387 σελ. (Σελ. 7-20: Πρόλογος Π.Κ.).
- «Heidelberg, ὁ χρυσὸς κρῖκος τοῦ πνευματικοῦ δεσμοῦ μας», *Ἀφιέρωμα στὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο*, Ἀθήνα, Νομικαὶ Ἐκδόσεις Ἄντ. Ν. Σάκκουλα 1980, 1-160.
- «Ἡ εὐθύνη τῶν Ἑλλήνων σήμερα», *Εὐθύνη Ι΄* (1981) 601 ἐπ.
- «Προσφώνηση στὸν Εὐ. Παπανοῦτσο»: *ΠΑΑ* 56 (1981) 180 ἐπ. = *Μελετήματα γιὰ τὸν Ε.Π. Παπανοῦτσο. Ἐορτασμὸς στὰ ὀγδοντάχρονά του*. Ἀθήνα, Τετράδια «Εὐθύνης» 13, 1981, 9-24 [«Τὸ κείμενο ποῦ ἀκολουθεῖ βασιζέται στὴν Εἰσηγητικὴ Ἐκθεση, ποῦ εἶχα τὴν τιμὴ νὰ ὑποβάλω στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ...»] = *Ὀμιλίες στὴν Α.Α.* (1989) 157-168 «Ἰωάννης Ν. Θεοδωρακόπουλος»: *ΠΑΑ* 57 (1982) 68 ἐπ. = *Ἀναφορὰ στὸν Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλο. Στὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο του*, Εὐθύνη, «Τετράδια Εὐθύνης» 18, 1983, 21-31 = *Ὀμιλίες στὴν Α.Α.* (1989) 169-182 «Goethe. Τὸ κορυφῶμα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος»: *ΠΑΑ* 57 (1982) 211-229 = *Ὀμιλίες στὴν Α.Α.* (1989) 184-208.
- «Ἡ μνήμη μου»: *Θέσεις γιὰ τὸν Παν. Κανελλόπουλο. Τιμὴ στὰ Ὀγδοντάχρονά του*, Ἀθήνα, «Τετράδια Εὐθύνης» 17, 1982, 179-190.
- «Προσφώνηση στὸν Βασ. Ι. Βλαβιανό» *ΠΑΑ* 57 (1982) 572 ἐπ. = *Ὀμιλίες στὴν Α.Α.* (1989) 209-217 *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση*, Ἀθήνα, Δ. Γιαλλελῆς 1983, 389 σελ. [Βλ. τὸν Πρόλογο 1970 στὴν *Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος*].
- Ναπολέον Βοναπάρτης*, Ἀθήνα, Δ. Γιαλλελῆς 1983, 182 σελ. [Τὰ κεφάλαια τῆς ἱστορίας τοῦ Εὐρωπ. πνεύματος, ποῦ ἀναφέρονται στὸν Ναπολέοντα τὰ προσφέρω σήμερα σὲ αὐτοτελῆ μονογραφία. Δὲν ἔκανα παρὰ ἐλάχιστες τροποποιήσεις (8ος τόμ. στὶς ἐκδόσεις 1974, 1976)] «Καρλ Μάρξ. Ἐκατὸ χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του», *Νέα Ἐστία* τεύχ. 1340/1.5.1983, 566-584 = *ΠΑΑ* (Ἐκτακτὴ Συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 15.4.1983) = *Ὀμιλίες στὴν Α.Α.* (1989) 218-256.
- Λόρδος Βύρων. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα, Δ. Γιαλλελῆς 1983, 315 σελ. [Προσφέρω σήμερα σὲ αὐτοτελῆ ἔκδοση τὰ ἑπτὰ κεφάλαια τῶν τόμων 8 καὶ

- 9 τής *Ίστορίας του Εύρωπ. πνεύματος*, που δέν προϋποθέτουν τήν γνώση καί μελέτη τών προηγούμενων 205 κεφαλαίων του έργου].
- «Friedrich Hölderlin, *Ἡ ζωή καί τό ἔργο του*» (Ἀπό τό Κεφάλαιο 192 τής *Ίστορίας του Εύρωπαϊκού πνεύματος*): *Φρήντριχ Χαίλντερλιν, Ὑπερίων ἢ Ὁ ἐρημίτης στήν Ἑλλάδα*. Μετάφραση Λαυρέντιος Γκέμερευ. Ἐπιμέλεια Δήμος Μαυρομιάτης, Ἀθήνα, Ἡριδανός χ.χ. (1984;), 308 σελ.: 233-276 [Σελ. 9: «... Μὲ τήν μεγάλη ἀγάπη του γιά τό ἔργο του Χαίλντερλιν ὁ σεβαστός Παναγιώτης Κανελλόπουλος ἀνέλαβε τόν κόπο νά διαβάσει –συγκρίνοντάς το μέ τό πρωτότυπο– ὄλο τό κείμενο, γιά νά τοῦ δώσει τό τελευταῖο στίλβωμα... Γ.Α.».].
- Τό ἱστορικό νόημα τοῦ Μακεδονικοῦ ἀγώνα*, Ἀθήνα, Οἱ Φίλοι τοῦ Μουσείου Μακεδονικοῦ Ἀγώνα 1984, 32 σελ. [Ἡ ὁμιλία αὐτή ἐκφωνήθηκε κατά τήν πανηγυρική ἔναρξη τοῦ ἐορτασμοῦ τών 80 ἐτῶν τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα στίς 3 Μαΐου 1984, παρουσία τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας Κωνσταντίνου Καραμανλῆ].
- N. Τσαουσέσκου, *Ρουμανία. Ἡ Μεγάλη Ἐνωσις τοῦ 1918*. Εἰσαγωγή τοῦ Προέδρου Π.Κ., 4.1.1984 (σελ. 9-28), Ἀθήνα, Κρίνος, χ.χ., 290 σελ. *Ἡ ζωή μου ... ἡ ἀλήθεια γιά τίς κρίσιμες στιγμές τῆς ἱστορίας τοῦ ἔθνους ἀπό τό 1911-1980*. Ἀφήγηση στήν Νινέτα Κοντράρου-Ρασσιά, Ἀθήνα, Δ. Γιαλλελῆς 1985, 212 σελ.
- «Ὑπέρτατο κριτήριον», *Εὐθύνη ΙΔ* (1985) 617 ἐπ.
- «Alessandro Manzoni. Γενικές παρατηρήσεις γιά τό ἔργο του»: *ΠΑΑ* 61 (1986) 150 ἐπ. = *Ὀμιλίες στήν Α.Α.* (1989) 257-283.
- Κείμενα Παναγιώτη Κανελλόπουλου ἀπό τόν ἀγώνα τοῦ ἐναντίον τῆς Δικτατορίας 1967-1974*. Ἐπιμέλεια Δ. Ἀλικανιώτη, Ἀθήνα (Ἐκδόσεις τῆς Ἐταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου), Δ. Γιαλλελῆς 1987, 350 σελ.
- «Γιά τόν Ἀλέξανδρο Παπαναστασίου», *Εὐθύνη ΙΣΤ* (1987) 97 ἐπ.
- Ὀμιλίες στήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν*. Ἐπιμέλεια Ν.Π. Σοῦλεντάκη, Ἀθήνα (Ἐταιρεία Φίλων Π. Κανελλόπουλου), Γιαλλελῆς 1989, 263 σελ.
- Ἐπιστολές στοὺς Προγόνους μου*. Ἀθήνα, Λιβάνης 1990, 333 σελ. [Σελ. 11-13 Πρόλογος Κ. Δεσποτοπούλου].
- «Ἐπιστολή στόν Γιάννη Χατζίνη», *Εὐθύνη Κ* (1991) 274.
- Ἄπαντα Κοινωνιολογικά*, Ἐπιμέλεια Μ.Η. Μελετόπουλου, Ἀθήνα, Ἐταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, 5 τόμοι 1992 (Στόν τόμο Α': Πρόλογος Κ.Ι. Δεσποτόπουλου, Σημείωμα Μ.Η. Μελετόπουλου, Εἰσαγωγή Γ.Β. Καββαδία, 21 σελ.).
- Δύο ἐπιστολές πρὸς Κ. Καραμανλῆν (Παρίσι) 16.6.1969 καί 12.1.1973: *Κωνσταντίνος Καραμανλῆς, Ἀρχεῖο. Γεγονότα, Κείμενα*, Ἀθήνα, Ἴδρυμα Κ. Καραμανλῆς, τ. 7/1995, 102-111, 155-156.
- Τά Δοκίμια. Φιλοσοφικά Ὄρθοκεντρικά Ἐπιστημονικά Ἱστορικά Λογοτεχνικά Πολιτικά καί ἄλλα Δοκίμια καί Ἄρθρα*. Πρόλογος: Γ.Β. Καββαδίας. Κατά-

ταξη κειμένων, διάρθρωση ύλης, Εισαγωγικά στο λογοτεχνικό και δοκιμακό έργο του Π.Κ.: Ε.Ν. Μόσχος, 'Αθήνα, 'Εκδόσεις 'Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλοπούλου 2002, Τόμος Πρώτος (Φιλοσοφικά, Θρησκευτικά και 'Επιστημονικά Δοκίμια) 325 σελ. - Τόμος Δεύτερος ('Ιστορικά Δοκίμια), 598 σελ. - Τόμος Τρίτος (Λογοτεχνικά Δοκίμια, Σκιαγραφίες, Νεκρολογίες), 498 σελ. - Τόμος Τέταρτος (Κριτικά Σημειώματα, Πολιτικά Δοκίμια και άρθρα), 469 σελ. - Τόμος Πέμπτος (Συνεντεύξεις, 'Αναμνήσεις, 'Αγορεύσεις, Κρίσεις Εύρετήριο ονομάτων), 433 σελ.

Ποίηση, Θέατρο, 'Επιστολές

Ρυθμοί στα κύματα, 1920

'Η λυτρωμένη από τὸ σόι πού χάθηκε ('Η ιστορία μιάς πίστεως). Μυθιστόρημα, München, Universitäts Buchdruckerei Dr. C. Wolf 1923, 115 σελ. [Γραμμένο στο Μόναχο ἀπ' τὸν Μάρτη ὡς τὸν 'Ιούνιο τοῦ 1923].

R. Fahrner, *'Η Ποίηση μέσα στην Γερμανική μοίρα* (Μετάφραση Π.Κ.): ΑΦΘΕ Η' (1937) 367-402.

'Απλοί φθόγγοι. Σὲ στίχους (Μὲ τὸ ψευδώνυμο Αἴμος Αὐρήλιος), 'Αθήνα, «Πυρσός» 1939, 98 σελ. (19×26,5).

'Ο Κύκλος τῶν Σονέτων, 1946.

Πικροδάφνες (Ποιήματα 1948-1955), <1956>, 44 σελ. (10×14).

'Ολιβερο Κρόμβελ. Βιογραφικό Χρονικό σὲ πέντε πράξεις, 'Αθήνα, 'Ικαρος 1947, 113 σελ. [«Γράφτηκε στην Κάρυστο ἀπὸ τις 23 Φεβρουαρίου ὡς τις 2 Μαρτίου τοῦ 1940»].

«'Αγγελος Σ. Πνευματικός», Πρόλογος στην Ποιητική Συλλογή τοῦ 'Αγγέλου Σ. Πνευματικοῦ *Πλάι στὸ φράχτη*, 'Αθήνα 1973 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα* (1980) 245-247.

«Ροζίτα Παυλίδου». Κριτικό Σημείωμα στην Ποιητική Συλλογή τῆς Ρ. Παυλίδου, *Σπόρος 'Οργῆς*, Λευκωσία 1977 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα ...* (1980) 283.

«Μίκης Ξεν. 'Ιωάννου». Πρόλογος στην Ποιητική Συλλογή τοῦ Μίκη Ξ. 'Ιωάννου, *Εὐθείες καὶ τεθλασμένες*, Λευκωσία 1977 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα* (1980) 317.

«Γιώργος Δημητρίου», Κριτικό Σημείωμα στην Ποιητική Συλλογή τοῦ Γ. Δημητρίου, *Δρομολόγιο '74*, Λευκωσία 1979 = *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα* (1980) 365-6.

Ποίηση καὶ ἀλήθεια, 'Αθήνα, «Κένταυρος» 1989.

«'Επιστολές στην 'Ιωάννα Τσάτσου 28.12.1981, 23.12.1982, 26.12.1982, 20.11.1983»: *Τὸ φέγγος τῆς 'Ιωάννας Τσάτσου*, 'Αθήνα, Εὐθύνη-Ursa minor, 2η 'Εκδ. 2002, 178, 181-2.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ. ΤΣΑΤΣΟΣ **(1.7.1899 7.10.1987)**

---

* Ἀθήνα, 1899-1987.

Πολιτικός, ηγέτης, φιλόσοφος, λογοτέχνης, κριτικός, διαπρεπής πανεπιστημιακός διδάσκαλος και ακαδημαϊκός. Ὑπῆρξε πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας (1975-1980). Ἡ θαυμαστά πολύπλευρη και με ἕψηλῆς ποιότητας ἐπιτεύγματα προσωπικότητά του ἐδέσποσε στο μεγαλύτερο μέρος τοῦ νεοελληνικοῦ 20οῦ αἰώνα. Ἀναδείχθηκε ὁδηγός συνειδήσεων και αὐθεντικός Διδάσκαλος τοῦ Γένους.

Γεννήθηκε τὴν 1η Ἰουλίου 1899 στὴν Ἀθήνα. Γιὸς τοῦ γνωστοῦ νομικοῦ και πολιτευτῆ Δημητρίου Τσάτσου και τῆς Θεοδώρας Εὐστρατιάδη, ἀδελφός τοῦ νεωτέρου του Θεμιστοκλῆ Τσάτσου. Ἐλαβε στέρεη ἐγκύκλια μόρφωση στο φημισμένο τότε Σχολαρχεῖο Μακροῆ και στὰ 1915 εἰσήλθε στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀπὸ ὅπου ἐξῆλθε ἀριστοῦχος (1918). Τὰ δύο ἐπόμενα χρόνια ἐργάστηκε στὴν Ἑλληνικὴ Πρεσβεία στο Παρίσι ὡς μέλος τῆς ὑπὸ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο ἀντιπροσωπείας, πού ὑπέγραψε τὴν Συνθήκη τῶν Σεβρών. Ὁ Ἐθνάρχης τότε ἐκτίμησε τὶς πνευματικὲς ικανότητές του και διέβλεψε τὸ λαμπρὸ μέλλον του.

Ἀπὸ τὸ 1920-23 ὑπηρέτησε τὴν στρατιωτικὴ του θητεία, ζώντας ἔτσι ἐντονότερα τὴν Μικρασιατικὴ ἐθνικὴ Καταστροφὴ. Ὄταν ἀφυληρέθηκε, πραγματοποιήσε τὴν πρώτη του ἐμφάνιση ὡς ποιητῆς με δύο βιβλία, *Ἡ τριλογία τῆς ψυχῆς μου και Ποιήματα*, πού ἐστέγασε κάτω ἀπὸ τὸ πολυσημάντο ψευδώνυμο Ἡβος Δελφός (Ἀργότερα, γιὰ τὶς ποιητικὲς του ἐμφανίσεις χρησιμοποίησε τὸ ψευδώνυμο Κ. Ἰωνίδης). Ἡ ποίηση, ἀπὸ τότε και ὡς τὸ τέλος τοῦ βίου του, ὑπῆρξε γι' αὐτὸν μιὰ ἀδῆριτη ὑπαρξιακὴ ἀνάγκη, πού ὑπηρέτησε με σεμνότητα και πίστη.

Τὸν ἐπόμενο χρόνο (1924), μετὰ ἀπὸ μιὰν, ἀποσιωπημένη ἀργότερα, ἀπό-

πειρα δραματικής θεατρικής δημιουργίας (*Οι δύο κόσμοι - Γύρω από μιὰ διαθήκη*) αναχωρεί για την Χαϊδελβέργη, όπου θά ολοκληρώσει τις σπουδές του στη Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου, ἔχοντας φημισμένους τὴν ἐποχὴ ἐκείνη διδασκάλους, πού τὸν ἐπηρέασαν βαθιά, χωρὶς ὥστόσο ν' ἀλλοιώσουν τὴν πρωτοτυπία τῆς προσωπικότητάς του.

Ἐκεῖνα τὰ γόνιμα χρόνια δημιουργήθηκε στὴ Χαϊδελβέργη ἡ ὑποδειγματικὰ ἀνθεκτικὴ ὡς τὸν θάνατό τους ἑλληνικὴ φιλία τῆς φημισμένης τριανδρίας Ι.Ν. Θεοδωρακοπούλου, Παναγιώτη Κανελλόπουλου καὶ Κωνσταντίνου Τσάτσου, πού στὰ 1929 δημιούργησε στὴν Ἀθήνα τὴν περιοδικὴ ἔκδοση *Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν* (1929-1940), ἔκδοση πού διαδραμάτισε βαρύνοντα ρόλο στὴ συγκρότηση τοῦ νεοελληνικοῦ στοχασμοῦ τοῦ αἰῶνα μας.

Ἀπὸ τὶς μεταπτυχιακὲς του σπουδὲς προῆλθε τὸ ἔξοχο σύγγραμμα Φιλοσοφίας τοῦ *Δικαίου Περί τῆς ἰδέας τοῦ θετικοῦ δικαίου* (*Der Begriff des Positiven Rechts* 1928), ὅπου ἀποτυπώνονται μὲ τρόπο κυριαρχημένης γνώσης καὶ κρίσης τὰ ἐξέχοντα προβλήματα τῆς φιλοσοφικῆς αὐτῆς περιοχῆς καὶ ἀποτελεῖ γόνιμο πυρῆνα γιὰ τὴ δημιουργία συστήματος Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου (Κ. Δεσποτόπουλος).

Μὲ τέτοιον βαρὺ ἐπιστημονικὸ ὄπλισμό ἐπέστρεψε στὴν Ἀθήνα ὁ Κωνσταντίνος Τσάτσος καὶ ἀρχισε νὰ δικηγορεῖ. Στὰ 1929 ἀνακηρύχθηκε Διδάκτωρ τῆς Νομικῆς Σχολῆς μὲ «Ἄριστα». Τὸν ἐπόμενο χρόνο (1930) ὑπέβαλε τὴν ὑφηγεσία του μὲ θέμα *Φιλοσοφία καὶ Ἐπιστῆμη τοῦ Δικαίου*, συγκροτημένη μὲ ἐπιστημονικὴ ἐμβριθεια καὶ παιδαγωγικὴ φροντίδα. Ἀνακηρύχθηκε μετ' ἐγκωμίων ὑφηγητῆς καὶ τὸν ἴδιο χρόνο νυμφεύθηκε τὴν Ἰωάννα Σεφεριάδη, κόρη τοῦ καθηγητῆ τοῦ Διεθνoῦς Δικαίου Στυλιανοῦ Σεφεριάδη, ἀδελφῆ τοῦ κορυφαίου ποιητῆ Γιώργου Σεφέρη καὶ κατοπινῆ λογοτέχνηδα. Θά ἀποκτήσουν δύο κόρες, τὴν Δέσποινα Μυλωνά καὶ τὴν Ντόρα Τσάτσου-Συμεωνίδη. Ὁ γάμος αὐτὸς πού ὑπῆρξε γιὰ τὸ ζεῦγος καὶ πνευματικὰ καθοριστικός, δημιούργησε τὶς προϋποθέσεις ἑνὸς πρωταγωνιστικοῦ πολιτιστικοῦ καὶ ἔθνικοῦ τους ρόλου, πού ἀσκήθηκε μέσα στὸ νεοελληνικὸ 20ὸ αἰῶνα μὲ ἰδεολογικὴ συνέπεια, σεμνότητα, εὐγένεια καὶ ἔθνικὴ ὑψηλοφροσύνη.

Στὰ 1932 ἐκλέχθηκε ἑκτακτος καθηγητῆς τῆς αὐτοτελοῦς ἑδρας Εἰσαγωγῆς στὴν Ἐπιστῆμη τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου στὴ Νομικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν καὶ συγχρόνως ἐξέδωσε τὸ περισπούδαστο σύγγραμμά του *Τὸ πρόβλημα τῆς Ἑρμηνείας τοῦ Δικαίου*, ὅπου μὲ σπάνια ἐμβριθεια καὶ σοβαρότητα παρουσίαζε τὶς σημαντικότερες γιὰ τὸ θέμα θεωρίες τῶν Γερμανῶν καὶ Γάλλων κυρίως ἐπιστημόνων καὶ διατύπωνε μὲ διδακτικὴ ἀρετὴ τὶς προσωπικὲς του θέσεις, κατορθώνοντας νὰ ἀσκήσει σημαντικὴ ἐπίδραση στὴν φοιτητικὴ νεότητα.

Ἀπὸ ὑφηγητῆς ὁ Κωνσταντίνος Τσάτσος εἶχε φανερώσει τὰ σπάνια διανοη-

Κωνσταντίνος Α. Τσάτσος (1899-1987)
(Τοῦ Γλύπτη Γιάννη Παππά, Ἀθήνα)

τικά και διδακτικά του προσόντα, την ολοζώντανη σκέψη και την πλατωνική της συγκρότηση που άσκούσε ιδίως στο περίφημο «Φροντιστήριό» του, που είχε ιδρύσει και κατεύθυνε με ύψηλο φιλοσοφικό και παιδευτικό ήθος, γνήσιο φιλελεύθερο πνεύμα και μίαν εύγλωττία, που συναρθρωμένη στην ακρίβεια του στοχασμού του, έσαγήνευε τους φοιτητές και προκαλούσε συρροή άκροατών. (Μαρτυρείται ότι τότε έπηρέασε την πνευματική διαμόρφωση των φοιτητών του Κων. Δεσποτόπουλου, Όδυσσέα Έλύτη, Δ. Καπετανάκη, Κορν. Καστοριάδη, Πάνου Κόκκα, Κ. Παπαϊωάννου, Π. Παπαληγούρα, Ι. Πεσμαζόγλου, Γ. Σαραντάρη κ.ά.). Το «Φροντιστήριο Κων. Τσάτσου» έπέρασε στην πανεπιστημιακή ιστορία ως χώρος πνευματικός κρισίμων συναντήσεων, που ξυπνούσε συνειδήσεις, καθώς ο διδάσκαλος άσκούσε με πνευματική εύκινησία και έκφραστική δεινότητα την φιλοσοφική του άρετή, συνταιριασμένη με εύπροσήγορη κριτική διάθεση, κατανόηση και χάρισμα λογοτεχνικό.

Άπό τό 1930 είχε γνωριστεί με τον έθνικό ποιητή Κωστή Παλαμά, που έντυπωσιασμένος από τις πλούσιες άρετές του είχε γράψει και του είχε άφιερώσει ποίημα με τον τίτλο «Όπου σταθής, πρώτος» (21.3.1930), ενώ την ίδια περίπου περίοδο γνώρισε τον άλλο έθνικό μύστη Άγγελο Σικελιανό. Έπιστρέφοντας έτσι στην περιοχή, από όπου είχε ξεκινήσει, εκπόνησε ένα ογκώδες μελέτημα με τον τίτλο *Παλαμάς* (1936), άνάλυση και αξιολόγηση από φιλοσοφική και αισθητική άποψη του έργου του και διατύπωση των προσωπικών του κριτηρίων για την άντιμετώπιση ενός λογοτεχνικού έργου. Το βιβλίο αυτό, έγραψε τότε ο Δ. Καπετανάκης, «εσήμανε σταθμό στην ιστορία του έλληνικού πνεύματος, έπειδή ακριβώς μάς έκαμε συνειδητά τα προβλήματά μας, δηλαδή την άποστολή μας».

Έμπνευσμένος από την πανάρχαιη παράδοση του λαού μας, λαού που βρέθηκε στην κρίσιμη ιστορική έμπλοκή του αιώνα μας, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, από τα φοιτητικά του άκόμη χρόνια, είχε με στοχασμό και πράξη έκφράσει την ύψηλή παιδευτική και πολιτική συνείδηση της Άποστολής του μέσα στην ζωή. Και ή λέξη «Άποστολή» ως στάση και πρόγραμμα βίου υπήρξε τό άναγνωριστικό σημείο της φιλίας και πολιτείας της περίφημης τριανδρίας του «Άρχείου Φιλοσοφίας».

Στά 1934 δημοσίευσε την πραγματεία *Ή γνωσιολογία του Κάντ ως εισαγωγή στην ιδεοκρατία*, που ένω είναι «ύπόδειγμα σαφήνειας στην έκθεση και παιδαγωγικής εύστοχίας», έδωσε άφορμή «για τον σχηματικό χαρακτηρισμό» του «άπό διάθεση πολεμικής ιδιαιτερα, ως εκπροσώπου της ιδεοκρατίας και του νεοκαντιανισμού» (Κ. Δεσποτόπουλος).

Ή Νομική Σχολή τον έπρότεινε (1937) ως τακτικό καθηγητή της αλλά τό δικτατορικό καθεστώς του Ί. Μεταξά, που τό φιλελεύθερο φρόνημα του Κ. Τσάτσου ένοχλούσε, άπέρριψε την πρόταση και τό 1939 τον έξόρισε στην Σκύρο.

Όταν τὸν ἐπόμενο χρόνο ξέσπασε ὁ Ἑλληνοϊταλικὸς πόλεμος (1940-41), ὁ Κων. Τσάτσος, μαζί με τὸν Ἰ.Ν. Θεοδοωρακόπουλο καὶ τὸν Ἰ. Κακριδῆ, ζήτησαν νὰ στρατευτοῦν καὶ νὰ ὑπηρετήσουν τὴν πατρίδα. Ἡ δικτατορία δυσπιστώντας ἀρνήθηκε νὰ ἱκανοποιήσει τὸ αἶτημά τους καὶ περιορίστηκε νὰ τοὺς στείλει, στὰ πλαίσια τῆς λεγόμενης «πνευματικῆς ἐπιστράτευσης», στὰ σύνορα γιὰ νὰ κάνουν ὁμιλίες στὸ στρατὸ καὶ στὸν λαό, χωρὶς ὥστόσο νὰ παύσει νὰ τοὺς παρακλουθεῖ.

Μὲ τὴν ἐχθρική κατοχὴ ὁ Κων. Τσάτσος ἐπανῆλθε στὴν πανεπιστημιακὴ του ἔδρα, ἀποφασισμένος νὰ πράξει τὸ ἐθνικὸ παιδευτικὸ του χρέος. Κι ἐνῶ ἐξέδωσε, ὡς συμπλήρωμα τοῦ σπουδαίου ἐκείνου συγγράμματος τοῦ 1932, τὸν πρῶτο τόμο τοῦ ἔργου *Τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ Δικαίου*, με πλούσιες καὶ διεισδυτικὲς παρατηρήσεις, τὴν παραμονὴ τῆς 28ης Ὀκτωβρίου (1941) ἀνέβηκε στὴν ἔδρα σὲ μιὰ συγκλονιστικὰ κατάμεστη ἀπὸ φοιτητὲς αἴθουσα κι ἐκήρυξε τὸ ἐθνικὸ χρέος τῶν Ἑλλήνων, ὀνομάζοντας ἐθνικὴ ἐπέτειο ἐλευθερίας τὴν ἐπόμενη μέρα καὶ κηρύσσοντάς τὴν ἁγία.

Ἀμέσως, μετὰ τὴν πράξη τῆς κατοχικῆς Κυβέρνησης, ἐπαύθηκε ἀπὸ καθηγητῆς καὶ διατάχθηκε ἡ καθημερινὴ παρακολούθησή του. Ἀναμίχθηκε τότε στὶς ἀντιστασιακὲς στὸν κατακτητὴ ὀργανώσεις καὶ ὑπῆρξε, μαζί με τὸν ἀρχηγὸ τῶν Φιλελευθέρων Θεμιστοκλῆ Σοφοῦλη, πολιτικὸς συμβουλὸς τους.

Τότε στὶς μυστικὲς συναντήσεις καὶ συσκέψεις πνευματικῶν καὶ πολιτικῶν ἡγετῶν ὁ Κων. Τσάτσος ἐγνώρισε καὶ τὸν μεγαλύτερο πολιτικὸ τῆς μεταπολεμικῆς Ἑλλάδας Κωνσταντῖνο Καραμανλῆ καὶ ἡ γνωριμία τους αὐτὴ ἀποδείχθηκε καθοριστικὴ γιὰ τὸ ἰδεολογικὸ καὶ πολιτικὸ του μέλλον. Ἡ ἀντιστασιακὴ του δράση, συνδυασμένη μετὰ τὴν θαυμαστὴ ἐθνικὴ καὶ χριστιανικὴ δραστηριότητα τῆς συζύγου του Ἰωάννας Τσάτσου, προκάλεσε τὴν ὀργὴ τῶν ἀρχῶν Κατοχῆς, ποὺ ἀπεφάσισαν νὰ τὸν συλλάβουν. Ὅμως ἐκεῖνος, ἔγκαιρα εἰδοποιημένος, διέφυγε (1944) στὴ Μέση Ἀνατολή, ὅπου ἡ ἐξόριστὴ Ἑλληνικὴ κυβέρνηση τὸν διόρισε ἀμέσως σύμβουλό της.

Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς χώρας ὁ Κων. Τσάτσος ἀποκαταστάθηκε στὴν πανεπιστημιακὴ του ἔδρα, ἀλλὰ πλέον ἡ συνείδηση τῆς ἐθνικῆς του Ἀποστολῆς τὸν ἀπασχολοῦσε ὅλο καὶ πιὸ έντονα. Ἐξέδωσε τότε τὸ Α΄ τεῦχος τῶν πανεπιστημιακῶν του παραδόσεων *Εἰσαγωγή στὴν Ἐπιστῆμη τοῦ Δικαίου* (1945), ἀλλὰ συγχρόνως δέχτηκε νὰ ὑπηρετήσει ὡς Ὑπουργὸς Πρόνοιας καὶ Ἐσωτερικῶν ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο ὡς τὸν Αὐγούστο τοῦ ἴδιου ἔτους. Τὴν σύντομη ἐκείνη πολιτικὴ του ἐμπειρία ἀποτύπωσε ἀμέσως σ' ἓνα μικρὸ τεῦχος μετὰ τίτλο *Διὰ νὰ γίνωμεν Κράτος. Ἡ ἐργασία τοῦ Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν* (1945).

Ἐχοντας ὠριμάσει μέσα του ἡ μεγάλη ἀπόφαση, τὸν ἐπόμενο χρόνο (1946) παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν πανεπιστημιακὴ του ἔδρα, ἔθεσε ὑποψηφιότητα καὶ ἀνα-

δείχθηκε βουλευτής. Τό 1949 ανέλαβε τό Ύπουργείο Ἐθνικῆς Παιδείας καί Θρησκευμάτων μέ συμφωνία ὄλων τῶν κομμάτων. Γιά δύο σχεδόν χρόνια (1949-1950) ἐργάστηκε καί μετάγγισε τόν δημιουργικό του δυναμισμό, ἀποκαθιστώντας τήν τάξη καί νομιμότητα στήν ἐκπαίδευση, κτίζοντας ἑκατοντάδες σχολεῖα, συμπληρώνοντας τά κενά σέ διδακτικό προσωπικό στήν Β. Ἑλλάδα, ἰδρύοντας τά πρῶτα Δημόσια Νυχτερινά Σχολεῖα, εἰσάγοντας τό μάθημα τῆς Ἀγωγῆς τοῦ Πολίτη, προωθώντας τόν Ἀθλητισμό, ἀνανεώνοντας τήν Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία, θέτοντας τίς βάσεις γιά τήν ὀργάνωση τῶν βιβλιοθηκῶν τῆς χώρας καί ἀποφασίζοντας τήν βελτίωση τῆς θέσης τοῦ ἐφημεριακοῦ Κλήρου.

Τότε ἔγραψε ἓνα ἀπό τά λαμπρότερα δοκίμιά του, τήν *Ἀγάπη* (1950), ὅπου μιά ἀντικοφορμιστική χριστιανική συνείδηση συνάπτει ἓναν ἀγωνιώδη ἰδεολογικό διάλογο μέ τήν ἐποχή τῆς, ἀντιβάλλοντας διαλεκτικά στήν κλειστή πολιτική ἀλληλεγγύη τοῦ μαρξισμοῦ τήν ἀνοικτή ἀλληλεγγύη τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης.

Τά ἔτη 1950-51 ὑπηρέτησε ὡς ὑφυπουργός Συντονισμοῦ μέ βασικό σκοπό νά ἐκσυγχρονίσει τόν τρόπο δράσης τοῦ κυβερνητικοῦ ἐκείνου τομέα. Τόν ἐπόμενο χρόνο (1952) –δταν δέν ἦταν οὔτε ὑπουργός οὔτε βουλευτής ἀλλά μονάχα ἓνας ἐλεύθερος καί ὑπεύθυνος Νεοέλληνας στοχαστής σέ πνιγηρή ἰδεολογικά περίοδο–, ἐδημοσίευσε δύο βιβλία κρίσιμης ἐπικαιρότητας, *Ἔθνος καί Κομμουνισμός καί Ἑλληνική Πορεία*. Στό πρῶτο, καί πάλι διαλεκτικά, ἀντέκρουε ἡ θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ μέ τήν συλλογιστική τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀνθρωπισμοῦ καί διατύπωνε τό ἀσυμφιλίωτο τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας μέ τήν ἰδεολογική καί πνευματική πραγματικότητα τῆς Ἑλλάδας. Στό δεύτερο ἐσύναξε ὅλα τά ἰδεολογικά πολιτικά δοκίμια, πού εἶχε γράψει μέ ἀπαρχή τήν ἀσίγαστη ἀγωνία του γιά τήν τύχη τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, καί ἀναδείχθηκε σέ πρώτης γραμμῆς ἑλληνοκεντρικό στοχαστή.

Πραγματοποίησε τότε (1953) ἓνα ταξίδι μελέτης στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς καί τόν μεθεπόμενο χρόνο δημοσίευσε στή *Νέα Ἔστια* τό ἐκτενές μελέτημά του «Στίς ρίζες τῆς Ἀμερικανικῆς Δημοκρατίας» - μιά τομῆ στήν καταγωγή, ἠθική καί κοινωνική ὑποδομή τῶν Ἀμερικανῶν.

Ἀπό τό 1956 ὡς τό τέλος τοῦ 1963 ἀναδειχόταν ἀδιάκοπα βουλευτής καί συμμετεῖχε σέ διαδοχικές Κυβερνήσεις τῆς νεοϊδρυμένης ἀπό τόν Κων. Καραμανλή «Ἐθνικῆς Ριζοσπαστικῆς Ἐνώσεως», ὅπου εἶχαν μέ πρότασή του προσέλθει ὡς ἰδρυτικά μέλη διαπρεπῆ πολιτικά στελέχη τοῦ Φιλελεύθερου Κόμματος. Ὑπηρετήσε ὡς ὑπουργός Προεδρίας ἀναδιοργανώνοντας τόν τουρισμό καί καθιερώνοντας τά Φεστιβάλ Ἐπιδαύρου καί Ἀθηνῶν (1956-1961) καί ὡς Ὑπουργός Κοινωνικῆς Πρόνοιας (1962-63). Παράλληλα ὁμως πρὸς τή γόνιμη ἄσκηση τῶν ὑπουργικῶν του καθηκόντων συνέχισε τήν πνευματική του προσφορά.

Στά 1960 εξέδωσε τὸ βιβλίο *Μελέται Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου*, ὅπου ἐσύναξε σχετικὰ κείμενα δημοσιευμένα σὲ εἰδικὰ περιοδικά, ποὺ καθόριζαν τὴν κοσμοθεωρητικὴ ἀφετηρία τοῦ ἐπιστημονικοῦ του ἔργου, καὶ ἕναν τόμο μὲ τίτλο *Δοκίμια Αἰσθητικῆς καὶ Παιδείας*, συναγωγὴ σημαντικῶν σχετικῶν δοκιμῶν του μὲ βασικὸ, τὸ περίφημο μακρὸ μελέτημά του «Πρὶν ἀπὸ τὸ ξεκίνημα» θεμελιακὸ παιδευτικὸ κείμενο γιὰ τὴν ἀποσαφήνιση τῆς προσωπικῆς του στάσης ἀντίκρου στὴν συγκρότηση τῆς ἐλληνικῆς ζωῆς μὲ αὐτογενεῖς ἀρχές δόμησης τοῦ νεοελληνικοῦ χαρακτῆρα.

Τὸ 1961 συγκέντρωσε σὲ ἄλλο τόμο τὰ *Αἰσθητικὰ Δοκίμια*, κριτικὰ μελετήματα γιὰ καίριες φυσιογνωμίες τοῦ πολιτισμοῦ μας, τὸν Κάλβο, τὸν Παπαδιαμάντη, τὸν Μυριβήλη, τὸν Συκουτρή, τὸν Χουρμούζιο κ.ἄ. Τὸν ἴδιο ἐκεῖνο χρόνον ἐκλέχτηκε μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (τάξη Ἡθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν ἔδρα Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου) καὶ στὸ ἀνώτατο αὐτὸ πνευματικὸ Ἴδρυμα τοῦ τόπου μας πρόσφερε μὲ ζῆλο πολλὰς ὑπηρεσίες.

Ἐνα ἔτος μετὰ (1962) παρουσίασε σ' ἐπιβλητικὸ τόμο τὴν *Κοινωνικὴ Φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων* –ποὺ κάποιος τῆς τευχος εἶχε πρωτοεκδοθεῖ τὸ 1938–, καὶ τὸ ἔργο αὐτὸ μεταφράστηκε ἀργότερα γαλλικὰ (Nagel, Παρίσι 1971) καὶ Ἰσπανικὰ (Universidad Nacional Autónoma de Mexico, 1983). Τὸ βιβλίο στηρίζεται στὶς πανεπιστημιακῆς του παραδόσεις καὶ ἀποτελεῖ μίαν ὑψηλόφρονη διδασκαλία γιὰ τὸ πῶς συγκροτεῖται μὲ τρόπο ἐλληνικὸ μὰ ἀνθρώπινη κοινωνία καὶ πῶς ἡ πολιτικὴ ἀρετὴ συνθέτει τὴ ζωὴ ἑνὸς ἔθνους σὲ δημιουργικὸ ρόλο.

Μὲ ἀδιάπτωτη τὴν πολιτικὴ του ἀνησυχία, ἀναδείχτηκε καὶ πάλι τὸ 1964 βουλευτῆς καὶ τὸν ἐπόμενον χρόνον (1965) παρέδωσε στὸ Ἔθνος ἕνα ἔργο θαυμαστῆ συνισταμένη ἐμπειριῶν τοῦ πολιτικοῦ, θεωρητικοῦ καὶ πρακτικοῦ βίου, τὴν *Πολιτικὴ*, μὲ ὑπότιτλο *Θεωρία πολιτικῆς δεοντολογίας*, βιβλίο μοναδικὸ στὴ νεοελληνικὴ γραμματεία. Τὸν ἴδιο χρόνον σὲ περίοδο ἀναστολῆς τῆς πολιτικῆς του δραστηριότητος, εἶδε τὸ φῶς ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς τέσσερις τόμους, ὅπου μὲ τὸν γενικὸ τίτλο *Ἀφορισμοὶ καὶ Διαλογισμοὶ* ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος ἐταμίευσε πικρὰ σύντομα κείμενά του γιὰ τὴν ζωὴ, τὴν Τέχνη, τὴν Πολιτικὴ καὶ τὴν Ἑλλάδα, διατυπωμένα μὲ τρόπο ἀποφθεγματικὰ καίριο.

Τὸ 1967 ἔλαβε μέρος ὡς ὑπουργὸς Δικαιοσύνης στὴν δραματικὴ Κυβέρνηση Παν. Κανελλοπούλου, ποὺ ἀνέτρεψε ἡ δικτατορία τῆς 21ης Ἀπριλίου. Στὰ σκοτεινὰ χρόνια ἐκείνης τῆς ἑπταετίας ἐργάστηκε ὡς σύμβουλος τῆς «Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν» στὸν σχεδιασμὸ καὶ στὴν συλλογικὰ συγγραφὴ τῆς μνημειώδους *Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους* (ἀργότερα συνέβαλε ὡς σύμβουλος τῆς ἴδιας ἐταιρείας καὶ στὸ σχεδιασμὸ τῆς *Ἐκπαιδευτικῆς Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαίδειας*), καθὼς καὶ στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, καὶ πραγματοποίησε τὴν ἐκδοσὴ δύο τόμων, *Κικέρων* (1968) καὶ *Δημοσθένης* (1971), ὅπου φωτίζοντας πολυε-

δρικά τους μεγάλους αυτούς ρήτορες της αρχαιότητας, κατέγραψε τον βίο τους και μετέφρασε λόγους τους. Παρουσίασε επίσης τους επόμενους τρεις τόμους των *Άφορισμών και Διαλογισμών* (1968, 1969, 1972), και συγκέντρωσε σε ογκώδη τόμο με ειδική εισαγωγή όλα του *Τά ποιήματα* (1973), εκφράζοντας την πεποίθησή του στην ποιητική του επιβίωση και αποκαλύπτοντας μια ποιητική παρουσία, που στέκεται αυτοχαρακτηρισμένη ανάμεσα στον Παλαμά και τον Σικελιανό. Τέλος, στην περίοδο εκείνη συνέγραψε και το έργο που συνιστά το αποκορύφωμα και το πλατωνικό συμπέρασμα ολόκληρου του πνευματικού του βίου και στοχασμού, τους *Διαλόγους σε Μοναστήρι* (1974) (γαλλική έκδοση "Les Belles Lettres", Παρίσι 1976 και αγγλική έκδοση Hellenic College Press, Μπρούκλιν 1987), ενώ συγχρόνως ως βασικό ιδρυτικό μέλος του περιοδικού *Ευθύνη* καθόριζε με πολλά του κείμενα και ευθύβολα σημειώματα την πνευματική αντίσταση στο δικτατορικό καθεστώς και την ουσία του νεοελληνικού προβληματισμού.

Μετά την πτώση της δικτατορίας (1974) μετέσχε ως ύπουργός Πολιτισμού στην Κυβέρνηση Έθνικής Ένότητας του Κ. Καραμανλή, αναδείχθηκε κατόπιν βουλευτής Έπικρατείας και όρίστηκε πρόεδρος της Έπιτροπής, που συνέταξε το νέο Σύνταγμα της χώρας μας. Τόν επόμενο χρόνο (1975) ή Βουλή των Έλλήνων εξέλεξε τον Κωνσταντίνο Τσάτσο πρόεδρο της Δημοκρατίας, κι εκείνος έχοντας συνείδηση ότι στο πρόσωπό του έnsαρκώνεται το αρχαίο ελληνικό αίτημα του «φιλοσόφου βασιλέως» πολιτεύθηκε με τρόπο ύποδειγματικής ελληνικής ύψηλοφροσύνης, σεμνότητας και πατριωτισμού, φέροντας τον θεσμό σε μοναδική περιωπή. Οί *Όμιλίες* του (Λόγοι, Διαγγέλματα, Χαιρετισμοί κ.ά.) συνιστούν ύποθηκες κορυφαίου έθνικού άνδρος και Διδασκάλου συνάμα του Έθνους (4 τομύδια, 1975-1980).

Η πνευματική του εργασία συνεχίστηκε άσιγαστη και στην περίοδο της προεδρίας του με την δημοσίευση τακτικά κειμένων στην *Ευθύνη* και την έκδοση των έξι βιβλίων: *Ένας διάλογος για την ποίηση* (1975) - πρόκειται για τά επιστολικού ύφους μακρά κείμενα, που άντάλλαξε με τον Γιώργο Σεφέρη με άφορμη την δημοσίευση στο περιοδικό *Τά Προπύλαια* (1938) του κειμένου του «Ποίν από τό ξεκίνημα» - όπου άντιπαραθέτονται δύο διαφορετικές άποψεις για την ποίηση. *Αίσθητικά Μελετήματα* (1977), συναγωγή κειμένων πνευματικής όξυδέρκειας και καλλιτεχνικής σοφίας. Τότε συνέγραψε στα γαλλικά τό κρίσιμης σημασίας πολιτικοϊδεολογικό κείμενο *Έλλάς και Ευρώπη* (La Grèce et l'Europe), που μεταφράστηκε άμέσως στα ελληνικά, αγγλικά, ισπανικά και γερμανικά. Στα 1978 συγκέντρωσε σ' έναιαό σώμα με τίτλο *Θεωρία της Τέχνης* κείμενα άνθολογημένα προσεκτικά από διάφορα βιβλία του, που καθορίζουν την δική του αισθητική άντίληψη για τό καλλιτεχνικό έργο, και στα 1979 πραγματοποιή-

σε την μνημειώδη επίσκεψή του στη Γαλλία, όπου έγινε δεκτός με εξαιρετικές τιμές (εκλέχθηκε ξένος έταϊρος τής 'Ακαδημίας 'Ηθικῶν καί Πολιτικῶν 'Επιστημῶν καί ἀναγορεύθηκε επίτιμος διδάκτορας τής Σορβόννης). Τό 1980 τοῦ ἀπονεμήθηκε τό μέγα εὐρωπαϊκό βραβείο Κούντενχοβε-Καλλέργη καί εκλέχθηκε ξένος έταϊρος τῶν ἀκαδημῶν Ρουμανίας καί Μαρόκου, ἐνῶ παρουσίασε στόν τόμο *Ποιήματα ἄλλων καιρῶν καί ἄλλων τόπων* ὄσα ἔργα ξένων ποιητῶν εἶχε κάποτε μεταφράσει.

Μετά τήν ἐνδοξη κατακλείδα τοῦ δημοσίου βίου του ἀποσύρθηκε κι ἔζησε μέ αὐστηρότητα καί σιγή ὡς ἰδιώτης, ἐξακολουθώντας τήν πνευματική του ἐργασία. Ἔτσι στά 1982 ὡς καρπό ἀνησυχίας δημοσίευσε τό βιβλίο του *Δημοκρατία καί Εὐρώπη* καί στά 1984 παρουσίασε ἕνα σπουδαῖο χαρακτηριστικό μελέτημα, πού ἀποτελεῖ συγχρόνως καί πολυσήμαντη προσωπική μαρτυρία, γιά τόν κορυφαῖο πολιτικό του φίλο μέ τόν τίτλο *Ὁ ἄγνωστος Καραμανλῆς*. Τό 1986 πρόσφερε τό δραματικά καίριο ἔργο του *Ἡ ζωὴ σέ ἀπόσταση*, πού σημείωσε πρωτοφανή ἐκδοτική ἐπιτυχία, καί δημοσίευσε σέ τομίδιο μεταφράσεις τῶν λατίνων Κάτουλου, Ὁράτιου, Βιργίλιου καί Προπέρτιου, καθῶς καί σπουδαίους σοφοῦς στοχασμοῦς στόν τόμο *Παιδεία καί Γλῶσσα*.

Ἀπεβίωσε τό 1987 καί, κατὰ τήν ἐπιθυμία του, ἐκηδεύτηκε ὡς ἀπλὸς θνητὸς μέ αὐστηρὰ λιτὸ τρόπο καί χωρὶς καμμὴν ἐπισημότητα, δίδοντας ἕνα ἔσχατο παράδειγμα ἐνάρετης πολιτείας ἀρχόντος φιλοσόφου. Μετά τήν τελευτὴ του ἐκδόθηκαν ἡ συλλογὴ δοκιμῶν του *Ὁ σύγχρονος κόσμος* (1987), βιβλίο συναρθρούμενο σέ δύο ἐνότητες γιά τό μέλλον τῆς ἐλευθερίας καί τῆς δημοκρατίας καί γιά τήν ἔνωση τῆς Εὐρώπης διὰ τοῦ κοινοῦ πολιτισμοῦ τῶν λαῶν τῆς, καθῶς καί ὁ τόμος *Πρὶν ἀπὸ τό ξεκίνημα* (1988), μέ θέματα πού ἀναφέρονται στοὺς τρόπους ὀρθῆς παιδείας τῶν νέων Ἑλλήνων.

Κώστας Ε. Τσιρόπουλος στό *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν*, τ. 9B, 1988, 20-46.

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ

- Ἡ τριλογία τῆς ψυχῆς μου (Ποιήματα μέ τὸ ψευδώνυμο Ἡβος Δελφός), Ἀθήναι 1923, 83 σελ.
- Ποιήματα (μέ τὸ ψευδώνυμο Ἡβος Δελφός), Ἀθήναι 1923.
- Οἱ δύο κόσμοι. Γύρω ἀπὸ μιὰ διαθήκη. Δράματα (μέ τὸ ψευδώνυμο Ἡβος Δελφός), Ἀθήναι 1924, 234 σελ.
- Der Begriff des positiven Rechts*, Heidelberg, Weiss'sche Universitäts-Buchhandlung 1928, 193 σελ.
- «Φιλοσοφία καὶ Ἐπιστήμη τοῦ Δικαίου», *Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν (ΑΦΘΕ) Α'* (1929) 72-112 (= *Μελέται Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου*, 47-73).
- «Ἡ Νομικὴ ὡς τεχνικὴ καὶ ὡς ἐπιστήμη», *ΑΦΘΕ Α'* (1929) 202-51- (= *Μελέται*, 201-39).
- P. Natorp, *Ἡ περὶ ἰδεῶν θεωρία τοῦ Πλάτωνος*. Μετάφρ. Μ. Τσαμαδοῦ, Ἀθήναι 1929, *ΑΦΘΕ Α'* (1929) 371-77 (Βιβλιοκρισία).
- «Κωστής Παλαμᾶς. Ἕνας χαρακτηρισμός», *Νουμᾶς ΚΒ'* (1929), 9 (= *Αἰσθητικὰ Δοκίμια* 1961, σελ. 123-24).
- «Αἱ φιλοσοφικαὶ βάσεις τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου», *ΑΦΘΕ Β'* (1930-31), 115-39 (= *Μελέται*, 179-97).
- «Τὸ ἔργον τοῦ Karl Larenz καὶ ὁ Ἐγελιανισμὸς ἐν τῷ Δικαίῳ», *ΑΦΘΕ Β'* (1930-31), 362-72.
- «Filosofia dei valori e concetto del diritto», *Rivista Internazionale di Filosofia del Diritto* XI (1931), 640-46.
- A. Poggi, *Morale e diritto nella dottrina Kantiana*, καὶ τοῦ ἰδίου, *Fonte spirituale della crisi odierna*, *ΑΦΘΕ Γ'* (1931-32), 471-73 (Βιβλιοκρισίες).
- Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρημνείας τοῦ Δικαίου, Ἀθήναι, Κ.Σ. Παπαδογιάννης 1932, 283 σελ., Β' ἐκδοσις ἐπληξημένη μετὰ Προλόγου Κ. Δεσποτοπούλου καὶ Ἐπιμέτρου τοῦ συγγραφέως, Ἀθήναι, Ἄντ. Σάκκουλας 1978, 291 σελ.
- «Der Juristische Pragmatismus in der Völkerrechtslehre», *Zeitschrift für öffentliches Recht* 12 (1932), 35-51.
- «Τὸ ἔργον τοῦ Giorgio del Vecchio», *ΑΦΘΕ Δ'* (1932-33), 79-90 καὶ 198-206.
- «Ὁ H. Rickert καὶ ἡ Ἀϊδελβεργιανὴ παράδοσις», *ΑΦΘΕ Δ'* (1932-33) 361-64.
- «Ἡ ἀποστολὴ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου ἐν τῷ συγχρόνῳ πολιτισμῷ»

- (έναρκτήριο μαθήμα), *ΑΦΘΕ Δ'* (1932-33), 387-421 (= *Μελέται*, 17-43).
- «Η γνωσιολογία του Κάντ ως εισαγωγή στην Ίδεοκρατία», *ΑΦΘΕ Ε'* (1934), 49-117.
- «Η κοινωνική φιλοσοφία του Κάντ», *ΑΦΘΕ Ε'* (1934), 388-439.
- «Κοινωνία και Δίκαιον», *ΑΦΘΕ ΣΤ'* (1935), 466-92 (= *Μελέται*, 77-98).
- F. Mallieux, *Doctrine de l'idealisme juridique. Introduction à la philosophie du droit*, Paris 1934, *Revue Intern. de la Théorie du Droit/Intern. Zeitschrift für Theorie des Rechts* (RITHD) 9/1935, 217 (Βιβλιοκρισία).
- G. Giacomazzi, *Diritto naturale e diritto positivo*, Palermo 1935, RITHD 9 (1935) 300 (Βιβλιοκρισία).
- R. Balzarini, *Società e stato*, Roma 1934, RITHD 9 (1935) 305 (Βιβλιοκρισία).
- E.R. Huber, K. Larenz, K. Michaelis, Fr. Schaffstein, W. Siebert, *Grundfragen der neuen Rechtswissenschaft*, Berlin 1935, RITHD 10 (1936) 135 (Βιβλιοκρισία).
- «Le Droit et la Société», *Droit, Morale, Mœurs, IIe Annuaire de l'Institut Intern. de Philosophie du Droit*, Paris (Sirey) 1936, 271-82.
- H.H. Dietze, *Naturrecht in der Gegenwart*, Bonn 1936, RITHD 11 (1937) 60-61 (Βιβλιοκρισία).
- «Ο Παλαμάς και η ελληνική γη»: *Τὰ Νέα Γράμματα*, Χρόνος Α', τεύχ. 2-4 (1935) 66-76, 158-172, 206-223.
- «Ελευθέριος Βενιζέλος»: *Τὰ Νέα Γράμματα*, Χρόνος Β', τεύχος 4 (Απρίλης 1936) 332-338.
- «Τρισεύγενη-Μελένια-Θεοφανώ»: *Τὰ Νέα Γράμματα*, Χρόνος Β', τεύχ. 5-6 (Μάης-Ίούνης 1936) 447-463 [Όμιλία στον «Παρνασσό» 29.4.1936 για την «Παλαμική γυναικολογία»].
- F. Bataglia, *Lineamenti di storia delle dottrine politiche*, Roma 1936, RITHD 11 (1937) 167-68 (Βιβλιοκρισία).
- G. del Vecchio, *L'«homo juridicus» e l'insufficienza del diritto come regola della vita*, Roma 1936, RITHD 11 (1937) 245-46 (Βιβλιοκρισία).
- J. Vialatoux, *La cite de Hobbes. Théorie de l'État totalitaire. Essai sur la conception naturaliste de la civilisation*, Lyon 1935, RITHD 11 (1937) 328-29 (Βιβλιοκρισία).
- L. Bagolini, *Alcuni principii del pensiero politico di Aristotele*, Bologna 1937, RITHD 11 (1937) 335 (Βιβλιοκρισία).
- «Ο Άλέξανδρος Παπαναστασίου, πνευματικός άνθρωπος»: *Τὰ Νέα Γράμματα*, Χρόνος Γ', τεύχ. 1 (Γενάρης 1937) 69-71.
- «Μυθολογία του ώραιού» (Δ. Καπετανάκης), *Τὰ Νέα Γράμματα* Μάρτιος 1937, 238-45 [= *Αισθητικά Μελετήματα* (1977), σελ. 95-108].
- «Γιά τον Κατσιμπαλη»: *Τὰ Νέα Γράμματα*, Χρόνος Γ', τεύχ. 4 (Απρίλης 1937) 342-343.

- Στρατής Μυριβήλης. *Τὸ τραγούδι τῆς γῆς, Τὰ Νέα Γράμματα Γ΄* (1937), 396-408 (= *Αἰσθητικά Δοκίμια*, σελ. 57-68).
- Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Πανεπιστημιακὲς Παραδόσεις, Τεύχος Α΄, Ἀθήνα 1938, 170 σελ. [Βλ. Θ. Ξύδης: *Τὰ Νέα Γράμματα, Δ΄* (1938) 704-706] - Δίφρος 1962, Β΄ ἔκδοση, Βιβλιοπ. τῆς Ἑστίας 1970, 328 σελ., Γ΄ ἔκδοση 1980, 9η ἔκδοση 2005.
- «Ἡ πρωταρχικὴ πηγὴ τοῦ Δικαίου», *ΑΦΘΕ Θ΄* (1938), 290-328 (= *Μελέται*, 101-30).
- Rudolf Stammer (Νεκρολογία), *ΑΦΘΕ Θ΄* (1938), 355-57.
- «Ἰωάννης Σκουτρίης, ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος», *Νέα Ἑστία* 23 (1938), 517-233 (= *Αἰσθητικά Μελετήματα* (1977), 79-94).
- «Πρὶν ἀπὸ τὸ ξεκίνημα», *Προπύλαια*, Ἀπρίλιος 1938 (= *Δοκίμια Αἰσθητικῆς καὶ Παιδείας* 1960, σελ. 44-90, = *Ἐνας διάλογος γιὰ τὴν ποίηση*, 1975, σελ. 3-13).
- «Ἐνας διάλογος γιὰ τὴν ποίηση», *Προπύλαια* (Ὀκτ.-Δεκ. 1938 (= *Δοκίμια Αἰσθητικῆς καὶ Παιδείας*, σελ. 93-126, = *Ἐνας διάλογος γιὰ τὴν ποίηση*, σελ. 33-66).
- «Τινὰ περὶ τῶν πηγῶν τοῦ παρ' ἡμῖν ἰσχύοντος δικαίου», *Τιμητικὸς Τόμος Ἄντων. Ζηλήμονος*, Ἀθήναι 1939, σελ. 395-425.
- «Ἀπολογισμὸς ἐνὸς διαλόγου», *Προπύλαια*, Ἰάν.-Φεβρ. 1939, (= *Δοκίμια Αἰσθητικῆς καὶ Παιδείας*, σελ. 127-91, = *Ἐνας διάλογος γιὰ τὴν ποίηση*, σελ. 112-80).
- «Τὸ τέλος ἐνὸς διαλόγου», *Τὰ Νέα Γράμματα*, Ἰουλ.-Δεκ. 1939, 296-300 (Ἀπαντητικὸ κείμενο «Ἀγαπητὲ Σεφέρη...») (= *Δοκίμια Αἰσθητικῆς καὶ Παιδείας*, σελ. 192-95, = *Ἐνας διάλογος γιὰ τὴν ποίηση*, σελ. 186-90).
- «Δ.Ι. Ἀντωνίου. Ὁ ποιητὴς», *Νεοελληνικά Γράμματα*, 9.12.1939 (= *Αἰσθητικά Δοκίμια*, σελ. 99-104).
- «Εἰσαγωγὴ στὴν κοινωνικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη» (Α΄ μέρος), *ΑΦΘΕ ΙΑ΄* (1940), 109-75 (= *Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων*, 1970², 180-237, ὅπου καὶ τὸ Β΄ μέρος, σελ. 238-72).
- Τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου*, Τεύχος Α΄, Ἀθήναι, Παπαδογιάννης 1941, 140 σελ.
- «Ἡ “ἀτμόσφαιρα” τοῦ Παπαδιαμάντη», *Νέα Ἑστία Χριστοῦγεννα* 1941, 38-39 [= *Αἰσθητικά Μελετήματα* (1977), σελ. 58-62].
- Παλαμᾶς*, Ἀθήνα 1943, Β΄ ἔκδοση (Ἰκαρος) 1949, ιστ + 343 σελ., Γ΄ ἔκδοση (Βιβλιοπ. τῆς Ἑστίας) 1964.
- «Ἡ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Παλαμᾶ», *Γράμματα Γ΄* (1943), 107-110 (= *Αἰσθητικά Δοκίμια*, σελ. 125-32).
- «Αἰσθητικὴ παιδεία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ», *Νέα Ἑστία* 1.1.1944, σελ. 22-35 (= *Δοκίμια Αἰσθητικῆς καὶ Παιδείας*, 1343, = *Θεωρία τῆς Τέχνης*, 9-39).

- «Νόημα και ἀλληλουχία στὴ νέα μας ποίηση» (Ἀκολουθεῖ ὁμότιτλο κείμενο τοῦ Ὁδ. Ἑλύτη), *Τὰ Νέα Γράμματα* τόμ. 7 (1944), 92-96 (= *Δοκίμια Αἰσθητικῆς καὶ Παιδείας*, σελ. 196-203, = *Ἐνας διάλογος γιὰ τὴν ποίηση*, σελ. 191-99).
- «Ἐκ βαθέων», *Νέα Ἑστία*, Δεκέμβριος 1944, 876-80.
- Εἰσαγωγή στὴν Ἐπιστήμη τοῦ Δικαίου*, Πανεπιστ. Παραδόσεις, Τεύχος 1, Ἀθῆναι, Α. Παπαζήσης 1945, 96 σελ.
- Διὰ τὰ γίνωμεν κράτος. Ἡ ἐργασία τοῦ Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν ἀπὸ 10.4. ἕως 10.8.1945*, Ἀθῆναι, Α. Παπαζήσης 1945, 53 σελ.
- «Κωστής Παλαμᾶς. Μιά ἐπέτειος», *Καλλιτεχνικὴ Ἑλλάδα*, Ἰαν.-Μάρτ. 1945, 64-65 (= *Αἰσθητικὰ Δοκίμια*, 133-35 σελ.).
- «Ἑλληνικὴ ἔλευθερία», *Νέα Ἑστία*, 1.1.-15.3.1945, 9-15.
- «Μεσολόγγι», *Νέα Ἑστία*, 1.5.1945, 221-23.
- «Ἐνας μοναδικός» (Δημ. Καπετανάκης), *Νέα Ἑστία*, 1.3.1946, 264.
- «Ἀνδρέας Κάλβος, ποιητὴς τῆς ἰδέας», *Νέα Ἑστία*, Χριστούγεννα 1946, 66-83 [= *Αἰσθητικὰ Μελετήματα* (1977) 7-57].
- «Ὁ μῦθος τῆς νέας Ἑλλάδας» (1947), στὸν τόμο *Ἡ Ἑλληνικὴ Παράδοση, «Εὐθὺνη»* (Κείμενα τῆς Μεθορίου 2) 1979, 9-15 σελ. (ἀπὸ τὸν τόμο *Ἑλληνικὴ Πορεία*, Β΄ ἔκδ. 1968, 89-95 σελ.).
- «Ὁ Παλαμᾶς καὶ τὸ παρόν», *Καθημερινή* 24.2.1947 (= *Αἰσθητ. Δοκίμια*, 136-38).
- Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Κωστής Παλαμᾶς, ἡ πορεία του πρὸς τὴν τέχνη* (Βιβλιοκρ. Σημειώμα, *Καθημερινή* 24.1.1948 (= *Αἰσθητικὰ Δοκίμια*, 139-44 σελ.).
- «Διαβάζοντας ... Π. Πρεβελάκη, Ὁ Κρητικὸς» («Τὸ Δέντρο»), *Καθημερινή*, 13.6.1948 [= *Αἰσθητικὰ Μελετήματα* (1977), 135-41 σελ. = Π. Πρεβελάκης, *Τετράδια «Εὐθύνης»* 9 (1979) 54-58].
- «Ἐπειτα ἀπὸ μιὰ διαμάχη οἱ Ἕλληνες λογοτέχνες καὶ οἱ ἄδικες λοιδορίες», *Νέα Ἑστία* 1.7.1948, 812-13 (= *Αἰσθητικὰ Δοκίμια*, 211-14 σελ.).
- «Διαβάζοντας ... Θ. Πετσάλης, Οἱ Μαυρόλυκοι, *Καθημερινή* 25.7.-19.8.1948 (= *Αἰσθητικὰ Μελετήματα* 1977, 154-70 σελ.).
- «Διαβάζοντας ... Ἀλέξανδρος Ἐμπειρικός-Κουμουνοδούρος», *Καθημερινή* 4.11.1948 (= *Αἰσθητικὰ Μελετήματα*, 171-76 σελ.).
- «Ἡ πίστις τῶν νέων», *Καθημερινή* 1.1.1949.
- «28 Ὀκτωβρίου 1940» - «Περ' ἀπὸ τὴν ἄρνηση» (1949) = 28 Ὀκτωβρίου 1940 - *Σαραντα χρόνια: Εὐθὺνη*, «Κείμενα τῆς Μεθορίου» 5, Ἀθήνα 1980, 4η ἔκδ. 1996, 246-256.
- «Θ. Κεῖσιγγλον-Ἀγγελίδου, Κάποια μιλήματα τοῦ Παλαμᾶ στὴ ψυχὴ μου» (Βιβλιοκρ. Σημειώμα), *Καθημερινή* 20.1.1949 (= *Αἰσθητικὰ Δοκίμια*, σελ. 144-45).
- «Ὁ Παλαμᾶς ἕνας Ἕλληνας» (Ὁμιλία 26.2.1948) - «Ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ ἑλληνικὴ

- ιδέα» (Όμιλία 25.3.1950) - «Ο χώρος του Παλαμᾶ» (Όμιλία 1951), πρώτη δημοσίευση: *Αίσθητικά Δοκίμια* 1961, 146-84 σελ.
- Ἀγάπη, Ἀθήναι, «Βιβλιοθήκη Ἀποστολικῆς Διακονίας» 20, 1950, 24 σελ. (= Ἀφορισμοὶ καὶ Διαλογισμοί, Β΄ σειρά, 207-26 σελ.).
- «Ἡ ἐπέτειος τῆς Ἐξόδου», *Νέα Ἑστία*, 15.5.1940, 671-73.
- «Ἡ δοκιμασία τοῦ πνεύματος» (Αἴμ. Χουρμούζιος), *Νέα Ἑστία*, 1.4.1950, 447-53 (= *Αίσθητικά Δοκίμια*, 107-119 σελ.).
- Ἔθνος καὶ κοιμιουνισμός, Ἀθήναι, «Βιβλιοθήκη Ἀποστολικῆς Διακονίας» 38, 1952, 66 σελ..
- Ἑλληνικὴ πορεία. Πολιτικὰ δοκίμια, Ἀθήνα (Ἰκαρος) 1952, 235 σελ. - Β΄ ἔκδοση βελτιωμένη καὶ ἐμπλουτισμένη μὲ νέα κείμενα (Βιβλιοπ. τῆς Ἑστίας) 1968, 262 σελ.
- «Μαρία Βοναπάρτη», *Νέα Ἑστία*, 1.10.1952, 1257-63 (= *Αίσθητικά Δοκίμια*, 195-207 σελ.).
- «Ἰωάννης Δοανίδης» (Νεκρολογία), *Νέα Ἑστία* 1.5.1954, 751.
- «Ὁξυρύγγειοι Πάπυροι», *Νέα Ἑστία* 15.10.-1.11.1954, 1470-77 καὶ 1453-50 (= Ἀφορισμοὶ καὶ Διαλογισμοί, Β΄ σειρά, 243-72 σελ.).
- Νεοελληνικὴ ρητορεία. Εἰσαγωγή, Βιογραφικὰ καὶ βιβλιογραφικὰ σημειώματα, «Βασικὴ Βιβλιοθήκη», τ. 41 (1954), Ἐπιμέλεια Κ. Τσάτσου, σελ. ζ΄ -ιθ΄ (= *Δοκίμια Αἰσθητικῆς καὶ Παιδείας*, 213-31 σελ., = *Θεωρία τῆς Τέχνης* 1978, 159-85 σελ.).
- «Στὶς ρίζες τῆς ἀμερικανικῆς δημοκρατίας», *Νέα Ἑστία*, Χριστούγεννα 1955, 185-242 καὶ αὐτοτελῶς 1955, 62 σελ.
- «L'avenir de la civilisation européenne», *Entretien avec Albert Camus*, Athènes (Union Culturelle Greco-Francaise) 1956, 16-23 p.
- «Andre Malraux et la Grèce», *Le Flambeau*, 1959, 307-9.
- «Ἡ δικαιοπραξία ὡς κανὼν δικαίου», *Τόμος πρὸς τιμὴν Κ. Τριανταφυλλοπούλου ἐπὶ τῇ 40ετηρίδι τῆς καθεγησίας του*, Ἀθήναι 1959, 232-42 σελ.
- Μελέται Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου*, Ἀθήναι, Ἰκαρος 1960, 239 σελ.
- Δοκίμια Αἰσθητικῆς καὶ Παιδείας*, Ἀθήναι, Δίφρος 1960, 231 σελ.
- «L'art contemporain et ses critiques», *Actes du IVe Congres International d'Esthétique*, Athènes 1960, 22-28 = «Ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία καὶ ἡ ἐλευθερία τῆς τέχνης», *Δοκίμια Αἰσθητικῆς καὶ Παιδείας*, 204-10 σελ.
- Αἰσθητικά Δοκίμια*, Ἀθήναι, Δίφρος 1961, 214 σελ.
- «Βίκτωρ Οὐγκώ. Μερικὲς σκέψεις» (Διάλεξη), πρώτη δημοσίευση: *Αίσθητικά Δοκίμια* 1961, 187-92 σελ.
- La philosophie sociale des Grecs anciens*. Traduit du Grec par Fernand Duisit, Avant-propos par Octave Merlier, Paris, Nagel 1971, 334 p.

- Filosofia Sociala a vechilor Greci*. In romaneste de Lia Brad, Bucuresti (Ed. Univers) 1979, 310 p.
- «Qu'est-ce-que la philosophie du droit?», *Archives de Philosophie de Droit*, No 7 (1962), 157-60.
- «Αί άντινομίαι του Πρακτικού Λόγου», *Πρακτικά τής 'Ακαδημίας 'Αθηνών (ΠΑΑ)* 37 (1962), 16-34.
- «'Ο Στωϊκισμός ως ιδεώδες βίου», στον τόμο του 'Οργανισμού 'Εθνικού Θεάτρου *Δώδεκα Διαλέξεις*, Β' (1962), σελ. 138-157.
- «Τό νόημα του 'Εθνους», *ΠΑΑ* 38 (1963), 45978.
- «*Mimosa pudica*» (Ντίμης 'Αποστολόπουλος), *Νέα 'Εστία* 15.4.1964, 492-3.
- Πολιτική. Θεωρία πολιτικής δεοντολογίας*, 'Αθήναι, Βιβλιοπ. τής 'Εστίας 1965, 318 σελ. (Βκ. Κ. Δεσποτόπουλος: 'Εποχές, Αϋγ. 1965, 70-74), Β' έκδοση βελτιωμένη, Οί 'Εκδόσεις τών Φίλων 1975, 343 σελ.
- 'Αφορισμοί και Διαλογισμοί* (Πρώτη σειρά), 'Αθήναι, Βιβλιοπ. τής 'Εστίας 1965, 254 σελ., Β' έκδοση 1970.
- «'Η άποστολή τής 'Ελλάδας εις τόν σύγχρονον κόσμον», *ΠΑΑ* 41 (1966), 553-70.
- «Πλάτωνος Πολιτικά», *ΠΑΑ* 41 (1966), 150-72, 187-213.
- «Τό έργον του Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου», *ΠΑΑ* 41 (1966), 410-28.
- «Τό μέγα γεγονός (ή 29 Μαΐου 1453)», *Νέα 'Εστία* 15.6.1966, 892-3.
- «Περί βλακειάς. Μιά ψυχοπαθολογική ανάλυσις», *Καθημερινή* 20-21.9.1966 (= *Νέα 'Εστία* 1.10.1966, 1347-51).
- 'Αφορισμοί και Διαλογισμοί* (Δεύτερη σειρά), 'Αθήναι, Βιβλιοπ. τής 'Εστίας 1968, 278 σελ., Β' έκδοση 1970.
- Οί μεγάλοι ρήτορες και ή ιστορία τους - Κικέρων (Τέσσερις λόγοι κατά Κατιλίνα, οί λόγοι για τόν Μάρκελλο και τόν Λιγάριο)*. Μετάφραση, Εισαγωγικά σημειώματα και σχόλια, 'Αθήναι, Βιβλιοπ. τής 'Εστίας 1968, 215 σελ.
- «Παναγιώτης Πουλίτσας» (Νεκρολογία), *Νέα 'Εστία* 1.2.1968, 195-6.
- «'Ο άγών του Chateaubriand υπέρ τής 'Ελλάδος», *ΠΑΑ* 43 (1968), 113*-29* - Extrait (prononcé en français) du discours du Prof. C. Ts. à la séance du samedi, 2 novembre 1968 de l'Académie d'Athènes: *La Grece et Chateaubriand*, Athènes 1968, 7-9.
- «'Ο Ρωμαντισμός, ό Σατωβριάνδος και ή 'Ελλάς», *Νέα 'Εστία*, Χριστούγεννα 1968, 174-83.
- «Διαλογισμοί γύρω από τό θρησκευτικό βίωμα», *Χριστιανικών Συμπόσιον Β'*, (1968), 10-18 (= *'Αφορισμοί και Διαλογισμοί Β'* σειρά, σελ. 227-42).
- 'Αφορισμοί και Διαλογισμοί* (Τρίτη σειρά), 'Αθήναι, Βιβλιοπ. τής 'Εστίας 1969, 260 σελ.
- «Σημεΐα έπαφής κανόνος δικαίου και πράξεως», *'Επιστ. 'Επετηρίς Σχολής Νο-*

- μικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Πανεπ. Θεσσαλονίκης IB' (1969): Ἀφιέρωμα εἰς Χάρ. Ν. Φραγκίσταν, τ. Δ', σελ. 25-43.
- Οἱ μεγάλοι ρήτορες καὶ ἡ ἱστορία τους - Δημοσθένης (Οἱ τρεῖς Ὀλυμπιακοί, τρεῖς Φιλιππικοὶ καὶ ὁ λόγος περὶ τῶν ἐν χειρρονήσῳ). Μετάφρ., εἰσαγ. σημειώματα καὶ σχόλια, Ἀθήναι, Βιβλιοπ. τῆς Ἑστίας 1971, 354 σελ.
- «Τὸ ἀγαθὸ ὡς ἀρχὴ τῆς πράξης», *Φιλοσοφία* (Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν) 1 (1971), 41-67.
- «Κ. Γρόλλιου, *Κικέρων καὶ πλατωνικὴ ἠθικὴ*» (Βιβλιοκρισία), *Νέα Ἑστία* 15.3.1971, 414-7.
- «Συνομιλία μὲ τὸν Ἄγγελο Τερζάκη γιὰ τὴν ἀπιστία τῶν καιρῶν μας», *Χριστιανικὸν Συμπόσιον Ε'* (1971), 69-72.
- «Ἀλέξανδρος Ἐμπειρικός-Κουμουνοδοῦρος», *Νέα Ἑστία* 15.10. 1971, 1384-6.
- Ἀφορισμοὶ καὶ Διαλογισμοὶ* (Τέταρτη σειρά), Ἀθήναι, Βιβλιοπ. τῆς Ἑστίας 1972, 254 σελ.
- Ρουμανικὴ μετάφραση τῶν τεσσάρων σειρῶν: Aforisme si Cugetari. Selectia textelor a fost facuta dupa cele patru volume de *Ἀφορισμοὶ καὶ Διαλογισμοὶ*. In romaneste de Ion Brad si Dumitru Nicolae, Bucuresti (Ed. Univers) 1977, 192 p.
- «Οἱ ιδέες τῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ δικαίου», *Φιλοσοφία* 2 (1972), 37-60.
- «Ἐλευθεροτυπία», *Εὐθύνη Α'* (1972), 1-8.
- «Ἡ ἐλευθερία τῆς ἔρευνας καὶ τῆς ἀκαδημαϊκῆς διδασκαλίας», *Εὐθύνη Α'* (1972), 60-65.
- «Ἡ προδοσία τῶν ἰδανικῶν», *Εὐθύνη Α'* (1972), 110-18.
- «Ἡ Εὐθύνη», *Εὐθύνη Α'* (1972), 186.
- «Τὸ θέατρο», *Εὐθύνη Α'* (1972), 186.
- «Οἱ ὑπερβολές», *Εὐθύνη Α'* (1972), 186.
- «Ἐπιστολές ἐνὸς "συντηρητικοῦ" γέρου πρὸς ἓνα "προοδευτικὸ" νέο», *Εὐθύνη Α'* (1972), 193-203, 251-55, 289-94, 424-25 (= *Ἀφορισμοὶ καὶ Διαλογισμοὶ*, Τέταρτη σειρά, 216-52).
- «Ἐνα προωθύτερο», *Εὐθύνη Α'* (1972), 332.
- «Γιὰ τοὺς νέους», *Εὐθύνη Α'* (1972), 332.
- «Τὸ καλὸ βιβλίον», *Εὐθύνη Α'* (1972), 333.
- «Θέματα Φιλοσοφίας τῆς θρησκείας», *Εὐθύνη Α'* (1972), 439-45.
- «Ὁ συγγραφέας στὴν Ἑλλάδα», *Εὐθύνη Α'* (1972), 550-52.
- «Τὰ σημαντικὰ βιβλία. Ἀγγλία Γερμανία», *Εὐθύνη Α'* (1972), 605 ἐπ., 611 ἐπ.
- «Ἡ Γλώσσα καὶ τὸ Ἔθνος», *Εὐθύνη Α'* (1972), 521.
- «Ὁ πολιτισμὸς τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς: α) Εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο «Τὸ μεσουράνημα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος», β) Ρητορικὴ», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμος Γ' 2 (1972), 244-47 καὶ 548-65 σελ.

- «Ἑλληνιστικοὶ χρόνοι (περίοδος 223-201 π.Χ.): Εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμος Δ' (1973), σελ. 238-39.
- Τὰ ποιήματα 1927-1972*, Ἀθήνα, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων 1973, 308 σελ.
- «Εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα καὶ Παρατηρήσεις στὸ κείμενο τοῦ Ραφαήλ Δήμου «Ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος. Ἀπάντησις εἰς δυὸ λόγους τοῦ Κ. Τσάτσου εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν» (1966)», *Φιλοσοφία* 3 (1973), 198-207.
- «Ἔτος μηδὲν πρὸ Χριστοῦ», *Νέα Ἔστία* 1.1.1973, 12-15 (= *Revue des Deux Mondes* 1980, 7-15).
- «Τὸ ἄντρον τῶν Ἀνιγρίδων», *Νέα Ἔστία* 15.1.1973, 75-6.
- «Ὑπὲρ κριτικῶν», *Εὐθύνη Β'* (1973), 43.
- «Κωστὴς Μπαστιάς», *Εὐθύνη Β'* (1973), 45.
- «Ἄν ἤμουν αἰσυμνήτης», *Εὐθύνη Β'* (1973), 49-52, 125-27.
- «Συγγραφεῖς καὶ βραβεῖα», *Εὐθύνη Β* (1973), 89.
- «Διαφύλαξι τοῦ κύρους», *Εὐθύνη Β'* (1973), 138.
- «Ἀποσαφηνίσεις», *Εὐθύνη Β'* (1973), 187.
- «Διαλογισμοὶ γιὰ τὸ Πανεπιστήμιο», *Εὐθύνη Β'* (1973), 201 ἐπ.
- «Ἡ ἑλληνικὴ φύσις», *Εὐθύνη Β'* (1973), 349-50.
- «Ἡ παγκόσμια συνεννόηση», *Εὐθύνη Β'* (1973), 381.
- «Ἠθικὴ καὶ Θρησκεία», *Εὐθύνη Β'* (1973), 481-88.
- «Res omnium communis», *Εὐθύνη Β'* (1973), 571.
- «Τὸ νόημα τῆς Εὐρώπης», *Εὐθύνη Β'* (1973), 598-602 (= *Εὐρώπη. Μικρὸ ἀνθολόγημα κειμένων*, ΟΕΔΒ 1976, 35-44).
- Διάλογοι σὲ μοναστήρι*, Ἀθήνα, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων 1974, Δ' ἔκδοσις 1978, 233 σελ. Γαλλικὴ μετάφρασις: *Dialogues au monastère*. Traduit du Grec par Octave Merlier, Paris, Les Belles Lettres 1976, 340 p.
- «Ὁ Κάντ καὶ τὸ διεθνὲς Δίκαιον», *ΠΑΑ* 49 (1974), 225*-36* (= *Νέα Ἔστία* 15.10.74, 1560-68).
- «Σατυρικὸ ἐπίμετρο», *Εὐθύνη Γ'* (1974), 18 ἐπ.
- «Ἡ Ἐκκλησία», *Εὐθύνη Γ* (1974), 41.
- «Ἡ ἑτερογένεια τῶν σκοπῶν», *Εὐθύνη Γ'* (1974), 42.
- «Τὸ τέλος ἐνὸς μύθου», *Εὐθύνη Γ'* (1974), 90.
- «Δικαιοσύνη καὶ Δίκαιο», *Εὐθύνη Γ'* (1974), 115-17.
- «Κομπούκιος», *Εὐθύνη Γ'* (1974), 140.
- «Ἀμερικὴ καὶ Εὐρώπη», *Εὐθύνη Γ'* (1974), 203.
- «Κατ' ἀνοικονόμητον οἰκονομίαν», *Εὐθύνη Γ'* (1974), 203.
- «Ἡ ἀδιαφορία τῶν ἐναρέτων», *Εὐθύνη Γ* (1974), 205.
- «Ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ Γράμματα», *Εὐθύνη Γ'* (1974), 205.
- «Ἱστορία καὶ Πολιτικὴ», *Εὐθύνη Γ'* (1974), 250.

- «Πομπιντού», *Εὐθύνη Γ'* (1974), 250.
- «Πορτογαλία», *Εὐθύνη Γ'* (1974), 296.
- «Τὰ εὐτράπελα τῆς προπαγάνδας», *Εὐθύνη Γ'* (1974), 296.
- «Τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος», *Εὐθύνη Γ'* (1974), 297.
- «Jus belli», *Εὐθύνη Γ'* (1974), 297.
- «Τὸ Ἐρώτημα περὶ Θεοῦ», *Εὐθύνη Γ'* (1974), 553-55.
- «Ἡ ἐπιστροφή στὰ ἔθνη», *Εὐθύνη Γ'* (1974), 209-11.
- «Τὰ λοφία», *Εὐθύνη Γ'* (1974), 353 ἐπ.
- «Τὸ κατεστημένο», *Εὐθύνη Γ'* (1974), 545 ἐπ.
- «Νέο κρασί σὲ παλιὸ κροντήρι. Σχόλιο, ποὺ κυκλοφόρησε ἐκτὸς ἐμπορίου τὸ 1974 γιὰ τὸ Νέο Ἐρωτόκριτο τοῦ Π. Πρεβελάκη» (= *Αἰσθητικά Μελετήματα*, 142-53 σελ.).
- Ἔνας διάλογος γιὰ τὴν ποίηση (Γ. Σεφέρης Κ. Τσάτσος), Ἀθήνα, Ἐριμῆς 1975, 205 σελ. (Ἀνατύπωση 1979).
- «Ἐλευθέριος Βενιζέλος. Ἔνα τρίπτυχο», Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος σήμερα, Τετράδια «Εὐθύνης» 2 (1976), 9-22.
- «Ἀπὸ τὸν Ε' τόμο τῶν Ἀφορισμῶν, *Εὐθύνη Ε'* (1976), 97-108.
- Ἰωάννης Καποδίστριας. Διακόσια χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του» (Ὁμιλία στὴ Δημόσια Βιβλιοθήκη Κερκύρας, 21.5.1976), Ἀθήναι, ΟΕΔΒ, 31 σελ. (= Ὁμιλίες Α' 1975-77, 119-26 σελ. καὶ Δάφνη στὸν Κυβερνήτη Ἰω. Καποδίστρια, Τετράδια «Εὐθύνης» 5 (1978), 9-17).
- «Ὁμιλία στὴ Διάσκεψη Διεθνoῦς Θεάτρου», *Εὐθύνη Ε'* (1976), 409-11 (= Ὁμιλίες Α' 1975-77, 59-61 σελ.).
- Pensieri intorno alla vita religiosa. Traduzione: Archim. Tim. Moschopoulos - L. Giamporcaro, «Simposio Cristiano», Milano (Istituto di Studi teologici ortodossi S. Gregorio Palamas) 2 (1976), 9-21.
- «Μία ψυχολογικὴ προεισαγωγή στὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου A. Psychological Preintroduction to the Problem of Death», Β' Διεθνὲς Συμπόσιον Φιλοσοφίας «Μελέτη θανάτου» (Μαγούλα Σπάρτης 8-14.4.1976), Ἀθήναι («Ἐλευθέρα Σχολὴ Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων») 1977, 33-49 (= Ὁμιλίες Α' 1975-77, 113-18 σελ.).
- Αἰσθητικά Μελετήματα*, Ἀθήνα, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φύλων 1977, 283 σελ. (ἀναδημοσίευση τοῦ τόμου *Αἰσθητικά Δοκίμια* (1961) μὲ προσθήκη ἄρθρων).
- Ἑλλάς καὶ Εὐρώπη, Ἀθήνα, Γενικὴ Γραμματεία Τύπου καὶ Πληροφοριῶν 1977, 62 σελ. - *La Grèce et l'Europe*, Lausanne, Centre de Recherches Européennes 1977, 55 p., 3η ἀνατύπωση, Ἀθήνα 1977.
- Greece and Europe*, Athens, The General Secretariat for Press and Information 1979², 52 p.

- Griechenland und Europa*, Athen 1978, 59 S.
- Grecia y Europa*, Atenas, Secretaria General de Prensa e Informacion 1978, 58 p.
- «Ἄγγελος Τερζάκης», *Προσφορά στὸν Ἄγγελο Τερζάκη*, Τετράδια «Εὐθύνης» 4 (1977), 9-11.
- L'avenir de la démocratie (Debats du «Colloque d Athènes» organisé par France Culture), L'avenir de la démocratie, Paris, Éditions Menges 1977, 36-42 p.
- «Τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου», στὸν τόμο *Τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου*, «Εὐθύνη» (Κείμενα τῆς Μεθορίου 1) 1977, 9-28 σελ. καὶ αὐτοτελῶς Constantine D. Tsatsos, Human Rights, 23 σελ.
- «Ἡ Ἐπιστήμη τῆς Διοικήσεως» (Διεθνὲς Συνέδριο Ἰνστιτούτου Ἐπιστημῶν Διοικήσεως, Ἀθήναι 25.7.1977): *Ὁμιλίες Β΄* 1977-78, σελ. 13-17.
- Θεωρία τῆς Τέχνης*, Ἀθήνα, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων 1978, 222 σελ.
- «Ἡ Σχολὴ τῶν Εὐελπίδων»: Ἀναμνηστικὴ Ἐκδοση *Στρατιωτικὴ Σχολὴ Εὐελπίδων - 150 χρόνια*, Ἀθήναι 1978, 11-12.
- «Γιὰ τὸν Διονύσιο Σολωμὸ» (Ζάκυνθος 4.6.1978), *Εὐθύνη Η΄* (1979), 1-6 (= *Ὁμιλίες Β΄* 1977-78, 75-80 σελ.).
- «Ἀριστοτέλης: νομοθέτης τοῦ πνεύματος» (Παγκόσμιο Συνέδριο γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, Θεσσαλονίκη: 7.8.1978), *Ὁμιλίες Γ΄* 1978-79, 11-14 σελ.
- «La Grèce en France. Discours prononces durant la visite officielle en France du President de la Republique Hellénique M. Constantin Tsatsos, 23-28.4.1979», Athènes «Ligue Franco-Hellenique» 1979.
- «Ἡ Ἑλλάδα στὴ Γαλλία. Ὁ Πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας Κωνσταντῖνος Τσάτσος ἐπισκέπτεται ἐπίσημα τὸ Παρίσι (23-28.4.1979)», Ἀθήνα, «Εὐθύνη» (Κείμενα τῆς Μεθορίου 3) 1979 (κείμενα Κ. Τσάτσου: σελ. 11-12, 17-25, 29-33, 42-46, 47-52, 57-61, 67-72, 89-103, 112-124, 130 = *Ὁμιλίες Γ΄* 1978-79, 71-121 σελ.).
- «Ἀπὸ τοὺς λόγους στὴ Γαλλία», *Εὐθύνη Η΄* (1979), 305 ἐπ.
- «Προβλήματα διεθνoῦς δικαίου». Ἐναρκτήρια ὁμιλία στὸ Συνέδριο τοῦ Ἰνστιτούτου Διεθνoῦς Δικαίου (Ἀθήναι 4.9.1979): *Ὁμιλίες Δ΄* 1979-80, 7-11 σελ.
- «Τὸ Ἴπποκράτειο Ἰδρυμα». Ὁμιλία κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ κτιρίου τοῦ Διεθνoῦς Ἴπποκρατείου Ἰδρύματος (Κῶς 20.9.1979): *Ὁμιλίες Δ΄* 1979-80, 17-21 σελ.
- «Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης», *Κείμενα γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη*, Τετράδια «Εὐθύνης» 10 (1979), 9-15.
- Ὁμιλίες Α΄* 1975-1977, Ἀθήνα, 126 σελ.
- Ὁμιλίες Β΄* 1977-1978, Ἀθήνα, 80 σελ.
- Ὁμιλίες Γ΄* 1978-1979, Ἀθήνα, 121 σελ.
- Ὁμιλίες Δ΄* 1979-1980, Ἀθήνα, 80 σελ.
- «Ὁ ἀσθενὴς καὶ ὁ γιατρός», *Εὐθύνη Θ΄* (1980), 1 ἐπ.

- «Τὸ νόημα τῆς ἐλευθερίας», *Εὐθύνη* Θ´ (1980), 161 ἐπ.
- «Ἡ ὑποδομὴ τῆς Εὐρώπης» (Ὁμιλία στὴν τελετὴ τῆς ἀπονομῆς τοῦ βραβείου Κουντενχόβε-Καλλέργη, Λωζάννη 18.3.1980), «Εὐθύνη» Θ´ (1980), 337-44 (= «Remise du Prix Coudenhove-Kalergi». Discours du President de la Republique Heilénique, Lausanne 18.3.1980) = *Ὁμιλίαις Δ´* 1979-80, 59-74.
- «Τὸ μέλλον τῆς Δημοκρατίας», *Εὐθύνη* Θ´ (1980), 625 ἐπ.
- «Τὸ «Χιτές» τοῦ Νίκου Λούρου», *Εὐθύνη* Θ´ (1980), 700.
- «Οἱ Ἑλληνοαραβικοὶ πνευματικοὶ δεσμοὶ καὶ ἡ ἀναβίωσή τους», *Εὐθύνη* Ι´ (1981), 49 ἐπ.
- «Γλῶσσα καὶ Ἔθνος», *Εὐθύνη* Ι´ (1981), 145 ἐπ.
- «Ὁμιλία γιὰ τὸν Ὀδυσσεὶ Ἐλύτη», *Εὐθύνη* Ι´ (1981), 361 ἐπ.
- «Τὸ ἄτομο ἐνώπιον τῆς ἐξουσίας», *Εὐθύνη* Ι´ (1981), 505 ἐπ.
- «Δέκα Χρόνια», *Εὐθύνη* Ι´ (1981), 682 ἐπ.
- «Θεμέλια Δημοκρατίας» (Σχολή Ἐθνικῆς Ἀμύνης 22.4.1982) «Τὰ θεμέλια τῆς Εὐρώπης» (Σχολή Ἐυελπίδων 9.4.1982): *Δημοκρατία καὶ Εὐρώπη*, Ἀθήνα, Ἀστρολάβος/Εὐθύνη 2, 1982, 71 σελ.
- «Ἡ πνευματικὴ κρίση στὴ σύγχρονη Εὐρώπη», *Εὐθύνη* ΙΑ´ (1982), 1 ἐπ.
- «Διάλογος μὲ τὸν Ἀλμπέρ Καμὺ γιὰ τὸ μέλλον τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ», *Εὐθύνη* ΙΑ´ (1982), 243 ἐπ.
- «Χάραγμα γιὰ τὸν Ε.Π. Παπανοῦτσο», *Εὐθύνη* ΙΑ´ (1982), 324.
- «Χάραγμα γιὰ τὸν Ἀντρέα Καραντώνη», *Εὐθύνη* ΙΑ´ (1982), 424.
- «Προσφώνηση στὸν Ἀμαντού-Μπαχτάρ Μ´Μπόου», *Εὐθύνη* ΙΑ´ (1982), 435 ἐπ.
- «Συνέντευξη γιὰ τὴν Ἑλληνικότητα», *Εὐθύνη* ΙΑ´ (1982), 579 ἐπ.
- «Θεοδωρακόπουλος καὶ Ἑλληνισμός» = *Ἀναφορὰ στὸν Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλο, στὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα, Εὐθύνη, «Τετράδια Εὐθύνης» 18, 1983, 9-20.
- «Ἐξήντα χρόνια Πανευρώπης», *Εὐθύνη* ΙΒ´ (1983), 97 ἐπ.
- «Λόγοι γιὰ τὴν Ἑλλάδα: Κ. Τσάτσος Α. Μαλρώ», *Εὐθύνη* ΙΒ´ (1983), 305 ἐπ.
- «Τὸ παρελθόν καὶ τὸ μέλλον τῆς Εὐρώπης, Λωζάννη 1.5.1983», *Εὐθύνη* ΙΓ´ (1984), 1 ἐπ.
- «Οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἕλληνες», *Εὐθύνη* ΙΓ´ (1984), 329 ἐπ.
- «Ἡ ἰδέα τῆς Εὐρώπης καὶ οἱ πολιτικὲς καὶ πολιτιστικὲς τῆς συνιστώσες», *Εὐθύνη* ΙΔ´ (1985), 1 ἐπ.
- «Ἀλέξης Μινωτής», *Εὐθύνη* ΙΔ´ (1985), 233 ἐπ.
- «Χάραγμα γιὰ τὸν Παν. Ι. Ζέπο», *Εὐθύνη* ΙΔ´ (1985), 317.
- «Ἡ ἀρχοντιά», *Εὐθύνη* ΙΕ´ (1986), 1 ἐπ.
- «Χάραγμα γιὰ τὸν Π. Πρεβελάκη», *Εὐθύνη* ΙΕ´ (1986), 196.
- «Ὁ δρόμος τοῦ ὄνειρου», *Εὐθύνη* ΙΕ´ (1986), 225 ἐπ.

- «Χάραγμα για τὸν Ν.Κ. Λούρο», *Εὐθύνη* ΙΕ´ (1986), 258.
- «Τρομοκρατία καὶ τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου», *Εὐθύνη* ΙΕ´ (1986), 465 ἐπ.
- «Τὸ χάρισμα», *Εὐθύνη* ΙΕ´ (1986), 497.
- «Κλασσικὴ παιδεία καὶ γλῶσσα» [Δὲν θυμᾶμαι πότε ἀκριβῶς γράφτηκε αὐτὸ τὸ δοκίμιο. Ἀπὸ τὸ ὕψος του συμπεραίνω πὼς αὐτὸ ἐγινε πρὶν ἀπὸ εἴκοσι χρόνια ... Τὸ ξαναδιάβασα καὶ ἔκρινα πὼς ἀξίζει νὰ δοθῆ στὴ δημοσιότητα, τουλάχιστον σὰν μία διαμαρτυρία γιὰ τὰ ὅσα τὰ τελευταῖα χρόνια τεκταινόνται ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Ἕλληνες εἰς βάρος τῆς γλώσσας καὶ τῆς παιδείας των. 17.11.1986] - «Γιὰ τὸν Δημοτικισμό» - «Ντάντε»: *Παιδεία καὶ Γλῶσσα*, Ἀθήνα, Ἀστρολάβος/Εὐθύνη 28, Β´ ἐκδ. 1993, 72 σελ.
- «Τὸ διάβασμα», *Εὐθύνη* ΙΣΤ´ (1987), 1 ἐπ.
- «Χάραγμα γιὰ τὸν Δ.Π. Παπαδίτσα», *Εὐθύνη* ΙΣΤ´ (1987), 280 «Θυμᾶμαι ...», *Εὐθύνη* ΙΣΤ´ (1987), 370 ἐπ.
- «Προσφώνηση στὸν Ζὰκ Γκιττόν», *Εὐθύνη* ΙΣΤ´ (1987), 433 ἐπ.
- «Ὑποθήκες στὸς νέους», *Εὐθύνη* ΙΖ´ (1988), 1 ἐπ.
- «Μουσικὴ παιδεία», *Εὐθύνη* ΙΘ´ (1990), 1 ἐπ.
- «Μὲ τὸν Ἄγγελο Σικελιανό», *Εὐθύνη* Κ´ (1991), 1 ἐπ.
- «Πρὸς τὰ Ἑλληνόπουλα», *Εὐθύνη* ΚΓ´ (1994), 97 ἐπ.
- Ἄποχαιρετισμός, Ἀθήνα, Ἀστρολάβος/Εὐθύνη 35, Τρίτη ἐκδ. 1995, 85 σελ. [Σελ. 718 Εἰσαγωγή τοῦ Κώστα Τσιρόπουλου, Ὀκτώβριος 1988 - Σελ. 798 Ἐπίλογος Κ. Τσιρόπουλου = Ὁμιλία στὸ Πνευματικὸ Μνημόσυνο ποῦ ὀργάνωσε ἡ Ἑθνικὴ Ἑταιρεία τῶν Ἑλλήνων Λογοτεχνῶν στίς 13.2.1989].
- «Ἀπόψεις γιὰ τὴν γλῶσσα - Ἀπάντηση σὲ ἐπιστολὴ τοῦ καθηγητοῦ Δ. Μπαλάνου, Ἰούλιος 1941», *Εὐθύνη* ΚΕ´ (1996), 417-8.
- Ἡ μυστικὴ συνέντευξη, Ἀθήνα, Ἀστρολάβος/Εὐθύνη 100, 1997, 94 σελ. [Σημείωση Κ.Ε. Τσιρόπουλου. Συνέντευξη τῆς 30ῆς Σεπτεμβρίου 1981].
- «Γιὰ τὸν Βαλαωρίτη», *Εὐθύνη* ΚΣΤ´ (1997), 209-210.
- «Ἐπιστολὴ στὸν Γ. Παπανδρέου, Κάιρο 4.9.1944», *Εὐθύνη* ΚΣΤ´ (1997), 497-8.
- «Ἐπιστολὴ Ι.Θ. Κακριδῆ στὸν Κ. Τσάτσο, 20.9.1935», *Εὐθύνη* ΚΣΤ´ (1997), 3 ἐπ.
- «Ἐπιστολὴ Παναγῆ Λεκατοῦ στὸν Κ. Τσάτσο γιὰ τὸν Πίνδαρο», *Εὐθύνη* ΚΣΤ´ (1997), 319-321.
- «Θέλω νὰ σώσω τὴν ψυχὴ μου. Σελίδες αὐτοβιογραφίας (Ἀπὸ τὸ *Λογοδοσία μᾶς ζωῆς, Προδημοσίευση*)», *Εὐθύνη* ΚΖ´ (1998), 409-411.
- «Τὸ μέγα δῶλημμα», *Εὐθύνη* ΚΗ´ (1999), 145-6.
- «Ἔθνος καὶ Γλῶσσα. (Ἀπὸ τίς ὑποθήκες τῶν Ἀπομνημονευμάτων του)», *Εὐθύνη* ΚΗ´ (1999), 437-440.
- «Ὡς Εἰσαγωγή στὸ πρόβλημα». (Ἀπὸ τὸ *Λογοδοσία μᾶς ζωῆς, Προδημοσίευση, Εὐθύνη* ΚΗ´ (1999), 533-4.

- Λογοδοσία μιάς ζωής, Ἀθήνα, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, τόμος Πρῶτος 2000, 4η ἔκδοση 2001, 355 σελ. - τόμος Δεύτερος 2000, 4η ἔκδοση 2001, σελ. 363-650.
- «Ἐπιστολή στήν Ντόρα <Τσάτσου> γιά τήν ἀποστολή τῆς Τέχνης», *Εὐθύνη ΚΘ* (2000), 425-7.
- «Ἡ προϋπόθεση τοῦ ἐλεύθερου φρονήματος. Εἰσαγωγή στό θέμα» (1952), *Εὐθύνη Λ* (2001), 145-7.
- «Εἰσαγωγικοί διαστοχασμοί γιά τήν Λογοτεχνία», *Εὐθύνη Λ* (2001), 562 [καί κείμενα τῶν Γ. Σεφέρη, Τ. Ἀθανασιάδη].
- «Ἡ Τέχνη ὡς μεταίχμιο» (Ἀπό τίς ἐπιστολές στήν Ντόρα, 1950), *Εὐθύνη ΛΑ* (2002), 257-9.
- «Γιά τήν αἰσθητική μορφή» (Ἀπό τίς ἐπιστολές στήν Ντόρα), *Εὐθύνη ΛΒ* (2003), 49-51.
- «Εἰσαγωγή στό “Ἀαῖκό κράτος”» (Ἀπό τό βιβλίο του *Ἑλληνική Πορεία*), *Εὐθύνη ΛΓ* (2004), 561-3.

ΠΡΟΛΟΓΟΙ ΣΕ ΕΡΓΑ ΑΛΛΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

- Μ. Ζενεβουά, *Ἡ Ἑλλάς τοῦ Καραμανλή ἢ ἡ Δημοκρατία δυσχερής*, Ἀθήναι, Σιδέρης 1972, 273 σελ. (Πρόλογος Κ. Τσ.: 7-25).
- Ν. Τσαουσέσκου, *Ἡ εἰρηνική συνεργασία στά Βαλκάνια καί σέ ὅλον τόν κόσμο*, Ἀθήνα, Δωρικὸς 1976, 250 σελ. (Πρόλογος Κ. Τσ.: 7-11).
- Β. Ζισκάρ ντ' Ἐσταίν, *Γαλλική Δημοκρατία*. Μετάφρ. Ε. Κανδρῆ, Ἀθήνα, Πάπυρος 1977, 168 σελ. (Πρόλογος Κ. Τσ.: 13-16).
- Τριάκοντα ἀσμάτια διὰ τὰ παιδία ποιηθέντα ὑπὸ Ἀγγέλου Βλάχου*, Ἐκδόσεις «Καθημερινῆς» 1978, 56 σελ. (Ἀντί προλόγον: 5-10).
- Emil Noel, *Τὰ γρανάξια τῆς Εὐρώπης. Πῶς λειτουργοῦν οἱ θεομοὶ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Κοινότητος*. Μετάφρ. Μ. Τζιράνη-Τσιμοτάτου, Ἀθήνα, Α. Παπαζήσης 1979, 182 σελ. (Πρόλογος Κ. Τσ.: 9-10).
- Ν. Τσαουσέσκου, *Ἡ Ρουμανία καί ὁ σύγχρονος κόσμος*. Μετάφρ. Λ. Ζιώγα, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Γ. Πνευματικοῦ 1979, 319 σελ. (Πρόλογος Κ. Τσ.: 9-12).

ΤΑ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΩΝ ΤΕΥΧΩΝ
«ΟΜΙΛΙΕΣ Α΄ 1975-77 Δ΄ 1979-80»
(Περίοδος Προεδρίας της Δημοκρατίας)

Όμιλίες Α΄ 1975-1977: 'Η Έκλογή 9-12 - 'Ο Έλληνισμός της 'Αμερικής 13-15 - 'Η 1η επέτειος της Δημοκρατίας 17-18 - 'Η επίσκεψη του Προέδρου Ζισκάρ Ντ' Έσταϊν 19-23 - Τò Διεθνές Έτος της Γυναίκας 25-26 - Τò Θ΄ Συνέδριο Δικηγόρων 27-28 - 'Ο έορτασμός στην Θεσσαλονίκη 29-31 - Τò Πανελλήνιο Συνέδριο Λογοτεχνών 33-34 - Τò 'Ολοκαύτωμα του 'Αρκαδίου 35-39 - Διάγγελμα Πρωτοχρονιάς 1976, 41-43 - «'Ελληνες έσμέν» 45-47* - 'Η Κυριακή της 'Ορθοδοξίας 49-50 - 25η Μαρτίου 51-53* - 'Επίσκεψη στην Σπάρτη 55-56 - 'Η Έξοδος του Μεσολογγίου 57-58 - Διεθνές Συνέδριο Θεάτρου 59-61 - Διάγγελμα της 24ης 'Ιουλίου 1976, 63-64 - 'Επίσκεψη στο Καρπενήσι 55-66 - Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών 67-68 - 'Αδογμάτιστη ή 'Επιστήμη 69-72 - 'Εθνική επέτειος 73-75 - 'Η 50ετηρίς της 'Ακαδημίας 77-80 - Χριστουγεννιάτικο μήνυμα 81-82 - Διάγγελμα Πρωτοχρονιάς 1977, 83-85 - Ουσιαστική Παιδεία 87-90 - 'Επίσκεψη στη Ρόδο 91-92 - Διάγγελμα 25ης Μαρτίου 1977, 93-96 - 'Υπάρχομε από 3.000 χρόνια 97-99 - 'Η επέτειος στη Νάουσα 101-102 - 'Η Έννοια της Δημοκρατίας 103 - Ρήγας Φερραΐος 105 - 'Ο ρόλος των 'Επιμελητηρίων 107-109 - Μία ψυχολογική προεισαγωγή στο πρόβλημα του θανάτου 113-118 - 'Ιωάννης Καποδίστριας 119-126.

Όμιλίες Β΄ 1977-1978: 'Η 'Ημέρα της Εϋρώπης 7 - 'Η Γαλλική Νομική 'Επιστήμη 9-10 - 'Η προστασία του περιβάλλοντος 11 - 'Η επιστήμη της Διοικήσεως 13-17 - Νόστος 19 - Τιμή στον 'Εθνάρχη Μακάριο 21-22 - Τά 100 χρόνια του Ε.Ε.Σ. 23-24 - Τò μέλλον της Δημοκρατίας 25-28 - 'Η 32α επέτειός του Ο.Η.Ε. 29 - 'Ελευθέριος Βενιζέλος 31 - 'Ολοκλήρωση της έτοιμότητος 3-34 - 'Η Σφαγή των Καλαβρύτων 35 - Μήνυμα στους 'Αποδήμους 37-38 - Διάγγελμα Πρωτοχρονιάς 1978, 39-41 - 'Η ένταξη στην Ε.Ο.Κ. 43-44 - 'Ορθόδοξος 'Εκκλησία 45-47 - Διάγγελμα 25ης Μαρτίου 1978, 49-53 - 'Η 'Ολυμπιακή 'Ιδέα 55 - 'Ο Προσκοπισμός 57-58 - Μνήμη μεγάλης ώρας 59-60 - Τò Συμβούλιο της Εϋρώπης 61 - Τò έργο της Δ.Ε.Σ. 63 - Πρόδρομος και 'Εθνεγέρτης 65-66 - 'Η Γιορτή της Μητέρας 67 - Εϋγενής άμλλα 69-70 - 'Η Δελφική 'Ιδέα 71-72 - 'Αριστοτέλης 73-74 - Διονύσιος Σολωμός 75-80.

Όμιλίες Γ΄ 1978-1979: Τò παιδι στον κόσμο του Αϋριο 7-9 - 'Αριστοτέλης: Νομοθέτης του πνεύματος 11-14 - Τά 'Ανθρώπινα Δικαιώματα 15-18 - Πλου-

---

* = Τò Είκοσιένα. 'Η κιβισός του Νέου 'Ελληνισμού, 'Αθήνα. Εϋθόνη. Κείμενα της Μεθορίου 9, Β΄ έκδ. 1993, 191-8.

σιώτερη ή απόδοση της γής 19-21 - 'Η αποστολή της 'Αρχιτεκτονι-κής 23 - Οί προσπάθειές του Ο.Η.Ε. 25-26 - 'Η ένότης του ευρωπαϊκού πολιτισμού 27-30 - Ψυχολογία στρατεύσεως 31-35 - 'Η Τράπεζα της 'Ελλάδος 337-38 - Διάγγελμα Πρωτοχρονιάς 1979, 39-43 - Μιά άξιέπαινη προσπάθεια 45 - 'Οργανον ένότητος ή 'Εκκλησία 45-51 - Διάγγελμα 25ης Μαρτίου 1979, 5-58 - Τò 'Ετος του Παιδιού 59-60 - Κοινή προσπάθεια για τò Περιβάλλον 61-63 - 'Η αποστολή του τύπου 65-69 - 'Η επίσκεψη στο Παρίσι 71 - 'Η άφιξη στο 'Ορλύ 73 - 'Αντιφώνηση στον κ. Β. Ζισκάρ ντ' 'Εσταίν 75-80 - 'Αντιφώνηση στον κ. Ρ. Μπάρ 81-84 - 'Επίσκεψη στην UNESCO 85-88 - Προσφώνηση στον κ. Β. Ζισκάρ ντ' 'Εσταίν 89-92 - 'Η τελετή στο Δημαρχείο 93-96 - Στο γεύμα του κ. Περφιτ 97-100 - 'Ομιλία στην Γαλλική 'Ακαδημία 101-110 - 'Ομιλία στην Σορβόννη 11-119 - 'Αντιφώνηση στο 'Ινστιτούτο Παστέρ 121.

'Ομιλίες Δ' 1979-1980: Προβλήματα διεθνούς δικαίου 7-11 - 'Η 44η περίοδος της ΔΕΘ 13 - Τò Συνέδριο της ΑΔΕΔΥ 15 - Τò 'Ιπποκράτειο 'Ιδρυμα 17-21 - Τò φυσικό περιβάλλον 23-24 - 'Εν θεώ ή ένότης 25-26 - 'Εφαρμογή των άρχων του ΟΗΕ 27 - 'Εθνική μνήμη 29-30 - 'Η άγάπη της γής 31-33 - 'Η επίσκεψη του Προέδρου Σεγκόρ 35-40 - Πρòς 'Αποδήμους 41 - Διάγγελμα Πρωτοχρονιάς 1980, 42-46 - 'Η στελέχωση των επιχειρήσεων 47-48 - Πάνοπλος ή 'Ορθοδοξία 49-52 - Διάγγελμα 25ης Μαρτίου 53-57 - Τò Βραβείο Κουντενχόβε-Καλλέργη 59-66 - Remise du Prix Coudenhove-Kalergi 67-74.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ **(27.7.1900 - 2.5.1982)**

---

* Πειραιᾶς 1900 - † Ἀθήνα 2.5.1982.

Ἀνώτερος ἐκπαιδευτικὸς καὶ παιδαγωγός, φιλόσοφος, κορυφαία προσωπικότητα τῶν Νεοελληνικῶν Γραμμάτων, ἀκαδημαϊκός. Σπούδασε Θεολογία στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (1916-19) καὶ γιὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα ὑπηρέτησε ὡς καθηγητὴς «Ἑλληνικοῦ» σχολείου στὴν Μάνη. Τὴν ἐκπαιδευτικὴ του σταδιοδρομία ἄρχισε στὸ Ἀβερῶφειο Γυμνάσιο στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου δίδαξε ὡς τὸ 1931. Ἐνδιάμεσα μὲ τὴν χορηγία ὁμογενοῦς συνέχισε τὶς σπουδές του στὰ Πανεπιστήμια τοῦ Βερολίνου, τοῦ Τύμπινγκεν καὶ τοῦ Παρίσι, ὅπου σπούδασε Κλασικὴ Φιλολογία, Φιλοσοφία καὶ Παιδαγωγικά (1924-26). Διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας ἀνακηρύχθηκε στὸ Τύμπινγκεν μὲ τὴν διατριβὴ *Das religiöse Erlebnis bei Platon* (1926), τὴν ὁποία μετέφρασε ὁ ἴδιος Ἑλληνικὰ πολὺ ἀργότερα (*Τὸ θρησκευτικὸ βίωμα στὸν Πλάτωνα*, 1971). Στὸ Βερολίνο καὶ στὸ Τύμπινγκεν ὁ Παπανούτσος δὲν ἀρκέσθηκε στὴν παρακολούθηση τῶν πανεστημιακῶν μαθημάτων. Ὅπως γράφει ὁ ἴδιος στὰ *Ἀπομνημονεύματά* του (ἐκδόθηκαν τὸ 1982 ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατό του), περισσότερο καὶ ἀπὸ τὰ μαθήματα τοῦ Σπράνγκερ στὸ Βερολίνο, τοῦ Κρόχ στὸ Τύμπινγκεν καὶ τοῦ Φωκοννέ στὴν Σορβόννη, ἐνδιαφέρθηκε νὰ παρακολουθήσει τὴν ἐργασία τῶν Πειραματικῶν σχολείων καὶ τὶς μεταρρυθμιστικὲς προσπάθειες στὴν Ἑκπαίδευση.

Μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, μὲ πρόσκληση τοῦ τότε Ὑπουργοῦ Παιδείας Γ. Παπανδρέου, ὁ Παπανούτσος ἴδρυσε καὶ ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσή του Διδασκαλείου τῆς Μυτιλήνης. Ἀπὸ τὸ 1934, ὅποτε καταργήθηκαν τὰ Διδασκαλεῖα καὶ ἰδρύθηκαν οἱ Παιδαγωγικὲς Ἀκαδημίες, καὶ ὡς τὸ 1944 ὑπηρέτησε ὡς Ὑποδιευθυντὴς/Διευθυντὴς στὶς Παιδαγωγικὲς Ἀκαδημίες Ἀλεξανδρουπόλεως, Ἰωαννίνων καὶ Τριπόλεως (1939-43) καθὼς καὶ τῆς Ραλλείου Παιδαγωγικῆς Ἀκαδημίας Πειραιῶς (1943-44).

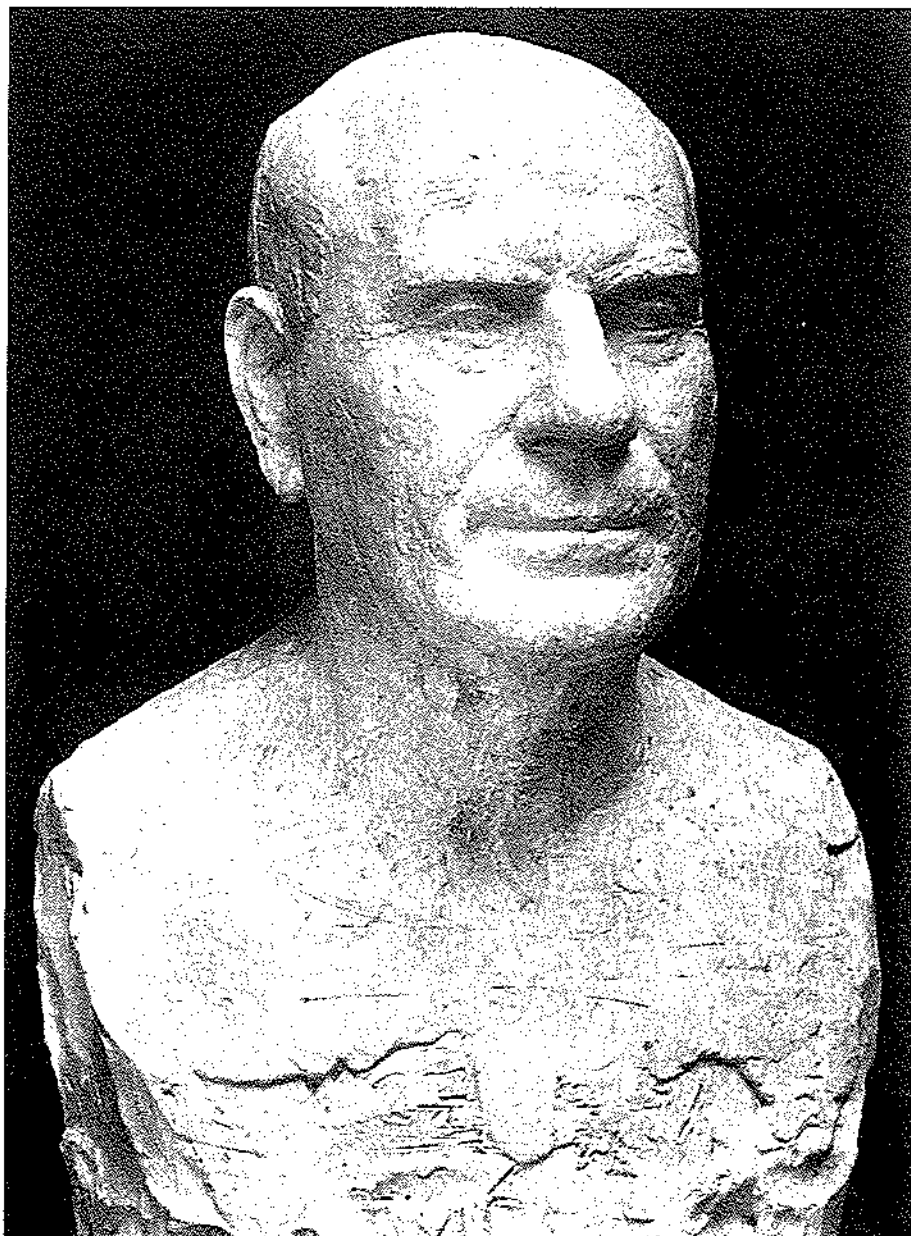
Ο Παπανούτσος υπήρξε ιδρυτικό μέλος και έμπνευστής του Μορφωτικού Συλλόγου «Αθηναίον», προδρόμου των «Έλευθέρων Πανεπιστημίων», κύριος παράγοντας της μεγάλης ακτινοβολίας του. Δίδαξε σ' αυτό επί 20 συνεχή χρόνια (1947-67) Φιλοσοφία, Ψυχολογία και Παιδαγωγική. Ίδρυσε επίσης και διηύθυνε (1946-61) το περιοδικό *Παιδεία (Παιδεία και Ζωή)* από το 1952, στους 15 τόμους του οποίου δημοσίευσε πολύ σημαντικές μελέτες. Χρημάτισε επίσης Γενικός Διευθυντής (1944) και Γενικός Γραμματέας (1950-51, 1963-65) του Υπουργείου Παιδείας. Από τις θέσεις αυτές προώθησε τις ιδέες του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, που θα έδινε στην Ελλάδα ένα εκσυγχρονισμένο εκπαιδευτικό σύστημα, καθώς όσα εφαρμόστηκαν μετά τον Β' Πόλεμο ήταν άπλες επαναλήψεις προπολεμικών ρυθμίσεων. Η σημαντικότερη από τις προσπάθειες αυτές είναι εκείνη, που οδήγησε το 1964 (κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου) στον Ν. 4379, του οποίου κύριος έμπνευστής υπήρξε ο Παπανούτσος.

Οι κυριότερες καινοτομίες της Μεταρρύθμισης του 1964 ήταν η καθιέρωση της Δημοτικής ως γλώσσας της εκπαίδευσης, ο χωρισμός της Μέσης Παιδείας σε δυο ισόχρονους κύκλους (Γυμνάσιο και Λύκειο), η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών κεμένων από μετάφραση στο Γυμνάσιο, ή ριζική μεταβολή στο σύστημα εξέτασεων έπιλογής για τα Πανεπιστήμια κ.ά. Για τις θέσεις του αυτές και τις αντίστοιχες δράσεις του ο Παπανούτσος δέχθηκε βίαιες επίθεσεις κυρίως από κύκλους της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών και την τότε άξιωματική αντιπολίτευση. Στόν τόμο *Άγῶνες και άγωνία για την Παιδεία* (1965) ο Παπανούτσος έχει συγκεντρώσει πολλά από τα κείμενά του για την Μεταρρύθμιση του 1964, η οποία νοθεύθηκε έπειτα κατά την περίοδο της λεγόμενης «Άποστασίας» (1965-67) και καταργήθηκε από την Δικτατορία του 1967. Ο Παπανούτσος μετέσχε και στις δύο πιο σημαντικές μεταπολεμικές διαβουλεύσεις για την Έκπαίδευση («Έπιτροπή Παιδείας», 1958 και σύσκεψη υπό τον πρωθυπουργό Κ. Καραμανλή, 1976). Πιστεύεται επίσης ότι ουσιαστική υπήρξε ή (άνεπισημη) συμβολή του στόν σχεδιασμό και εφαρμογή της Μεταρρύθμισης του 1976 (Υπουργός Παιδείας ό Γ. Ράλλης).

Το 1965 ο Παπανούτσος εξέλέγη Έπίτιμος Διδάκτωρ του Δικαίου του Σκωτικού Πανεπιστημίου Σαϊντ Άντριους και το 1980 μέλος της Άκαδημίας Αθηνών στην έδρα των Παιδαγωγικών Έπιστημών. Το 1974 είχε έλεγεί Βουλευτής Έπικρατείας με το ψηφοδέλτιο της «Ένώσεως Κέντρου - Νέων Δυνάμεων».

Η φιλοσοφική δραστηριότητα του Παπανούτσου άρχισε, όπως και ή εκπαιδευτική, από την Άλεξάνδρεια ήδη το 1921, πολύ πριν αποφασίσει να συνεχίσει τις σπουδές του στην Γερμανία και Γαλλία. Ός το 1924 είχε δημοσιεύσει τέσσερις μικρές μελέτες και ένα πολυσέλιδο βιβλίο: *Ευθύνη και έλευθερία. Έλεγχος των μονιστικών θεωριών διά της κριτικής ενός νεοφανέντος βιβλίου* (1921), Το

Ευάγγελος Π. Παπανούτσος (1900-1982)
(Πρόπλασμα του Γιάννη Παππά, Ἀθήνα)

πρόβλημα της ελευθερίας της βουλήσεως (1921), *Ἡ ἐλευθερία της βουλήσεως. Δευτερολογία* (1924), *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Henri Bergson* (1924), καὶ *Πραγματισμός ἢ Οὐμανισμός. Ἀνάπτυξις καὶ κριτικὴ τῶν θεωριῶν τοῦ μεγάλου ρεύματος τῆς συγχρόνου Φιλοσοφίας* (1924), ποὺ ὑπῆρξε ἡ πρώτη μεγάλη φιλοσοφικὴ του πραγματεία. Μεσολάβησε τὸ 1926 ἡ διδακτορικὴ διατριβή, ποὺ προαναφέρθηκε, καὶ τὸ 1927 ἐτύπωσε μία ἀκόμη διατριβή, ποὺ ὑπέβαλε στὴν Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν: *Εἰσαγωγή εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας*.

Τὸν φιλοσοφικὸ του προβληματισμὸ αὐτῆς τῆς περιόδου καὶ τὶς ἐμπειρίες του ἀπὸ τὰ μεγάλα κέντρα φιλοσοφικῆς παιδείας στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη ὁ Παπανούτσος ἀποτύπωσε, σὲ μία πρώτη μορφή, στὸ ἔργο του *Τριλογία τοῦ Πνεύματος* (1928). Τὸ ἔργο αὐτό, ποὺ περιέχει σπερματικὰ τὶς φιλοσοφικὲς του κατευθύνσεις, διασπάσθηκε ἀργότερα σὲ τρεῖς ἐπιμέρους ἐνότητες: *Περὶ Τέχνης* (1930), *Περὶ Ἠθικῆς* (1932) καὶ *Περὶ Ἐπιστήμης* (1937). Τὰ βιβλία αὐτὰ θὰ ἀποτελέσουν στὴν ὠριμὴ περίοδο τῆς φιλοσοφικῆς του ἀνάπτυξης τοὺς πυρῆνες τῶν μεγάλων φιλοσοφικῶν του συνθέσεων γιὰ τὴν τέχνη (Αἰσθητικὴ), τὴν ἐπιστήμη (Γνωσιολογία) καὶ τὴν ἠθικὴ (Ἠθικὴ).

Στὴν *Αἰσθητικὴ* (1948, 1976³) ὁ Παπανούτσος ἀναλύει τὴν αἰσθητικὴ ἐμπειρία, ἀφοῦ κάνει μία ἱστορικὴ ἀνασκόπηση καὶ ἐρμηνεῖα τῶν προσπαθειῶν τοῦ ἀνθρώπου νὰ συλλαμβάνει νοητικὰ, δηλαδὴ φιλοσοφικὰ τὸ ὄρατο καὶ τὴν συγκίνηση ποὺ μᾶς δίνει ἡ θέασή του. Τὸν ἐνδιαφέρει κυρίως ἡ τέχνη ὡς πνευματικὴ κατάρκτηση τοῦ ἀντικειμένου ἀλλὰ καὶ ὡς λειτουργία τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ αἰσθητικῆς ἐμπειρίας. Πιστεῖεῖ ὅτι ἡ αἰσθητικὴ ἐμπειρία λειτουργεῖ στὴν ψυχὴ μὲ ἰδιαίτερες κατηγορίες καὶ ὅτι ἡ τέχνη γενικὰ σὲ ὄλες τὶς μορφές καὶ τὶς ἐκφράσεις τῆς ἐπενεργεῖ στὸν ἀνθρώπο εὐεργετικὰ μέσω τῆς αἰσθητικῆς ἀπόλαυσης, ποὺ τὸν «καθαίρει» καὶ τὸν ἐξανθρωπίζει.

Στὴν *Ἠθικὴ* (1949, 1970³) ὁ στοχασμὸς τοῦ Παπανούτσου εἶναι βασικὰ κριτικὸς ἄλλα καὶ θεωρητικὸς. Ἡ θεωρητικὴ ἔρευνα ἀπαντᾷ στὰ ἐρωτήματα, μὲ ποιά μέτρα καὶ πρὸς ποιούς σκοποὺς ρυθμίζει ὁ ἀνθρώπος τὴν ἀτομικὴ καὶ συλλογικὴ ζωὴ του, ἢ ποιά εἶναι καὶ σὲ τί κατατείνει ἡ ἀνθρώπινη ἀρετὴ. Ὁ Παπανούτσος ἐπιλέγει γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν ἠθικῶν προβλημάτων τὸν διαλεκτικὸ τρόπο, χωρὶς βέβαια νὰ ἀφήνει νὰ ἐκφυλίζεται στὴν ἐριστικὴ μικρολογία. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν «νομοθετοῦσα», δηλαδὴ τὴν κανονιστικὴ ἠθικὴ προεβουλεύει μία «κατανοοῦσα» ἠθικὴ. Αὐτὸ εἶναι μία νέα ἰδέα μὲ ἀποχρώσεις προσωπικοῦ ἠθικοῦ προβληματισμοῦ. Διακρίνει τὸ «ὅτι» καὶ τὸ «γιατί» τοῦ ἠθικοῦ ἐνεργήματος, δηλαδὴ εὐκόλο εἶναι τὸ ἐρώτημα «τί νὰ πράξω» καὶ δύσκολη ἡ ἀπάντηση «γιατί νὰ τὸ πράξω». Ὁ Παπανούτσος ἀντιμετωπίζει καὶ ἐξετάζει τὴν Ἠθικὴ ὡς φαινόμενο τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης, ἄρα τραγικὸ πρόνομιο τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀρετὴ, δέχεται, ὅπως καὶ ἡ ὁμορφιά εἶναι ἀξία ἀποκλειστικὰ ἀνθρώπι-

νη και τὸ «ἠθικὸ χρέος πηγάζει μέσα ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη, τὴν πνευματικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου». Ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι ὅμως θεωρητικὸ κατασκευάσμα, ἀλλ' ἀπατεῖ δυνατὴ θέληση, εἶναι ἄθλος καὶ κατόρθωμα πνευματικὸ.

Ἡ *Γνωσιολογία* (1954, 1974) εἶναι ἡ σημαντικότερη ἴσως προσφορὰ τοῦ Παπανούτσου στὴν Φιλοσοφία. Μὲ ὁδηγὸ τὴν κριτικὴ μέθοδο ὁ φιλόσοφος διερευνᾷ στὴν ἀρχὴ τὸ εἶναι καὶ τὸ συνειδέσθαι, ἐξετάζει τὴν ἀντινομικὴ μορφή τῆς ὄντολογικῆς ἀπορίας καὶ συζητᾷ τὴν ρεαλιστικὴ καὶ τὴν ἰδεαλιστικὴ λύση του. Ἐπισημαίνει ὅμως ταυτόχρονα τὰ ἀδιέξοδα, ποὺ δημιούργησαν στὴν Φιλοσοφία τόσο ὁ ἰδεαλισμὸς μὲ τὴν ἀποστροφή του πρὸς τὴν ἐμπειρία ὅσο καὶ ὁ ρεαλισμὸς μὲ τὸν ἀποκλεισμὸ τῆς νόησης ἀπὸ τὴν γνωστικὴ διαδικασία. Ὁ Παπανούτσος ἐπιχειρεῖ τὴν διαλεκτικὴ λύση τοῦ προβλήματος μὲ τὴν σύνθεση τῶν δύο ἀντίθετων ἀπόψεων. Ὁ γνήσιος κριτικὸς στοχασμὸς θὰ δεῖ καὶ θὰ σημασιολογήσει τὸ εἶναι ὅπως παρουσιάζεται καὶ στὸ πεδίο τῆς πράξης καὶ στὸν τομέα τῆς θεωρητικῆς γνώσης. Τὸ γνήσιο ὑποκείμενο φθάνει στὴν αὐτοσυνειδησία «διά» τοῦ ἀντικειμένου, μὲ τὴν προσπάθεια δηλαδὴ νὰ τὸ κατακτήσει. Καὶ τὸ γνήσιο ἀντικείμενο (ὄχι ἐκεῖνο ποὺ προβάλλουν οἱ δογματικὲς θεωρίες, σύμφωνα μὲ τὶς προσηχηματισμένες προθέσεις τους) φθάνει στὴν ὑπαρξὴ «διά» τοῦ ὑποκειμένου, ἐπιβάλλοντας δηλαδὴ στὶς καταφάσεις ἐκείνου τὴν δική του πραγματικότητα.

Ἀπὸ τὶς φιλοσοφικὲς ἐργασίες τοῦ Παπανούτσου, τὶς μελέτες καὶ τὰ ἄρθρα του, δημοσιευμένα σὲ ἑλληνικὰ καὶ ξένα περιοδικὰ, προσφορὰ στὴν Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία συνιστοῦν ἡ συγμέντρωσή τους στὰ βιβλία *Φιλοσοφία καὶ Παιδεία* (1958) καὶ *Φιλοσοφικὰ προβλήματα* (1964), ὅπως καὶ οἱ δυὸ τόμοι μὲ Εἰσαγωγή καὶ Ἀνθολόγησι κειμένων γιὰ τὴν *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία* (1953 καὶ 1956 στὴν Σειρὰ τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης»). Τὸ ἔργο αὐτὸ ἔχει μιὰ ἀναγνωρισμένη ἀξία γιὰ τὴν Ἱστορία τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ καὶ γενικότερα τῶν ἰδεῶν στὸν Νέο Ἑλληνισμό. Οἱ τέσσερις μεγάλες ἐνότητες, ποὺ διέκρινε ὁ Παπανούτσος στὴν περίοδο ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης ὡς τὸ τέλος τοῦ 19ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα, καθόρισαν τὰ ὄρια καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐρευνητικοῦ χώρου τῆς Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας.

Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα συγγράμματα τοῦ Παπανούτσου, γραμμένα στὰ ἑλληνικὰ καὶ στὰ γαλλικὰ, ἀγγλικὰ καὶ γερμανικὰ, σημαντικότερα εἶναι ἀκόμη τὰ *Παλαμάς-Καβάφης-Σικελιανός* (1955), *Ψυχολογία* (1970), *Λογικὴ* (1970), *Ὁ Λόγος καὶ ὁ ἄνθρωπος* (1971), *Πρακτικὴ Φιλοσοφία* (1973), *Πολιτεία καὶ Δικαιοσύνη* (1976), *Ἀλέξανδρος Δελμούζος* (1978). Μετέφρασε ἐπίσης καὶ σχολίασε δοκίμια τοῦ Κάντ (1971) καὶ τοῦ Χιούμ (1974).

B.A. Κύρκος στὸ *Παγκόσμιο Βιογραφικὸ Λεξικὸ* τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, τ. 8, 1988, 185-186.

Βλ. και *Ἀφιέρωμα στὸν Ε.Π. Παπανοῦτσο*. Μὲ τὴν ἐπιμέλεια Ἐπιτροπῆς (Φ.Κ. Βῶρος, Β.Α. Κύρκος, Κ. Μπαλάσκας), Ἀθήνα 1980, 622 σελ. (ὄπου και, σελ. 23-53 (Β.Α. Κύρκος, «Ε.Π.Π., ὁ φιλόσοφος») - Π. Κανελλόπουλος, «Προσφώνηση στὸν Εὐ. Παπανοῦτσο»: *ΠΑΑ* 56 (1981) 180 ἐπ. - *Μνήμη Εὐαγγέλου Παπανοῦτσο*. Μὲ τὴν ἐπιμέλεια Ἐπιτροπῆς, τ. Β', Ἀθήνα 1983, 484 σελ. (ὄπου και, σελ. 13-22: Σοφία Γεδεῶν-Καρανικίολα, «Ὁ ἀρχιτέκτονας τῆς Τριλογίας τοῦ πνεύματος») - *Μελετήματα γιὰ τὸν Ε.Π. Παπανοῦτσο*. Ἐορτασμός στὰ ὀγδοντάχρονά του, Ἀθήνα, Τετράδια «Εὐθύνης» 13, 1981 (ὄπου κείμενα τῶν Π. Κανελλοπούλου, Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα, Π. Πρεβελάκη, J.P. Anton, Θ.Γ. Σταύρου, Θ. Ζύδη, Π. Φωτιά, Η.Σ. Σπυρόπουλου, Κ.Π. Μιχαηλίδη, Κ.Σ. Κατσιμάνη, Α. Καζαμία, Κ.Δ. Τριανταφυλόπουλου και, σελ. 64-81: Φ.Κ. Βῶρος, Ε.Π.Π., Φιλόσοφος, Παιδαγωγός, Ἐκπαιδευτικός μεταρρυθμιστής) - J.P. Anton, *Critical Humanism as a Philosophy of Culture. The Case of E.P. Papanoutsos*. Edited and with an Introduction by Th. G. Stavrou, Minneapolis 1981, 45 σελ. (Ἀπόσπασμα στὸ *Μελετήματα γιὰ τὸν Ε.Π. Π. ...*, Τετράδια Εὐθύνης 1981, 33-42. Βλ. και Φ.Κ. Βῶρος: *Φιλοσοφία* 12/1982, 447-50) - *Νέα Ἔστια*, τευχ. 1327/15.10.1982 Ἀφιέρωμα στὸν Ε.Π. Παπανοῦτσο (ὄπου και, σελ. 1332-38: Ε. Μουτσόπουλος, «Ὁ Παπανοῦττος και ἡ Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία») - Κ. Τσάτσος, «Μνήμη Εὐαγγέλου Π. Παπανοῦτσο - In memoriam Evangelos P. Papanoutsos»: *Φιλοσοφία* 12/1982, 7-8 - Κ. Τσάτσος, «Χάραγμα γιὰ τὸν Ε.Π. Παπανοῦτσο», *Εὐθύνη* ΙΑ' (1982) 324 - «Μνήμη Εὐαγγέλου Παπανοῦτσο»: *Ζήτων* 3 (Λευκωσία 1982) - *Ἀπομνημονεύματα*. Μεταθανάτια ἔκδοση μὲ τὴν φροντίδα τῆς Μπ. Οἰκονόμου, Ἀθήνα, Φιλιππότης 1982, 141 σελ. - G.P. Henderson, *E.P. Papanoutsos*, Boston, Twayne Publ. 1983, 157 σελ. (Βλ. Μ. Δραγώνα-Μονάχου: *Φιλοσοφία* 12/1982, 451-55 - J.P. Anton, *Modern Greek Studies Yearbook* II/1986, 361-3) - Β.Α. Κύρκος, «Εὐάγγελος Π. Παπανοῦττος, ὁ φιλόσοφος και οἱ γνωσιοθεωρητικὲς ἀπόψεις του»: *Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐπιθεώρηση* 1 (1984) 12-18 - Ε. Μουτσόπουλος, «Ὁ Παπανοῦττος ὡς ἱστορικός τῆς Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας», ὁ.π. 9-11 - Ν. Georgopoulos, "Art and Emotion. The Aesthetics of Papanoutsos": *The Journal of Aesthetic Education* 20 (1986) - *Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου (1985): Ε.Π. Παπανοῦττος, ὁ Παιδαγωγός και ὁ Φιλόσοφος*, Ἰωάννινα 1987 (ὄπου και σελ. 209-224: Λ.Γ. Μπενάκης, «Ὁ Εὐάγγελος Παπανοῦττος και ἡ διδασκαλία τῆς Φιλοσοφίας στὸ "Ἀθήναιον"») - Β.Α. Κύρκος, *Εὐάγγελος Π. Παπανοῦττος, ὁ φιλόσοφος*, Ἀθήνα, Φιλιππότης 1989, 129 σελ. - John P. Anton (Γιάννης Π. Ἀντωνόπουλος), *Τὸ Χρονικὸ μῆς φιλοσοφικῆς φιλίας. Τρία κείμενα και Ἀλληλογραφία μὲ τὸν Εὐάγγελο Π. Παπανοῦτσο*, Ἀθήνα, Gutenberg (Τεκμήρια - Μελέτες Ἱστορίας Νεοελληνικῆς Ἐκπαίδευσης 17) 2004, 325 σελ. [9-12: Προλογικὸ Ση-

μείωμα Ι.Γ. Δελλή 25-57: «Ο κριτικός ανθρωπισμός ως φιλοσοφία πολιτισμοῦ: Ἡ περίπτωση τοῦ Ε.Π. Παπανούτσου» (Αναθεωρημένο τὸ κείμενο J.P. Anton, *Critical Humanism ...* 1981) - 59-84: «Ἡ Γνωσιολογία τοῦ Ε.Π. Παπανούτσου» (= *Νέα Ἑστία*, τεῦχ. 1029/15.5.1970, 636-649) - 85-95: «Ὁ αἰσθητικός-κριτικός Παπανούτσος καὶ ἡ ποίηση τοῦ Καβάφη» (Ὁμιλία στὸ Διεθνὲς Συνέδριο γιὰ τὸν Παπανούτσο, Ἰωάννινα, Ὀκτώβριος 1985 = Πρακτικά τοῦ Συμποσίου Ε.Π. Παπανούτσου, *Δωδώνη*, Ἰωάννινα 1987, 141-149 = *Νέα Ἑστία* 1433/15.3.1987, 366-372. Ἐδῶ μὲ προσθήκες καὶ ἀλλαγές) 99-106: Φωτογραφικὸ ὕλικό 109-277: Ἀλληλογραφία 1948-1982 - 280-281: Μετάφραση Νεκρολογίας στὸ περιοδ. *Philosophical Inquiry*, vol. 5/1984 - 285-300: «Ἐπιστολές γιὰ τὴν ματαιωθεῖσα πρόσκληση στὸ State University of New York, 1967» - 301-306: «Προσωπικὸ Σημείωμα τοῦ Ε.Π. Παπανούτσου γιὰ τὸν καθηγητὴ J.P. Anton, ποὺ ἐπιμελήθηκε τὴν Ἀγγλικὴ μετάφραση τῆς *Γνωσιολογίας*, 1967» - 307-308: Ἐργογραφία τοῦ J.P. Anton γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Ε.Π. Παπανούτσου - 311-323: Ἐπίμετρο: Ἀνδρέας Καζαμίας, «Ὁ ἀνένδοτα φιλελεύθερος παιδαγωγὸς καὶ δημοκράτης Εὐάγγελος Παπανούτσος»].

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ

- Ἐλεγχος τοῦ Μονισμοῦ («Εὐθύνη καὶ ἐλευθερία»), Ἀλεξάνδρεια 1921, 60 σελ.
Τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως, Ἀλεξάνδρεια 1921, 76 σελ. - Ἀνατύπωση 1928.
- Ὁ Πραγματισμὸς ἢ Οὐμανισμὸς. Ἀνάπτυξις καὶ κριτικὴ τῶν θεωριῶν ἐνὸς μεγάλου ρεύματος τῆς συγχρόνου Φιλοσοφίας, Ἐν Ἀλεξάνδρεια 1924, 450 σελ.
- Ἡ φιλοσοφία τοῦ Henri Bergson (Διάλεξις ὀργανωμένη ἀπὸ τὰ «Γράμματα», 6.3.1924), Ἀλεξάντρεια, Ἐκδοσις Περιοδικοῦ *Νέα Ζωή*, χ.χ., 25 σελ.
- Das religiöse Erlebnis bei Platon* <Διδακτ. Διατριβὴ στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Tübingen, Ἄνοιξι 1926>, Ἀλεξάνδρεια 1927, 107 σελ. - Ἑλληνικὴ μετάφρασις ἀπὸ τὸν συγγραφέα: *Τὸ θρησκευτικὸ βίωμα στὸν Πλάτωνα*, Ἀθήνα, Δωδώνη 1971, 163 σελ. (σελ. 11-13: Πρόλογος στὴν ἑλλην. ἔκδ.) - 2η ἔκδ. 1990.
- Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας*, Ἀνάπτυχο Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρον Πατριαρχείου Ἀλεξάνδρειας 1927.
- Βκ. «Ed. Spranger, *Ψυχολογία τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας*. Μτφρ. Ν.Ι. Λούβαρι 1927»: Ἀναγέννησις, τεύχ. 9-10, 1927, 550-562.
- Ἡ τριλογία τοῦ πνεύματος. *Τέχνη, Ἠθικὴ, Ἐπιστήμη*, Ἀλεξάνδρεια, «Γράμματα» 1928 [Βκ. Κ. Βάρναλης: Ἀναγέννησις, τεύχ. 11-12, 1928, 482-488 - Μ. Ἄνταϊος: Ἀλεξανδρινὴ Τέχνη Β', 1928, 343-350].
- Περὶ τέχνης*, Ἀλεξάνδρεια-Ἀθήνα, «Γράμματα» 1930, 255 σελ.
- Περὶ ἠθικῆς*, Ἀθήνα 1932, 179 σελ.
- «Ἡ ἐπιστήμη ἀπέναντι τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς τέχνης»: *Ἑλληνικὰ Φύλλα*, Πανηγυρικό τεύχος 1936, 289-292.
- «Ἡ μαθηματικὴ διάνοσις καὶ ἡ γνωσιολογικὴ τῆς ἀξίας»: *Νέα Ἑστία*, τεύχ. 227, 1.6.1936, 761-5.
- «Ἡ ἑλληνικὴ ἐκπαίδευσις στὴν Αἴγυπτο»: *Παιδεία*, τ. Α', 1936, 28-32, 64-70.
- «Πολιτεία καὶ Παιδεία»: *Παιδεία*, τ. Α', 1936, 122-137.
- Βκ. τοῦ Α. Liebert, *Philosophie des Unterrichts*, Zürich 1935: *Παιδεία*, τ. Α', 1936, 197-200.
- Περὶ ἐπιστήμης*, Ἀθήνα, Μιχ. Σαλίβερος 1937, 392 σελ. [Βκ. Ἑλλ. Λαμπριδῆ: *Νέα Ἑστία*, τεύχ. 278, 15.7.1938, 1004-1008 - Β.Ν. Τατάκης: *Μακεδονικὲς*

- Ἡμέρες, Στ´/1938, 37-39. Βλ. καὶ «Ἐπιστολές Νεοελλήνων. Παπανούτσος πρὸς Τατάκη (1937, 1938)»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 213/Σεπτ. 1989 καὶ τεύχ. 231/1991, 144-5].
- «Τὸ γνωσιοθεωρητικὸ πρόβλημα»: *Νέα Ἑστία*, τεύχ. 267, 1.2.1938, 154-9.
- «Νέα τέχνη: δικαίωση καὶ ὀριά της»: *Νέα Ἑστία*, τεύχ. 273, 1.5.1938, 582-7.
- Πλάτωνος Φαίδων*. Ἀρχαῖο κείμενο, Εἰσαγωγή, Μετάφραση, Σημειώσεις, Ἀθήνα, Ι.-Π. Ζαχαρόπουλος 1939.
- Στοιχεῖα Ψυχολογίας διὰ τὴν Ε´ τάξιν τῶν Γυμνασίων παλαιοῦ τύπου*, Ἐν Ἀθήναις, ΟΕΣΒ 1940, 148 σελ. - 2η ἔκδοση 1949, 144 σελ. - 3η ἔκδ. 1976.
- «Τὸ πνευματικὸ κλίμα τῆς Σικελιανικῆς ποίησης» (1944): *Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση Β´*, τεύχ. 6/Αὐγ. 1946, 161-171.
- Αἰσθητικὴ* (Ἄ κόσμος τοῦ πνεύματος Α´), Ἀθήνα, Ἰκαρος 1948, 445 σελ. [Βκ. Β.Ν. Τατάκης: *Παιδεία*, τεύχ. 19/1948, 187-192 - Κ. Ρωμαῖος: *ΠΑΑ* 24 (1949) 167-8] - 4η ἔκδ. 1969 - 5η ἔκδ., Ἰκαρος 1976.
- Ἡθικὴ* (Ἄ κόσμος τοῦ πνεύματος Β´), Ἀθήνα, Ἰκαρος, 1949, 450 σελ. [Κριτικὸ Σημείωμα Β.Ν. Τατάκη: *Νέα Ἑστία*, τεύχ. 536/1949, 1438-9] - 2η ἔκδ. 1956, 455 σελ. - 3η ἔκδ., Ἰκαρος 1970, 457 σελ. [Βλ. J.P. Anton, *Journal of Philosophy* XLVIII/1951, 731-3 - Κ. Δεσποτόπουλος, «Ἡθικὴ καὶ Τεχνικὴ στὸν συγγραφέα τῆς Ἡθικῆς»: *Νέα Ἑστία* 1982, 1339-43].
- Παλαμᾶς - Καβάφης - Σικελιανός*, Ἀθήναι, Ι.Μ. Σκαζίκης 1949, 225 σελ. + 18 εἰκ. - 2η ἔκδ. Ἰκαρος 1955, 280 σελ. - 3η ἔκδ. 1971 - 4η ἔκδ. 1977.
- Βκ. Β.Ν. Τατάκης, *La Philosophie Byzantine*, Paris 1949: *Παιδεία*, τ. Γ´/1949, 382-3.
- Ἐφήμερα* (Ἄρθρα γραμμένα ἀπὸ τὸ 1946 μέχρι τὸ 1950), Ἀθήνα, Ἰκαρος 1950, 215 σελ. - 2η ἔκδ. 1980 - Νέα ἔκδ., Ἀθήνα, Ἔκδ. Νόηση 2002, 270 σελ.
- «Πνευματικὰ ζητήματα. Τὸ κλέφτικο τραγούδι <τοῦ Π. Σπανδωνίδη>: *Τὸ Βῆμα* 11.9.1952.
- «Ἡ κάθαρση τῶν παθῶν κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη», Ἀνάτυπο *Νέα Ἑστία* 1953, 21 σελ. = Ἐποπτεία, τεύχ. 70, 1982, 685-703.
- La catharsis des passions d'après Aristote*, Athènes, Inst. Français d'Athènes 1953, 42 σελ. («Μιὰ περίληψη τῶν κυριότερων θέσεων δημοσιεύτηκε στὸ σοουηδικὸ φιλολογικὸ περιοδικὸ *Eranos* XLXI, 1948, 77-93: «La catharsis aristotélicienne»).
- Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία*, Ἀθήνα, Ἀετός, τ. 1 (Βασικὴ Βιβλιοθήκη 35), 1953, 376 σελ. - 2η ἔκδ. 1959 - τ. 2 (Βασικὴ Βιβλιοθήκη 36), 1956, 330 σελ.
- Γνωσιολογία* (Ἄ κόσμος τοῦ πνεύματος Γ´), Ἀθήνα, Ἰκαρος 1954, 443 σελ. [Βκ. Γ. Σωτηρίου: *ΠΑΑ* 29 (1954) 170-2 - J.P. Anton, *Journal of Philosophy* LVIII/1961, 803-9] - 2η ἔκδ. 1962, 445 σελ. - 3η ἔκδ., Ἰκαρος 1973, 429 σελ. -

- Ἑλληνική ἔκδοση: *The Foundations of Knowledge*, Edited with an Introduction by John P. Anton, Translated by Basil Coukis and J.P. Anton, Albany, New York, State University of New York Press 1968, XXXIII + 317 σελ.
- Νεοελληνική κριτική. Ἐπιμέλεια Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Δ. Ζακυθνοῦ, Ε.Π. Παπανούτσου, Ἀθήνα, Ζαχαρόπουλος (Βασική Βιβλιοθήκη Ἄετοῦ 42) 1956, κδ´ 325 σελ.
- «In an Orthodox Church in Peking»: *China Reconstructs* (The China Welfare Institute), 5 (1956).
- «Τὸ ἐκπαιδευτικὸ μας πρόβλημα»: *Ἑλληνικά Προβλήματα* 1957 (Ἀνάτυπο 12 σελ.).
- Φιλοσοφία καὶ Παιδεία* (Τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας - Τὸ παιδαγωγικὸ ἦθος - Ἡ ἔννοια τῆς Ἱστορίας - Καλλιτεχνικά θέματα Ἐξήγηση τῆς τραγωδίας - Μορφές τῆς διαλεκτικῆς - Ἡ φιλοσοφία τοῦ Immanuel Kant), Ἀθήνα, Ἰκαρος 1958, 366 σελ. - 2η ἔκδ. 1977.
- «Freedom and Causality», Transl. by G.P. Henderson: *Philosophy*, XXIV, No 130, 1959.
- «La théorie émotiviste de l'art»: Πεπραγμένα Δ´ Διεθνoῦς Συνεδρίου Αἰσθητικῆς, Ἀθήνα 1960, 679-686.
- Ἐπίκαιρα καὶ ἀνεπίκαιρα*, Ἀθήνα, Ἰκαρος 1960 - Ἐπανέκδοση μαζί με τὰ *Ἐφήμερα*, Ἀθήνα, Ἰκαρος 1980 - Νέα ἔκδ., Ἀθήνα, Ἐκδ. Νόηση 2002, 301 σελ.
- «L'émotion esthétique»: *Revue d'Esthétique*, Juin-Août 1960, 178-184.
- «Poetry and Language», Transl. by J.P. Anton: *The Charioteer* (Cultural Society of New York), No 3, 1961, 120-129 Ἑλληνικός τίτλος «Ποίηση καὶ Γλῶσσα».
- Ἡ Ἠθική Συνείδηση καὶ τὰ προβλήματα τῆς* (Σειρὰ μαθημάτων στὸ «Ἀθηναιον» 1961-62), Ἀθήνα, Γαλαξίας (Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων καὶ Ξένων συγγραφέων 51) 1962, 181 σελ. - 2η ἔκδ., Δωδώνη 1970, 177 σελ. - 3η ἔκδ. 1974.
- «Φοιτητικὲς ἀπεργίες»: *Σπονδαί*, τ. 12 (1961-62) 110-112.
- «Cinque definizioni dell' arte in cerca di specifica differenza»: *Rivista di Estetica* (Torino), VII, 1962.
- «Concepts on Transformation» (Transl. by G.P. Henderson): *The Philosophical Quarterly*, 12 (1962).
- «Moral Conflicts», Transl. by J.P. Anton: *Philosophy and Phaenomenological Research*, XXIV, 1963, 73-82 - Ἑλλ.ν. τίτλος «Σύγκρουση καθηκόντων».
- Φιλοσοφικά προβλήματα*, Ἀθήνα, Ἰκαρος 1964, 307 σελ.- 2η ἔκδ. 1978.
- Ἀγῶνες καὶ ἀγωνία γιὰ τὴν Παιδεία*, Ἀθήνα, Ἰκαρος 1965, 381 σελ.
- Ἀμερική. Ἐνα κεφάλαιο τῆς Ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπου*, Ἀθήνα, Ἰκαρος 1966, 101 σελ.
- Ψυχολογία*, Ἀθήνα, Δωδώνη 1970, στ´ + 220 σελ. - 2η ἔκδ. 1972.

- Ὁ Λόγος καὶ ὁ ἄνθρωπος*, Ἀθήνα, Ἰκαρος 1971, 341 σελ. (18×25).
- Immanuel Kant*, Δοκίμια, Ἀθήνα, Δωδώνη 1971, 1978, 197 σελ.
- «Θέμα: Ἡ Παιδεία. Ὁ κόμπος τοῦ προβλήματος. Πῶς θὰ καλυτερέψουμε τὴν ποιότητα τῶν ἐκπαιδευτικῶν μας προϊόντων»: *Τὰ Νέα* 20.6.1972.
- «On the Moral Weight of Deontic Statements»: *Phenomenology and Natural Existence*, Buffalo, State Univ. of N. York Press 1973, 334-341.
- «Law and Revolution», Transl. by J.P. Anton: *Philosophy and Phenomenol. Research*, XXXIV, 1973, 201-8 - Ἑλλην. τίτλος «Δίκαιο καὶ Ἐπανάσταση».
- «Die Hybris der Grossen» (Übersetz. von G. Emrich): *Hellenica*, Bochum 1973.
- David Hume*, Δοκίμια φιλοσοφικά, ἠθικά, πρακτικά. Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια Ε.Π.Π., Ἀθήνα, Ἐστία 1974, 373 σελ. - [Βκ. J.P. Anton, *Νέα Ἐστία* 1132/1974, 1400-2] - Β' τ., Παπαζήσης 1980.
- Πρακτικὴ Φιλοσοφία (Α' Βιοσοφία, Β' Μικρὲς τομὲς σὲ μεγάλα ζητήματα)*, Ἀθήνα, Δωδώνη 1973, 346 σελ. - 2η ἔκδ. 1974 - 3η ἔκδ. 1980.
- Νόμος καὶ ἀρετή*. 1. Ἡ ἠθικὴ συνείδηση καὶ τὰ προβλήματά της. 2. Παραλλαγὲς στὸ ἴδιο θέμα, Ἀθήνα, Δωδώνη 1974, 1989, 285 σελ.
- Λογικὴ*. Δεύτερη ἔκδοση βελτιωμένη, Ἀθήνα, Δωδώνη 1974, 217 σελ.
- Τὸ δίκαιο τῆς πνιγμῆς καὶ ἄλλα δοκίμια*, Ἀθήνα, Δωδώνη 1975, 288 σελ. - 2η ἔκδ. 1976.
- «Δημοκρατία καὶ πνευματικὴ καλλιέργεια», *Εὐθύνη Δ'* (1975) 204 ἐπ.
- Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος σήμερα. Σαραντα χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του, Ἀθήνα, Τετράδια Εὐθύνης 2, 1976, 33-36.
- Ἡ Παιδεία τὸ μεγάλο μας πρόβλημα, Ἀθήνα, Δωδώνη 1976, ...
- Πολιτεία καὶ Δικαιοσύνη καὶ ἄλλοι διάλογοι*, Ἀθήνα, Κέδρος 1976, 231 σελ.
- «The Universe of Literary Creation», Transl. by J.P. Anton: *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, XXXIV, 1976 - Ἑλλην. Τίτλος «Τὸ σύμπαν τῆς λογοτεχνικῆς δημιουργίας».
- «Ἐρωτας καὶ σέξ», *Εὐθύνη Ε'* (1976) 224 ἐπ.
- «The Aristotelian Katharsis», Transl. by N. Georgopoulos: *The British Journal of Aesthetics*, 17, 1977.
- «Γιὰ ἓνα νέο ὄρισμό τοῦ Σοσιαλισμοῦ καὶ τῆς Δημοκρατίας»: *Νέα Ἐστία*, τευχ. 1205/1977, 1193-1194.

* Αὐτὸς ὁ τόμος - τρίτος στὴ σειρά ἔπαιτα ἀπὸ τὸ *ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ* καὶ τὸ *ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ* - περιέχει μελέτες ἐπὶ ποικίλα φιλοσοφικά θέματα καὶ τερματίζει, ἴσως, τὴν τριλογία *ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ*, *ΗΘΙΚΗ* καὶ *ΓΝΩΣΤΙΟΛΟΓΙΑ*, πού ἀρχισε νὰ σχεδιάζεται ἀπὸ τὸ 1928 καὶ ἔγινε τὸ ἔργο τεσσαρῶν ἐπίπονων δεκαετιῶν τῆς ζωῆς μου ... Ε.Π.Π.

- «Ν. Χατζηκυριάκος-Γκίκας. "Ενας διάλογος για την τέχνη και την φιλοσοφία»,
Ευθύνη ΣΤ' (1977) 316 έπ.
- «Στοιχεία από την Ιστορία της Νεοελληνικής Φιλοσοφίας»: *Δευκαλίων*, τεύχ.
 21, 1978, 3-46.
- «The Gift of Art», Transl. by N. Georgopoulos: *The Journal of Aesthetic Educa-
 tion*, 12, 1978.
- Ἀλέξανδρος Δελμούζος. *Ἡ ζωή του. Ἐπιλογή ἀπὸ τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα,
 Μ.Ι.Ε.Τ. (Νεοελληνική Προσωπογραφία) 1978 - 2η ἔκδ. 1984, 301 σελ. + 11
 Εἰκ. (Σελ. 147-285: κείμενα Α.Δ.).
- Μνήμη Ἡλία Βενέζη. Πέντε χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του*, Ἀθήνα, Τετράδια Εὐθύ-
 νης 5, 1978, 9-15.
- Ἡ κρίση τοῦ πολιτισμοῦ μας* (Ἡ κρίση, Ἡ Φιλοσοφία, Ἡ Τέχνη, Τὸ Θέατρο,
 Ὁ ἄνθρωπος), Ἀθήνα, Φιλιππότης 1978, 277 σελ. - 19η Ἀνατύπωση 1997,
 279 σελ.
- «Κριτικὴ τῶν ἀξιών τοῦ Νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἔκπτωση ποιότητας στὴν
 Παιδεία. Μία συζήτηση μὲ τοὺς Ζ. καὶ Π. Δρακόπουλο»: *Ἐποπτεία*, τεύχ. 21,
 1978, 330-340.
- Οἱ δρόμοι τῆς ζωῆς*, Ἀθήνα, Φιλιππότης 1979.
- «Ἐχει μέλλον ἡ Δημοκρατία;»: *Εὐθύνη*, Θ' (1980) 690-692.
- «Ἡ πρώτη νίκη τοῦ πολέμου» = 28 Ὀκτωβρίου 1940. *Ἡ Ἑλλάδα στὸ χαράκι-
 μα τῆς ἐλευθερίας*, Ἀθήνα, *Εὐθύνη* (Κείμενα τῆς Μεθορίου 5) 1980, 1996⁴,
 176-184.
- «Τὸ εἶναι καὶ τὸ Συνειδέναί. Ἡ γνώση, διαλεκτικὴ σύνθεση τῶν δύο»: *Φιλοσο-
 φία* 10-11 (1980-81) 49-61.
- Τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς μας* (Ἡ κρίση - Ἡ Φιλοσοφία - Ἡ Τέχνη - Ἡ Παιδεία -
 Τὰ πρόσωπα - Ὁ ἄνθρωπος), Ἀθήνα. Ἐκδόσεις Φιλιππότη 1981, 265 σελ.
 [Ἔοσα κείμενα δὲν ἔχουν ἐνδείξεις ὅτι περιέχονται σὲ ἐφημερίδες, περιοδικὰ
 ἢ Πρακτικὰ Συνεδρίων ἔχουν πρωτοδημοσιευτεῖ στὸ «Βῆμα τῆς Κυριακῆς»
 τὰ χρόνια 1980 καὶ 1981].
- «Τὸ Σχολεῖο τοῦ μέλλοντος»: *ΠΑΑ* 56 (1981) 189-202.
- «Εὐχομαι μακροζωία», *Εὐθύνη* Ι' (1981) 684 έπ.
- «Ἀπὸ τὴν ἐκπαιδευτικὴ μου ζωὴ» [Οἱ πρῶτες σελίδες ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο Ἡμερο-
 λόγιο τοῦ συγγραφέα. Εὐχαριστοῦμε τὸν κ. Ε.Π. Παπανοῦτσο, πὺ ἐμπι-
 στεύθηκε τὴν πρώτη δημοσίευσή του στὴν «Εὐθύνη»], *Μελετήματα γιὰ τὸν
 Ε.Π.Π.*, Ἀθήνα, Τετράδια «Εὐθύνης» 13, 1981, 139-153.
- «Μία ἰδιότυπη πνευματικὴ μορφή. Ἡ φυσιογνωμία τοῦ δασκάλου»: *Σύγχρονη
 Ἐκπαίδευση*, τεύχ. 1, 1981, 35-39.
- «Δημόσια συζήτηση γιὰ τὸν Ἄγγελο Σικελιανό»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 113, 1981, 265-267.

- «Ἐπιστολή τῆς 24.4.1981 στήν Ἰωάννα Τσάτσου»: *Τό φέγγος τῆς Ἰωάννας Τσάτσου*, Ἀθήνα, Εὐθύνη-Ursa minor, 2η ἔκδ. 2002, 175.
- «Συζήτηση μ' ἓνα νέο τῆς ἐποχῆς ...»: *Τό Βῆμα τῆς Κυριακῆς* 30.8.1981, 20.12.1981.
- Kostas Palamas, The King's Flute*. Preface by Charles Diehl and Introduction by E.P.P. Translated by Th. Ph. Stephanides and G.C. Katsimbalis (Greek and English), Athens (Ἴδρυμα Κωστή Παλαμά 4), 1982, 333 σελ.
- «Ὁ λόγος γιά τήν τέχνη. Ποιές εἶναι οἱ ἐπιδιώξεις της»: *Τό Βῆμα τῆς Κυριακῆς* 3.1.1982.
- «Διάλογος μ' ἓνα νεαρό φιλόσοφο»: Ὁ.π., 17.1.1982.
- «Ἡ Ἠθική Φιλοσοφία τοῦ Ἐπικτήτου. Ἕνας γενικός χαρακτηρισμός της καί ἡ σχέση της μέ τόν Χριστιανισμό» (Ἀνέκδοτο μάθημα στό Ἀθήναιον, Β΄ Περίοδος 1961-62. Ἀπομαγνητοφώνηση καί ἔκδοση Λ. Γ. Μπενάκη): *Φιλοσοφία* 12 (1982) 9-25.
- «Ἡ ἀφαντίστη ἀλήθεια»: *Εὐθύνη* ΙΑ΄ (1982) 233 ἑπ.
- «Σικελιανός» = *Κότινος στόν Ἄγγελο Σικελιανό*, Ἀθήνα, Τετράδια «Εὐθύνης» 11, 3η ἔκδ. 1995, 18-21.
- «Ἐπιστολή πρὸς Τατάκη»: *Εὐθύνη* ΙΗ΄ (1989) 433.
- «Ἐπιστολή πρὸς Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο»: *Εὐθύνη* ΙΘ΄ (1990) 82.
- «Ἐπιστολές πρὸς Τατάκη»: *Εὐθύνη* ΙΘ΄ (1990) 239 ἑπ.
- «Ἐπιστολή πρὸς Τατάκη»: *Εὐθύνη* Κ΄ (1991) 144.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΤΑΤΑΚΗΣ
(31.12.1896 - 2.2.1986)

Ἄνδρος 31.12.1896 - Ἀθήνα 2.2.1986.

Ἄνωτερος ἐκπαιδευτικός, παιδαγωγός καὶ φιλόσοφος, σημαντικὴ προσωπικότητα τῆς νεοελληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς μὲ πλούσιο διδακτικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ συγγραφικὸ ἔργο. Σπούδασε φιλολογία καὶ φιλοσοφία στὰ Πανεπιστήμια Ἀθηνῶν καὶ Σορβόννης καὶ δίδαξε ὡς καθηγητὴς Γυμνασίου καὶ γυμνασιάρχης στὴν Κύπρο, τὴν Κρήτη, τὴ Μακεδονία καὶ τὴν Ἀθήνα (1922-45). Στὴν περίοδο 1934-38 ἦταν διευθυντὴς τοῦ Πειραματικοῦ Σχολείου τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ ἀπὸ τὸ 1945 ὡς τὸ 1958 ἀνώτατος ἐκπαιδευτικὸς σύμβουλος.

Τὸ 1939 ὁ Τατάκης ἔγινε διδάκτορας τῆς Φιλοσοφίας στὴ Θεσσαλονίκη μὲ τὴ διατριβὴ *Διαιρέση-Μερισμός*. Εἶχαν προσηγηθεῖ ἡ σπουδαία γαλλικὴ μονογραφία του γιὰ τὸν στωικὸ φιλόσοφο Παναίτιο (*Panétius de Rhodes, le fondateur du moyen stoicisme*, 1931) καὶ τὰ φιλοσοφικά δοκίμια *Τὸ πρόβλημα τῆς ἀλήθειας* (1933), *Ἡ τραγωδία τῆς γνώσεως* (1933), *Στὴ χώρα τῶν στοχασμῶν. Ἐνας φιλοσοφικὸς διάλογος* (1933, 1985³), καθὼς καὶ οἱ μεταφράσεις τῶν πλατωνικῶν διαλόγων *Κρίτων* (1931) καὶ *Εὐθύφρων* (1933). Ἀργότερα (1954-57) ὁ Τατάκης μετέφρασε ὑποδειγματικὰ καὶ τοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους *Λάχης*, *Μένων*, *Θεαίτητος*, *Εὐθύδημος*, *Πρωταγόρας* καὶ τὸ *Περὶ ψυχῆς* τοῦ Ἀριστοτέλη. Στὴν περίοδο 1947-56 δίδαξε ἀρχαία, βυζαντινὴ καὶ νεότερη ἀγγλικὴ φιλοσοφία καὶ λογικὴ στὸ Σύλλογο «Ἀθήναιον», πού εἶχε ἰδρύσει ὁ Ε. Παπανοῦτσος. Σχετικὰ εἶναι τὰ βιβλία του *Θέματα χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς φιλοσοφίας* (1952) καὶ *Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας* (1967).

Τὸ 1949 κυκλοφόρησε στὸ Παρίσι γαλλικὰ (ὡς παράρτημα τῆς γνωστῆς *Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας* τοῦ Ε. Μπρεγιέ) τὸ ἔργο τοῦ Τατάκη *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία* (*La Philosophie Byzantine*, ἀνατύπ. 1959, ἰσπαν. μετάφρ. 1952,

έλλην. μετάφρ. με βιβλιογραφική συμπλήρωση Λ. Μπενάκη για την περίοδο 1949-76, 1977) που αποτέλεσε γόνιμη άφραση για τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἔρευνας καὶ γιὰ τὴ μελέτη σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο τῆς παραγνωρισμένης ὡς τότε περιόδου τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Τὴ διεθνὴ ἀναγνώριση τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἐπιβεβαιώνει τὸ ὅτι ὁ Τατάκης προσκλήθηκε νὰ γράφει τὸ κεφάλαιο «Ἡ ἑλληνικὴ πατερικὴ καὶ βυζαντινὴ φιλοσοφία» στὴν ἔγκυρη *Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας* τῆς Encyclopédie de la Pléiade (τόμ. 1, Παρίσι 1969, ἑλλην. μετάφρ., Κλ. Ἰωαννίδη, *Δευκαλίων*, τεῦχος 14, 1975). Στὴν περιοχή τῆς φιλοσοφίας τῶν Ἑλλήνων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Βυζαντίου ἡ προσφορά τοῦ Τατάκη ὑπῆρξε πραγματικὰ πρωτοποριακὴ καὶ βαρυσήμαντη. Στὰ βασικὰ βιβλία καὶ σὲ μεγάλο ἀριθμὸ σχετικῶν ἄρθρων του ὀφείλουμε ἓνα νέο γενικὸ προσανατολισμὸ καὶ ὀρθὲς ἐκτιμήσεις γιὰ τὴ μελέτη καὶ τὴν κατανόηση τῶν μεγάλων αὐτῶν περιόδων τῆς ἑλληνικῆς σκέψης. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Νεότερου Ἑλληνισμοῦ μὲ τὸ ἔργο του γιὰ τὸν Γεράσιμο Βλάχο καὶ ἄρθρα, ποὺ περιέχουν πολὺτιμο ἐρευνητικὸ καὶ συνθετικὸ ὕλικό.

Ἄλλα βιβλία τοῦ Τατάκη τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι οἱ μεταφράσεις ἔργων τοῦ Μπερξόν (*Οἱ δύο πηγές τῆς Ἠθικῆς καὶ τῆς Θρησκείας*), τοῦ Λίβινγκστον (*Τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ ἡ σημασία του γιὰ μᾶς*) καὶ τοῦ Ζελίνσκι (*Ἡ Σίβυλλα*), τὸ δοκίμιο *Παραγωγή-Ἐπαγωγή* (1952) καὶ ὁ τόμος *Σκοῦφος-Μηνιάτης-Βούλαρης-Θεοτόκης* τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης» (1953).

Τὸ 1958 ὁ Τατάκης ἐξελέγη τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ὅπου δίδαξε ὡς τὸ 1967. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ἔπειτα τὸ διδακτικὸ ἔργο του καὶ τὴν ἄλλη πνευματικὴ δραστηριότητά του (μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Βασιλικοῦ Ἰδρυμάτος Ἐρευνῶν, πρόεδρος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κρατικοῦ Θεάτρου Βορείου Ἑλλάδος κ.ἄ.) συμπληρώνει ἡ δημοσίευση σημαντικῶν βιβλίων, τόσο στὸν πανεπιστημιακὸ ὅσο καὶ στὸν εὐρύτερο ἐπιστημονικὸ χῶρο. Κυριότερα εἶναι: *Φιλοσοφία καὶ Ἐπιστήμη* (1961), *Λογικὴ* (1966), *Ἡ συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας στὴ χριστιανικὴ σκέψη* (1967, 1988²), *Ὁ Σωκράτης* (1970), *Φιλοσοφικὰ μελετήματα* (1972), *Ἡ πορεία τοῦ ἀνθρώπου* (1973), *Γεράσιμος Βλάχος ὁ Κρητῆς* (1973, ἐκδ. τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας, ὅπου ἐργάστηκε ὁ ἴδιος ἐρευνητικὰ γιὰ νὰ ἀνασυνθέσει τὴ ζωὴ, τὴ δράση καὶ τὸ ἔργο τοῦ σπουδαίου φιλοσόφου-ιεράρχη τοῦ 17ου αἰ.), *Σκέψη καὶ ἐλευθερία* (1975), *Παιδαγωγικὴ* (1978) καὶ *Μελετήματα Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας* (1980). Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Τατάκη συμπληρώνουν πολλὰ ἄρθρα δημοσιευμένα σὲ γνωστὰ περιοδικά. Ἀπὸ αὐτὰ ξεχωρίζουν τὰ σχετικά μὲ τὸν Θεόφιλο Καῖρη, τὸν «πολύμορφο καὶ πολυπράγμονα» φιλόσοφο τῆς Ἄνδρου, καὶ τὰ ἄρθρα ἐπικαιροῦ πνευματικοῦ προβληματισμοῦ. Ἀνέκδοτα ἔμειναν πολλὰ ἀπὸ τὰ μαθήματά του στὸ «Ἀθήναιον» καὶ μίᾳ «Μεθοδολογία».

Βασίλειος Ν. Τατάκης (1897-1986)
(Τοῦ Γλύπτη Βασίλη Παπασάικα, "Ἄνδρος")

Ὁ γενικός φιλοσοφικός προσανατολισμός τοῦ Τατάκη εἶναι πνευματοκρατικός, καί τὸ βασικὸ μεταφυσικὸ του στίγμα καθόρισε ὁ ἴδιος ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ *Προβλήματος τῆς ἀλήθειας* (1933): «Οὔτε ὄντολογικὸς δογματισμὸς οὔτε δογματικὸς καὶ ἀπόλυτος ντετερμινισμὸς. Ἡ ἀλήθεια εἶναι μία ἁρμονία, πού ἐπικρατεῖ στὸ πνευματικὸ ἔργο τοῦ ἀνθρώπου, σ' ὅποιαδήποτε περιοχὴ, εἴτε νοητὴ εἴτε ἀντικειμενικὴ, κάθε φορὰ πού τὸ ἔργο αὐτὸ ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο ὡς πνεῦμα». Ἡ ἀπασχόλησή του μὲ τὸν ἀρχαῖο φιλοσοφικὸ λόγο (μεταφράσεις, ἐρμηνευτικὰ σχόλια, μονογραφίες) ὑπῆρξε δημιουργικὴ, καὶ χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ πίστη του στὴ συνέχεια τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Τέλος, πρέπει νὰ ἐξαρθεῖ ἡ ποιότητα τοῦ λόγου του, ὁ μεθοδικὸς προβληματισμὸς καὶ ἡ πλαστικὴ γλῶσσα, κυρίως ὁμως τὸ ὑψηλὸ παιδαγωγικὸ καὶ διδακτικὸ ἦθος του, πού τὸν ὀδήγησαν νὰ ὑπερασπίζεται πάντα τὰ πιὸ ζωντανὰ στοιχεῖα τῆς ἐλληνικῆς παιδείας μὲ ἓνα ἀξιοθαύμαστο ἰσοζύγιο σοφίας, πείρας καὶ προοδευτικῶν ἰδεῶν. Γιὰ τὸ σύνολο τῆς διδακτικῆς καὶ συγγραφικῆς του δράσης ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τοῦ ἀπένευμε τὸ 1982 τὸ «Ἀριστεῖο Ἱστορικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν».

Αἴνιος Γ. Μπενάκης, στὸ *Παγκόσμιο Βιογραφικὸ Λεξικὸ* τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, τ. 9B, 1988, 81.

Βλέπε καί: Π. Παραρᾶς, Τιμαὶ εἰς Ἑλληνας ἐπιστήμονας: Ἐθνικὸς Κήρυξ Ν. Ὑόρκης 14.6.1951 - Πλουτῆς Σέρβας, Βασίλης Τατάκης, ἓνας μεγάλος στοχαστής: Ἐλευθερία Λευκωσίας 20.1.1971 - Γ. Βαφόπουλος, Σελίδες Ἀὐτοβιογραφίας, Ἀθήνα. Ἐστία Α' (1970), 363-4, 414-5, 419, Γ' (1973) 243-5, Δ' (1975) 388-392 - Ν. Μακρῆς, Στοχαστὲς τῆς γενιάς τοῦ '30: Καθημερινὴ 4 καὶ 6.9.1984 - Νεκρολογίες ὑπὸ Λ.Γ. Μπενάκη: Νέα Ἐστία 1407/15.2.1986, 264-5 καὶ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐπιθεώρηση, τεύχ. 8/1986, 228-230 - Χρ. Γιανναρᾶς, Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα, Ἀθήνα, Δόμος, 1992, 424-9 - Ἀπομνημονεύματα: Βιογραφικὴ μυθιστορία, Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Θεραπείας (Νεοελληνικὴ Προσωπογραφία) 1993, X + 671 σελ. (Σελ. VIII-X: Προλεγόμενα Αἴνου Γ. Μπενάκη) - Γιὰ τὸν Β.Ν. Τατάκη, Ἀθήνα, Εὐθύνη (Παρα-Κείμενα), 1995, 63 σελ. (Κείμενα τῶν Ἀγαπητοῦ Τσοπανάκη, Ν. Μακρῆ, Χρ. Μαλεβίτση, Κ.Π. Μιχαηλίδη, Κ.Ε. Τσιρόπουλου) - Α. Ντούλια, «Ὁ βίος καὶ τὸ φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ βυζαντινολόγου Βασιλείου Ν. Τατάκη (1896-1986). Δέκα χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του»: Βυζαντινὸς Δόμος 8/9 (1995-96) 127-134 - Χρ. Μαλεβίτση, «Μνήμη Βασιλείου Τατάκη» = Χρ. Μαλεβίτση, Ὁ Νεοελληνικὸς Λόγος, Ἀθήνα, Ἀρμός 1997, 275-279 - Σ. Τακουρλή, «Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις καὶ

ό Νικηφόρος Θεοτόκης στη θεώρηση του Β.Ν. Τατάκη»: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου (Κοζάνη 1996)*, Κοζάνη 1999, 413-424 - Δ.Ζ. Ἀνδριόπουλος, *Ίστορία τῆς Νεοελληνικῆς Αἰσθητικῆς*, Ἀθήνα, Πιτσιλός, τ. Α΄ (2000), 533-543 - Μ. Μπέγζος, «Ὁ Β. Τατάκης καὶ ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία»: Ἀντί 736/20.4.2001, 38-42 - Ε. Μουτσόπουλος, «Ἡ περὶ Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας ἀντίληψη τοῦ Βασιλείου Τατάκη, Ἀνδρίου»: *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 17 (2000-2001) 15-20 (Πρακτικά Β΄ Κυκλαδολογικοῦ Συνεδρίου Α΄, 13-18.8.1995) - *Μνήμη Βασιλείου Ν. Τατάκη (1896-1986). Πρακτικά Ἡμερίδας, Ἄνδρος 2 Ἰουνίου 2001: Ἀνδριακὰ Χρονικά 33 (2002), 104 σελ.* (Κείμενα Μιχ. Τιβέριου, Λίνου Γ. Μπενάκη, Δημήτρη καὶ Ἀγλαΐας Λυπουρλή, Ἀργυρῶς Τατάκη, Δημητρίου Ι. Πολέμη - Ἐργογραφία Β.Ν. Τατάκη 1925-1991 ὑπὸ Λ.Γ. Μπενάκη - Μικρὰ κείμενα γιὰ τὴν Ἄνδρον καὶ τὴν Σμύρνη καὶ δύο ἄγνωστες συνεντεύξεις τοῦ Β.Ν. Τατάκη) - *Μνήμη Βασιλείου Ν. Τατάκη (1896-1986). Πρακτικά Β΄ Συμποσίου, Ἄνδρος 20-21.9.2003. Ὁ Τατάκης καὶ ἡ Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία: Ἀνδριακὰ Χρονικά 37 (2005) 192 σελ.* (Ε. Γκίζα, Τὸ Χρονικὸ τοῦ Συμποσίου, Λ.Γ. Μπενάκης, Ἐναρκτήρια Εἰσήγησις, Μ. Δραγῶνα-Μονάχου, Ὁ Τατάκης καὶ ἡ Στωικὴ Φιλοσοφία, Γ. Ἀποστολοπούλου, Ὁ Β. Τατάκης ὡς μεταφραστὴς καὶ ἐρμηνευτὴς τοῦ Πλάτωνος, Γ. Ζωγραφίδης, Ὁ Τατάκης καὶ ἡ Ἀριστοτελικὴ Φιλοσοφία καὶ παράδοσις, Γ. Ἀραμπατζῆς, Ὁ Β. Τατάκης καὶ οἱ Κυνικοί, Β.Α. Κύρκος, Σχόλια καὶ παρατηρήσεις στὴν *Λογικὴ* τοῦ Β.Ν. Τατάκη, Ν. Α.Ν. Gkogkas, Second Conference on B.N. Tatakis, L.G. Benakis, Tatakis, Vasileios (Translation from Greek and Notes by E. Gkiza and N. A.N. Gkogkas), Συμπληρώσεις Ἐργογραφίας Β.Ν. Τατάκη, Σεπτ. 2003 - Περιλαμβάνονται καὶ δύο ξενόγλωσσα κείμενα τῶν καθηγητῶν Karen Gloy, Patricia O'Grady γιὰ τὴν Ἀρχαία Φιλοσοφία).

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ

Α΄ ΑΡΧΑΙΑ, ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ, ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ, ΝΕΩΤΕΡΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

- Montesquieu, Lettres Persanes*. Μετάφραση τῶν ἐπιστολῶν 46, 51, 52 μὲ εἰσαγωγικὸ Σημείωμα (μὲ τὸ ψευδώνυμο Φαῖδρος Ἀντύπας): *Σάλπιγξ Λεμεσοῦ*, Ἰαν.-Μαρτ. 1926
- Anatole France, Οἱ ἰδέες τοῦ κ. Ἰερωνίμου Κουανιάρ*. Μετάφραση ἑνὸς μύθου ἀπὸ τὸ κεφάλαιο «Ἡ ἱστορία»: *Ἀλήθεια Λεμεσοῦ* 16.6.1926
- Panétius de Rhodes, le fondateur du Moyen Stoicisme. Sa vie et son œuvre*, Paris, J. Vrin 1931, 228 σελ. [Βκ. Στ. Ξεφλούδας: Ὁ Λόγος, Νοέ. 1931, 363-4 - Λ. Πηνιάτογλου: Ἑλληνικὴ Ἐπιθεώρησις, τεῦχ. 290, Δεκ. 1931, 30-1 - Μ. Τσαμαδός: ΑΦΘΕ Γ΄ (1931-32) 217-19 - Πολ. Λάσκαρι: Νέα Ἔστία, τεῦχ. 137, 1.9.1932, 944-5 - J. Demunter: *La revue des auteurs et des livres* (Louvain) 1932, 101 - L. Meylan: *Revue des Études Latines* 1932, 503-6 - Em. Brehier: *Revue des Études Grecques* XLVI (1933) 253-4 - ΑΙ. Κουρέ: *Archiv f. Geschichte der Philosophie* XLI (1933) 624-5] - J.-Cl. Fraisse, *Philia. La notion d'amitié dans la philosophie antique*, Paris 1984, σελ. 383
- Πλάτωνος Κρίτων*. Λογοτεχνικὴ Μετάφραση καὶ Εἰσαγωγή, Ἀθῆναι, Ἐκδ. Οἶκος Δημητράκου 1931, 40 σελ.
- Γ. Θεοτοκά, Ἐμπρὸς στὸ κοινωνικὸ πρόβλημα. Κριτικὸ Σημείωμα: *Μακεδονικὲς Ἡμέρες*, τεῦχ. 3, Μάης 1932, 122-125
- «Μέσα σ' ἓνα δάσος, Στοχασμοί»: *Μακεδονικὲς Ἡμέρες*, τ. Α΄, τεῦχ. 1, 1932, 18-21 = *Σκέψη καὶ Ἐλευθερία*, 1975, 23-26 - P.-J.-Cl. Fraisse, *Philia, La notion d'amitié dans la philosophie antique*, Paris 1984, σελ. 383.
- Πλάτωνος Εὐθύφρων ἢ Περὶ ὀσίου πειραστικός*. Λογοτεχνικὴ Μετάφραση καὶ Εἰσαγωγή, Ἡράκλειον Κρήτης, Ἐκδ. Ν. Ἀλικιότη *<1933>*, 47 σελ. [Βκ. Α. Καραντώνης: *Ἰδέα*, τ. 2ος, τεῦχ. 9, Σεπτ. 1933, 183]
- «Θεόφιλος Καΐρης»: *Δελτίον Ὀμοσπονδίας Λειτουργῶν Μέσης Ἐκπαιδεύσεως Ζ΄*, φ. 65, Νοε. 1931, 107-115
- «Τὸ πρόβλημα τῆς ἀλήθειας»: *Ἰδέα*, τ. 1ος, τεῦχ. 10, Ὀκτ. 1933, 209-221 = *Σκέψη καὶ Ἐλευθερία*, 1975, 27-44

- L. Brunschvicg, *Η φιλοσοφία τής ἐλευθερίας*. Μετάφραση και Εισαγωγή: Δελτίον Ὁμοσπ. Λειτουργῶν Μέσης Ἐκπ/σεως, Μάιος 1934, 445-452
- «Ζήνων ὁ Κιτιεύς»: *Κυπριακά Γράμματα Α΄*, 12 (Ἀθήνα 1935) 369-71 = *Μελέτες Ἱστορίας τής Φιλοσοφίας* 1980, 118-127
- Ἀριστοτέλους *Πρώτη Φιλοσοφία*. Μετάφραση και Εισαγωγή Κ.Δ. Γεωργούλη. Κριτικό Σημείωμα: *Μακεδονικὲς Ἡμέρες*, τ. Γ΄, τεύχ. 3, 1935, 138-140
- «Οἱ Περιπατητικοί»: *Κυπριακά Γράμματα Β΄*, 1 (Ἀθήνα 1935) 766-68 = ὁ.π., 81-88
- «Οἱ Κυνικοί και ἡ Διατριβή»: *Μακεδονικὲς Ἡμέρες*, τ. Γ΄, τεύχ. 1-2, 1935, 9-12, 64-65 = ὁ.π., 89-99
- «Πλουτάρχου Ὑποθήκαι» (Ἀπὸ τὴν Εἰσαγωγή Ἰαγίδος και Κλεομένους): *Μακεδονικὲς Ἡμέρες*, τ. Γ΄, τεύχ. 6-7, 1935, 258-9
- «Μία ἐπιστολή τοῦ Κικέρωνος ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη τῆς 3ης Ὀκτ. 58 π.Χ. (*Ad familiares XIV*)»: *Νέα Ἀλήθεια Θεσσαλονίκης*, 4.9.1935
- «Χαμένα μονοπάτια»: *Νέα Ἀλήθεια Θεσσαλονίκης* 30.10.1935 = *Σκέψη και ἐλευθερία* 1975, 45-48
- Στὴ χώρα τῶν στοχασμῶν. Φιλοσοφικὸς διάλογος, Θεσσαλονίκη, Ἐκδ. Μακεδονικῶν Ἡμερῶν*, 1936, 96 σελ. [Βλ. Κ.Θ. Δημαρῶς: *Ἐλεύθερο Βῆμα* 7.12.1936 - Θ.Α. Σοφοκλέους: *Κυπριακά Γράμματα Γ΄*, τεύχ. 1-2 / Ὀκτ.-Νοέμ. 1936, 48-50 - Pol. Lascaris: *Revue des Études Grecques L* (1937) 20-21] - 2η ἔκδοση (Πρόλογος Λίνου Γ. Μπενάκη), Ἀθήνα, Ἀστὴρ 1985, 96 σελ. - Βιβλιοκρισία Α. Κελεσιδου: *Φιλοσοφία* 15-16 (1985-86) 497-501
- «Ἑλληνισμὸς και Χριστιανισμὸς»: *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον* 1936, 237-240 = *Μελέτες Ἱστορίας τής Φιλοσοφίας* 1980, 151-6
- «Ἡ τραγωδία τῆς γνώσεως»: *Μακεδονικὲς Ἡμέρες*, τ. Δ΄, τεύχ. 1-3, 1936, 15-23, 73-78, 115-120 = *Σκέψη και ἐλευθερία* 1975, 49-68
- Χ. Γεροῦ, *Ἡ μεταφυσική και ψυχική ὁλότης παρ' Ἀριστοτέλει*. Βιβλιοκρισία: *Μακεδονικὲς Ἡμέρες*, τ. Δ΄, τεύχ. 9-10, 1936, 346-348
- «Συντήρηση - Δημιουργία»: *Μακεδονικὲς Ἡμέρες*, τ. Δ΄, τεύχ. 11-12, 1936 και Ε΄, τεύχ. 1, 1937 = *Σκέψη και ἐλευθερία* 1975, 69-96
- Π. Σπανδωνίδης, *Εἰσαγωγή στὴν Ἀρχαία Τραγωδία*. Κριτικό Σημείωμα: *Νέα Ἀλήθεια Θεσσαλονίκης* 15.1.1936
- Γ. Σαραντάρης, *Συμβολὴ σὲ μία φιλοσοφία τῆς ὑπαρξῆς*. Κριτικό Σημείωμα: *Μακεδονικὲς Ἡμέρες*, τ. Ε΄, τεύχ. 11-12, 1937, 298-300
- Ε.Π. Παπανοῦτσος, *Περὶ ἐπιστήμης*. Βιβλιοκρισία: *Μακεδονικὲς Ἡμέρες*, τ. ΣΤ΄, τεύχ. 1, 1938, 37-39 [Βλ. Ἐπιστολή Ε.Π. Παπανοῦτσου, 20.2.1938: *Εὐθύνη*, τεύχ. 231, 1991, 144-5]

- Διαιρέση - Μερισμός. Φιλοσοφικά μελετήματα [Διδακτορική Διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Π/μίου Θεσσαλονίκης], <Νεάπολη Κρήτης> 1940, 33 σελ.
- Α.Ι. Ἀναστασιάδης, *Ἱστορία τῶν Μαθηματικῶν παρὰ τοῖς Μεσοποταμίους*. Βιβλιοκρισία: *Δρῆρος*, Νεάπολις Κρήτης Γ', φ. 31, 1940, 878
- «Ὁ Θεόφιλος Καῖρης καὶ ἡ εὐρωπαϊκὴ σκέψη»: *Παιδεία*, τεύχ. 1, 1946, 18-24 καὶ 2, 1946, 83-89
- Louis Meylan, *Les humanités et la personne* (Paris 1944). Βιβλιοκρισία: *Παιδεία*, τεύχ. 3, 1946, 187-189
- Π.Α. Μιχαηλῆς, *Αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης* (1946). Βιβλιοκρισία: *Παιδεία*, τεύχ. 10, 1947, 548-551
- «Ὁ ναρκισσισμὸς στὴν τέχνη καὶ στὴ σκέψη»: *Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση*, τεύχ. 2, 1947, 46-49 = *Σκέψη καὶ ἐλευθερία* 1975, 111-122
- Ε.Π. Παπανοῦτσος, *Αἰσθητικὴ*. Βιβλιοκρισία: *Παιδεία*, τεύχ. 19, 1948, 187-192
- Louis Meyland, «Ἀνθρωπιστικὲς σπουδὲς καὶ παγκόσμιος αἰσθημα». Μετάφραση: *Παιδεία*, τεύχ. 27, 1948, 493-499
- Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος, *Εἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα*. Βιβλιοκρισία: *Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση*, τεύχ. 10, 1948, 362-4
- Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος, *Πλάτωνος Φαῖδρος*. Βιβλιοκρισία: *Νέα Ἐστία*, τεύχ. 503, 1948, 797-8
- «Παναίτιος ὁ Ρόδιος, ἰδρυτὴς τῆς Μέσης Στοᾶς»: *Δωδεκανησιακὴ Ἐπιθεώρηση Β'*, 2 (1948) 90-96 = *Μελέτες Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας* 1980, 128-147
- Ε.Π. Παπανοῦτσος, *Ἠθικὴ*. Κριτικὸ Σημείωμα: *Νέα Ἐστία*, τεύχ. 536, 1949, 1438-9
- La Philosophie Byzantine*, Paris, PUF (E. Brehier, *Histoire de la Philosophie*, Fasc. Suppl. 2), 1949, VII + 324 σελ. - [Βκ. Ε.Π. Παπανοῦτσος: *Παιδεία*, τ. Γ', 1949, 382-3 - Κ.Θ. Δημαρῆς: *Τὸ Βῆμα* 19.8.1949 - Μ.-Ν.: *Revue des sciences religieuses*, No 84/1949, 418-9 - Δ. Μπαλάνος: *ΠΑΑ* 25 (1950) 10-12 - J. Moreau: *Revue Philosophique* 1951, 7-8 - J.P. Cavarros: *Speculum* XXVI, 1951, 217-22 - M.A. Repanellis: *Irenikon*, t. 24, 1951, 126-7 - Κ. Axelos: *Revue d'Histoire et de Philosophie religieuses* 1952, 161-5 - Στ. Κυριακίδης: *Ἑλληνικά* 14 (1955) 223-232] - Ἐνατύπωση 1959 - Ἰσπανικὴ μετάφραση Demetrio Nanez, Buenos Aires, Sudamericana 1952, 302 σελ. [Βκ. S.R.: *Libros de hoy*, Buenos Aires, Jun 1952] - Ἑλληνικὴ μετάφραση Εὐας Καλπουρτζῆ. Ἐποπτεία καὶ Βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση Λίνου Γ. Μπενάκη: *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, Ἀθήνα, Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας, 1977, 382 σελ. [Βκ. Δ. Σιατόπουλος: *Ἡ Βραδυνή* 21.2.1978 - Γ. Ἀποστολοπούλου: *Ἡ Καθημερινή* 2.3.1978, σελ. 7 - C. Cavarros: *The Hellenic Chronicle* 18.5.1978 - Γ. Ἰωάννου: *Καθημερινή* 30.11.1978 Κ. Νιάρ-

- χος: *Διοτίμα* 6 (1978), 186-8 Π.Δ.: *Έποπτεία* 21/1978, 357 - Τ. Τζαμαλίκος: *Καθημερινή* 7.4.1983] - Συνέντευξη του Β.Ν. Τατάκη στον Δ. Βαρουσιή για την έκπομπή της ΕΡΤ «Έλληνικά Γράμματα»: *Εθόνη*, Ἀπρίλιος 1978, 225-7 = *Ἀνησυχίες τῆς ἐποχῆς μας* 1988, 181-7] - Σερβική μετάφραση: Β. ΤΑΤΑΚΗΣ, *BYZANTUICKA ΦΥΛΟСОΦУЈА*, Beograd, ЈАСЕН - Σερβική Ἐταιρεία Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας καὶ πολιτισμοῦ 2002, 37-272. - Ἀγγλική μετάφραση: Basil Tatakis, *Byzantine Philosophy*, Translated with Introduction and Notes by Nicholas Moutafakis, Indianapolis/Cambridge, Hackett Publ. Co. 2003, 456 p.
- Ρ. Λίβινξτον, *Τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ ἡ σημασία του γιὰ μᾶς*. Μετάφραση καὶ Εἰσαγωγή, Ἀθήνα, Ἐκδ. Οἶκος Γ. Παπαδημητρίου («100 Ἀθάνατα Ἔργα» 1), 1950
- «Ἑλληνικὸς καὶ βυζαντινὸς μυστικισμὸς»: *Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση* 4, 16-20, 62-69 = *Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας* 1967, 1981 (ἀριθμ. 9)
- «Ὁ Σωκρατικὸς ὀρθολογισμὸς»: *Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση* 4 (1950) 265-267 = *Μελέτες Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας* 1980, 43-54
- Henri Bergson, *Οἱ δύο πηγές τῆς Ἠθικῆς καὶ τῆς Θεοσκείας*. Μετάφραση καὶ Εἰσαγωγή, Ἀθήνα, Ἐκδ. Οἶκος Γ. Παπαδημητρίου («100 Ἀθάνατα Ἔργα»), 1951
- Th. Zelinski, *La Sibylle*. Μετάφραση καὶ Εἰσαγωγή, Ἀθήνα, Ἐκδ. Οἶκος Γ. Παπαδημητρίου («100 Ἀθάνατα Ἔργα»), 1951
- «Τὸ Χρονικὸ τοῦ Ἀγίου Κυπριανοῦ»: *Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση*, τεύχ. 7, 1951, 276-279 = *Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας* 1967, 1981 (ἀριθμ. 11)
- Θέματα Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας**, Ἀθήνα, Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (Βιβλιοθήκη Α.Δ. 37), 1952, 208 σελ. [Περιέχει τὰ κείμενα: Ὑπάρχει χριστιανικὴ φιλοσοφία; - Χριστιανικὴ μεταφυσικὴ - Τὸ ἔργο τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων - Τὸ νόημα τῆς Ὀρθοδοξίας - Ὁ Βυζαντινὸς μυστικισμὸς - Θεωρητικὲς ἀπόψεις εἰκονοφίλων καὶ εἰκονομάχων - Προορισμὸς καὶ αὐτεξούσιο - Πλατωνισμὸς καὶ Ἀριστοτελι-

* «Ὅλη τοῦτη ἡ ἐργασία βγήκε ἀπὸ τίς Σημειώσεις μου γιὰ τὰ μαθήματα ποὺ ἔκαμα στὸ "Ἀθῆναιον" στὸ 1950-51». - Καταγράφονται ἐδῶ οἱ τίτλοι τῶν 11 Θεματικῶν Κύκλων, ποὺ ἔδινε ὁ Τατάκης σὲ 13 Περιόδους ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο 1947 ἕως τὸν Μάιο 1956 (Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία 8 Περιόδοι - Βυζαντινὴ 2 - Ἀγγλικὴ Φιλοσοφία 17ου-18ου αἰ. 2 - Εἰσαγωγή στὴ Λογικὴ 1): Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία ἀπὸ τίς ἀρχές τῆς ἕως τὸν Σωκράτη (1947) - Οἱ Σοφιστές, ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων, Μετασωκρατικοί (1947-49) - Ἀριστοτέλης (1949-50) - Νεοπλατωνισμὸς - Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία (1950-51) - Φιλοσοφία καὶ Ἐπιστήμη. 19ος αἰ. - Ἡ Ἀγγλικὴ Φιλοσοφία. 17ος-18ος αἰώνας (1951-52) - Πλάτωνος *Εὐθύδημος* (1955-56) - Εἰσαγωγή στὴ Λογικὴ (1956).

- αμός στο Βυζάντιο - Βυζαντινή έπιστήμη] - [Βλ. Κ.Θ. Δημαράς: *Τό Βήμα* 7.11.1952]
- Παρουγωγή - Έπαγωγή. Φιλοσοφικά Μελετήματα*, Άθήνα, Ίκαρος 1952, 39 σελ.
«Έμιλ Μπρεγιέ (Emile Bréhier) 1877-1952». Νεκρολογία: *Νέα Έστία* 592/1.3.1952, 334-336
- «Ό μηχανικός πολιτισμός. Έλεγχος»: *Άγγλοελληνική Έπιθεώρηση*, τεύχ. 12, 1952, 462-467 = *Σκέψη και έλευθερία* 1975, 123-142
- Σκουφος - Μηνιάτης - Βούλγαρης - Θεοτόκης*, Άθήναι, Άετός (Βασική Βιβλιοθήκη 8) 1953, 356 σελ. [Κ.Θ. Δημαράς: *Τό Βήμα* 22.5.1953]
- «Η Βυζαντινή Φιλοσοφία (Μία όμιλία)»: *Άγγλοελληνική Έπιθεώρηση*, τεύχ. 1, 1953, 33-39 = *Μελετήματα Χριστιανικής Φιλοσοφίας* 1967 (άριθμ. 10)
- «Aristote critique par Théodoros Métochitès (1260-1332)»: *Melanges offerts à Octave et Melro Merlier*, Athènes (Institut Français d'Athènes) 1953, 7 σελ. - Έλληνική μετάφραση με σημειώσεις Ι.Α. Δημητρακόπουλου: *Βυζαντιακά* 18 (1998) 239-252
- «Άνέκδοτα Καίρια κείμενα (Κριτική Άνθολογία. Ό άνθρωπος και τό έργο του)»: *Νέα Έστία*, τεύχ. 626, 1953, (Άφιέρωμα στον Θ. Καίρη), 1089-1101
- «Θεόφιλος Καίρης. Για την έκατοντητηρίδα του θανάτου του»: *Έφημ. Άνδριώτης*, άριθμ. 283, 8.6.1954
- Πλάτωνος Λάχης - Μένων*. Εισαγωγή, Μετάφρασεις, Σχόλια, Άθήναι, Έκδ. Οίκ. Ι.Ν. Ζαχαροπούλου (Άρχαίοι Έλληνες Συγγραφείς 1) 1954, 171 σελ.
- Άριστοτέλους Περί ψυχής*. Άρχαίον κείμενον, Εισαγωγή, Μετάφρασεις, Σχόλια, Άθήναι, Έκδ. Οίκ. Ι.Ν. Ζαχαροπούλου (Άρχαίοι Έλληνες Συγγραφείς 24) 1954, 221 σελ.
- Πλάτωνος Θεαίτητος*. Εισαγωγή, Κείμενο, Μετάφρασεις, Σημειώσεις, Άθήναι, Έκδ. Οίκ. Ι.Ν. Ζαχαροπούλου (Άρχαίοι Έλληνες Συγγραφείς) 1954, 111 σελ.
- «Πλάτωνος Εϋθύδημος»: *Παιδεία και Ζωή*, τεύχ. 44 (1955) 309-15, 45 (1955) 344-49 = *Μελέτες Ιστορίας της Φιλοσοφίας* 1980, 55-80
- «Η Βυζαντινή Φιλοσοφία». Τμήμα του άρθρου «Βυζάντιο» στην *Παγκόσμια Έγκυκλοπαίδεια* 1963 = *Μελετήματα Χριστιανικής Φιλοσοφίας* 1967, 1981 (άριθμ. 10)
- Δ. Καταρτζή, *Έγκώμιο του φιλόσοφου, μακαρισμός του ορθόδοξου, ψόγος του άθεου, ταλάνισμα του δεισιδαίμων*. Έκδοση και σχόλια Κ.Θ. Δημαρά. Βιβλιοκρισία: *Παιδεία και Ζωή*, τεύχ. 49, 1956, 125-126
- Πλάτωνος Εϋθύδημος*. Εισαγωγή, Κείμενο, Μετάφραση, Σημειώσεις, Άθήναι, Έκδ. Οίκ. Ι.Ν. Ζαχαροπούλου (Άρχαίοι Έλληνες Συγγραφείς) 1956
- Πλάτωνος Πρωταγόρας*. Εισαγωγή, Κείμενο, Μετάφραση, Σημειώσεις, Άθή-

- ναι, Έκδ. Οίκ. Ι.Ν. Ζαχαροπούλου (Άρχαίοι Έλληνες Συγγραφείς) 1957, 140 σελ.
- «Ίωάννης Συκουτρής. Ἡ πνευματικὴ του πορεία»: *Νέα Ἐστία*, τεύχ. 738, 1.4.1958, 471-8
- «Ἡ Φιλοσοφία ὡς ἀνθρωπογνωσία» (Ἐναρκτήριο μάθημα στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 17.11.1958): *Χρονικά Πειραματικοῦ Σχολείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 1959 (Ἀνάτυπο 15 σελ.) = *Σκέψη καί Ἐλευθερία* 1975, 197-213
- «Ζήνων ὁ Κιτιεύς, ἕνας πρόδρομος τοῦ Ο.Η.Ε.»: *Ἀνδριακές Σελίδες*, Ἐνοιξη 1958, 19-21
- «Ἡ ἀνοδική πορεία στή χριστιανική σκέψη»: *Γνώσεις*, τεύχ. 2, 1958, 75-80 καί 4, 1958, 48-57 = *Χριστιανικό Συμπόσιο*, Ἀθήνα 1967, 80-89 καί *Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθήνα 1967, 1981 (ἀριθμ. 1)
- «Ὁ διάλογος τοῦ χριστιανικοῦ μέ τό ἑλληνικό πνεῦμα» (Κείμενο Ἀνακοίνωσης στήν Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἐταιρεία, 27.5.1958): *Χρονικά Πειραματικοῦ Σχολείου Πανεπ. Θεσσαλονίκης*, ΜΗ΄, 1958, 179-189 = *δ.π.*, 1967, 1981 (ἀριθμ. 3)
- «Ἡ Φιλοσοφία στήν ἐποχή μας»: *Σπουδαί*, τ. Η΄, τεύχ. 9-10, 1958, 1-13 = *Σκέψη καί ἔλευθερία* 1975, 166-182
- «Τό ἀντικείμενο τῶν αἰσθήσεων καί τό ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης»: *Ἐπετηρίδα Κέντρου Κοινωνικῶν Σπουδῶν Ἀνωτ. Βιομηχ. Σχολῆς Ἀθηνῶν*, 1958 = *Σκέψη καί ἔλευθερία* 1975, 183-196
- «Προμηνύματα τοῦ συγχρόνου φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ στή Βυζαντινὴ Φιλοσοφία» (Ἀπό μία ραδιοφωνική ἐκπομπή): *Χρονικά Πειραμ. Σχολείου Πανεπ. Θεσσαλονίκης*, τεύχ. 52, 1959, 183-199 = *Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας* 1967, 1981 (ἀριθμ. 4)
- «Ἡ σκέψη καί ἡ λέξη κατὰ τοὺς ἑλληνες φιλοσόφους»: *Ἀφιέρωμα στή μνήμη τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Ἀθήνα 1960, 393-404 = *Μελέτες Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας* 1980, 13-31
- Ἡ συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας στή χριστιανική σκέψη, Ἀθήνα, Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν (Ἐκδόσεις τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν 111 - Κ.Μ.Σ. 18 Καππαδοκία 13), 1960, 285 σελ. - Ἐπανέκδοση μέ Βιβλιογραφικό συμπλήρωμα Λ.Γ. Μπενάκη καί Πρόλογο Π. Κιτρομηλίδη, Ἀθήνα, Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν 1989, 286 σελ.
- «Ἡ ὀρθή πορεία τοῦ ἀνθρώπου»: *Ἀνδριακές Σελίδες*, Β΄, 2, 1960, 6-7
- Φιλοσοφία καί Ἐπιστήμη. Δοκίμιο*, Ἀθήνα, Έκδ. Οίκ. Γ. Φέξη 1961, 123 σελ. [Βλ. Θ.Ν. Κ(αστανᾶς): *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, τεύχ. 526-7, 1962, 135-6 - C.M. Proussis: *The Greek Orthodox Theological Review* VII (1962-63), 146-9]

- «*L'elemento estetico nel pensiero dei Padri Cappadoci*»: *Rivista di Estetica* 6 (1961) 219-26 - *Ελληνική μετάφραση* Ι.Α. Δημητρακόπουλου: *Χρονικά Αίσθητικής* 33 (1994) 181-89
- «*Η φωνή των Πατέρων*»: *Εϋθύνη*, τεύχ. 10, Ὀκτ. 1961, 74
- «*Κοινωνία και προσωπικότητα*»: *Χρονικά Πειραι. Σχολείου Πανεπ. Θεσσαλονίκης*, τεύχ. 57, 1961 = *Σκέψη και ἐλευθερία* 1975, 214-229
- «*Τὸ φαινόμενο Πασκάλ. 300 χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του*»: *Νέα Ἐστία*, τεύχ. 847, 1962, 1455-1458 = *Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας* 1967, 1981 (ἀριθμ. 7)
- «*Ποῦ κατευθύνεται ὁ πολιτισμὸς μας*»: *Εϋθύνη*, Φεβρ. 1962, 11-12
- «*Ὁ Χριστιανισμὸς παρελθὸν ἢ μέλλον τοῦ κόσμου*»: *Εϋθύνη*, Ὀκτ. 1962, 60-61 - «*Ἀναδημοσίευση*»: *Ἡ πορεία τοῦ ἀνθρώπου*, Γ' ἐκδ. 1999, 34-37 = Κ. Τσιρόπουλος (Ἐκδ.), *Τὰ δοκίμια τῶν Ἑλλήνων*, Ἀθήνα, Εϋθύνη 2002, 130-133
- «*Ἡ σκέψη καὶ ἡ ἐλευθερία*»: *Ὄργανισμὸς Ἐθνικοῦ Θεάτρου, Δώδεκα Διαλέξεις*, Β' Σειρά, Ἀθήνα 1962 = *Σκέψη και ἐλευθερία*, 1975, 9-22
- «*Ἐπίκαιρα στοιχεῖα τῆς Σωκρατικῆς πείρας*»: *Ἐποχές*, τεύχ. 3, 1963, 19-23 = *Μελέτες Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας* 1980, 32-42
- «*Ἡ νέα θεότης. Σχολιασμὸς ἀρθροῦ τοῦ Νικλεϋ*»: *Ἐποχές*, τεύχ. 8, 1963, 21-24 = *Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας* 1967, 1981 (ἀριθμ. 5)
- «*Τὸ νόημα τῆς ἐλευθερίας*»: *Εϋθύνη*, τεύχ. 825, 1963, 21
- «*Οἱ ἀρχές καὶ τὸ πνεῦμα τῆς Στωϊκῆς Ἠθικῆς*»: *Χρονικά τοῦ Πειραματικοῦ Σχολείου τοῦ Π/μίου Θεσσαλονίκης*, τεύχ. 67, 1963 = *Μελέτες Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας* 1980, 100-117
- «*Βυζάντιον. Φιλοσοφία*»: *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. XX, 1963, 1104-1115 = *Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας* 1967, 1981 (ἀριθμ. 10)
- «*Γρηγόριος Παλαμᾶς. Μεθολογικά*»: *Ἀθωνικὴ Πολιτεία ἐπὶ τῇ χιλιετηρίδι τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη 1963, 349-357 [Βκ. Λ. Μπενάκης: *Σύνορο*, τεύχ. 33, 1965, 72-73] = *Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας* 1967, 1981 (ἀριθμ. 6)
- «*Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι συντηρητικὸς ἢ ἐπαναστατικὸς*»: *Εϋθύνη*, τεύχ. 33, 1964, 4
- «*Ὁ ἰδεώδης ἀνθρώπινος τύπος σήμερα*»: *Εϋθύνη*, τεύχ. 37, 1964, 36-37
- «*Ἡ ἀγρύπνια τῆς συνείδησης ὡς μαρτυρία τοῦ πνεύματος στὴν ἐποχὴ μας*»: *Εϋθύνη*, τεύχ. 42, 1964, 76
- «*Πόσο ἐλεύθερος εἶναι ὁ ἐλεύθερος*»: *Χρονικά Πειραι. Σχολείου Πανεπ. Θεσσαλονίκης*, 1964 = *Σκέψη και ἐλευθερία* 1975, 243-257
- Εἰσαγωγικά κείμενα γιὰ τὴν Φιλοσοφία. Ἀναδημοσίευση τριῶν μελετημάτων*

- ἀπὸ τὸν καθηγητὴ τῆς Πολυτεχν. Σχολῆς Δ. Φατοῦρο γιὰ τοὺς φοιτητὲς τῆς Σχολῆς, Θεσσαλονίκη 1964
- «Ἀπόψεις γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς Φιλοσοφίας»: *Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπ. Θεσσαλονίκης*, τ. Θ', 1965, 115-124 = *Σκέψη καὶ ἐλευθερία* 1975, 258-270
- «Τὸ νόημα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ σήμερα» *Εὐθύνη*, τεύχ. 46, 1965, 30
- «Ἀπάντηση σὲ ἐρωτήματα τοῦ Γ. Πηλιχοῦ γιὰ τὴ συμμετοχὴ τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου στοὺς ἰδεολογικοὺς ἀγῶνες»: *Ἐφημ. Τὰ Νέα* 19.10.1965
- Λογικὴ*, Θεσσαλονίκη, Ἄριστ. Π/μιο Θεσσαλονίκης 1966, 245 σελ. [Βκ. Γ.Α. Σων.: *Σύνορο*, τεύχ. 40, Χειμῶνας 1966-67 - Βλ. καὶ Νίκου Μακροῦ, «Οἱ ἀρχὲς τῆς Λογικῆς στὸ ἔργο του Β.Ν. Τατάκη» στὸν τόμο *Γιὰ τὸν Β.Ν. Τατάκη*, 1995, 21-27]
- «Τὸ νόημα τῆς φρόνησης σήμερα»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 51, 1966, 72
- «Φῶτιος, ὁ μεγάλος ἀνθρωπιστής»: *Κυρίλλω καὶ Μεθοδίω τόμος ἐόρτιος*, Θεσσαλονίκη 1966, 79-111 = *Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας*, 1967, 1981 (ἀριθμ. 8)
- Ε. Moutsopoulos, *Forme et subjectivité dans l'esthétique kantienne*. Κριτικὸ Σημείωμα: *Χρονικὰ Αἰσθητικῆς*, τ. 5, 1966, 193-196
- «Ὁ Πικιώνης στὴν Ἀκαδημία»: *Ζυγός*, τεύχ. 11, 1966, 20-21
- Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθήνα, Ἀστὴρ 1967 - 2η ἔκδοση 1981, 214 σελ. Περιέχει τὰ κείμενα: 1. Ἡ ἀνοδικὴ πορεία στὴ χριστιανικὴ σκέψη (1958) - 2. Ἡ περὶ τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μας (1963) - 3. Ὁ διάλογος τοῦ χριστιανικοῦ μὲ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα - 4. Προμηνύματα τοῦ συγχρόνου φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ στὴ βυζαντινὴ φιλοσοφία (1959) - 5. Ἀπάντηση στὸ δοκίμιο τοῦ Huxley *Ἡ νέα θεότης* (1963) - 6. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς. Μεθοδολογικά (1964) - 7. Τὸ φαινόμενο Πασκάλ (1962) - 8. Φῶτιος, ὁ μεγάλος ἀνθρωπιστής - Ἑλληνικὸς μυστικισμὸς - Πλωτῖνος, πρόδρομος τοῦ χριστιανικοῦ μυστικισμοῦ (1950) - 10. Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία Α' (1953) - Β' (1963) - 11. Τὸ χρονικὸ τοῦ Ἁγίου Κυπριανοῦ (1951) - [Βκ. G.L. Kustas: *Journal of Hellenic Studies* 90 (1970), 243]
- «Ὁ Ψελλὸς καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία»: *Χριστιανικὸ Συμπόσιο* 5 (1967), 26-32 = *Μελέτες Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας* 1980, 183-198
- «Φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις τῆς χριστιανικῆς ρητορικῆς τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς»: *Χρονικὰ Αἰσθητικῆς* 6-7 (1967-68) 83-91 = *Μελέτες Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας* 1980, 199-212
- «Ὁ Φῶτιος ὡς φιλόσοφος»: *Polychordia. Festschrift für Franz Dölger*, τ. 3, Amsterdam 1968, 185-190 = *Μελέτες Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας* 1980, 173-182

- «Ἡ φαινομενολογία τοῦ πιστεύειν»: *Χριστιανικὸν Συμπόσιον*, τ. 2, 1968, 58-63 = *Σκέψη καὶ ἐλευθερία* 1975, 271-282
- F. Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy* (1966). Βιβλιοκρισία: *The Journal of Hellenic Studies* 88, 1968, 201-2
- «Νικηφόρος μοναχὸς Ἡσυχαστής»: *Κληρονομία* 1 (1969) 325-336 = *Μελέτες Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας* 1980, 157-172
- «La philosophie grecque patristique et byzantine»: *Histoire de la Philosophie*. 1. Orient-Antiquité-Moyen Âge, Paris, Encyclopédie de la Pléiade, τ. 26, 1969, 936-1005 - Ἑλληνικὴ μετάφραση Κλείτου Ἰωαννίδη: *Δευκαλίων*, τεύχ. 14 146-202 = Ἡ Ἑλληνικὴ Πατερικὴ καὶ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία, Ἀθήνα, Ἐκδ. Ἄρμος (Γέφυρες) 2000, 150 σελ. (Ἐπίμετρο, σελ. 151-188: Νίκου Α. Μαντσούκα, Τὸ περιεχόμενον τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας, Κρίσεις καὶ ἀπόψεις γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Β.Ν.Τ. Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία (1949, 1977). Πρώτη δημοσίευση: Ἐπιστ. Ἐπετ. Θεολογικῆς Σχολῆς Π/μίου Θεοσ/νίκης 1992) - Σερβικὴ μετάφραση: ὅπου παραπάνω, σελ. 273-324
- «La logique stoïcienne et la nouvelle logique contemporaine»: Πρακτικὰ Α΄ Διεθνoῦς Κυπρολογικoῦ Συνεδρίου Λευκωσίας (Ἀπρίλιος 1969)
- D.J. Konstantellos, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*. Βιβλιοκρισία: *Balkan Studies*, τ. 10, 1969, 479-484
- «Ἡ ὁδὸς πρὸς τὰ ἔσω»: *Χριστιανικὸν Συμπόσιον*, τ. 3, 1969, 58-59
- Ἅγιος Σωκράτης. Ἡ ζωὴ του, ἡ διδασκαλία του, Ἀθήνα, Ἀστὴρ 1970 - 2η ἔκδοσις 1975, 146 σελ. - 4η ἔκδοσις 1993 [Βκ. Ἄγγ. Τερζάκης: *Τὸ Βῆμα* 6.1.1971 - Αὔγ. Μπαγιόνας: *Φιλοσοφία* 1, 1971, 450-53 - Ἑλ. Λεοντιάδου-Κύρρη: *Κυπριακὸς Λόγος*, ἀριθμ. 14/1971, 125-132 - Ρ. Karavites: *American Classical Review* 1 (1971), 215-6]
- «Ἡ μυστικὴ δύναμις τῆς ψυχῆς καὶ τὸ ἔργο της»: *Χριστιανικὸ Συμπόσιον*, τ. 4, 1970, 39-47 = *Σκέψη καὶ Ἐλευθερία*, 1975, 283-298 - Ἱταλικὴ μετάφρασις ὑπὸ L. Gianporcaro, Istituto di Studi Teologici Ortodossi «S. Gregorio Palamas», Milano 1975
- «Μιχαὴλ Ψελλός»: *Χριστιανικὸν Συμπόσιον*, τ. 5, 1971, 26-32
- «Ἀπόψεις γιὰ τὴν κατάφραση»: *Φιλοσοφία* 2 (1972) 100-106 = *Σκέψη καὶ Ἐλευθερία* 1975, 304-311
- «Χριστιανισμὸς καὶ ἐλευθερία»: *Χριστιανικὸν Συμπόσιον*, τ. 6, 1972, 68
- Φιλοσοφικὰ Μελετήματα*, Ἀθήνα, Ἐρμῆς 1972, 83 σελ.
- «Ἐνα μεγάλο πρόβλημα»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 4, 1972, 145-48
- Γεράσιμος Βλάχος ὁ Κρής (1605/7-1685)*. Φιλόσοφος, θεολόγος, φιλόλογος, Βενετία, Ἑλληνικὸ Ἴνστιτούτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν (Βιβλιοθήκη τοῦ Ε.Ι.Β.Μ.Σ. Βενετίας 5), 1973, κ' +163 σελ. [Βκ. Κ.Μ. Πρου-

- σής: *Πνευματική Κύπρος* ΙΔ' (1973), 31-33 - C.M. Proussis: *The Greek Orthodox Theological Review* XIX (1974), 208-10 - Β. Μπόμπου-Σταμάτη: *Ἑλληνικά* 28 (1975), 460-7]
- Ἡ πορεία τοῦ ἀνθρώπου. *Δοκίμια*, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις τῶν Φίλων 1973 - Β' ἔκδ., Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων (Προβληματισμοί) 1984, 69 σελ. (11Χ17) - Τρίτη ἔκδοση, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων 1999
- «Τὸ φυσικὸ ὠραίο»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 18, 1973, 289-92 = *Σκέψη καὶ ἐλευθερία*, 1975, 318-22
- «Ἀπάντηση σὲ ἐρωτήματα περὶ Θεοῦ, Χριστοῦ, ψυχῆς καὶ ἐκκλησίας»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 28, 1974, 156-158
- Σκέψη καὶ Ἐλευθερία, καὶ ἄλλα μελετήματα*, Ἀθήναι, Ἀστήρ 1975, 327 σελ. Περιέχει τὰ κείμενα: Σκέψη καὶ Ἐλευθερία (1962) - Μέσα σ' ἓνα δάσος - Τὸ πρόβλημα τῆς ἀλήθειας (1933) - Χαμένα μονοπάτια (1935) - Ἡ τραγωδία τῆς γνώσεως (1936) - Συντήρηση-Δημιουργία (1937) - Τὸ νόημα τῆς φυσιολατρίας (1937) - Ὁ ναρκισσισμὸς στὴν τέχνη καὶ στὴ σκέψη (1947) - Ὁ μηχανικὸς πολιτισμὸς. Ἐλεγχος (1952) - Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ μηχανή (1957) - Ἡ Φιλοσοφία στὴν ἐποχὴ μας (1957-58) - Τὸ ἀντικείμενο τῶν αἰσθήσεων καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης (1958) - Ἡ φιλοσοφία ὡς ἀνθρωπογνωσία (1958) - Κοινωνία καὶ προσωπικότητα - Οἱ πολιτιστικὲς καὶ ἐκπαιδευτικὲς ἀπόψεις τῆς ἀναπτύξεως (1963) - Πόσο ἐλεύθερος εἶναι ὁ ἐλεύθερος (1964) - Ἀπόψεις γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς φιλοσοφίας (1965) - Ἡ φαινομενολογία τοῦ πιστεύειν (1968) - Ἡ μυστικὴ δύναμη τῆς ψυχῆς καὶ τὸ ἔργο τῆς (1969) - Ἐνα μεγάλο πρόβλημα (1972) - Ἀπόψεις γιὰ τὴν κατάφαση (1972) - Προβλήματα τῆς Ἀνωτάτης Παιδείας (1973) - Τὸ φυσικὸ ὠραίο (1973)
- «Ἡ τέχνη»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 45-46, 1975, 437-443, 493-499 = *Ἀνησυχίες τῆς ἐποχῆς μας*, 1988, 97-125
- «Ἀπόψεις γιὰ τὴν ἠθικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου»: *Φιλοσοφία* 5-6 (1975-76) 31-58
- «Ἡ τραγωδία»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 62, 1977, 49-53 = *Ἀνησυχίες τῆς ἐποχῆς μας* 1988, 135-44
- «Ὁ ψυχικὸς βίος τοῦ ἀνθρώπου»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 68, 1977, 409-15 καὶ 69, 1977, 469-75
- «Ἡ Λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ἡ πορεία τῆς κατὰ τοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους»: *Πρακτικὰ Παγκοσμίου Συνεδρίου Ἀριστοτέλης* (Θεσσαλονίκη 1978), Ἀθήνα, Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, τ. 1, 1981, 247-52
- «Τὸ πρόβλημα τῆς Φιλοσοφίας»: *Ἐλεύθερη γενιά*, τεύχ. 25, 1978, 3-5 (Ἀναδημοσίευση ἀπὸ τὰ *Φιλοσοφικὰ Μελετήματα*, 1972)
- «Ὁ διανοούμενος»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 73, 1978, 1-3 = *Ἀνησυχίες τῆς ἐποχῆς μας*, 1988, 21-25

- «Ο σεβασμός στον άνθρωπο»: *Ἐπιστ. Ἐπετ. τῆς Α.Β.Σ. Θεσσαλονίκης Ζ'* (1978) 321-28
- «Πνευματικές ἀνησυχίες τῆς ἐποχῆς μας»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 81, 1978, 485-89 = *Ἀνησυχίες τῆς ἐποχῆς μας*, 1988, 11-20
- «Χριστιανισμός καί Μαρξισμός»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 88, 1979, 153-4 = ὁ.π., 86-90
- «Τὸ νόημα τῆς ἐλευθερίας σήμερα»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 100, 1980, 261 = ὁ.π., 31-32
- «Ὁ Ἑσυχασμός καὶ ἡ Ἑσυχαστικὴ ἔριδα» (Ἀναδημοσίευση ἀπὸ τὴν *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, 1977, 243-361 μὲ μικρὲς περικοπὲς καὶ συμπληρώσεις Α.Γ. Μπεννάκη): *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Θ', 1980, 361-67
- Μελέτες Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας. Ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ Βυζάντιο*, Ἀθήνα, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων 1980, 215 σελ. Περιέχει τὰ κείμενα: Ἡ Σκέψη καὶ ἡ Λέξη κατὰ τοὺς Ἕλληνας φιλοσόφους (1960) - Ἐπίκαιρα στοιχεῖα τῆς Σωκρατικῆς πείρας (1963) - Ὁ Σωκρατικὸς ὀρθολογισμὸς - Πλάτωνος *Εὐθύδημος* (1955) - Οἱ Περιπατητικοί (1935) - Οἱ Κυνικοὶ καὶ ἡ Διατριβή (1935) - Οἱ ἀρχὲς καὶ τὸ πνεῦμα τῆς Στωικῆς ἠθικῆς (1963) - Ζήνων ὁ Κιτιεὺς (1935) - Παναίτιος ὁ Ρόδιος, ἰδρυτὴς τῆς Μέσης Στοᾶς (1948) - Ἑλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς (1936) - Νικηφόρος Μοναχὸς Ἑσυχαστής (1969) - Ὁ Φώτιος ὡς φιλόσοφος (1968) - Ὁ Ψελλὸς καὶ ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία (1967) - Φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις τῆς χριστιανικῆς ρητορικῆς τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς (1967-68)
- «Ἐπιστῆμη καὶ τεχνολογία»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 109, 1981, 1-4 = *Ἀνησυχίες τῆς ἐποχῆς μας*, 1988, 91-96
- «Ἀποχαιρετισμὸς ἀπὸ τῆ Φιλοσοφίας»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 137, 1983, 257-61
- «Τί εἶναι τὸ ὄν»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 143, 1983, 553-4 = *Ἀνησυχίες τῆς ἐποχῆς μας*, 1988, 80-82
- «Ἡ φιλοσοφία - Καὶ πάλι ἡ φιλοσοφία»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 146, 1984, 49-51 = ὁ.π., 66-70
- «Ἐνα πρόβλημα τῶν θετικιστῶν»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 152, 1984, 377-78 = ὁ.π., 83-85
- «Εἶμαι ἢ δὲν εἶμαι;»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 155, 1984, 521-22= ὁ.π., 145-146
- «Θεόφιλος Καΐρης. Εἰσαγωγικά»: *Διαβάζω*, τεύχ. 106 (Θεόφιλος Καΐρης. Ἀφιέρωμα), 21.11.1984, 20-21
- «Ἰδέες τοῦ Πλάτωνος γιὰ τὴν τέχνη. Ἐνα μεγάλο ἐρώτημα καὶ πρόβλημα»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 159, 1985, 97-101 = *Ἀνησυχίες τῆς ἐποχῆς μας*, 1988, 126-134
- «On the Methodology of Gregory Palamas» (ἀπὸ τὸ *Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας*, 1967, 81-92. Μτφρ. John J. Yiannias): *The American Benedictine Review* 36 (1985) 215-227
- Ἀνησυχίες τῆς ἐποχῆς μας*, Ἀθήνα, *Εὐθύνη/Ἀστρολάβος* 37, 1988, 190 σελ. (Πρόλογος Κ.Ε. Τσιρόπουλου) - Περιέχει τὰ κείμενα, ποὺ δημοσιεύθηκαν

στό Περιοδ. *Εὔθνη* στά ἔτη 1974-1985: Α΄ Πνευματικὲς ἀνησυχίες τῆς ἐποχῆς μας - Ὁ διανοούμενος - Δημοκρατία καὶ πνευματικὴ καλλιέργεια - Τὸ νόημα τῆς ἐλευθερίας σήμερα - Ὁ Ἑλληνισμὸς σήμερα - Οἱ πολιτιστικὲς καὶ ἐκπαιδευτικὲς ἀπόψεις τῆς ἀναπτύξεως - Οἱ νέοι στὴν κοινωνία - Β΄ Ἡ φιλοσοφία - Τί εἶναι τὸ ὄν - Ἐνα πρόβλημα τῶν θετικιστῶν - Γιὰ τὸν Χριστιανισμό καὶ τὸν Μαρξισμό - Ἐπιστήμη καὶ Τεχνολογία - Γ΄ Τέχνη (1975) - Ἰδέες τοῦ Πλάτωνος γιὰ τὴν τέχνη (1985) - Ἡ τραγωδία - Δ΄ Εἶμαι ἢ δὲν εἶμαι; - Ἀπόψεις γιὰ τὸν ψυχικὸ βίω τοῦ ἀνθρώπου - Τὸ ἐρώτημα περὶ Θεοῦ - Συνέντευξη μὲ τὸν Δ. Βαρουσῆ (γιὰ τὴν *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*).

Β΄ ΠΑΙΔΕΙΑ, ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ, ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ, ΓΡΑΜΜΑΤΑ

- «Δύο λόγια γιὰ τὴν μητέρα τοῦ Ἀντρέα Chenier»: *Κυπριακὰ Γράμματα*, Γ΄, τεύχ. 6, 1925
- «Μολυσμένο νερό»: *Φῶς Ἡρακλείου*, ἀριθμ. 53, 1.3.1926 (μὲ τὸ ψευδώνυμο Φαῖδρος Ἀντύπας)
- «Πανηγυρικὸς γιὰ τὴν Ἐξοδο τοῦ Μεσολογγίου»: *Ἀλήθεια Λεμεσοῦ*, Ἀπρ.-Μάης 1926
- «Μιά ἐπίσκεψη στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀλεξάνδρειας»: *Σάλπιγξ Λεμεσοῦ*, 15.10.1926 (Φαῖδρος Ἀντύπας)
- «Τώρα, μητέρα μου καλὴ» (Στίχοι): *Ἀνδριακὸν Ἡμερολόγιον* 1927, 94 (Φαῖδρος Ἀντύπας)
- «Ἀνδριακαὶ ἠθογραφίαι: Δύο ἀνέκδοτα παραμῦθια»: *Ἀνδριακὸν Ἡμερολόγιον* 1927, 119-120 (Φαῖδρος Ἀντύπας)
- «Θρῆνος τῆς Παναγίας»: *Κυπριακὰ Χρονικά*, Ε΄, 1927
- «Ἡ παράσταση τῆς Ἐκάβης στὸ Στάδιο τῶν Ἀθηνῶν»: *Ἐλεύθερος Λόγος Μυτιλήνης* 27.9.1927
- «Γύρω ἀπὸ μία Βυζαντινὴ ἐλεγεία»: *Ἑλληνικὰ Γράμματα*, Β΄, 1.6.1928, 450-452
- «Ἐρως καὶ μέλισσα. Μετάφραση τοῦ ἰθ΄ Εἰδυλλίου τοῦ Θεοκρίτου (Κηριουκλήπτης) ἀπὸ τοὺς Bucolici Graeci»: *Ἀνδριακὸν Ἡμερολόγιον* 1929, 39
- «Μία Διαθήκη τοῦ 1764»: *Ἀνδριακὸν Ἡμερολόγιον* 1929, 75-76
- «Νεκρανάσταση» (Στίχοι): *Ἀνδριακὸν Ἡμερολόγιον* 1929, 80
- «Παραμυθόλογα τῆς Ἄνδρου (παρμένα ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λαοῦ)»: *Ἀνδριακὸν Ἡμερολόγιον* 1929, 91-94
- «Vox rerum» (Στίχοι): *Ἀνδριακὸν Ἡμερολόγιον* 1929, 117 (Στὸ τέλος 30.7.1926)
- Ναναρίσματα Ἀνδριώτικα (ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Β. Τατάκη): *Ἀνδριακὸν Ἡμερολόγιον* 1929, 160

- Στ. Ξεφλούδας, *Τὰ τετράδια τοῦ Παύλου Φωτεινοῦ*. Κριτικό Σημείωμα: *Ταχυδρομὸς Θεσσαλονίκης*, 28.12.1930
- Ἀγγέλα Καστανάκη-Βαλλιὰδη, *Τὸ πέρασμά μας*. Κριτικό Σημείωμα: *Μακεδονικὲς Ἡμέρες*, τ. Α΄, τεῦχ. 9, 1932, 324-5
- Πέτρος Σπανδωνίδης, *Βυθὸς καὶ ἐπιφάνεια*. Κριτικό Σημείωμα: *Ἐλευθέρη Σκέψις Ἡρακλείου Κρήτης*, 6.2.1933
- Σταυρούλα Μαριζέτου, *Ἀγωγή καὶ Δυσαγωγή*. Κριτικό Σημείωμα: *Φῶς Ἡρακλείου*, φ. 10, 1933
- Λίζα Κόττου, *Ἡ Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία στὰ Γυμνάσιά μας (Α΄ Γιὰ τὴν Α΄ καὶ Β΄ τάξη)*. Κριτικό Σημείωμα: *Δελτίο ΟΛΜΕ*, φ. 85, Νοέμβριος 1933, 153-4
- Ι.Θ. Κακριδῆς, *Ὁ ποιητὴς καὶ ἡ μυθικὴ παράδοση*. Κριτικό Σημείωμα: *Δελτίο ΟΛΜΕ*, φ. 87, Ἰαν. 1934, 268-9
- «Τὸ Γυμνάσιο καὶ ὁ ἐναντίον του πόλεμος»: *Ἔργασια*, 27.1.1935, 100-101
- Λ. Ἀλεξίου, *Τὸ κάστρο*. Κριτικό Σημείωμα: *Μακεδονικὲς Ἡμέρες*, Γ΄, τεῦχ. 3, 1935, 144
- Ι.Π. Μελάς, *Credo*. Κριτικό Σημείωμα: *Μακεδονικὲς Ἡμέρες*, Γ΄, τεῦχ. 5, 1935, 237-9
- Κ.Θ. Δημαρῶς, *Ἐπτὰ κεφάλαια γιὰ τὴν ποίηση*. Κριτικό Σημείωμα: *Μακεδονικὲς Ἡμέρες*, Γ΄, τεῦχ. 7, 1935, 279-83
- «Μάταιοι στοχασμοὶ ἀπὸ πολὺ γνωστὲς φωνές»: *Μακεδονικὲς Ἡμέρες*, Γ΄, τεῦχ. 8-9, 1935, 305-8
- «Χαμένα μονοπάτια»: *Νέα Ἀλήθεια Θεσσαλονίκης* 30.10.1935
- «Ἡ ζωὴ ἔγ γλυτζιά, Κυπριώτικο παραμῦθι»: *Κυπριακὰ Γράμματα*, Β΄, τεῦχ. 3, 1936, 159-60
- Ἀνώτερο Παρθεναναγωγεῖο Λεμεσοῦ, *Παιδικὲς ψυχές*. Βιβλιοκρισία: *Μακεδονικὲς Ἡμέρες*, Δ΄, τεῦχ. 9-10, 1936, 348-9
- «Ἐνας ἄνθρωπος - μιὰ ἐποχὴ»: Πανηγυρικὸ τεῦχος γιὰ τὸν Κωστὴ Παλαμᾶ τῆς *Νέας Ἀλήθειας Θεσσαλονίκης*, 1.4.1936 = Πανηγυρικὸ τεῦχος τοῦ περιοδ. *Τὰ Νέα Γράμματα*, Ἀθήνα 1936, 591-3
- «Ὁ Κωστὴς Παλαμᾶς καὶ οἱ σύγχρονοὶ του»: *Πάφος*, Β΄, τεῦχ. 5, 1937
- «Ἰωάννης Συκουτρῆς»: *Μακεδονικὲς Ἡμέρες*, Ε΄, τεῦχ. 9-10, 1937, 259
- «Τὸ νόημα τῆς φυσιολατρίας»: Περιοδ. *Ὑπαιθρο*, τ. Γ΄, τεῦχ. 26, Ἀθήνα 1937, 42-49 = *Σκέψη καὶ ἐλευθερία*, 1975, 111-22
- «Νοσταλγία» (στίχοι) καὶ «Κυκλάδες» (πρόζα): Πανηγυρικὸ τεῦχος τοῦ Συλλόγου Ἀνδρῶν Νέας Ὑόρκης, 28.2.1937
- Γ. Βαφόπουλος, *Προσφορά* (Ποιητικὴ Συλλογὴ). Βιβλιοκρισία: *Δρῆρος*, Νεάπολις Κρήτης, Α΄, φ. 17-18, 1938, 548-50

- Γ. Σεγρεδάκης, *Πρωτοβρόχια* (Ποιήματα), Κριτικό Σημείωμα: Δρῆρος, Β', φ. 23, 1939, 708
- «Ν. Νικολαΐδης»: *Κυπριακά Γράμματα*, Ε', τεύχ. 61, 1940, 85-86
- «Κατάθεση»: *Ἡ δίκη τῶν τόνων - Ἡ πειθαρχική δίωξις τοῦ καθηγ. Γ.Θ. Κακριδῆ*, Ἀθήνα, Ἐστία <1942>, 193-8
- Ἦλγα Κοινηνοῦ-Κακριδῆ, *Σχέδιο καὶ τεχνικὴ τῆς Ἰλιάδας*. Βιβλιοκρισία: *Νέα Ἐστία*, τεύχ. 475, 1947, 510-11
- Louis Meyland, *Ὁ Πεσταλότσης καὶ οἱ μπηρές*. Μετάφραση: *Παιδεία*, τεύχ. 14 καὶ 15, 1948, 677-92, 725-39
- Louis Meyland, *Ἡ αἰσθητικὴ ἀγωγή στὰ σχολεῖα Μέσης στὴν Ἑλβετία*. Μετάφραση: *Παιδεία*, τεύχ. 18, 1948, 125-30
- «Ἡ Φιλοσοφία στὸ Γυμνάσιο»: *Παιδεία*, τεύχ. 26, 1948, 457-60
- «Κύπρος, τὸ δλόφωτο νησί μὲ τοὺς ἀδιάκοπους ἀγῶνες»: *Τὰ Νέα*, 10.5.1948
- «Μία Διαθήκη τοῦ 1812»: *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, Δ', 1949, 82-83
- «Ἡ Ἱστορία στὸ Γυμνάσιο»: *Παιδεία*, τεύχ. 33-34, 1949, 267-71
- «Τὰ σχολεῖα θηλέων τῆς Λωζάνης»: *Παιδεία*, τεύχ. 39, 1949, 519-20
- «Τὰ φιλοσοφικὰ κείμενα στὸ Γυμνάσιο»: *Παιδεία*, τεύχ. 42, 1950, 121-8
- «Ἡ Ἀλύτρωτη Κύπρος»: *Ἔθνος Λευκωσίας*, 26.5.1950
- Φωτεινὴ Τζωρτζόκη, *Ἀνδρέας Καρκαβίτσας*. Βιβλιοκρισία: *Παιδεία*, τεύχ. 54, 1951, 141-2
- «Ἡ ἀναγέννηση τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας καὶ ἡ Ἀκαδημία τῶν Κυδωνιῶν»: *Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση*, τεύχ. 4, 1951, 136-40
- Ἄλέξανδρος Δελμούζος, *Τὸ κρυφὸ σχολεῖο 1908-1911*. Βιβλιοκρισία: *Νέα Ἐστία*, τεύχ. 571, 1951, 559-61
- «Στοχασμοὶ γύρω στὴ Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ (τοῦ Κωστή Παλαμᾶ)»: *Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση*, τεύχ. 9, 1952, 352-7
- «Ὁ Δάσκαλος»: *Παιδεία καὶ Ζωή*, 1953 (Ἀφιέρωμα στὸν Ἀλέξανδρο Δελμούζο), 18-19
- Louis Meylan, *Προετοιμασία γιὰ τὴ δευτέρη ἑκατονταετηρίδα τοῦ Αἰμιλίου*. Μετάφραση: *Παιδεία καὶ Ζωή*, τεύχ. 27, 1954, 72-78 καὶ 28, 1954, 107-13
- «Γράμματα Μικρασιατῶν στὸν Θεόφιλο Καΐρη»: *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, Στ', 1954, 101-35
- «Ὁ Καΐρης καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀγγλίας»: *Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση*, τεύχ. 7, 1954, 223-46
- Dawkins, *Ἑλληνικὰ Λαϊκὰ Παραμῦθια*. Κριτικό Σημείωμα: *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, Στ', 1954, 438-9
- «Ὁ θρῆνος τῆς Παναγίας, Λαϊκὸ στιχοῦργημα»: *Ἀνδριώτικο Ἡμερολόγιο Ο. Γιαννούλη*, 1956, 35-38

- «Ἡ μνήμη τοῦ ἔργου του»: *Νέα Ἑστία*, τεύχ. 750 (Τιμητικό τεύχος Ἄλ. Δελημούζου), 1958, 1414-5
- «Ὅ,τι ἀγαπᾶμε δὲν πεθαίνει»: *Μικρασιατικὴ Ἥχώ*, φ. 11, 1959
- «Τὸ πρόσωπο τῆς Σμύρνης»: *Μικρασιατικὴ Ἥχώ*, φ. 25, 1960
- «Χαμένους οἱ πατρίδες;»: *Μικρασιατικὴ Ἥχώ*, φ. 33, 1961
- «Μπροστά στό 21»: *Εὐθύνη*, τεύχ. Μαρτίου 1961, 18
- «Β. Μιχαηλίδης»: *Κυπριακὰ Γράμματα*, Ε', 1962, 79-80
- «Ἡ ἀγωγή τῶν τάσεων»: *Χρονικὰ Πειραμ. Σχολείου Πανεπ. Θεσσαλονίκης*, τεύχ. 65, 1963, 3-16
- «Ἐθνικὴ μνήμη»: *Μικρασιατικὴ Ἥχώ*, Δεκ. 1963
- «Ἅγιος Βασίλης ἔρχεται ἀπὸ τὴν Καισαρεία»: *Μικρασιατικὴ Ἥχώ*, Δεκ. 1963
- «Εὐθύνη τῶν μεγάλων εὐθύνων τῶν μικρῶν στὴν ἐποχὴ μας»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 42, 1964, 76
- «Ἰωάννης Βογιατζίδης. Ὁμιλία κατὰ τὸ πνευματικὸ μνημόσυνό του στὴν Ἄνδρο, 19.8.1962»: *Χρονικὰ Πειραμ. Σχολείου Πανεπ. Θεσσαλονίκης*, 1964
- «Τὰ νέα μορφωτικὰ στοιχεῖα στὸ Πρόγραμμα τοῦ Λυκείου»: *Χρονικὰ Πειραμ. Σχολείου Πανεπ. Θεσσαλονίκης*, τεύχ. 71, 1964, 125-35
- «Εἰρήνη Παϊδοῦση. Ἡ παιδαγωγικὴ τῆς δράσης»: *Ἐποχές*, τεύχ. 37, 1966, 459-62
- «Μνήμη»: *Μικρασιατικὴ Ἥχώ*, Δεκ. 1966
- Παιδαγωγικά. Κατὰ τὶς παραδόσεις τοῦ καθηγητοῦ Β.Ν. Τατάκη*, Θεσσαλονίκη, Ἑλλην. Ἰδρυμα Ἐξυπηρέτησεως Πανεπιστημίων 1967
- «Ἀπάντηση σὲ ἐρωτήματα γιὰ τὴν παράδοση»: *Τὸ Βῆμα τῆς Β. Ἑλλάδος*, 8.1.1967
- «Τὸ πνεῦμα ὅπου θέλει πνεῖ»: *Μικρασιατικὴ Ἥχώ*, Δεκ. 1967
- «Ἐνα παρήγορο φαινόμενο» *Μικρασιατικὴ Ἥχώ*, Δεκ. 1968
- «Διάλογος ἀγάπης»: *Στάχυς*, τεύχ. 14-15, 1968, 102-104
- «Πολύμνια Λάσκαρι. Σκέψεις γιὰ τὴ δράση καὶ τὸ ἔργο τῆς»: *Ἑστία Νέα Σμύρνης*, 1969, 34-38
- «Οἱ θεματοφύλακες τῆς μνήμης»: *Μικρασιατικὴ Ἥχώ*, Δεκ. 1969
- «Προβλήματα τῆς Ἀνωτάτης Παιδείας»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 17, 1973, 257-60 = *Σκέψη καὶ ἐλευθερία* 1975, 312-17
- «Οἱ πολιτιστικὲς καὶ ἐκπαιδευτικὲς ἀπόψεις τῆς ἀναπτύξεως»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 25, 1974, 1-8 = *Ἀνησυχίες τῆς ἐποχῆς μας* 1988, 43-59
- «Ἡ ψῆφος τῆς 8ης Δεκεμβρίου 1974»: *Τὸ Βῆμα*, 6.12.1974
- «Πνευματικὴ καλλιέργεια καὶ Δημοκρατία»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 41, 1975, 198-9 - Ἀναδημοσίευση: *Ἀνησυχίες τῆς ἐποχῆς μας*, Ἀθήνα 1988, 26-30 = Κ. Τσιροπούλου (Ἐκδ.), *Τὰ δοκίμια τῶν Ἑλλήνων*, Ἀθήνα, Εὐθύνη 2002, 127-130
- Παιδαγωγικὴ*, Ἀθήνα, Ἐκδ. Οἴκ. Α.-Ε. Παπαδημητρίου 1978, 153 σελ.

- «Η Σμύρνη στα τέλη του 18ου αιώνα»: *Μικρασιατική Ήχώ*, Απρίλ.-Μάιος 1978, 2
- «Το χωριό μου, το Συνετί»: *Τό Συνετί*, Έφημερίδα του Συλλόγου «Συνετί» Άνδρου 1984, 4
- «Οί νέοι στην κοινωνία»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 76, 1978, 161-63 = *Άνησυχίες τῆς ἐποχῆς μας 1988*, 60-65
- «Ὁ Ἑλληνισμός σήμερα»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 84, 1978, 645-47 = *ὁ.π.*, 37-42
- «Η γνωριμία με τὸν Ψυχάκη»: *Εὐθύνη*, τεύχ. 231, 1991, 113-15.-

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστίν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΑΗΣ

Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ: Ἰ. Θεοδωρακόπουλος,
Ἠ. Κανελλόπουλος, Μ. Τσαμαδός, Κ. Τσάτσος.

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert, Τακτ. Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg—Ernst Hoffmann, Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg—Erich Frank, Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Marburg. — Guido Calogero, Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φλωρεντίας — Ραφ. Δήμου, Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Harvard τῶν Ἦν. Πολ. τῆς Ἀμερικῆς — Κ. Τριανταφυλλόπουλος, Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν — August Faust, Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Μιχ. Τσαμαδός, Σύμβουλος Ἐπικρατείας — Χ. Τζωρτζόπουλος, Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης — Franz Boehm, Ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg — Παν. Κανελλόπουλος, Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν — Κωνσταντῖνος Τσάτσος, Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν — Ἰωάν. Θεοδωρακόπουλος, Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης — Θεμ. Τσάτσος, Ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ
ΤΟΜΩΝ Α' - ΙΑ' (1929 - 1940)

**«ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ»**

Τόμος Α΄	1929	Σελίδες	498
» Β΄	1930-31	»	520
Ἑκτακτον τεύχος	1930	»	86
Τόμος Γ΄	1931-32	»	476
» Δ΄	1932-33	»	488
» Ε΄	1934	»	492
» ΣΤ΄	1935	»	514
» Ζ΄	1936	»	508
» Η΄	1937	»	494
» Θ΄	1938	»	480
» Ι΄	1939	»	496
» ΙΑ΄	1940	»	384

ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

(Είσαγωγή στη Φιλοσοφία, Γνωσιολογία,
Μεταφυσική, Ἠθική, Ψυχολογία, Αἰσθητική)

Ἀντωνιάδης, Β., Είσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν : Β 141-74, 305-33
Δήμου, Ραφαήλ, Ὁ ρυθμὸς τῆς διανοήσεως : Γ 7-26

Περὶ πειθοῦς : Γ 113-28

Περὶ τοῦ μὴ ὄντος : Ε 1-26

Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου : ΙΑ 281-309

Θεοδωρακόπουλος, Ι. Ν., Ἡ ἔννοια τῆς Φιλοσοφίας καὶ ἡ ἔννοια τῆς
Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας : Α 49-78

Φιλοσοφία καὶ Ψυχολογία : Α 311-54

Ἡ ἔννοια τῆς ἀξίας στὴν Συστηματικὴ Φιλοσοφία : Β 175-90

Ἡ πραγματεία περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς Φιλοσοφίας : Ἐκτ. (Σχολαστι-
κισμὸς καὶ φιλοσοφικὴ κριτικὴ) 1930, 9-58

Τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ζωὴ του : Γ 242-300, 375-409

Ἡ Φιλοσοφία καὶ οἱ νέοι (Ἐνα φιλοσοφικὸ μάθημα) : Ε 153-70

Ἡ ἔννοια τοῦ ἐγὼ καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἐποπτείας : ΣΤ 42-68

Ὁ ἠθικὸς στοχασμὸς καὶ ἡ θεωρία τῆς ἡδονῆς : ΣΤ 385-436

Καπετανάκης, Δ. Α., Ἀπὸ τὸν ἀγῶνα τοῦ ψυχικῶς μόνου : Ε 171-212
Μυθολογία τοῦ ὠραίου : Η 64-105

Ἔρως καὶ Χρόνος. Ἐνα κεφάλαιο ἐρωτικῆς φιλοσοφίας : Θ 433-67,
Ι 25-57

Λεμπέσης, Ε., Γένεσις καὶ τύπος τοῦ Τραγικοῦ (Ἀπὸ τὴν βιογραφίαν τοῦ
Ἀπίστου) : Δ 422-34

Παπαληγοῦρας, Π. Α., Μερικὲς σκέψεις καὶ ὁμολογίαι γύρω καὶ πέρα
ἀπὸ τὸ λόγο : ΣΤ 191-217

Τούλ, Ν. Ι., Ἡ Φιλοσοφία ἐν τῷ νεωτέρῳ ἑλληνικῷ περιβάλλοντι τοῦ πνεύ-
ματος καὶ τῆς γλώσσης : Ε 449-66

Συμβολαὶ διὰ τὴν φιλοσοφικὴν θεμελιώσιν τῆς Ἠθικῆς : ΣΤ 285-317

Προλεγόμενα μιᾶς Λογικῆς τῶν ἠθικῶν ἐνεργημάτων : Η 1-35

Ἐπιτακτικότης καὶ ἀξία. Ἐρευνα ἐπὶ τῶν ἐνεργημάτων τῆς ἐκλογῆς
καὶ τῶν προτιμήσεων : Θ 146-76

Ἡ ἔννοια τοῦ καλύτερου καὶ ἡ σχετικότητά της : Ι 350-81

Παρατηρήσεις γιὰ μίαν φιλοσοφίαν τῆς πράξεως : ΙΑ 226-62

Boehm, Fr., Τὸ θεμελιῶδες πρόβλημα τῆς Αἰσθητικῆς : Α 149-58

Greiner, J., Γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῆς αἰσθητικῆς καὶ νοητικῆς πείρας (μετάφρ.
Ι. Ν. Θεοδωρακοπούλου) : Θ 329-43

Hoffmann, E., Περὶ τῆς πολιτείας τοῦ Θεοῦ : ΣΤ 153-62

Jaspers, K., Ὑποστασιακὴ Φιλοσοφία (μετάφρ. Π. Κ. Κανελλοπούλου) :
Θ 117-45, 257-89, 361-94

- Loewenberg, J., Τί σημαίνει εμπειρικός ; : ΙΑ 201-15
 Perry, R. B., Περί Πουριτανισμού : Ζ 350-71
 Rickert, H., Θέσεις του Συστήματος της Φιλοσοφίας (Εισαγ. σημείωμα και μετάφρ. Ι. Ν. Θεοδωρακοπούλου) : Δ 435-40
 Schütz, W. W., 'Ο μύθος και ή ζωή (μετάφρ. Π. Κ. Κανελλοπούλου) : Θ 46-56
 Urban, W. M., Τò περιεχόμενον τών άξιολογικών προτάσεων : Θ 1-23
 Weiss, P., 'Η θέσις του ανθρώπου εις την φύσιν : ΙΑ 89-108
 Whithhead, A. N., Οί σκοποι της Φιλοσοφίας (μετάφρ. Μ. Τσαμαδοῦ) : Η 126-39

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

1. 'Αρχαία Φιλοσοφία

- Δήμου, Ρ., 'Ο έρωσ κατά Πλάτωνα : Ε 249-62
 Αί θεμελιώδεις έννοιαι της Μεταφυσικής του Πλάτωνος : ΣΤ 437-65
 Τò έν και τὰ πολλά εις την φιλοσοφίαν του Πλάτωνος : Ζ 35-66
 Τò Δεχόμενον (ò πλατωνικός χῶρος) : Ζ 219-51
 'Η ιδέα του αγαθοῦ κατά Πλάτωνα : Ζ 290-349
 Περί του δντος κατά Πλάτωνα : Ζ 389-430
 Περί του μη-δντος κατά Πλάτωνα (μετάφρ. Μ. Τσαμαδοῦ) : Η 207-29
 Περί της ψυχῆς κατά τον Πλάτωνα : Η 403-31
 'Η Φιλοσοφία του άραίου κατά Πλάτωνα (μετάφρ. Μ. Τσαμαδοῦ) : Θ 177-234
 Τò θεϊον κατά Πλάτωνα : Θ 395-432
 'Η Γνωσεολογία του Πλάτωνος : Ι 133-72
 'Οποίος είνε ο φιλόσοφος <κατά Πλάτωνα> : Ι 217-42
 Θεοδωρακόπουλος, Ι. Ν., 'Η περί Πλάτωνος έργασία μου : 'Εκτ. (Σχολαστικισμός και φιλοσοφική κριτική) 1930, 59-85
 'Η Φιλοσοφία του Πλάτωνος : Γ 171-84
 Τò πρόβλημα της ζωῆς και του θανάτου στο *Φαίδωνα* : Θ 24-45
 'Η έννοια της ψυχῆς στον 'Αριστοτέλη : Ι 173-216, 422-43, ΙΑ 37-60
 'Η θεωρία της ιδέας : ΙΑ 310-74 (= *Εισαγωγή στον Πλάτωνα* 1941, 1970^ς, κεφ. 8)
 Καπετανάκης, Δ. Α., 'Ο *Ευθύδημος* ή μία φιλοσοφική προμύηση : Η 185-206, 448-64
 Καρβελά, Μ., Λογική παρακολούθηση του πλατωνικού διαλόγου *Μένων* : ΙΑ 61-71
 Κρυστάλλης, Α. Λ., Δικαιοσύνη και δικαία ψυχή παρά Πλάτωνι : Η 147-84, 338-62
 Λαούρδας, Β., Τò γνωσεολογικόν πρόβλημα εις τον *Θεαίτητον* του Πλάτωνος : Θ 235-52
 Σαρκοπούλου, Ε., Τò αγαθò στο *Γοργία* <του Πλάτωνος> : Ζ 489-506
 Τριανταφύλλου, Γ. Μ., Αί περί πολιτείας και δικαίου ιδέαι τών Πυθαγορείων : ΣΤ 318-30

- Αἱ ἰδέες τῶν Νεοπυθαγορείων γιά τὸ Δίκαιο καὶ τὴν Πολιτεία : Z 67-73
 Τσαμαδός, Μ., Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης : I 444-64
 Τσάτσος, Κ., Εἰσαγωγή στὴν κοινωνικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη (Ἀ μέρος) : IA 109-75 (= *Ἡ Κοινωνικὴ Φιλοσοφία τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων*, Ἀθ. 1970^ε, 180-237, ὅπου καὶ τὸ Β' μέρος 238-72).
 Calogero, G., Πλωτίνεια προβλήματα : A 355-70
 Frank, E., Ἡ Ἑλληνικὴ Ἰδέα : A 25-48
 Hoffmann, E., Ἡ νοστροπία τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας : B 3-14
 Τὸ ἰδεῶδες τῆς μορφώσεως κατὰ τὸν Περικλέα : B 385-98
 Τὸ πρόβλημα τῆς ψυχῆς παρὰ Πλάτωνι : ΣΤ 69-77
 Rickert, H., Ἡ αἰωνία νεότης τῶν Ἑλλήνων : A 7-24

2. Νεώτερη Φιλοσοφία

- Βακαλόπουλος, Ἀπ., Ἀπὸ τὰ ἀνέκδοτα *Στοιχεῖα Ἠθικῆς* τοῦ σοφωτάτου κυρίου Βενιαμὶν τοῦ Λεσβίου (1762 - 1824). Τὰ *περὶ τῶν φυσικῶν δικαιοματίων καὶ φυσικῶν χρεῶν* κεφάλαια : I 465-82
 Γρατσιιάτος, Γ. Κ., Ἐγγελιανοὶ ἐν Ἑλλάδι : Γ 225-41
 Δήμου, Ρ., Ἡ ἰδέα τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ κατὰ τὸν Σπινόζα : Δ 249-64
 Θεοδωρακόπουλος, I. N., Τὰ ἑβδομήντα χρόνια τοῦ H. Rickert : Δ 353-7
 Ὁ γερμανικὸς Ἰδεαλισμὸς καὶ ἡ σημερινὴ γερμανικὴ φιλοσοφία (κριτικὸ σημεῖωμα) : ΣΤ 82-95
 Διάνοια, δύναμη τῆς κρίσεως καὶ νοῦς στὸν Κάντ : I 1-24
 Κανελλόπουλος, Π. Κ., Max Weber καὶ Heinrich Rickert. Μία σελὶς τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος : Δ 365-70
 Ἐξ ἀφορμῆς τῆς μελέτης τοῦ Karl Jaspers (γιά τὸ Nietzsche). Ἐνας ἀναγκαῖος ἐπίλογος : ΣΤ 281-4
 Ντεκάρτ καὶ Γιάσπερς : Θ 93-8
 Κορκοφίγκας, Ν., Ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ : Η 283-308
 Τσάτσος, Θ. Δ., Ὁ H. Rickert ὡς διδάσκαλος : Δ 358-60
 Τσάτσος, Κ. Δ., Ὁ H. Rickert καὶ ἡ Αἰδελβεργιανὴ παράδοση : Δ 361-4
 Ἡ γνωσιολογία τοῦ Κάντ ὡς εἰσαγωγή στὴν Ἰδεοκρατία : Ε 49-117
 Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ : Ε 388-439
 Calogero, G., Τὸ θεμελιῶδες πρόβλημα τῆς συγχρόνου Ἰταλικῆς φιλοσοφίας : Α 159-82
 Jaspers, K., Προϋποθέσεις γιά μιὰ φιλοσοφικὴ κατανόηση τοῦ Nietzsche (μετάφρ. Π. Κ. Κανελλοπούλου) : ΣΤ 249-80
 Lee, O., Μέθοδος καὶ σύστημα εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἐγέλου (μετάφρ. Μ. Τσαμαδοῦ) : Θ 57-92
 Ὁ Πραγματισμὸς τοῦ Dewey : I 385-421, IA 6-36

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

- Θεοδωρακόπουλος, I. N., Τὸ πρόβλημα τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας : Δ 129-50
 Ἱστορία καὶ ζωὴ : Z 143-74

- Κανελλόπουλος, Π. Κ., 'Ο Γερμανικός Ίδεαλισμός και αἱ ἱστορικαὶ ἐπι-
στήμαι : Α 183-201
'Ιστορία καὶ πρόοδος. Εἰσαγωγή εἰς τὴν Κοινωνιολογίαν τῆς Ἱστο-
ρίας : Δ 151-97
'Η πρόοδος καὶ οἱ ἀρχαῖοι : Ε 118-36
'Η Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας ὡς Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας : ΣΤ 218-28
Προβλήματα Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας : Ζ 1-34
Αἱ θεμελιώδεις περὶ Ἱστορίας θεωρίαι : Ζ 175-218, 257-89
- Kroner, R., Φιλοσοφία τῆς ζωῆς καὶ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας : Ζ 129-42

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

- 'Αντωνιάδης, Β., Ἰουστίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος Ἀνθρωπολογία :
Γ 185-99, 301-18, Δ 207-26, 289-312
Βέλλας, Β., Θεὸς καὶ Ἱστορία ἐν τῇ ἰσραηλιτικῇ θρησκείᾳ : Ε 263-91

ΠΑΙΔΕΙΑ

- Θεοδωρακόπουλος, Ι. Ν., Φιλοσοφία τῆς Παιδείας : Β 15-42
'Αληθινὸς Δημοτικισμὸς καὶ πνευματικὸς Νεοπλουτισμὸς : Ε 27-48
Κακριδῆς, Ι. Θ., Ἑλληνικὴ κλασσικὴ παιδεία : Ζ 468-88
Κανελλόπουλος, Π. Κ., Τὸ γλωσσικὸν ζήτημα καὶ αἱ ἐν Ἑλλάδι πνευματικαὶ
κατευθύνσεις : Δ 265-76
- Faust, A., Ἡ Φιλοσοφία τῆς Παιδαγωγικῆς ἐν τῇ Γερμανικῇ Ἰδεοκρατίᾳ :
Α 381-420, Β 43-100, 191-227, 271-304
- Greiner, J. G., Τὰ θεμελιώδη ἠθικο-παιδαγωγικὰ ζητήματα τῆς σημερινῆς
ἐποχῆς (μετάφρ. Μ. Τσαμαδοῦ) : Ζ 431-45, Η 36-63

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

- Κακριδῆς, Ι. Θ., Ὁ ποιητὴς καὶ ἡ μυθικὴ παράδοση (τέσσαρες ὁμιλίαι) :
Γ 443-70, Δ 49-78
- Καπετανάκης, Δ., Ρεμπώ. Μῦθος καὶ μίτος γιὰ τὴν κόλαση τῆς ποίησής
του : Η 309-37
- Συκουτρῆς, Ι., Φιλολογία καὶ ζωὴ (ἐναρκτήριον μάθημα) : Β 399-444
(= *Μελέται καὶ ἄρθρα* 1956, 210-39)
- Fahrner, R., Ἡ ποίηση μέσα στὴν μοῖρα τὴν Γερμανικὴν (μετάφρ. Π. Κ. Κα-
νελλοπούλου) : Η 367-402

ΔΙΚΑΙΟ — ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

- Δεσποτόπουλος, Κ. Ι., Τὸ δικαίωμα ὡς διανόημα τοῦ νομοθέτου : Ι 259-349
Κανελλόπουλος, Π. Κ., Ἡ Οἰκονομία καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας : Β 445-79
Στασινόπουλος, Μ. Δ., Ἡ περὶ θεσμοῦ θεωρία τοῦ Μ. Hauriou : Ζ 446-67
Τζωρτζόπουλος, Χ. Ν., Ἡ ποινὴ κατὰ Πλάτωνα : Α 421-40

- Τριανταφυλλόπουλος, Κ., «Ένοχη και ύποχρέωσις» : Η 140-6
- Τσάτσος, Θ. Δ., Τὰ μεθοδολογικά προβλήματα εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Δικαίου : Β 101-14
 Τὰ σύγχρονα πνευματικά ρεύματα εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ Δημοσίου Δικαίου : Γ 410-42, Δ 23-48
 Αἱ κρίσεις τοῦ E. Gans περὶ διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν : Ε 440-48
 Εἰσαγωγή εἰς τὸ Πολιτειακὸν Δίκαιον : Ι 58-113
- Τσάτσος, Κ. Δ., Φιλοσοφία καὶ Ἐπιστήμη τοῦ Δικαίου : Α 79-112 (= *Μελέται Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου* 1960, 47-73)
 Ἡ Νομικὴ ὡς τεχνικὴ καὶ ὡς ἐπιστήμη : Α 202-51 (= *Μελέται* 201-39)
 Αἱ φιλοσοφικαὶ βάσεις τοῦ Διεθοῦς Δικαίου : Β 115-39 (= *Μελέται* 179-97)
 Τὸ ἔργον τοῦ Giorgio del Vecchio καὶ ὁ Ἐγελιανισμὸς ἐν τῷ Δικαίῳ : Β 362-72
 Τὸ ἔργον τοῦ Giorgio del Vecchio : Δ 79-90, 198-206
 Ἡ ἀποστολὴ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου ἐν τῷ συγχρόνῳ πολιτισμῷ (ἐναρκτήριον μάθημα) : Δ 387-421 (= *Μελέται* 17-43)
 Κοινωνία καὶ Δίκαιον : ΣΤ 466-92 (= *Μελέται* 77-98)
 Ἡ πρωταρχικὴ πηγὴ τοῦ Δικαίου : Θ 290-328 (= *Μελέται* 101-30)
- Binder, J., Ἐθνικὴ πολιτεία καὶ ἡγεσία : Ε 346-70
- Castiglia, T. A., Τὸ ἔργο τοῦ Giorgio del Vecchio εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἰδεοκρατίας ἐν Ἰταλίᾳ : Γ 129-49
- Darmstädter, F., Περὶ τοῦ δυναμικοῦ-διαλεκτικοῦ στοιχείου εἰς τὴν Φιλοσοφίαν τοῦ Δικαίου τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Fichte : ΣΤ 113-52
- Kelsen, H., Στοιχεῖα Γενικῆς Θεωρίας τῆς Πολιτείας : Α 261-97, 441-97
 Ἡ κομματικὴ δικτατορία. Συμβολὴ εἰς τὴν κριτικὴν ἀνάλυσιν πολιτικῶν ἰδεῶν : Ε 332-45
- Larenz, K., Ἡ στροφὴ πρὸς τὴν Μεταφυσικὴν ἐν τῇ Φιλοσοφίᾳ τοῦ Δικαίου τοῦ Julius Binder : Β 334-60
- Leibholz, G., Σύγχρονος Γερμανικὴ Ἐπιστήμη τοῦ Πολιτειακοῦ Δικαίου : Γ 345-74
 Τὸ ὀλοκληρωτικὸν κράτος τῆς σήμερον καὶ αἱ πολιτικαὶ ἰδέαι τοῦ 19ου αἰῶνος : Η 239-82
- Métall, R. A., Μερικὲς παρατηρήσεις στὴ θεωρίαν τῆς διεθοῦς συμβάσεως (μετάφρ. Κ. Δ. Τσάτσου) : ΙΑ 216-25
- Poggi, A., Ἡ Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου τοῦ Benedetto Croce : Δ 1-22

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

- Κανελλόπουλος, Π. Κ., Ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Αὐγούστου Comte καὶ ἡ κριτικὴ τῶν γνωσεολογικῶν προϋποθέσεων αὐτῆς : Α 113-47
 Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ κοινωνία : Γ 150-70
 Τὸ γλωσσικὸν ζήτημα καὶ αἱ ἐν Ἑλλάδι πνευματικαὶ κατευθύνσεις : Δ 265-76
 Τὸ σύστημα τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Leopold von Wiese : Δ 277-88

- Ἡ Κοινωνιολογία καὶ οἱ ἐπὶ τὴν γένεσιν καὶ διαμόρφωσιν τῆς ἐπιδράσαντες πολιτικοὶ παράγοντες (ἐναρκτ. μάθημα 27.4.1933) : Δ 371-86
 Ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος καὶ ὁ ὄχλος : Ε 213-20
 Ἡ Κοινωνιολογία ὡς ἐπιστήμη τῆς πραγματικότητος. Ἡ θεωρία τοῦ Hans Freyer : Ε 292-330
 Ἡ πνευματικὴ νεοελληνικὴ κοινωνία : ΣΤ 1-41

Wiese, L. von, Ἡ Κοινωνιολογία ὡς πεδῖον ἐρεύνης καὶ ὡς μάθημα πανεπιστημιακόν : Α 298-310

ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

- Γρατσιᾶτος, Ι., Ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος ἐν τῇ νεωτέρᾳ Φυσικῇ : Ε 377-87
 Ἐμπειρικός, Ν., Ἡ σύγχρονη Φυσικὴ καὶ ἡ θεωρία τῆς γνώσεως : Δ 313-35
 Ζερβός, Π., Νεώτεραι ἀντιλήψεις εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν φιλοσοφίαν : Β 257-70
 Παπαδάκης, Σ. Ε., Ἡ μετὰ Δάρβιν ἐξέλιξις τῆς θεωρίας τῆς ἐξελέξεως : Δ 440-9
 Τσαμαδός, Μ., Περὶ Χώρου. «Μῦθος τοῦ χώρου» καὶ ἐπιστημονικὴ Φιλοσοφία : Ζ 74-97
 Τσιριμῶκος, Α. Μ., Ἡ φιλοσοφικὴ σημασία τῆς νεώτερης θεωρητικῆς Φυσικῆς : ΣΤ 163-90, 331-65
 Hocking, R., Ἐπιστημονικὸν ἐνδιαφέρον : Ι 245-58
 Nogué, J., Ἡ ποικιλία τῶν αἰσθήσεων (μετάφρ. Ἑλ. Ζάκκα) : Η 432-47

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΒΙΒΛΙΩΝ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

- Γρατσιᾶτος, Ι., Krise und Neuaufbau in den exakten Wissenschaften, Leipzig-Wien 1933 [H. Mark, Ὁ κλονισμὸς τῆς κλασσικῆς Φυσικῆς ὑπὸ τοῦ πειράματος — H. Thirring, Ἡ μεταβολὴ τοῦ συστήματος ἐννοιῶν τῆς Φυσικῆς — H. Hahn, Ἡ κρίσις τῆς ἐποπτείας — G. Nöbeling, Ἡ τετάρτη διάστασις καὶ τὸ καμπύλον διάστημα — K. Menger, Ἡ νέα Λογικὴ] : Ε 243-5, 371-3
 Δ[εσποτόπουλος], Κ. Ι., Ἴμμ. Κάντ, Προλεγόμενα εἰς πᾶσαν μέλλουσαν Μεταφυσικὴν. Μετάφρασις, Εἰσαγωγή, Σχόλια, Χ. Γιεροῦ : Θ 99-100
 Θεοδωρακόπουλος, Ι. Ν., Σχολαστικισμὸς καὶ φιλοσοφικὴ κριτικὴ: Ἔκτ. 1930, 85 σελ.
 Τὰ φιλοσοφικὰ κείμενα στὰ χέρια τῶν σχολαστικῶν (Ὁ σχολαστικισμὸς καὶ ὁ πνευματικὸς τυχοδιωκτισμὸς — Τὸ πνεῦμα τοῦ μεγάλου καὶ ἡ ἐρμηνεία του — Τὰ κείμενα τοῦ Πλωτίνου καὶ τὸ πνεῦμα τῶν — Τὰ κείμενα τοῦ Πλωτίνου στὰ χέρια τῶν σχολαστικῶν) : Γ 27-62
 Κ. Ι. Λογοθέτη, Ἡ Φιλοσοφία τῶν Πατέρων καὶ τοῦ Μέσου αἰῶνος Α'. Ἀθ. 1930 : Γ 73-94
 Λ. Π. Δαράκη, Ἀπὸ τῆ φύση πρὸς τὸ Θεό, Ἀθ. 1932 : Γ 329-35
 Θ. Βορέα, Ἀκαδημεικὰ Α' (Λογικὴ), Ἀθ. 1932 : Δ 91-107

- T. Κουρμούλη, Αί παραισθήσεις τῆς Λογοκρατίας, Ἀθ. 1933 : Δ 465-83
- X. Θεοδορίδη, Εἰσαγωγή στή Φιλοσοφία, Ἀθ. 1933 : Ε 137-49
- Magistri Eckardi, Opera latina, Lipsiae 1924 : ΣΤ 366-71
- Karl Jaspers, Vernunft und Existenz, Groningen 1935 : ΣΤ 493-9
- H. Rickert, Unmittelbarkeit und Sinndeutung, Tübingen 1939 : ΙΑ 176-8
- R. Zocher, Die philosophische Grundlehre. Eine Studie zur Kritik der Ontologie, Tübingen 1939 : ΙΑ 178-81
- Κανελλόπουλος, Π. Κ.**, Ὁ Ἐλευθερόπουλος καί ἡ Κοινωνιολογία του (Α. Ἐλευθεροπούλου, Ὁ κοινωνικός βίος τῶν ἀνθρώπων, Θεσσαλονίκη 1930) : Β 480-520
- Max Weber, Ἡ ἐπιστήμη ὡς ἐπάγγελμα. Εἰσαγωγή καί μετάφρασις Ι. Συκουτρῆ, Ἀθ. 1933 : Δ 344-6
- Π. Λεκατσά, Συμβολή στήν διαλεκτική Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας Α' (Ἀρχαία Φιλοσοφία - διαλεκτική κριτική), Ἀθ. 1933 : Δ 346-8
- Θ. Φ. Παπακωνσταντίνου, Εἰσαγωγή στή Διαλεκτική, Ἀθῆναι : Δ 449-64
- Ἡ πλάνη ὡς ἐξωτερικό βάθος τῆς φιλοσοφικῆς ἀλήθειας (J. Hersch, L'illusion philosophique, Paris 1936) : Η 106-13
- Οἱ ἀλήθειες ἑνός ἀπρόσιτου (Γ. Σαραντάρη, Συμβολή σέ μιὰ φιλοσοφία τῆς ὑπαρξῆς, Ἀθ. 1937) : Η 465-77
- Eberhard Zeller, Paracelsus. Der Beginner eines deutschen Arzttums, Halle : Η 487-9
- Καπετανάκης, Δ. Α.**, R. Fahrner, Die religiöse Bewegung in der Deutschen Romantik : ΣΤ 496-9
- Ἡ νεοελληνική συνείδηση καί ὁ Παλαμᾶς τοῦ Κ. Τσάτσου (Ἀθ. 1936) : Η 230-6
- Ἐμμ. Κάντ, Ἡ ἠθική φιλοσοφία Ι. Οἱ ἀρχές τῆς Μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν. Μετάφραση μέ πρόλογο, εἰσαγωγική μελέτη γιά τή ζωή, τήν προσωπικότητα καί τή φιλοσοφία τοῦ Κάντ καί σημειώματα Ν. Δ. Κορκοφίγκα, Ἀθ. 1937 : Θ 108-10
- Κούμαρος, Ν., Giorgio del Vecchio, Saggi intorno allo Stato, Roma 1935 : Ζ 252-4
- Λαμπρίδη Ἑλλη, X. Θεοδορίδη, Εἰσαγωγή στή Φιλοσοφία, Ἀθ. 1933 : Ε 228-42
- Τριανταφύλλου, Γ., Ὁ Θωμᾶς Ἀκρινάτης εἰς τὸ Βυζάντιον. Σημείωμα ἐξ ἀφορμῆς ἑνός βιβλίου (L. Petit, X. Sidéridis, M. Jugié, Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου Ἄπαντα τὰ εὐρισκόμενα 1-8, Paris 1928-36) : ΙΑ 195-7
- Τ[σαμαδός], Μ., A. Lalande, Les Illusions evolutionnistes, Paris 1931 : Β 373-81
- G. Galogero, Studi sull' Eleatismo, Roma 1932 : Γ 63-73, 211-7, Ε 221-8
- L. Lévy-Bruhl, Le Surnaturel et la nature dans la mentalité primitive, Paris 1931 : Γ 200-11
- B. Tatakis, Panétius de Rhodes, Paris 1931 : Γ 217-9
- A. S. Eddington, The Nature of the Physical World, Cambridge : Γ 319-29

- H. Bergson, *Les deux sources de la morale et de la religion*, Paris 1932 : Γ 473
- L. Levy-Bruhl, *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures — Mentalité primitive — L'âme primitive*, Paris : Δ 108-24
- E. Meyerson, *Du cheminement de la pensée*, Paris 1932 : Δ 227-35
- D. Rosa, *L'Ologenèse* : Δ 235-9
- H. Kelsen, *La justice platonicienne*, «*Revue Philosophique*» : Δ 239-44
- M. Caullery, *Le problème de l'évolution*, Paris 1931 : Δ 244-5
- Ch. Nicolle, *La biologie de l'invention*, Paris 1931 : Δ 245-6
- R. M. + A. W. Yerkes, *The great apes. A study of anthropoid life* : Δ 246
- H. Perls, *Μοῦσα. Μελέτη ἐπὶ τῆς Καλαισθητικῆς τοῦ Πλάτωνος*, «*Revue Philosophique*» 1934 : E 467-83
- A. Koyré, *Hegel à Jena*, «*Revue Philosophique*» 1934 : E 483-5
- J. Wahl, *Ch. Sanders Pierce*, «*Revue Philosophique*» 1934 : E 485-6
- L. Lévy-Bruhl, *La Mythologie primitive*, Paris 1935 : ΣΤ 229-39
- A. S. Eddington, *L'Univers en expansion*, Paris 1934 : ΣΤ 372-7
- A. N. Whitehead, *Adventures of eas*, New York 1933 : Ζ 98-119
- P.-M. Schuhl, *Essai sur la formation de la pensée grecque*, Paris 1934 : Ζ 372-86
- J. Nogué, *L'activité primitive du Moi*, Paris 1936 : Η 477-87,
- R. Blanché, *La notion du fait psychique*, Paris 1935 : Θ 100-8
- P.-M. Schuhl, *Machinisme et Philosophie*, Paris 1938 : Θ 344-7
- J. Lhermitte, *Les Mécanismes du Gerveau*, Paris 1937 — W. Drabowitch, *La conscience et les mécanismes au cerveau*, «*Revue Philosophique*» 1938 : Ι 121-8
- Ch. Werner, *La Philosophie grecque*, Paris 1938 : Ι 482-93
- Fr. Maugé, *L'Esprit et le Réel perçu*, Paris 1938 : ΙΑ 72-85
- L. Lévy-Bruhl, *L'expérience mystique et les symboles chez les primitifs*, Paris 1938 : ΙΑ 181-94
- D. Parodi, *Enquête d'une Philosophie*, Paris 1935 : ΙΑ 263-78
- Τσάτσος, Θ. Δ., [Κ. Λογοθέτη] «*Φιλοσοφικῶν ἐλέγχων*» ἐλεγχοί: Β 228-53
A. Salz, *Macht und Wirtschaftsgesetz* 1930 : Γ 94-7
- Τσάτσος, Κ. Δ., P. Natorp, «*Ἡ περὶ ἰδεῶν θεωρία τοῦ Πλάτωνος (μετάφρ. Μ. Τσαμαδοῦ)*», Ἀθ. 1929 : Α 371-7
- A. Poggi, *Morale e diritto nella dottrina kantiana*, «*Riv. Intern. Fil. Diritto*» 1932: Γ 471-2
- A. Poggi, *Fonte spirituale della crisi odierna*, «*Logos*» 1932 : Γ 472-3
- [Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ], «*Ἡ Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας ἐν Ἀγγλία κατὰ τὸ 1930 (ἐκ τοῦ Archiv für Geschichte der Philosophie)*» : Γ 98-101
- «*Ἡ Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας ἐν Γαλλία κατὰ τὰ ἔτη 1929 καὶ 1930* : α) Ἀρχαιότης, β) Μεσαίων, γ) Νεώτεροι χρόνοι, δ) Ἱστορία τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν (ἐκ τοῦ Archiv f. Gesch. d. Philosophie) : Γ 335-9
- «*Ἡ Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας ἐν Γερμανία κατὰ τὸ 1930* : α) Ἀπὸ τοῦ Bacon μέχρι τοῦ Kant, β) Ἀπὸ τοῦ Kant μέχρι σήμερον. Ἡ Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας ἐν Γερμανία κατὰ τὸ 1931. Ἡ Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας

- ἐν Ἰταλίᾳ κατὰ τοὺς νεότερους χρόνους (ἐκ τοῦ Archiv f. Gesch. d. Philosophie) : Γ 124-7
 F. Heinemann, Neue Wege der Philosophie, Leipzig 1929 : Γ 102-3
 E. Krakowski, L'esthétique de Plotin et son influence, Paris 1929 : Γ 103
 E. de Bruyne, Esquisse d'une philosophie de l'art : Γ 103-4
 G. Gentile, La filosofia dell' Arte, Milano 1930 : Γ 104
 G. Bianquis, L'Urphaenomen dans la pensée et dans l'oeuvre de Goethe, «Revue Philosophique» 1932 : Γ 340
 B. Mourgue, Neurobiologie de l'hallucination, Bruxelles 1932 — L. Brunschvicg, Les âges de l'intelligence, Paris 1935 — Ch. Frepont-Leclercq, Adaptations et Mutations, Paris 1932 — E. Levinas, Le «Jahrbuch für Phänomenologie» 1934 — L. Vialle, Le Desir du Néant, Paris 1933 — H. H. Price, Perception, London 1933 — Ch. Nicolle, Biologie de l'Invention, Paris 1933 — M. Blondel, La Pensée I, Paris 1934 — Ch. Lalo, L'expression de la vie dans l'art, Paris 1933 — H. Sée, Science et Philosophie de l'Histoire, Paris 1933^a — J. Binder, Grundlegung zur Rechtsphilosophie, Tübingen 1934 : ΣΤ 96-107
 J. - E. Boodin, God and Creation, I-II — Fr. Heinemann, La phénoménologie de la nature chez Goethe, «Revue Philosophique» — P. Viley, Psychologie et pédagogie des aveugles, «Revue Philos.» — R. Ruyer, Une métaphysique present-t-elle de l'intérêt ?, «Revue Philos.» — M. Combes, Le rêve et la personnalité (Préf. A. Lalande), Paris — J. G. Frazer, The Fear of Death in primitive religion, London 1933 — E. S. Russell, The Behaviour of animals, London 1934 — L. Verlainne, Psychologie comparée ou la Physiologie du comportement, Bruxelles 1933 : ΣΤ 500-9
 J. Bayet, Πρωτόγονος αιτιώδης σύνδεσις (ἐκ τοῦ περιοδ. Scientia 1937) : Θ 348-50
 W. K. C. Guthrie, Τίνες ἦσαν οἱ Ὀρφικοί ; (ἐκ τοῦ περιοδ. Scientia 1937) : Θ 350-4
 R. Demos, The Philosophy of Plato : I 383
 E. Rabaud, Phénomène Social et Sociétés Animales, Paris 1937
 IA 375-84

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

- [Συντακτικὴ Ἐπιτροπή], Βασίλειος Ἀντωνιάδης : Γ 219-20
 Julius Binder : B 361

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΣ

- Θεοδωρακόπουλος, I. N., Karl Joël: ΣΤ 243-4
 Heinrich Rickert : H 117-25
 Edmund Husserl : Θ 468-75

- Κανελλόπουλος, Π. Κ., Friedrich Gundolf : Γ 1-6
 Φῶτος Πολίτης : ΣΤ 78-81
 Ἰωάννης Συκουτρῆς : Θ 111-2
 Χαράλαμπος Τζωρτζόπουλος : Ι 114-20
 Τσάτσος Κ. Δ., Rudolf Stammmler : Θ 355-7
 [Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ], Friedrich Gundolf : Γ 105-8
 Harald Höffding : Γ 108
 Γεώργιος Γρατσιᾶτος : Ε 487-8
 Lucien Lévy-Bruhl : Ι 382

ΣΥΝΕΔΡΙΑ — ΚΕΝΤΡΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

- Τὸ 7ον Ἐθνικὸν Φιλοσοφικὸν Συνέδριον Ρώμης (1929) : Α 253-4, Γ 221-3
 Κογκρέσσον Φιλοσοφίας ἐν Πράγα (1934) : Ε 486
 Τὸ 10ον Ἐθνικὸν Συνέδριον Φιλοσοφίας Ἰταλίας (1935) : ΣΤ 379
 Τὸ 9ον Διεθνὲς Συνέδριον Φιλοσοφίας (1935) : Ζ 120
 Φιλοσοφικὸν Συνέδριον εἰς τὴν Ἀφρικὴν (1936) : Η 229
 Διεθνὲς Ἰνστιτοῦτον Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου καὶ Νομικῆς Κοινωνιολογίας : ΣΤ 379

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

- [Ι. Ν. Θ.], Τρία χρόνια τοῦ «Ἀρχείου» : Δ i-vi
 Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος, Τὰ δεκάχρονα τοῦ «Ἀρχείου» : ΙΑ 1-5

ΔΙΕΘΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Βιβλία : Α 255 ἐπ., 378 ἐπ., Β 140, 254 ἐπ., 382 ἐπ., Γ 109 ἐπ., 224, 342 ἐπ., 475 ἐπ., Δ 128, 247 ἐπ., 350 ἐπ., 486 ἐπ., Ε 151 ἐπ., 247 ἐπ., 375 ἐπ., 489 ἐπ., ΣΤ 109 ἐπ., 246 ἐπ., 382 ἐπ., 512 ἐπ., Ζ 123 ἐπ., 256, 388, 508, Η 115 ἐπ., 238, 365 ἐπ., 493 ἐπ., Θ 115 ἐπ., 255 ἐπ., 360, 477 ἐπ., Ι 131 ἐπ., 244, 384, 495, ΙΑ 87, 198 ἐπ., 279 ἐπ., 384
2. Περιοδικά : Α 259 ἐπ., Β 382, 521, Γ 97 ἐπ., 109, 223 ἐπ., 341, 474, Δ 127 ἐπ., 246, 349 ἐπ., 484 ἐπ., Ε 150 ἐπ., 245 ἐπ., 374 ἐπ., 489 ἐπ., ΣΤ 108 ἐπ., 240 ἐπ., 245 ἐπ., 377 ἐπ., 380 ἐπ., 509 ἐπ., Ζ 121 ἐπ., 254 ἐπ., 386 ἐπ., 506 ἐπ., Η 114 ἐπ., 236 ἐπ., 363 ἐπ., 490 ἐπ., Θ 113 ἐπ., 253 ἐπ., 358 ἐπ., 476 ἐπ., Ι 129 ἐπ., 243 ἐπ., 383 ἐπ., 494 ἐπ., ΙΑ 86 ἐπ., 198 ἐπ. 279.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΩΝ*

1. Ἑλληνικά ὀνόματα

- Ἄγγελόπουλος, Θ. : I 94
 Ἄλέξανδρος Ἀφροδίσιος : I 191
 Ἀντωνιάδης, Β. : Β 141-74, 305-33, Γ 185-99, 219 ἐπ., 301-18, Δ 207-26, 289-312
 Ἀναξαγόρας : I 183
 Ἀναξιμανδρος : Β 397 ἐπ.
 Ἀποστολάκης, Γιάννης : Δ 268 ἐπ.
 Ἀρίστιππος : ΣΤ 396 ἐπ.
 Ἀριστοτέλης : Α 45, 343 ἐπ., 371 ἐπ., Β 59, 194, 448, Ἐκτ. 45-8, 53 ἐπ., 74 ἐπ., Γ 134 ἐπ., 238-40, 337, 384, Δ 94-8, 152 ἐπ., 319 ἐπ., 395, 424 ἐπ., Ε 217 ἐπ., ΣΤ 175, Ζ 108 ἐπ., Ι 2, 74 ἐπ., 173-216, 333, 356, 380, 422-43, 444-64, 467 ἐπ., 485-92, ΙΑ 13, 20, 37-60, 109-75, 260 ἐπ., 284 ἐπ.
 Βακαλόπουλος, Ἄπ. : I 465-82
 Βάρναλης, Κ. : Ε 36
 Βέλλας, Β. : Ε 263-91
 Βλάχος, Ἄγγ. : Γ 228 ἐπ.
 Βορέας, Θ. : Β 228-53, Ἐκτ. 3-85, Γ 29, 52, Δ 91-107, 461
 Γεωργούλης, Κ. : Ε 137
 Γιερός, Χ. : Θ 99 ἐπ.
 Γληνός, Δ. : Δ 166, 272 ἐπ., Ε 42
 Γοργίας : Ε 221-7
 Γρατσιάτος, Γ. : Γ 225-41, Ε 487 ἐπ.
 Γρατσιάτος, Ἰ. : Ε 243-5, 371-3, 377-87
 Γρατσιάτος, Π. : Γ 233-41, Δ 456 ἐπ.
 Δαράκης, Α. : Γ 329-35
 Δελμοῦζος, Ἄλ. : Δ 268 ἐπ., 272
 Δεσποτόπουλος, Κ. : Θ 99-100, Ι 106, 259-349
 Δημόκριτος : Δ 152, ΣΤ 175, 360, 400 ἐπ., Ι 181 ἐπ., 194 ἐπ.
 Δήμου, Ραφαήλ : Γ 7-26, 113-28, Δ 249-64, Ε 1-26, 249-62, ΣΤ 437-65, Ζ 35-66, 219-51, 290-349, 389-430, Η 207-29, 403-31, Θ 177-234, 395-432, Ι 133-72, 217-42, 462, ΙΑ 281-309
 Ἐλευθερόπουλος, Α. : Α 133, Β 480-520
 Ἐμπεδοκλής : Ζ 383 ἐπ., Ι 184, 213 ἐπ.
 Ἐμπειρίκος, Ν. : Δ 313-35
 Ἐπίκουρος : ΣΤ 407 ἐπ.
 Ἐκκλείδης : Δ 320
 Ἐκκλείδης, Σπ. : Ι 97
 Ἐβριπίδης : Δ 65-77
 Ζάκκα, Ἐλένη : Η 432-47 (μτφρ.)
 Ζερβός, Π. : Β 257-70
 Ζήνων : Γ 211-7
 Ἡράκλειτος : Β 385 ἐπ., Δ 466-82, Ζ 383, Η 340 ἐπ., ΙΑ 118 ἐπ.,
 Ἡσιόδος : Β 396 ἐπ.
 Θαλῆς : Γ 278 ἐπ.
 Θεοδορακόπουλος, Ἰ. Ν. : Α 49-78, 311-54, 363-70, Β 15-42, 175-90, 228-53, Ἐκτ. 3-85, Γ 27-62, 73-94, 97 ἐπ., 171-84, 242-300, 329-35, 375-409, Δ 91-107, 129-50, 153, 353-7, 392 ἐπ., 435-40 (μτφρ.), 465-83, Ε 27-48, 137-49, 153-70, ΣΤ 42-68, 82-95, 243 ἐπ., 283, 366-71, 385-436, 493-6, Ζ 143-74, Η 117-25, 24-45, Θ 329-43 (μτφρ.), 468-75, Ι 1-24, 173-216, 422-43, ΙΑ 1-5, 37-60, 176-8, 178-81, 310-74
 Θεοδωρίδης, Χ. : Δ 463, Ε 137-49, 228-42
 Θουκυδίδης : Β 387 ἐπ.

* Μὲ ἡμίμαυρα στοιχεῖα σημειώνονται τὰ Ἄρθρα, Σημειώματα, Βιβλιοκρισίαι τῶν συνεργατῶν τοῦ ΑΦΘΕ.

- Ίουστίνος ὁ μάρτυς : Γ 185-99, 301-18,
Δ 207-26, 289-312
- Ίωάννης Φιλόπονος : Ι 430, ΙΑ 37
- Ίωάννου, Φ. : Δ 397 ἐπ.
- Καζάτζης, Ν. : Δ 397 ἐπ.
- Κακριδής, Ί. Θ. : Γ 443-70, Δ 49-78, 335,
Ζ 468-88
- Καλλιγᾶς, Π. : Δ 397
- Κανελλόπουλος, Π. Κ. : Α 113-47, 183-201,
Β 445-79, 480-520, Γ 1-6, 150-70,
Δ 151-97, 265-76, 277-88, 344-6,
346-8, 365-70, 371-86, 449-64, Ε 48,
118-36, 171 ἐπ., 213-20, 292-330, 459,
Σ 1-41, 78-81, 218-28, 249-80 (μτφρ.),
281-4, Ζ 1-34, 175-218, 257-89,
Η 106-13, 367-402 (μτφρ.), 465-77,
487-9, Θ 46-56 (μτφρ.), 93-8, 111-2,
117-45 (μτφρ.), 257-89 (μτφρ.), 361-94
(μτφρ.), Ι 114-20
- Καπετανάκης, Δ. : Ε 171-212, ΣΤ 281,
496-9, Η 64-105, 185-206, 230-6,
309-37, 448-64, Θ 108-10, 433-67,
Ι 25-57
- Καρβελᾶ, Μαρία : ΙΑ 61-71
- Καροῦσος, Θ. : Γ 230-3
- Κοραῖς, Ἄδ. : ΣΤ 12 ἐπ.
- Κορδάτος, Γιάννης : Β 239, Δ 399, 450
- Κορκοφίγκας, Ν. : Η 283-308, Θ 108-10
- Κούμαρος, Ν. : Ζ 252-4
- Κουρμούλης, Τηλ. : Δ 465-83
- Κρυστάλλης, Α. : Η 147-84, 338-62
- Λαμπρίδη, Ἔλλη : Ε 228-42
- Λαμπρίδης, Κ. : Γ 185
- Λαούρδας, Β. : Θ 235-52
- Λεκατσᾶς, Π. : Δ 346-8, 464
- Λεμπέσης, Ε. : Δ 422-34
- Λέσβιος, Βενιαμίν : Ι 465-82
- Λογοθέτης, Κ. : Β 228-53, Ἔκτ. 3-85,
Γ 29, 52, 57, 73-94
- Μαριδάκης, Γ. : Δ 25, Ι 86
- Μελᾶς, Σπ. : Δ 269
- Μέλισσος : Γ 70-3
- Μενάγιας, Ί. : Γ 229-30
- Μιστριώτης, Γ. : ΣΤ 13
- Νεοπυθαγόρειοι : Ζ 63 7-7
- Ξενοκράτης : Ι 189, 208, 423
- Ὅμηρος : Γ 453, 456-70
- Ὅρφοικοί : Θ 350-4
- Παλαμᾶς, Κωστής : Η 230-6
- Παναίτιος : Γ 217-9
- Παπαδάκης, Σ. : Δ 440-9
- Παπακωνσταντίνου, Θ. : Δ 449-64, Ε 48
- Παπαληγούρας, Π. : ΣΤ 191-217
- Παπαχατζής, Γ. : Ι 101
- Παρμενίδης : Α 347, Γ 63-70, 278 ἐπ.,
322, Ε Ι ἐπ., ΣΤ 400 ἐπ., Ζ 383,
Η 208 ἐπ.
- Περικλῆς : Β 385-98
- Πίνδαρος : Δ 49-64
- Πλάτων : Α 30 ἐπ., 68, 114 ἐπ., 132,
341 ἐπ., 348 ἐπ., 421-40, Β 22 ἐπ.,
230 ἐπ., Ἔκτ. 9-58, 76 ἐπ., Γ 98-100,
171-84, 238 ἐπ., 279 ἐπ., 286-90,
336, Δ 94, 104 ἐπ., 202, 239-44,
394, 409 ἐπ., 424 ἐπ., 480 ἐπ., Ε 5 ἐπ.,
169 ἐπ., 227 ἐπ., 249-62, 389, 467-83,
ΣΤ 42 ἐπ., 69-77, 113-52, 155-62,
396 ἐπ., 437-65, Ζ 35-66, 99-118, 219-
51, 290-349, 389-430, 489-506, Η 74
ἐπ., 130 ἐπ., 147-84, 185-206, 207-29,
338-62, 403-31, 448-64, Θ 24-45,
177-234, 235-52, 395-432, 441-8,
462-7, Ι Ι ἐπ., 20 ἐπ., 48-54, 133-72,
174 ἐπ., 194 ἐπ., 217-42, 247, 383,
422, 444-64, 484 ἐπ., 487, ΙΑ 61-71,
109-75, 293, 310-74
- Πλωτίνος : Β 230 ἐπ., Ἔκτ. 75, 82 ἐπ.,
Γ 40-62, 103, 378, Δ 468 ἐπ., Η 102 ἐπ.,
Ι 2, 485
- Πολίτης, Ν. : Ε 32
- Πολίτης, Φώτος : Δ 268, ΣΤ 78-81
- Ποταμιάνος, Δ. : Ι 82
- Προκοπίου, Ἄγγ. : Δ 183
- Προσωκρατικοί : Α 346 ἐπ., Β 3-14, Γ
336, Η 340 ἐπ., Ι 216, 483 ἐπ.
- Πρωταγόρας : Ι 447
- Πυθαγόρειοι : Α 58 ἐπ., 346 ἐπ., Ζ 384,
Ι 182, 203 ἐπ., 483
- Πυλαρινός, Φ. : Γ 227 ἐπ.
- Πύρρων : Γ 392
- Ροῖδης, Ἐμμ. : Γ 228 ἐπ.

- Σαραντάρης, Γ. : Η 465-77
 Σαρίπολος, Ν. : Α 239, Ι 62 έπ., 81, 102
 Σαρκοπούλου, Ε. : Ζ 489-506
 Σβώλος, 'Αλ. : Δ 25 έπ.
 Σολωμός, Διονύσιος : Δ 273
 Σοφιστική : Γ 284 έπ., ΣΤ 388, Η 168 έπ.
 Στασινόπουλος, Μ. : Ζ 446-67
 Στωικοί : ΣΤ 405 έπ., Ι 490
 Συκουτρής, 'Ι. : Β 399-444, Δ 194 έπ.,
 344, Θ 111 έπ., Ι 120
 Σωμερίτης : Δ 450
 Σχολάριος - Γεννάδιος, Γεώργιος : ΙΑ 195

 Τατάκης, Β. : Γ 217-9
 Τζωρτζόπουλος, Χ. : Α 421-40, Ι 114-20
 Τούλ, Ν. : Ε 449-66, ΣΤ 285-317, Η 1-35,
 Θ 146-76, Ι 350-81, ΙΑ 226-62
 Τριανταφυλλόπουλος, Κ. : Δ 25, 399 έπ.,
 408, Η 140-6
 Τριανταφύλλου, Γ. : ΣΤ 318-30, Ζ 67-73,
 ΙΑ 195-7
 Τσαμαδός, Μ. : Α 371-7, Β 373-81, Γ 63-73,
 200-11, 211-7, 217-9, 319-29, 473,
 Δ 108-24, 227-46, 336-44, Ε 221-8,
 467-86, ΣΤ 229-39, 372-7, Ζ 74-97,
 98-119, 372-86, Η 36-63 (μτφρ.) 126-
 39 (μτφρ.), 207-29 (μτφρ.), 477-87
 Θ 57-92 (μτφρ.), 100-8, 177-234
 (μτφρ.), 344-7, Ι 121-8, 444-64, 482-93,
 ΙΑ 181-94, 263-78
 Τσάτσος, Θ. Δ. : Β 101-14, 228-53, Γ
 94-7, 410-42, Δ 23-48, 358-60, Ε
 440-8, Ι 58-113, 275
 Τσάτσος, Κ. Δ. : Α 97-112, 202-51, 371-7,
 Β 115-39, 362-72, Γ 471-2, 472-3,
 Δ 79-90 198-206, 361-4, 387-421,
 Ε 49-117, 214, 388-439, ΣΤ 466-92,
 Η 230-6, Θ 290-328, 355-7, Ι 81,
 106, 110, 265 έπ., 282, 292, 447,
 ΙΑ 109-75, 216-25 (μτφρ.)
 Τσιριμώκος, Α. : ΣΤ 163-90, 331-65

 Χατζής, Α. : Ε 135 έπ.
 Χατζιδάκις, Γ. : Δ 273

 Ψυχάρης, Γιάννης : Δ 273

2. Ξένα όνόματα

- Adler, M. : Δ 177 έπ., 453 έπ.
 Ahrens, H. : Δ 396, Ι 320
 Albertus Magnus : Γ 337
 Alexander, S. : ΙΑ 206 έπ.
 Antoniadi, E. M. : ΣΤ 378
 Augustinus : Γ 337, 378, ΣΤ 153-62,
 Ζ 177 έπ., Ι 252
 Ayer : Θ 7 έπ.

 Bachofen, J. J. : Β 488 έπ.
 Bacon, Francis : Α 7
 Baudelaire, Ch. : Ι 56 έπ.
 Baudin, L. : ΣΤ 378
 Bavink, B. : ΣΤ 240
 Bayet, J. : Θ 348-50
 Benthau, G. : ΣΤ 413 έπ.
 Bergson, H. : Γ 473, Δ 336 έπ., 481,
 Ι 489, ΙΑ 207, 297 έπ.
 Bernonilli : Β 268 έπ.
 Bernstein, E. : Β 516
 Bianquis, G. : Γ 340

 Binder, J. : Β 135, 334-60, 361, 365 έπ.,
 Δ 46 έπ., Ε 135 έπ., 346-70, ΣΤ 107,
 Ι 265 έπ.
 Binding, K. : Ι 317
 Blanché, R. : Θ 100-8
 Blondel, M. : ΣΤ 104-5
 Boehm, A 149-58
 Böhm-Bawerk, E. U. : Β 465 έπ.
 Bohr, Niels : Γ 320, 325, ΣΤ 338 έπ.
 Boodin, J. - E. : ΣΤ 500 έπ.
 Born, H. : Ε 377
 Bréhier, E. : Α 355 έπ., Γ 338, Ι 385 έπ.
 Brentano, Fr. : Ι 367 έπ.
 Brunschvicg, L. : Δ 336-44, ΣΤ 98 έπ.
 Bruyne, E. de : Γ 103 έπ.
 Buddha : Δ 466-83
 Bücher, K. : Β 477

 Calogero, G. : Α 159-82, 355-70, Γ 63-73,
 211-7, Δ 125, Ε 221-8
 Carnap, R. : Α 324, Ζ 83, Θ 2

- Cassirer, E. : Δ 334
 Castiglia, T. A. : Γ 129-49
 Cervantes, M. : Η 372 έπ.
 Cicero : Γ 338 έπ., Δ 19
 Cohen, H. : Α 318, 373, Β 244 έπ., Έκτ.
 16 έπ., 39 έπ., Δ iii, 354, 391, 403
 Combes, M. : ΣΤ 508
 Comte, Auguste : Α 113-47, 302, Β 484,
 505 έπ., Δ 277, 280, 376 έπ.
 Condillac, E. B. de : Α 113 έπ.
 Condorcet, M. J. A : Δ 155 έπ.
 Copernicus, N. : Δ 313
 Croce, Benedetto : Α 160 έπ., Γ 225 έπ.,
 Δ 1-22, Ε 450
 Cusanus (Nikolaus von Cues) : Α 372,
 ΣΤ 367 έπ., Ι 2

 Dante : ΣΤ 18 έπ., Ζ 181, Η 371 έπ.,
 Ι 54 έπ., 76
 Darmstädter, Fr. : ΣΤ 113-52
 Darwin, Ch. : Δ 440-9
 Demos, R. : Ι 383 (βλ. και Δήμου Ρ.)
 Descartes, R. : Α 345, Β 209 έπ., Γ 338,
 Δ 95, ΣΤ 176-90, 331 έπ., Ζ 120,
 Θ 93-8, Ι 488
 Dewey, J. : Η 128 έπ., Ι 385-421, ΙΑ
 6-36
 Dilthey, W. : Α 312, 346, 390 έπ., Έκτ.
 14, Δ 354
 Drabowitch, W. : Ι 126-8
 Driesch, H. : Α 321
 Du Bois-Reymond, E. : Δ 314-5
 Duguit, L. : Θ 306-10, Ι 67, 80
 Dunkmann, K. : Δ 283
 Durkheim, E. : Α 113, 123, 136, 301
 έπ., Δ 377

 Eckard, Magister : ΣΤ 366-71
 Eddington, A. St. : Γ 319-29, ΣΤ 372-7
 Einstein, A. : Β 266 έπ., Γ 320, Δ 313,
 ΣΤ 180-90, 331 έπ., 373 έπ., ΙΑ 73
 Engels, Fr. : Β 464, 488 έπ., Δ 160 έπ.,
 452 έπ., Ζ 257 έπ.
 Erdmann, J. E. : Α 339, Β 365

 Fahrner, R. : ΣΤ 496-9, Η 367-402, 487-8
 Faust, A. : Α 381-420, Β 43-100, 191-227,
 271-304
 Ferguson, A. : Δ 155-7

 Feuerbach, L. : Α 326 έπ., Δ 184
 Fichte, J. G. : Β 46, 211, 275, 295-304,
 363 έπ., Γ 340, Δ 19, 202, 410 έπ.,
 Ε 388, ΣΤ 113-52
 Fischer, Kuno : Έκτ. 9 έπ., Δ 31, 354 έπ.,
 361, 388, 292
 Frank, Erich : Α 25-48
 Frazer, J. G. : ΣΤ 508
 Frepont, Ch.-L. : ΣΤ 99 έπ.
 Freud, S. : Α 321, Β 492 έπ., Δ iii
 Freyer, H. : Δ 279, Ε 292-330, Ζ 272 έπ.
 Frutiger, P. : Γ 336

 Galilei, G. : Γ 386 έπ., Δ 313, Ι 256
 Gans, E. : Ε 440-8
 Gentile, G. : Α 162 έπ., 253 έπ., Γ 104
 Gény F. : Α 203, 209, 214, 220 έπ.
 George, Stefan : Γ 1, Δ 370, 385, 404,
 ΣΤ 23, Η 76 έπ., Ι 45 έπ.
 Ghérea : Ζ 74 έπ.
 Goethe, J. W. : Γ 249, 253 έπ., 340, ΣΤ
 82 έπ., 501-4, Ζ 34, Η 74 έπ., 316
 έπ., 385 έπ., 470 έπ., Θ 457-62
 Gomperz Th. : Γ 233
 Greiner, J. G. : Ζ 431-45, Η 36-63, Θ
 329-43
 Gundolf, Fr. : Γ 1-6, 105-8, Δ 369, 385,
 404, 412, ΣΤ 23
 Guthrie, W. K. C. : Θ 350-4

 Hahn, H. : Ε 371
 Hartmann, N. : Α 412 έπ., ΙΑ 180
 Hauriou, M. : Ζ 446-67
 Hauser, H. : ΣΤ 243
 Hegel, G. Fr. W. : Α 68-76, 142 έπ.,
 194 έπ., 345, Β 134 έπ., 203 έπ.,
 299 έπ., 356 έπ., 362 έπ., Έκτ. 9
 έπ., 67, 77, Γ 221-3, 225-41, Δ 32-48,
 135 έπ., 162-81, 202, 267, 379 έπ.,
 388 έπ., 456 έπ., 468 έπ., Ε 132 έπ.,
 388, 440 έπ., 483-5, ΣΤ 82 έπ., Ζ
 34, 157, 200-18, Η 49 έπ., 199, 283,
 Θ 57-92, Ι 293, 342 έπ., 490, ΙΑ 56
 έπ., 123 έπ., 155
 Heidegger, M. : Γ 102-3, Δ 403
 Heinemann, F. : Γ 102-3, ΣΤ 501-4
 Heisenberg, W. : Ε 377, ΣΤ 334 έπ.
 Herbart, J. Fr. : Α 340 έπ., Β 202

- Herder, J. G. : A 183 έπ., Δ 266, Z 186 έπ.
Hersch, J. : H 106-13
Hilbert, D. : Δ 319
Hildebrand, B. : B 477
Hingston, R. W. : ΣΤ 242
Hocking, R. : I 245-58
Höföding H. : Έκτ. 20, Γ 108
Hoffmann, E. : B 3-14, 385-98, Έκτ.
9 έπ., ΣΤ 69-77, 153-62
Hölderlin, Fr. : H 400-2
Hume, D. : A 113 έπ., 388 έπ., Γ 101,
338-9, E 99 έπ., IA 96, 293 έπ.
Husserl, E. : A 318, 395 έπ., B 362,
A iii, 390 έπ., 403, E 295, Θ 468-75
- James, J. : IA 297
James, W. : Δ 318 έπ., Z 77 έπ., H 128,
IA 204 έπ.
Jaspers, K. : Δ 411, ΣΤ 82, 218 έπ., 249-
80, 281-4, 493-6, Z 289, H 112-3, Θ
93-8, 117-45, 257-89, 361-94
Jeans, J. H. : Γ 324, ΣΤ 241
Jellinek, G. : Δ 27, H 260, I 75, 95, 276
Joél, Karl : ΣΤ 218-28, 243-4
Jugè, M. : IA 195
- Kant, Immanuel : A 114 έπ., 155 έπ.,
168, 183 έπ., 319 έπ., 345-54, 372,
B 46-100, 191-227, 271-304, 340 έπ.,
Γ 132 έπ., 340, 389 έπ., 416 έπ.,
471 έπ., Δ 19 έπ., 93-107, 135 έπ.,
202, 388 έπ., 474 έπ., E 49-117,
388-439, 471 έπ., ΣΤ 42 έπ., 82 έπ.,
118 έπ., 173 έπ., 181 έπ., Z 74 έπ.,
193 έπ., 435 έπ., H 199 έπ., 283-308,
Θ 62 έπ., 99 έπ., 108-10, I 1-24,
43 έπ., 79, 263 έπ., 489, IA 73, 264
έπ., 287
- Kant, O. : Δ 335
Kelsen, H. : A 215, 239, 261-97, 441-97,
B 130, 370, 510, Γ 346 έπ., 424 έπ.,
Δ 239-44, E 332-45, H 348 έπ., I
81, 265, 272 έπ.
Kepler, J. : Δ 313
Köhler, J. : B 365, Δ 46
Koyré, A. : E 483-5
Krakowski, E. : Γ 103
Kroner, R. : B 363-4, Z 129-42
- Laband, K. : Γ 345 έπ.
Lalande, A. : B 373-81, ΣΤ 508, IA 266
Lalo, Ch. : ΣΤ 106
Lamarck, J. B. : Δ 443, 448
Lange, Fr. A. : Δ 353
Laplace, P. S. : Γ 324, Δ 326
Larenz, K. : B 334-60, 362-72, Δ 47, I 343
La Rochefoucauld, Fr. v. : I 34-40
Lask, E. : A 211 έπ., B 343, 363, 370,
Δ 171, 403, H 4 έπ., I 286, IA 181
Lassale, F. : Δ 380
Lasson, A. : B 365, Δ 45 έπ., 396, I
313, 323
Leclerq, S. : ΣΤ 99
Lee, Otis : Θ 57-92, I 385-421, IA 6-36
Leibholz, G. : Γ 345-74, H 339-82
Leibniz, G. W. : A 345, 372, I 489 έπ.
Leroy, A. : Γ 338-9
Levinas, E. : ΣΤ 100
Lévy-Bruhl, L. : Γ 200-11, Δ 108-24, ΣΤ
229-39, 242, Θ 348, I 382, IA 181-94
Lhermitte, J. : I 121-6
Litt, Th. : E 295
Locke, J. : B 192 έπ., 284, I 78
Loewenberg, J. : IA 201-15
Lukács, G. : Δ 160, 172, 346, 455, Z 271
- Mach, E. : Δ 317 έπ.
Mannheim, K. : Δ 167, 172 έπ., 279,
E 309, Z 270 έπ., H 252, 272 έπ.
Mark, H. : E 243 έπ.
Marx, K. : A 201 έπ., B 449 έπ., 508,
Έκτ. 67, Γ 416, Δ 145, 158 έπ.,
194, 272 έπ., 380 έπ., 449, 452 έπ.,
E 135 έπ., 306 έπ., Z 218, 257 έπ.
Maugé, Fr. : IA 72-85
Maxwell, J. C. : B 268, Δ 315
Métall, R. A. : IA 216-25
Meuger, K. : E 372-3
Meyerson, E. : Δ 227-35
Mill, J. S. : IA 293 έπ.
Montesquieu, Ch. : I 73 έπ., 89
Mourgue, B. : ΣΤ 96-8
Mugnier, R. : Γ 336
- Natorp, P. : A 28, 319, 371-7, 399 έπ.,
B 244 έπ., Έκτ. 16 έπ., 39 έπ., Δ iii,
354, 391, 403, E 388, Θ 235, I 451
έπ., 464

- Newton, I. : A 373, B 86, Δ 326, ΣΤ 172 έπ., 331 έπ., Z 109
 Nicolle, Ch. : Δ 245-6, ΣΤ 103
 Nietzsche, Fr. : *Εκτ. 84, Γ 170, Δ 426 έπ., ΣΤ 249-80, 281-4
 Nöbeling, G. : E 371-2
 Nogué, J. : H 432-47, 477-86, 486-7
 Novalis, Fr. : ΣΤ 497-9, I 54-6
 Oppenheimer, Fr. : A 211, B 476, 488, 497. Δ 277
 Ortega y Gasset, J. : H 241 έπ.
 Paracelsus : H 487-99
 Parodi, D. : IA 263-78
 Paulsen, Fr. : *Εκτ. 84 έπ.
 Perls, H. : E 467-83
 Perry, R. B. : Z 350-71
 Petit, L. : IA 195
 Petrarca, Fr. : Z 181 έπ.
 Pierce Ch. S. : E 485-6
 Planck, Max : Δ 333 έπ., ΣΤ 335 έπ., H 271
 Plechanow, G. : Δ 176 έπ., 453 έπ.
 Plenge, J. : Δ 279, 378
 Poggi, A. : Γ 471-3, Δ 1-22
 Poincaré, H. : Δ 318, Z 77 έπ.
 Potomé : ΣΤ 241-2
 Price, H. H. : ΣΤ 102-3
 Proust, M. : I 25-34
 Puchta : A 183 έπ., Δ 267, 397, I 271 έπ.
 Rabaud, E. : IA 375-84
 Radbruch, G. : A 224
 Reichenbach, H. : ΣΤ 352 έπ., Z 81-96
 Renan, E. : Γ 231
 Réy, A. : Γ 335 έπ.
 Rickert, H. : A 7-24, 71 έπ., 204, 211, 245, 248 έπ., 316 έπ., 337, B 230, 239, 343 έπ., *Εκτ. 9 έπ., 68 έπ., Γ 98, 340, Δ iii, 353-70, 390 έπ., 402 έπ., 435-40, H 117-25, Θ 329-43, IA 176-8
 Rimbaud, A. : H 309-37
 Ritter, C. : *Εκτ. 33
 Rosa, Daniel : Δ 235-9, ΣΤ 99
 Ross, W. D. : I 462 έπ.
 Rousseau, J. J. : A 267, 271, I 468 έπ.
 Russel, B. : Δ 320 έπ.
 Russell, E. S. : ΣΤ 509
 Ruyér, R. : ΣΤ 506-8
 Saint-Simon, Cl. H. : A 113 έπ., B 484
 Salin, E. : Δ 384
 Salz, A. : B 470, Γ 94-7, Δ 370, 385
 Sapper, K. : ΣΤ 510
 Sayce, R. v. : ΣΤ 241
 Savigny, Fr. K. v. : A 183 έπ., 239, Δ 267, 397, E 440
 Schaerer, R. : Γ 336
 Schakespeare, W. : H 374 έπ., 470 έπ., Θ 449-56
 Scheler, M. : A 143 έπ., Δ 412, H 24 έπ., 28, I 376
 Schelling, F. W. : A 183 έπ., 319 έπ., B 298-304, 364, *Εκτ. 76, Δ 47, Z 175 έπ.
 Schindler, D. : H 240, 258
 Schlegel, Fr. : ΣΤ 497
 Schleiermacher, Fr. : A 183 έπ., *Εκτ. 14 έπ., ΣΤ 497
 Schlick, M. : Δ 321 έπ., Z 81-95
 Schmidt, W. : B 476
 Schönfeld, W. : B 366, Δ 47
 Scholtz, H. : Δ 125
 Schopenhauer, A. : Δ 388, 427, I 467, 491
 Schrödinger, E. : ΣΤ 242, 334 έπ.
 Schütz, W. W. : Θ 46-56
 Schuhl, P.-M. : Z 372-86, Θ 344-7
 Sée, H. : ΣΤ 107
 Sidéridis, X. : IA 195
 Simmel, G. : Δ 277 έπ., 378, E 174 έπ., 318 έπ., I 41-2
 Smalenbach, H. : I 41
 Smith, Adam : B 449, 455, 460
 Sombart, W. : Δ 163 έπ., 279 έπ., 370, 380
 Spann, O. : Δ 278-83, 383, E 321
 Spencer, H. : B 373, 504 έπ., Δ 158, 202, Z 264 έπ.
 Spengler, O. : A 321, *Εκτ. 67 έπ., Γ 376, Δ 136, 145, E 176, 196, 208, ΣΤ 218 έπ.
 Spinoza, B. : *Εκτ. 76, Γ 100, Δ 249-64, ΣΤ 396, 410 έπ., I 172, 490, IA 285 έπ.
 Spranger, Ed. : E 295
 Stahl, F. J. : B 365, Δ 396, I 287
 Stammler, R. : A 221 έπ., 241 έπ., B 335 έπ., 493 έπ., Δ 399, 406 έπ., Θ 355-7, I 290 έπ.

- Stein, A. : Γ 97 έπ.
 Stein, L. : Γ 97
 Stein, Lorenz v.: A 201, B 449, 461, 500,
     Δ 380 έπ., Z 266
 Stenzel, J. : Έκτ. 20, 45
 Tannery, P. : Γ 336
 Tarde, G. : A 301, Δ 284
 Tetens, J. N. : B 192 έπ.
 Thirring, H. : E 244 έπ.
 Thomas Aquinatus : Γ 100 έπ., I 76,
     254 έπ., 492, IA 195-7
 Tönnies, F. : A 192 έπ., Δ 194, 197,
     283, 287, 383, 450, E 323 έπ., ΣΤ 20 έπ.
 Trendelenburg, Fr. A. : Δ 396
 Triepel, H. : B 136 έπ.
 Urban, W. M. : Θ 1-23
 Vecchio, G. del : Γ 129-49, Δ 79-90, 198-
     206, Z 252-4
 Verdross, A. v. : B 137
 Verlaine, L. : ΣΤ 377, 509
 Vialle, J. : ΣΤ 101 έπ.
 Vico, G. : Δ 155 έπ., Z 184
 Vierkandt, A. : Δ 278 έπ., E 323
 Viley, P. : ΣΤ 505 έπ.
 Vries, H. de : Δ 444 έπ.
 Wahl, Jean : E 485 έπ., Z 98
 Weber, A. : B 462, Δ 186 έπ., 194-9,
     279 έπ., 369, 383, E 313 έπ., Z 284
 Weber, M. : A 317, B 453, 461 έπ.,
     Δ 186 έπ., 197, 277 έπ., 344-6, 365-70,
     385, 467, E 292, 325 έπ., I 117
 Weiss, P. : IA 89-108
 Werner, Ch. : I 444 έπ., 482-93
 Whitehead, A. N.: Z 98-119, H 126-39, 229
 Wiese, Leopold v. : A 298-310 Δ 277-88,
     378 έπ., E 314 έπ.
 Wieser, Fr. v. : B 452 έπ.
 Winkelmann, J. J. : H 83, Θ 461 έπ.
 Windelbandt, W. : Έκτ. 9 έπ., 77, Δ 31,
     354 έπ., 361 έπ., 391, ΣΤ 113
 Wittgenstein, L. : Θ 21
 Wolff, Chr. : B 56 έπ.
 Wundt, W. : Δ iii, 389, 393
 Yerkes, A. W. : Δ 246
 Yerkes, R. M. : Δ 246
 Zeller, Eb. : H 487-9
 Zeller, Ed. : Έκτ. 9 έπ., Δ 388, 392
 Zocher, R. : IA 178-81

(Σύνταξη - Έπιμέλεια Α. Γ. Μ.)

ΓΙΑ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΛΙΝΟΥ Γ. ΜΠΕΝΑΚΗ
ΜΝΗΜΗ Ι.Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ,
Π.Κ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Κ.Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ,
Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ, Β.Ν. ΤΑΤΑΚΗ
Η ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ,
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΕΓΙΝΕ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ
ΚΟΝΤΟΜΗΝΑ (210-3630891) ΚΑΙ Η
ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΣΤΟΥΣ Χ.Γ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟ -
Δ. ΣΙΤΑΡΑ ΑΕ (210-4817381).
ΤΕΛΟΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ: ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2006